

CMYK
CIP do BZ
011/242 2298
ДООСНЈЕ
СТУДИО

STRATIFIKACIJSKE PROMENE U PERIODU
KONSOLIDACIJE KAPITALIZMA U SRBIJI

Priredili: Mladen Lazić, Slobodan Cvejić

Priredili:
Mladen Lazić, Slobodan Cvejić

STRATIFIKACIJSKE PROMENE U PERIODU KONSOLIDACIJE KAPITALIZMA U SRBIJI

ISI INSTITUT ZA SOCIOLOŠKA ISTRAŽIVANJA
FILOZOFSKI FAKULTET
UNIVERZITET U BEOGRADU

ISBN 978-86-6427-124-0

ISI INSTITUT ZA SOCIOLOŠKA ISTRAŽIVANJA
FILOZOFSKI FAKULTET
UNIVERZITET U BEOGRADU

PREDBIG →

← PREDBIG

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet | 2019

1838

S

stratifikacijske promene
u periodu konsolidacije
kapitalizma u Srbiji

Priredili:
Mladen Lazić, Slobodan Cvejić

*Stratifikacijske promene
u periodu konsolidacije kapitalizma u Srbiji*
Priredili: Mladen Lazić, Slobodan Cvejić
Prvo izdanje, Beograd 2019.

Izdavač

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet
Institut za sociološka istraživanja
Čika Ljubina 18–20,
Beograd 11000, Srbija
www.f.bg.ac.rs

Za izdavača

Prof. dr Miomir Despotović
dekan Filozofskog fakulteta

Recenzenti

Prof. dr Slobodan Miladinović,
Prof. dr Dušan Mojić,
Prof. dr Dalibor Petrović

Lektura i korektura

Teodora Todorčić Milićević

Priprema

Dosije studio, Beograd

Štampa

JP Službeni glasnik, Beograd

Tiraž

200

ISBN

978-86-6427-124-0

Svi tekstovi u zborniku nastali su u okviru projekta „Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri“, evidencioni broj 179035, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

SADRŽAJ

- 7 | *Mladen Lazić, Slobodan Cvejić*
Uvod
- 23 | *Slobodan Cvejić*
Obrasci pokretljivosti društvenih slojeva
u Srbiji nakon 2000. godine
- 49 | *Željka Manić, Anđelka Mirkov*
Materijalni položaj domaćinstava u Srbiji u periodu
konsolidacije kapitalističkog poretka
- 71 | *Mina Petrović, Vera Backović, Irena Petrović*
Prostorna dimenzija klasno-slojnih razlika u Srbiji: analiza
materijalnog položaja i potrošnje
- 99 | *Marija Babović*
Ekonomске strategije domaćinstava u Srbiji u periodu oporavka
od ekonomske krize
- 121 | *Aleksandra Marković*
Prekarnost radnih uslova u Srbiji
- 143 | *Dunja Poleti Ćosić*
Radne orijentacije i radno motivisana mobilnost u Srbiji –
komparativna perspektiva
- 167 | *Jelisaveta Petrović, Dragan Stanojević*
Politički aktivizam u Srbiji
- 187 | *Mladen Lazić, Jelena Pešić*
Stabilizacija kapitalističkog poretka u Srbiji i prihvatanje
liberalnih vrednosnih orijentacija
- 215 | *Irena Petrović, Marija Radoman*
Patrijarhalnost, autoritarnost i nacionalizam u Srbiji
– promene vrednosnih orijentacija

- 247 | *Jelena Pešić, Tamara Petrović Trifunović, Ana Birešev*
Politička kompetencija i konsolidacija kapitalizma u Srbiji:
analiza (ne)davanja odgovora na stavove o poželjnom
političkom i ekonomskom poretku
- 275 | *Stefan Janković, Nemanja Zvijer*
Od informacije do podatka:
proces i socijalne dimenzije proizvodnje statističkih podataka
- 303 | Summary

UVOD

Mladen Lazić*

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet

Slobodan Cvejić**

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet

Trideset godina je prošlo otkako je sprovedeno seminalno istraživanje društvene strukture jugoslovenskog društva: *Društvena struktura i kvaliteta života u SFRJ*, pod pokroviteljstvom saveznog Ministarstva za nauku.¹ Tokom tog perioda, u relativno pravilnim razmacima, izvođena su dalja stratifikacijska istraživanja u Srbiji, na reprezentativnim uzorcima, na, u osnovi, istim teorijskim i metodološkim pretpostavkama i sa saradnicima od kojih su neki bili u timu sve vreme (jedan od autora ovog teksta je bio rukovodilac prvog istraživanja, a drugi je u njemu učestvovao kao student-anketar), dok su se mlađi pridruživali tokom vremena kao autori tekstova, do studije koja je pred čitaocima.

S obzirom na poznate istorijske okolnosti, jasno je zbog čega su institucionalni okviri u kojima su istraživanja obavljana bili vrlo raznovrsni. Tako je grupa autora izvela istraživanje iz 1993. godine uz finansijsku pomoć Fonda za otvoreno društvo.² Ratne okolnosti tokom 1990-ih uslovile su da i sledeći istraživački korak, 1997. godine (u četvorogodišnjem ritmu, koji smo neko vreme nastojali da održimo), bude napravljen uz finansijsko oslanjanje na Fond.³ Sledeće istraživanje je dobilo novi institucionalni

---

* mlazic@f.bg.ac.rs

** scvejic@f.bg.ac.rs

1 Raspad zemlje i početak građanskih ratova osujetili su pisanje celovitije studije o nalazima istraživanja. Vidi više o metodologiji tog istraživanja Konzorcijuma instituta društvenih nauka SFRJ u Hodžić, 1991, a o glavnim nalazima u Lazić, 1994.

2 Vidi u Lazić prir. 1994.

3 Vidi nalaze u Lazić prir. 2000. Podrškom istraživanjima, ali i drugim aktivnostima – kao što su međunarodne sociološke škole, učešća na međunarodnim konferencijama i sl. – Fond za otvoreno društvo praktično je u Srbiji održavao sociologiju kao nauku u životu tokom ovog perioda. Sonja Liht, koleginica po struci, koja je u to vreme vodila Fond, zaslužuje priznanje za tu podršku.

okvir: Savet za nauku vlade Norveške, koji je 2003–2004. godine finansirao *South-East European Social Survey Project*, orijentisan primarno na stratifikacijske teme i koncipiran tako da bude uporediv s onim iz 1989. godine.⁴ Naredno istraživanje, posle nešto duže pauze,⁵ izvedeno je 2012. godine u okviru projekta *Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri*, koji (do današnjeg dana) finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.⁶ To istraživanje, kao i ovo poslednje, iz 2018. godine, rađeno je tako da bude uporedivo s prethodnim, osiguravajući jedinstvenu empirijsku osnovu za dugoročno izučavanje strukturalnih društvenih promena u Srbiji. Doduše, upravo su duboke društvene promene – promene temeljnih društvenih odnosa, iz (realno) socijalističkih u kapitalističke – nametnule i postepenu promenu usmerenja: u planiranju novijih istraživanja, indikatori koji omogućavaju poređenje s „nultom godinom“ (1989) neizbežno su dobijali sve manje prostora, dok je glavovina istraživačkog instrumenta bila sve naglašenije orijentisana na analizu promena unutar novouspostavljenih odnosa, kako bi se pratili procesi konsolidacije nastajućeg poretka. Tako će i većina tekstova u ovoj studiji kao uporednu osnovu koristiti građu prikupljenu u istraživanjima iz 2003. i 2012. godine.

U ovu sumarnu hronologiju neophodno je uneti još jedan elemenat. Naime, neki od osnovnih metodičkih problema stratifikacijskih socioloških istraživanja proističu iz činjenice da se ona izvode na proporcionalnim reprezentativnim uzorcima. Posledica takve procedure je to što su u uzorcima nužno veoma malo zastupljeni pripadnici najviših društvenih slojeva, koji u opštoj populaciji (pa tako i u uzorcima) čine svega nekoliko procenata ispitanika (3–5%, zavisno od teorijskog stanovišta i njegove operacionalizacije). Drugim rečima, društvena klasa čije delanje determiniše najvažnije oblike reprodukcije društvenog poretka po pravilu

---

4 Više u K. Ringdal and A. Simkus eds., 2012; vidi i Lazić i Cvejić, 2004. To istraživanje je omogućilo, uz vremensku, još jednu komparativnu osnovu – međunarodnu, iskorišćenu za uporednu analizu strukturalnih promena u Srbiji i Hrvatskoj. Vidi Lazić, Cvejić, 2010. i, naročito, Pešić, 2017.

5 Naravno, u okviru Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, u kojem su organizovana naša istraživanja, u međuvremenu su izvodene i druge velike ankete, u kojima su prikupljeni i podaci o promenama društvene strukture. Te ankete su (izvođene 2003. i 2007. godine, pod nazivom Transformacijske strategije društvenih grupa u Srbiji), međutim, uključivale veći broj raznorodnih tema, a nisu celovito pokrivalo područje kojim se ovde bavimo, niti su bile vođene jedinstvenim teorijskim okvirom, tako da ih ne možemo u potpunosti uključiti u specifičan istraživački niz o kojem je ovde reč. O nalazima ta dva istraživanja vidi Milić, prir. 2004. i Vujović, prir. 2008.

6 Svi tekstovi u ovoj studiji napisani su u okviru rada na tom projektu (evidencioni broj 179035).

je marginalno zastupljena u istraživačkim uzorcima i stoga izmiče pouzdanijim analitičkim obradama.⁷ U našim istraživanjima nastojalo se da se ovaj problem reši tako što su, uz proporcionalne uzorke opšte populacije, anketirani i dodatni uzorci pripadnika ekonomskih i političkih elita. Tako je, 1989. godine, u Srbiji (i drugim republikama SFRJ) anketirano po 400 pripadnika svake od dve elite, a i u narednim istraživanjima, istovremeno ili naknadno (posle godinu-dve, pri čemu je vremenski razmak pravljen po pravilu zbog nedovoljnih finansijskih sredstava), formirani su dodatni uzorci pripadnika vladajućih slojeva (zadatak koji tek predstoji u najnovijem talasu istraživanja).⁸ Naravno, kao i u slučaju istraživanja ukupne populacije, umesto ranije usredsređenosti na analizu procesa sistemskih promena načina reprodukcije vladajuće grupacije (poređenjem rezultata kasnijih istraživanja s „nultom“ 1989. godinom, odnosno s nalazima o socijalističkoj nomenklaturi), interesovanje se tokom vremena pomeralo ka promenama obrazaca reprodukcije ekonomske i političke elite, karakterističnih za postepenu konsolidaciju kapitalističkog načina proizvodnje društvenog života u Srbiji.

Tematski, interesovanja istraživačkih timova u prethodnom razdoblju karakterišu dva elementa: održavanje glavne orijentacije na nekoliko problema koji su središnji za analizu reprodukcije vladajućeg društvenog poretka (u slučaju Srbije, reč je o tri poretka: socijalističkom; hibridnom „prelaznom periodu“ blokirane postsocijalističke transformacije, čije se trajanje može približno ograničiti na period 1990–2000; i kapitalističkom); i postepeno širenje analize na nova područja (uz uvođenje novih teorijskih paradigmi). Kada je o prvoj karakteristici reč, dominiraju tri teme: promene u načinu reprodukcije osnovnih društvenih grupa tokom postsocijalističke transformacije i kapitalističke konsolidacije, odnosno u obrascima vertikalne pokretljivosti; promene materijalnog položaja društvenih grupa; i promene osnovnih vrednosnih orijentacija. Kao primeri druge osobenosti, mogu se navesti višegodišnje studije socio-ekonomskih strategija domaćinstava, ispitivanje rasprostranjenosti prekarnog rada u Srbiji i uvođenje metodoloških analiza u cilju samorefleksije dosadašnje (i buduće) istraživačke prakse.

-
- 7 Tipični interpretativni nedostaci, neizbežni pri takvom uzorkovanju, javljaju se pri analizi materijalnog položaja društvenih grupa (smanjuju se nejednakosti), obrazaca pokretljivosti (prividno se povećava otvorenost) i sl. Vidi npr. kritiku Goltorповih zaključaka o jedinstvenom nivou fluidnosti u savremenim društvima, izvedenu iz praktičnog isključivanja vladajuće klase iz analize, u Lazić, 2019. Vidi i Savage, 2015.
- 8 Za podatke o istraživanjima elita iz 1989, 1993. i 2003. godine vidi Lazić, 2011, a za podatke o istraživanjima iz 2013. i 2014. godine vidi Lazić, prir. 2014. i Lazić, prir. 2016.

U vezi s prvom, trajno prisutnom temom, potrebno je naglasiti sledeće: specifičnosti postsocijalističke transformacije u Srbiji, koja je započela kao svojevrsna „revolucija odozgo“ (za razliku od ostalih zemalja Istočne Evrope, u kojima su glavni akteri promena bili pripadnici srednjih slojeva – vidi u Lazić, 2011), bitno su uticale na reprodukciju društvenih odnosa, a u prvom redu na reprodukciju osnovnih društvenih grupa. U uslovima masovne nacionalističke mobilizacije, koja je prethodila izbivanju sukoba radi raspodele teritorija između država naslednica dotadašnje Jugoslavije, pripadnici nomenklature su uspeali da zadrže vlast nakon prvih (a zatim i nekoliko narednih) parlamentarnih izbora, te da, koristeći kontinuitet političke dominacije, osiguraju konverziju značajnih ekonomskih resursa u svoju korist (detaljnije u Lazić, 2011). Tako je blokirana transformacija 1990-ih značila sistemsku promenu (uspostavljanje hibridnog poretka), u okviru koje je osigurana reprodukcija najvećeg dela vladajuće društvene klase (čak dve trećine ekonomske elite, na primer, dolazilo je iz dotadašnje socijalističke nomenklature – Lazić, prir. 1994). Značajno ograničavanje vertikalne pokretljivosti na vrhu društvene hijerarhije, zahvaljujući kontroli transformisane nomenklature nad političkim i ekonomskim resursima, praćeno je procesima društvenog zatvaranja i na nižim hijerarhijskim nivoima. Drugim rečima, opšti karakter novouspostavljenih (kapitalističkih) odnosa, i to u istorijskim uslovima u kojima je socijalizam tek dovršavao zakasneli proces modernizacije (a da ga nije ni dovršio), ispoljavao se u tom periodu kroz značajno opadanje međuklasne međugeneracijske pokretljivosti, odnosno kroz vidljiv rast klasne i unutar-slojne samoreprodukcije (vidi Cvejić, 2006, Lazić 2011).

Proces izdizanja međuklasnih barijera, uočen na početku sistemskih promena, proteže se do današnjih dana, kako to u prilogu ovoj studiji zaključuje S. Cvejić. Iako su, od druge polovine 1990-ih, obrasci reprodukcije elita polako počeli da se menjaju, pri čemu su promene dobile znatno ubrzanje posle 2000. godine, prodor novih pripadnika u obe elite, političku i ekonomsku, u narednih petnaestak godina, sve je više ograničavan na pripadnike srednjih slojeva i otežavan za pripadnike nižih slojeva. Uz to sužavanje regrutnog rezervoara, naravno, sistemske promene donose još jednu posledicu: kontrola nad privatnim ekonomskim resursima u kapitalizmu omogućava međugeneracijsko nasleđivanje, dovodeći do postepenog jačanja samoreprodukcije ekonomske elite.

Najnovije istraživanje, međutim, pokazalo je da u obrascima regrutovanja vladajuće klase ponovo dolazi do izvesnih promena. Tako je nešto smanjena stopa samoreprodukcije ove grupacije, delimično su opale šanse stručnjaka za međugeneracijski uspon, a malo su porasle šanse potomaka kvalifikovanih radnika. Nažalost, zbog relativno malog broja pripadnika grupacije u uzorku, ne možemo da ponudimo detaljnije objašnjenje tih

pojava. Može se pretpostaviti da su obrasci regrutovanja političke elite delimično izmenjeni zbog uspona na vlast Srpske napredne stranke, čiji su oslonac do tada predstavljali niži društveni slojevi (vidi nalaze u Lazić, prir. 2016: 78). Kod regrutacije ekonomske elite, Cvejić pretpostavlja da je došlo do smanjenog uspona iz sloja stručnjaka zbog njihove povećane orijentacije na samoreprodukciju, kao i na emigraciju u razvijene zemlje. U svakom slučaju, činjenica da nije došlo do stabilizacije obrazaca reprodukcije vladajuće klase u Srbiji, kao što smo očekivali, zahteva dodatno istraživanje (na većim uzorcima).

Pogledaju li se nalazi istraživanja vertikalne pokretljivosti u celini, može se zaključiti, prvo, da činjenica jačanja samoreprodukcije skoro svih društvenih slojeva svedoči, pre svega, o daljem porastu barijera za uspon između većine društvenih grupa (a naročito poljoprivrednika i nekvalifikovanih radnika na dnu društvene hijerarhije, kao i stručnjaka na višim nivoima te hijerarhije). Drugo, prepreke za uspon nisu ojačale na svim hijerarhijskim nivoima, a negde su i smanjene, kao što je slučaj s vladajućom klasom, ili povećanim mogućnostima za uspon potomaka kvalifikovanih radnika na nižem hijerarhijskom nivou. To pokazuje da proces konsolidacije klasnih odnosa u Srbiji nije do kraja dovršen.

O promenama materijalnog položaja osnovnih društvenih grupa tokom kapitalističke transformacije u Srbiji pišu u studiji Ž. Manić i A. Mirkov. Te su promene bitno uslovljavala dva činioca: opšti tokovi sistemskih promena, koji su zajednički za sve postsocijalističke evropske zemlje; i specifičnosti transformacije srpskog društva, u okolnostima građanskih ratova i međunarodne izolacije, tokom prve decenije promena. U prvom slučaju, kao što je poznato (vidi npr. Vecernik, Mateju, 1999, Milanovic, 1999), slom socijalizma vodio je značajnom rastu materijalnih nejednakosti, velikom rastu imovine i prihoda pripadnika viših društvenih slojeva (pre svega, ekonomske elite), relativnom (u odnosu na niže slojeve) i apsolutnom poboljšanju položaja pripadnika srednjih slojeva, relativnom, a prvih godina i apsolutnom, pogoršanju položaja manuelnih radnika, kao i značajnom apsolutnom rastu siromaštva (naročito starih/penzionera, nezaposlenih i poljoprivrednika). Dok je preokret u kretanju društvenog proizvoda (iz opadanja u rast) u drugoj polovini 1990-ih doneo poboljšanje položaja najugroženijih kategorija stanovništva (rast realnog dohotka, smanjivanje nezaposlenosti i sl.), značajne relativne razlike u materijalnom položaju između pripadnika društvenih klasa su ostale i produbljivale su se (rast broja superbogatih).⁹

---

9 O rastu nejednakosti i, posebno, o gomilanju bogatstava na najužem vrhu društvene hijerarhije (0,1% stanovništva) kao karakteristici savremenog kapitalizma, vidi u Piketty, 2014.

Sve navedene pojave karakterisale su i sistemske promene u Srbiji, s tim da su bile još jače izražene s obzirom na mnogo snažnije i dugotrajnije ekonomsko nazadovanje zemlje (kao posledice ratova i međunarodne izolacije, koji su u različitom intenzitetu trajali sve do početka novog milenijuma). Tako je apsolutno osiromašenje tokom prve polovine 1990-ih bilo prošireno na pripadnike svih društvenih slojeva, osim elitnih, a stepen nejednakosti u Srbiji je dostigao dramatične razmere (da bi i danas bio najveći u Evropi).¹⁰ Specifične istorijske okolnosti donele su još jedno odstupanje od opštih kretanja: tokom prve polovine 1990-ih, ekonomski položaj poljoprivrednika se relativno poboljšao, u odnosu na niže slojeve manuelnih radnika (NKV i PKV), kao rezultat manje elastičnosti potražnje za poljoprivrednim proizvodima. Činjenica da poljoprivrednici više nisu na samom dnu hijerarhije materijalnog položaja održala se do danas (uz dalje značajno smanjivanje njihovog broja i rast nejednakosti unutar grupe, zbog formiranja podgrupe velikih posednika).

Ekonomski uspon posle sloma Miloševićevog režima i „normalizacije“ međunarodnog položaja Srbije (doduše, rast je bio relativno kratkotrajan, prekinut krizom 2008. godine i stabilizovan tek pre nekoliko godina) doveo je do poboljšanja uslova života svih osnovnih društvenih grupa, o čemu detaljnije pišu Manić i Mirkov. Pri tom, treba imati na umu da je novi dominantan društveni odnos – proizvodnja kapitala – doveo do toga da su svi privatno-vlasnički slojevi unutar širih klasa stekli (ili barem privremeno postizali) relativno bolji materijalni položaj u odnosu na nevladničke (ekonomska elita u odnosu na političku, srednji i sitni preduzetnici u odnosu na stručnjake, poljoprivrednici u odnosu na NKV radnike i sl.). Treba naglasiti i činjenicu da je, zbog pomenute nedovoljne reprezentativnosti elitnih slojeva (naročito ekonomske elite) u proporcionalnom uzorku ovog istraživanja, stepen nejednakosti između vrha društvene hijerarhije i ostalih društvenih slojeva u nalazima verovatno potcenjen, te da će biti doveden na „pravu meru“ tek kada se obavi dodatno istraživanje ekonomske elite.

Poboljšavanje materijalnog položaja društvenih grupa u novom milenijumu (uz prekid zbog svetske ekonomske krize u periodu 2009–2016), koje dokumentuju istraživački nalazi, karakteriše sva tri domena: prihode, vlasništvo i potrošnju. No, uz pomenuti rast nejednakosti, koji je očekivan u uslovima konsolidacije kapitalističkog poretka, vidljive su i snažne oscilacije u mogućnosti zadovoljavanja osnovnih životnih potreba većine društvenih grupa, kao takođe očekivana posledica cikličkih kreta-

---

10 Vidi istraživačke nalaze o promeni materijalnog položaja osnovnih društvenih grupa tokom 1990-ih u Lazić, 2011, a o kasnijim kretanjima vidi u tekstu Manić, Mirkov u ovoj studiji.

nja u proizvodnji kapitala (kriza 2008. godine). Uz to, treba imati na umu da posledice strukturnih promena u organizaciji rada (ubrzano širenje oblika prekarnog rada, o čemu će biti reči nešto kasnije) još nisu snažnije zahvatile društvo u Srbiji i da će one izvesno doneti dodatnu međuslojnu, ali i unutar-slojnu diferencijaciju materijalnih uslova života osnovnih društvenih klasa.

Sistemske i strukturne promene dovele su do pojave dodatnih osnova materijalne diferencijacije u Srbiji, karakterističnih za reprodukciju kapitalističkog društva, koje su stoga postale i novi predmet analitičke pažnje u našem ciklusu stratifikacionih istraživanja. M. Petrović, V. Backović i I. Petrović u svom prilogu u studiji ispituju prostorne dimenzije klasno-slojnih razlika. Kao što je poznato, hijerarhijska struktura prostornih celina (na međunarodnom planu, unutar država, regija, gradova itd.) tipična je odlika kapitalističkog poretka (centar, poluperiferija, periferija itd.; vidi Brodel, 1992; Wallerstein, 1986). Ta hijerarhija interferira s klasnim podelama, u nekim slučajevima povećavajući, a u drugim smanjujući međuklasne, kao i unutar-klasne razlike (poboljšavajući životne uslove u središnjim – dominantnim – prostorima, npr. u „glavnom gradu“, i to za većinu stanovnika duž cele klasne hijerarhije, te pogoršavajući te uslove u podređenim, manje razvijenim prostornim celinama, u „provinciji“, na selu i sl.). Autorke priloga ukazuju na hijerarhizovanje četiri regiona u Srbiji, koje čine: Beograd; Vojvodina; Zapadna Srbija i Šumadija; i Južna i Istočna Srbija. Materijalni položaj osnovnih društvenih grupa je najbolji u Beogradu, a najlošiji u ekonomski najslabije razvijenoj Južnoj i Istočnoj Srbiji. Te razlike, u materijalnim, ali i opštim uslovima društvenog života, proizlaze iz veće pristupačnosti skoro svih resursa u ekonomski razvijenijim područjima (broj radnih mesta, pristupačnost obrazovnih institucija, komunikacija, institucija kulture, dostupnost potrošnih dobara itd.). Jedna od posledica tih nejednakosti, prema nalazima istraživanja, jeste to što su međuklasne razlike u manje razvijenim regionima manje nego u razvijenijim, pri čemu se snažnije ispoljavaju i opšte međuklasne nejednakosti u društvu (taj efekat je umanjen u našem istraživanju zbog toga što su vrhovi ekonomske elite, koja pretežno živi u najrazvijenijim regionima, podzastupljeni u uzorku). S druge strane, nivo regionalnog ekonomskog razvoja utiče na unutar-klasnu homogenost: ona je najmanja u najslabije razvijenim regionima (Južna i Istočna Srbija), a raste s opštim stepenom ekonomskog razvoja (najveća je u Beogradu). Drugim rečima, uvođenje nivoa regionalnog (kao i, izvesno, subregionalnog) ekonomskog razvoja u analizu, čini opštu sliku dinamike klasnih nejednakosti znatno više diferenciranom i pomaže da se objasne kako rastuće razlike tako i prividne nedoslednosti u njihovoj (prostornoj) distribuciji.

Slika o klasnoj osnovi nejednakosti dodatno se usložnjava ako kao polaznu analitičku tačku, umesto klasno/slojnog grupisanja, uzmemo osnovnu klasnu jedinicu: porodicu, i to kao aktera društvenog delanja. Tu se pokazuje da opšta klasna podela gubi isključivu determinacijsku ulogu, ako se uzme u obzir postojanje individualne mogućnosti izbora akcija koje mogu uticati na ekonomski položaj domaćinstva. Takvu vrstu analize preduzima M. Babović, u prilogu o promenama u ekonomskim strategijama domaćinstava u Srbiji u istraživanom periodu. Kombinujući četiri kriterijuma (ekonomsku (ne)aktivnost, (ne)tržišnu usmerenost, (ne)formalizaciju rada i (ne)poljoprivrednu aktivnost), autorka konstruiše osam tipova ekonomskih strategija i prati njihovu rasprostranjenost (opštu i klasno/slojnu) u uslovima ekonomske krize (period nakon 2008. godine), kao i početka oporavka (nakon 2014), te posledice izbora strategija na međuklasne ekonomske nejednakosti. Istraživački nalazi pokazuju da su opšti ekonomski uslovi povezani s izborom strategija, tako što u periodu krize dolazi do opadanja učešća proaktivnih strategija, kao i njihovog rasta u vreme ekonomskog uspona. Zanimljivo je da, uz opšte opadanje učešća rada u poljoprivredi, raste broj domaćinstava koja kombinuju poljoprivredni i nepoljoprivredni rad, kao i da ta kombinacija poboljšava ekonomski položaj domaćinstava koja pripadaju različitim društvenim grupacijama, uključujući čak i one na vrhu hijerarhije. Konačni ishod različitih individualnih izbora vrste radnih angažmana (u meri u kojoj zaista postoji mogućnost izbora) je taj da diverzifikovane radne strategije domaćinstava poboljšavaju položaj tih domaćinstava nezavisno od klase, odnosno sloja kojima pripadaju, povećavajući na taj način unutar-slojne razlike i smanjujući međuklasne razlike, interferirajući još jednom s opštom klasnom podelom i čineći klasne odnose kompleksnijim nego što se to pokazuje u opštoj klasnoj analizi.

Kao što je pomenuto, ubrzano narastanje broja prekarnih poslova, i to ne samo na dnu već i na srednjim nivoima hijerarhijske lestvice radnih mesta, karakteristika je savremene, neoliberalno fundirane kapitalističke ekonomije. Tu posebnu dimenziju klasnih nejednakosti analizirala je A. Marković, na osnovu istraživačkih nalaza. Poređenje podataka iz dva istraživanja (iz 2012. i 2018. godine) pokazuje da, naizgled neočekivano, učešće prekarnih radnih angažmana u Srbiji nije povećano u proteklom periodu, što, po svojoj prilici, ukazuje na to da savremena kapitalistička ekonomija u zemlji još nije uhvatila dublje korene. Kad je reč o činionicima koji povećavaju šansu za obavljanje prekarnog rada, regresiona analiza pokazuje da te šanse rastu za pojedince nižeg društveno-ekonomskog položaja, one koji rade na privremenim poslovima, u sekundarnoj ekonomiji, kao i u slučaju interakcije pola s (ne)formalnim zaposlenjem. Drugim rečima,

kao što se moglo očekivati, prekarni poslovi produbljuju postojeće društveno-ekonomske nejednakosti, s tim što je u Srbiji ta osnova klasnih i unutarklasnih podela tek u začetku.

U tekstu o radnim orijentacijama D. Poleti, ispituje se još jedna pojava na tržištu rada, koja se razvija s usponom tog tržišta u Srbiji, i to, takođe, iz perspektive ((ne)aktivnog) pojedinca. Pitanje koje je u središtu analize je sledeće: kako se pojedinci s formiranim vrednosnim sistemom, odnosno oni koji su socijalizovani u uslovima u kojima je radni angažman u principu bio dostupan (na socijalističkom kvazitržištu rada, ili u okviru državne sigurnosne mreže – državnih firmi zaštićenih od bankrota – u vreme blokirane transformacije u Srbiji 1990-ih), suočavaju s nastupajućom fleksibilizacijom tržišta rada u neoliberalnom kapitalističkom okruženju. Pri tom, radikalna promena okruženja dopunjena je u Srbiji zakasnelim restrukturisanjem ekonomije (uz posledični slom velikog broja preduzeća i opadanje broja radnih mesta), kao i svetskom ekonomskom krizom iz 2008, sa sličnim posledicama. Analiza pokazuje da međusobno ukrštanje stvorenih (vrednosnih) preferencija i aktuelnih ekonomskih kretanja vodi tome da ranija prevlast orijentacije na intenzifikaciju rada sporo ustupa mesto preduzetničkoj orijentaciji pri izboru radnog angažovanja (naročito kod starijih, siromašnijih, slabije obrazovanih i sl.). Tako stabilizacija kapitalizma proizvodi dva rezervoara raspoložive radne snage: onaj tradicionalni, spreman da uloži vreme i snagu za bilo koji raspoloživi rad u uslovima ekonomske kontrakcije, kao i „moderniji“, koji se, u uslovima ekspanzije, orijentiše na „slobodnije“ tj. samostalnije (preduzetničke) angažmane. Kašnjenje Srbije u sistemskoj transformaciji ogleđa se ovde u tome što se prve orijentacije sporije povlače pred drugim i onda kada se strukturalne okolnosti menjaju u korist drugih.

Analiza preferencija tipova ekonomskih aktivnosti pojedinaca u Srbiji dopunjena je u tekstu J. Petrović i D. Stanojevića analizom preferiranih oblika političkih aktivnosti. Istraživački podaci pokazuju da, uopšteno rečeno, većina stanovništva u Srbiji nije spremna da posveti značajniji deo svog slobodnog vremena političkim aktivnostima, a ukoliko jeste, najradije koristi oblike konvencionalnog delanja. To je najvidljivije po tome što su najčešće birane opcije političkog aktivizma etička/politička potrošnja i potpisivanje peticije, kao i članstvo u političkim partijama (koje je, po svoj prilici, prvenstveno instrumentalno motivisano, nastojanjem da se uključi u klijentelističke mreže,¹¹ a ne željom za aktivnom ulogom u politici). Snažni kolektivni angažmani, kao što su bile, recimo, masovne i dugotrajne protestne akcije iz 1991, 1996. i 2000. godine, predstavljaju izuzetke

---

11 O ulozi političkih partija u funkcionisanju klijentelističkih mreža vidi više u Cvejić, ed. 2016.

koji ne menjaju dominantnu sliku, prema kojoj stanovništvo u Srbiji, u principu, prepušta političkim elitama da relativno samostalno uređuju političke odnose. Doduše, autori priloga uočavaju narastanje oblika direktne akcije tokom poslednjih godina i smatraju to mogućim početkom formiranja „aktivnog građanstva“ (za šta su primeri pokret „Ne da(vi)mo Beograd“ iz 2016, ili aktuelni protesti „1 od 5 miliona“), ali podaci iz ovog istraživanja ne podupiru značajnije takva očekivanja (nalaz da je čak 20% ispitanika potpisalo neku protestnu peticiju mogao bi se pre interpretirati kao rezultat njihove pretpostavke o tome šta istraživači ili javno mnjenje smatraju poželjnim političkim ponašanjem nego što se može uzeti kao verodostojan podatak o njihovoj političkoj praksi). U tom smislu, relativno slabo razvijeni demokratski oblici političke participacije, karakteristični za (liberalni) kapitalizam, takođe svedoče o tome da u Srbiji konsolidacija ovog poretka nije dospela u zrelu fazu.

Treće tematsko područje studije čine, kao što je rečeno, tekstovi o vrednosnim orijentacijama. U prilogu o (promenama u) rasprostranjenosti liberalnih orijentacija M. Lazića i J. Pešić takođe se ukazuje na dvostruko dejstvo opštih i specifičnih činilaca sistemske transformacije društva u Srbiji. Izražena normativno-vrednosna disonanca utvrđena je u Jugoslaviji/Srbiji u istraživanju iz 1989. godine (Lazić, 2011, Pešić, 2017). To znači da su liberalni karakter socijalizma, a posebno otvorenost zemlje prema Zapadu, doveli do toga da su u društvu bile široko prisutne vrednosti karakteristične za kapitalistički poredak (podržavanje privatnog vlasništva i političkog pluralizma). Očekivano, sistemske promene su osnaživale širenje tih vrednosti, ali ne kontinuirano i linearno, a pogotovo ne ravnomerno u okviru svih društvenih slojeva. Uz trajno podržavanje pluralističkog političkog poretka i privatno-vlasnički utemeljene ekonomije, zadržali su se kolektivistički vrednosni obrasci (koji, po svoj prilici, imaju dvostruko poreklo: u prethodnom socijalističkom poretku, ali i u istorijski neprevladanim tradicionalističkim obrascima, očuvanim zbog zakasnele modernizacije zemlje), i to unutar oba podsistema društva. Blokirana sistemska transformacija u Srbiji, s njom povezana duboka ekonomska kriza, uz ratove, spoljašnju izolaciju i sl., pa zatim novom krizom (iz 2008. godine) prekinut ionako usporen ekonomski oporavak, predstavljali su činioce koji su održavali ambivalentna kretanja u rasprostranjenosti različitih vrednosnih obrazaca: napredovanje i nazadovanje liberalizma, uz komplementarno povlačenje i nastupanje autoritarno/neliberalnih i kolektivističkih orijentacija. Pri tom, iako liberalne orijentacije u političkom i ekonomskom podsistemu većinski podržavaju, očekivano, pripadnici viših i srednjih slojeva, dok su među pripadnicima nižih slojeva češće prisutne suprotstavljene orijentacije, za pojedine slojeve dobijeni su i iznenađujući

nalazi: državnu redistribuciju ekonomskih resursa podržava znatan broj pripadnika ekonomske elite, koja bi trebalo da bude sistemski nosilac kapitalističke (tržišne) ekonomije. Stoga autori priloga zaključuju da su smer i brzina konsolidacije kapitalističkog poretka u Srbiji i dalje neizvesni.

U prilogu I. Petrović i M. Radoman analiziraju se promene u prihvatanju tradicionalističkih vrednosnih obrazaca u Srbiji tokom proteklih petnaestak godina (2003–2018). Autorke dolaze do zaključaka koji su komplementarni prethodnim uvidima, a pre svega onom o nelinearnom karakteru vrednosnih promena. Održavanje tradicionalističkih vrednosti, kao glavni obrazac društvene svesti, bez obzira na sistemske promene koje se odvijaju već tridesetak godina, i brzina i pravac tih promena, moraju se dovesti u međusobnu uzročno-posledičnu vezu, primećuju autorke (vidi i Pešić, 2017). Rasprostranjena opšta autoritarnost, kao i ukorenjenost organskog nacionalizma i privatne patrijarhalnosti, činili su vrednosnu podlogu na kojoj je u Srbiji izvođeno uvođenje kapitalističkih odnosa „odozgo“ (od strane nekadašnje socijalističke nomenklature), a tako izgrađen poredak, u kojem (promenljive) vođe definišu transformacijske obrasce, osigurava reprodukciju zatečenih vrednosnih obrazaca. Napredovanje opštih procesa modernizacije ovde donosi promene utoliko što periferni (u tim okolnostima) tradicionalistički vrednosni obrasci (etnocentrični nacionalizam, javni patrijarhat i specifična autoritarnost) u određenim okolnostima mogu da se povlače, ali je to povlačenje zasad privremeno, podložno oscilacijama i reverzibilno. Istraživački nalazi nas još jednom upozoravaju da je konsolidacija liberalnog kapitalizma u Srbiji, za koju je jedna od pretpostavki učvršćivanje modernizacijskih vrednosti, tek jedna od mogućnosti budućeg razvoja.

Najzad, poslednja dva priloga u studiji slede nešto drukčiju liniju argumentacije, u kojoj metodološka pitanja imaju značajno mesto. U prilogu o političkoj kompetenciji, J. Pešić, T. Petrović Trifunović i A. Birešev nastoje da utvrde vezu između (ne)davanja odgovora ispitanika na pitanja u upitniku koja se odnose na politički i ekonomski poredak, i različitih obeležja tih ispitanika. Polazi se, dakle, od pretpostavke da su odgovori „ne znam“ ili odsustvo odgovora, strukturno i socio-demografski uslovljeni (te da zavise od klasne pripadnosti, obrazovanja, starosti, političke participacije i sl.). Argumentacija autorki ide u više pravaca. S jedne strane, dokazuje se da je (ne)odgovaranje povezano s promenama u opštoj strukturi političkog poretka: postdemokratija marginalizuje temeljna pitanja konstitucije političkog poretka, pa se izbegava i rasprava o njima (za razliku od identitetskih pitanja). Zatim, mora se imati u vidu i sama forma pitanja: opšta specijalizacija svih oblika društvenog rada, koja stavlja kompetenciju u prvi plan, predstavlja prepreku za polaganje prava na

„mešanje“ u „stručne“ probleme. Dalje, pitanje kompetencija nije samo obrazovno-stručno nego je i klasno uslovljeno: pravo na promišljanje o politici pripada (prema Burdijeovoj hipotezi) prvenstveno onima koji donose političke odluke, a to znači i onima koji su u vrhu društvene (klasne) hijerarhije. No, kao i u prethodnim slučajevima, istraživački nalazi upućuju na neke značajne nekonzistentnosti kada je reč o povezanosti (ne) davanja odgovora na specifična pitanja i (potencijalno) determinišućih strukturnih i socio-demografskih obeležja ispitanika. Klasno poreklo je značajno za odsustvo prosudbe o osnovnim obeležjima političkog, ali ne i ekonomskog poretka, pri čemu (nasuprot izvornoj hipotezi) niži položaj smanjuje šansu za odsustvo odgovora. Najzad, utvrđuje se da, logično, politička participacija podiže verovatnoću za postojanje uverenja u vlastite političke kompetencije (davanje odgovora), a bolji materijalni položaj čini isto u vezi s ekonomskim kompetencijama.

U metodološki orijentisanom tekstu S. Jankovića i N. Zvijera analiziraju se „parapodaci“, koji se odnose na sam tok istraživanja, i ukazuje na njihovu vezu s (potencijalnim) istraživačkim nalazima. Utvrđeno je da na spremnost potencijalnih ispitanika da se odazovu anketiranju značajno utiče celi niz činilaca, kao što su: region, tip naselja, starost, zanimanje, obrazovanje, materijalni status. S obzirom na to da responsivnost utiče na kvalitet uzorka, delovanje pomenutih činilaca može uticati i na same istraživačke rezultate. Takođe, zapažanja anketara o samom toku anketiranja ukazuju na veoma različit stepen (ne)iskrenosti, (ne)zainteresovanosti, opreza ispitanika pri davanju odgovora na različit tip pitanja (npr. o materijalnom položaju, ili o vrednosnim orijentacijama), kao i (ne)razumevanja kognitivnog sadržaja pitanja, što bi moralo da se ima u vidu ne samo pri analizi dobijenih nalaza nego i pri pripremi narednih istraživanja.

Dizajn uzorka

Na kraju ovog uvodnog teksta prikazaće se osnovne informacije o dizajnu uzorka. Uzorak za anketno istraživanje je određen definicijom osnovnog skupa i ciljevima istraživanja. S obzirom na to da su istraživanjem obuhvaćene raznovrsne teme iz društvenog života u Srbiji, čiji su akteri pojedinci, porodice i različite društvene grupe (društvene klase/slojevi, etničke grupe, rodovi, starosne kohorte, zaposleni/nezaposleni itd.), osnovni skup čine punoletni građani Srbije. Potrebno je, dakle, da uzorak ima dovoljnu veličinu kako bi realistično obuhvatio varijaciju različitih istraživanih obeležja, kao i da omogući zadovoljavajuću pouzdanost zaključivanja, kako na nivou Srbije tako i na nivou velikih kontingenata (rodova, starosnih kohorti, obrazovnih nivoa, statističkih regiona). Zbog toga je za ovo istraživanje dizajniran višestapni uzorak. U prvom kora-

ku su definisani stratumi, a to su 4 statistička regiona na nivou NSTJ¹² 2 (Vojvodina, Beograd, Zapadna Srbija i Šumadija i Južna i Istočna Srbija), s veličinama proporcionalnim njihovom učešću u punoletnom stanovništvu Srbije prema poslednjim demografskim procenama. U sledećoj etapi, u okviru svakog stratuma je na slučaj odabran određen broj gradova i opština, s tim što je gradovima većim od 100.000 stanovnika data izvesnost izbora u uzorak, proporcionalno njihovom učešću u punoletnom stanovništvu Srbije, dok su ostali odabrani gradovi u datom stratumu delili preostali broj jedinica predviđenih za taj stratum. Potom je u svakom gradu ili opštini odabrano između 1 i 12 popisnih krugova, u zavisnosti od broja punoletnih lica u opštini, te je u svakom popisnom krugu na slučaj odabrano 15 domaćinstava.¹³ Osobe unutar domaćinstva su birane po principu najbližeg rođendanskog datuma.

Na prethodno opisani način, odabrano je i anketirano 2.226 domaćinstava i pojedinaca. Nakon kontrole logičke konzistentnosti, u uzorku je zadržano 2.171 jedinica, a potom je dopunjen (*boosted*) s još 40 prigodno biranih pripadnika ekonomske i političke elite, kako bismo u uzorku imali dovoljan broj predstavnika ovog društvenog sloja za osnovne analize. Konačna veličina biranog uzorka je 2.211 domaćinstava i pojedinaca.

Tako odabran uzorak u velikoj meri odražava distribuciju različitih socio-demografskih osobina osnovne populacije. U Vojvodini je anketirano 28% ispitanika, u Beogradu 26%, u Zapadnoj Srbiji i Šumadiji 27% i u Južnoj i Istočnoj Srbiji 19% (vidi tabelu 1). Što se tiče obeležja koja nisu kontrolisana stratifikacijom, na primer, proporcija visokoobrazovanih (svi stepeni obrazovanja viši od srednje škole) među svim popisanim članovima anketiranih domaćinstava je 24%, a među onima od punoletnih koji su anketirani 28%, proporcija penzionera među svim članovima domaćinstava je 25%, a među punoletnim anketiranim pojedincima 32%, proporcija nezaposlenih među svim članovima domaćinstava u aktivnom dobu je 14%, a među anketiranim pojedincima u aktivnom dobu 15%, proporcija žena među anketiranim osobama je 52%. Ovi brojevi govore da su u anketiranju nešto češće učestvovali bolje obrazovani i stariji građani, ali da ova pristrasnost nije velika (do 10%), što ne ugrožava pouzdanost ocena dobijenih na prikupljenim podacima.

Nešto veća pristrasnost je napravljena prigodnim izborom ispitanika koji pripadaju političkoj i ekonomskoj eliti. Naime, prema operacionoj definiciji primenjenoj u ovom istraživanju, tu kategoriju čine političari na visokim funkcijama u državnim organima ili političkim partijama na centralnom i lokalnom nivou, krupni i srednji preduzetnici i direktori višeg i srednjeg ranga (Lazić and Cvejić, 2007: 62). U našem uzorku, među 75 ispi-

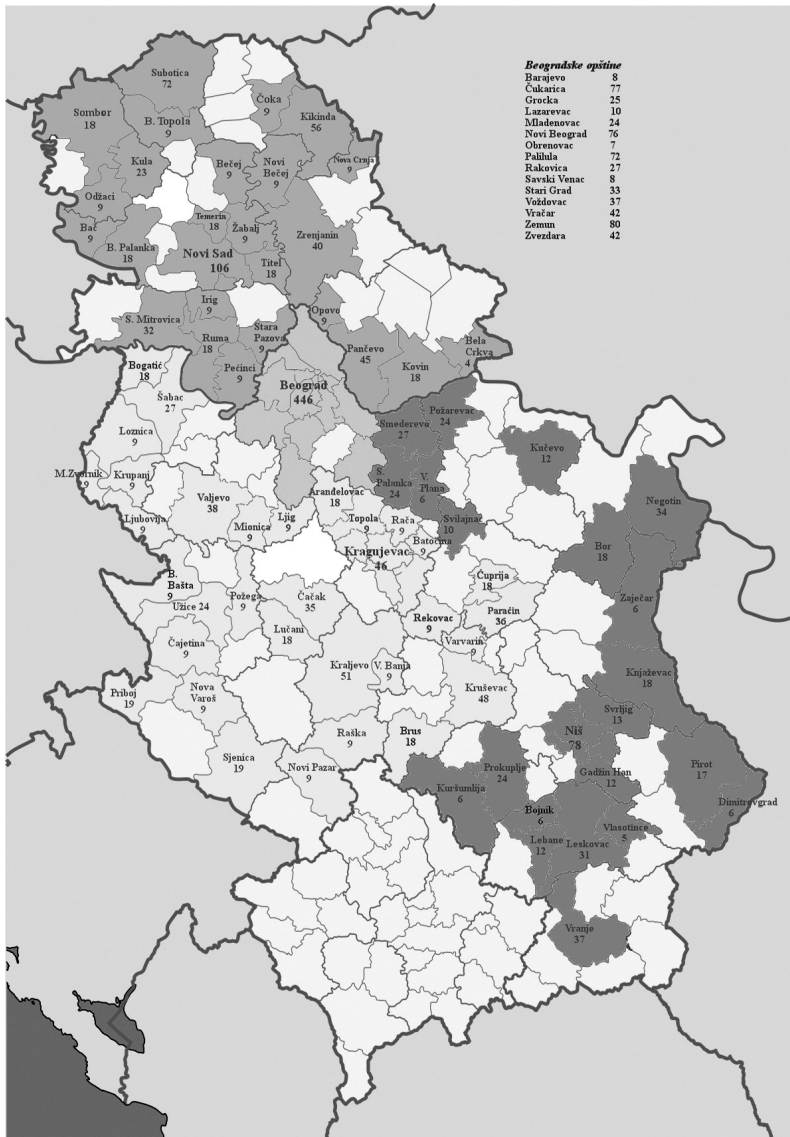
---

12 Nomenklatura statističkih teritorijalnih jedinica, po NUTS standardu Evropske unije.

13 Broj uključuje i projektovanu očekivanu stopu odbijanja od 45%.

tanika iz ove kategorije nalazi se neproporcionalno malo krupnih i srednjih preduzetnika, samo 9, dok je političara i direktora višeg i srednjeg ranga neproporcionalno mnogo – prvih 32, a drugih 34. Zbog toga nalaze o političkoj i ekonomskoj eliti treba tumačiti uzimajući u obzir ovu disproporciju.

Tabela 1. Realizovani uzorak, po statističkim regionima i gradovima/opštinama

Literatura

- Braudel, F. 1992. *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII stoljeća*. Zagreb: August Cesarec
- Cvejić, S. 2006. *Korak u mestu. Društvena pokretljivost u Srbiji u procesu post-socijalističke transformacije*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja
- Cvejić, S. ed. 2016. *Informal Power Networks, Political Patronage and Clientelism in Serbia and Kosovo**, Beograd: SeConS
- Hodžić, A. 1991. Društvena struktura i kvaliteta života. *Sociologija*, Vol. 33, br. 3
- Lazić, M. prir. 1994. *Razaranje društva*. Beograd: Filip Višnjić
- Lazić, M. prir. 2000. *Račji hod*. Beograd: Filip Višnjić
- Lazić, M. i Cvejić, S. 2004. Promene društvene strukture u Srbiji: slučaj blokirane post-socijalističke transformacije, u: *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa*. A. Milić, prir., Beograd: ISI FF, 39–70
- Lazić, M. i Cvejić, S. 2007. Class and Values in Postsocialist Transformation in Serbia. *International Journal of Sociology*, Vol. 37, No. 3
- Lazić, M. i S. Cvejić, 2010. Postsocialist Transformation and Working Class Fragmentation: The Case of Serbia and Croatia, *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy*
- Lazić, M. 2011. *Čekajući kapitalizam: Nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*, Beograd: Službeni glasnik
- Lazić, M. prir. 2014. *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. Beograd: ISI i Čigoja štampa
- Lazić, M. prir. 2016. *Politička elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. Beograd: ISI i Čigoja štampa
- Lazić, M. 2016. Obrasci regrutacije političke elite, u *Politička elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. Lazić, M. prir., Beograd: ISI i Čigoja štampa, 57–80
- Lazić, M. 2019. The Concept of Class: A Multilevel Approach. *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy*. Vol. X, No. 1, 3–26
- Milanovic, B. 1999. *Income, Inequality, and Poverty during the Transition from Planned to Market Economy*. Washington D.C.: The World Bank
- Milić, A. prir. 2004. *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja
- Pešić, J. 2017. *Promena vrednosnih orijentacija u postsocijalističkim društvima Srbije i Hrvatske*. Beograd: ISI FF
- Piketty, T. 2014. *Capital in the Twenty-First Century*. Cambridge MA, London: The Belknap Press of the Harvard University Press
- Ringdal, K. and Simkus, A. eds. 2012. *The Aftermath of War*. Farnham, Surrey, Burlington: Ashgate
- Savage, M. 2015. *Social Class in the 21st Century*. London: Penguin, Random House
- Vecernik, J., Mateju, P. eds. 1999. *Ten Years of Rebuilding Capitalism: Czech Society after 1989*. Prague: Academia
- Vujović, S. prir. 2008. *Društvo rizika. Promene, nejednakosti i socijalni problemi u današnjoj Srbiji*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja
- Wallerstein, I. 1986. *Suvremeni svjetski sistem*. Zagreb: Cekade

OBRASCI POKRETLJIVOSTI DRUŠTVENIH SLOJEVA U SRBIJI NAKON 2000. GODINE

Slobodan Cvejić*

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet

Istorijski i pojmovni okvir

S namerom da objašnjenje promena u klasnoj pokretljivosti u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalizma ugnezdimo u širi konkretno-istorijski kontekst, najpre ćemo dati sumarni pregled transformacije klasnih odnosa tokom poslednjih tridesetak godina, u vreme globalizovane neoliberalne faze kapitalističke akumulacije (Hardi, 2012: 195–202). U drugoj deceniji XXI veka, tema nejednakosti zaokuplja pažnju naučne javnosti i izvan socioloških krugova, više nego ikada od vremena prevlasti neoliberalizma 1980-ih. Nakon što su Štiglic (2012), Piketi (2015), Milanović (2016) i nekoliko drugih autora objavili svoje poznate studije o ekonomskim nejednakostima, i fokus na ovoj temi se u znatnoj meri premestio iz oblasti ljudskih prava i drugih individualno fiksiranih iskustava (glasačkih prava, potrošačkih prava i sl.) na teme koje prepoznaju stratifikacijske grupe ili makar grupisanja na krajevima hijerarhijske skale raspodele bogatstva, pre svega finansijskog. Tako je u poslednje vreme postalo uobičajeno da se ekonomske nejednakosti predstavljaju preko srazmere prosečnog prihoda ljudi koji se grupišu u gornjoj ili donjoj petini stanovništva (interkvintilna razlika) ili da se prikazuje s koliko ukupnog bogatstva raspolaže najbogatijih 1% ljudi. Poslednja metoda indirektno ukazuje na to da postoji društvena grupa koja nije proizvod analitičke manipulacije brojevima nego realno postojećih odnosa koji joj, pojednostavljeno rečeno, daju mogućnost koncentracije bogatstva, i to u globalnim razmerama. Međutim, ako je nejednakost istaknuta kao jedan od glavnih problema današnjeg sveta, a grupa najbogatijih markirana kao posebno važna u procesu distribucije ukupnog bogatstva, može se pretpostaviti da takva pozicija nije samo rezultat specifičnih istorijskih okolnosti (mogućnosti), nego da sama ta

---

* scvejic@f.bg.ac.rs

grupa igra aktivnu ulogu u kreiranju mehanizama ekstremno nejednake raspodele bogatstva. Tvrdnja o ključnoj ulozi grupe s vrha društvene lestvice za reprodukciju ukupnih društvenih odnosa je uobičajen postulat u marksističkoj tradiciji društvene teorije, ali je zanimljivo da se danas indirektno ukazuje na to u različitim političko-ekonomskim analizama, kada se opisuje kako određene poreske politike i međunarodni finansijski tokovi dovode do akumulacije bogatstva u malom broju ruku. Takav pristup implicira da ta grupa ima sredstva i načine da utiče na finansijske politike i na nacionalno i međunarodno pravo koje reguliše ovu oblast. Drugim rečima, ta društvena grupa ima moć da svoj grupni interes nametne kao dominantan u određenom društvenom sistemu, najpre nacionalnom, ali, sudeći po karakteru današnjih ekonomskih tokova koji podrazumevaju brzo i relativno lako premeštanje novca, proizvodnje, robe, pa i ljudi iz jednog u drugi svetski region, i na globalnom planu. Kada svemu tome dodamo i sve češće analize umreženosti ljudi iz najbogatije društvene grupe i njihovih korporacija kako međusobno tako i s nacionalnim vladama, medijskim korporacijama, pa i kriminalnim organizacijama, vidimo da je rast društvenih nejednakosti rezultat veoma složenog društvenog odnosa koji uključuje različite resurse: finansijske (u različitim oblicima i transakcijama, formalnim i neformalnim, legalnim i nelegalnim), kulturne (kroz specifične obrasce komunikacije, posebna znanja, ali i kroz definisanje slike sveta koja normalizuje društveni odnos koji im odgovara), moć (uticaj na političke institucije, institucije prisile, nacionalne vlade).

Pojedinci koji pripadaju grupi najbogatijih ljudi, osobe iz njihovih poslovnih mreža i firme koje kontrolišu nadmeću se na tržištu i obnavljaju svoj društveni i ekonomski položaj s promenljivim uspehom. Neki od tih pojedinaca i firmi povremeno prolaze kroz poslovnu krizu, poneko od njih i propadne finansijski, ali se trend koncentracije bogatstva i moći u malom broju ruku nastavlja (Piketi, T. 2015). Ako proširimo fokus na širi društveni plan, videćemo da se nestabilnost društvenog položaja članova društvene grupe najbogatijih javlja kao marginalna u odnosu na ukupan stepen varijabilnosti društvenog položaja članova jednog društva, bilo nacionalnog ili globalnog.¹ Njihov položaj kao društvene grupe se, u odnosu na većinu članova društva, obnavlja kao dominantan, sa znatno manje varijacija nego u međusobnim odnosima unutar te grupe. Oni se u odnosu na većinu građana pojavljuju kao manje ili više uticajni, moćni, bogati, ali, po pravilu, iznad njih na lestvici društvene strukture i s kapacitetom da određuju uslo-

1 Potvrda za ovaj uvid se može naći pregledom Forbsove listove milijardera iz vremena vrhunca poslednje globalne finansijske krize. Dostupno na <https://www.forbes.com/sites/forbespr/2019/03/05/press-release-forbes-33rd-annual-worlds-billionaires-issue-reveals-number-of-billionaires-and-their-combined-wealth-have-decreased-for-for-first-time-since-2016/#6e6cd2ab45b9>.

ve u kojima svi zajedno žive. Dakle, ono što ih odvaja od ostalih članova društva nije samo to što žive drugačijim stilom i neguju drugačija uverenja nego, još važnije, i to što svoje interese ispostavljaju kao dominantne u odnosu na interese ostalih članova društva, a svoje ciljeve često ostvaruju na račun društvene većine. To iskorišćavanje ostalih članova društva – bilo direktno, kroz neposredni profitni odnos, ili indirektno, kroz brži, lakši i jeftiniji pristup javnom dobru i zajedničkim resursima – čini društvenu grupu najbogatijih i najmoćnijih društvenom klasom, a opisani odnos klasnim odnosom u kojem učestvuju i druge, manje ili više diferencirane društvene klase. Zbog toga je suština današnje analize ekonomskih nejednakosti ista kao što je bila u ranoj fazi razvoja industrijskog kapitalizma, a to je analiza sukoba klasnih interesa i klasnog odnosa koji se zasniva na manje ili više ispoljenom odnosu eksploatacije (Wright, 2015: 183).

Iako je osnovni klasni odnos i klasni sukob isti, mnogo šta je danas drugačije u manifestaciji tog odnosa nego što je bilo u ranoj fazi uspostavljanja klasnih društava. Struktura privrede je drugačija, mnoge zemlje su prošle treću industrijsku revoluciju i nalaze se na početku četvrte,² u kojoj će doći do spajanja tehnologija i brisanja granica između fizičke, digitalne i biološke sfere (Schwab, 2016), što stvara potrebu za drugačijim kvalifikacijama i formama rada. Sve navedeno na više načina deluje na transformaciju klasnog odnosa. S jedne strane, otvara se novo polje za stvaranje bogatstva, koje traži novu vrstu preduzetnika i specifičniju vrstu znanja. Finansijski deo vladajuće klase dobija konkurenciju u informaciono-tehnološkim preduzetnicima kao što su Džef Bezos (Jeff Bezos), Bil Gejts (Bill Gates) ili Mark Zakerberg (Mark Zuckerberg). S druge strane, poslednje afere vezane za korišćenje podataka o korisnicima Fejsbuka (*Facebook*) i Gugla (*Google*) od strane vlade SAD, pokazuju da je umrežavanje ekonomske i političke elite i dalje jedan od glavnih mehanizama reprodukcije moći vladajuće klase. Treća i četvrta industrijska revolucija su za posledicu imale i ubrzanje globalizacije, tako da se sve jasnije ispoljava klasna hijerarhija svetskog sistema (Volerstin). S jedne strane možemo da vidimo da se nove tehnologije koriste za brže probijanje administrativnih barijera i enormno uvećanje profita, pa delovi globalne političke elite

---

2 „Treća industrijska revolucija je počela 1950-ih, s razvojem digitalnih sistema, komunikacije i brzim napretkom snage računara, što je omogućilo nove načine stvaranja, obrade i razmene informacija... Dok se ove mogućnosti (Četvrte industrijske revolucije – prim. aut.) oslanjaju na tehnologije i infrastrukturu Treće industrijske revolucije, Četvrta industrijska revolucija predstavlja potpuno novi način na koji tehnologija postaje ukorenjena u društvo, pa čak i u naše ljudsko telo. Primeri ovoga uključuju čitanje genoma, nove oblike mašinske inteligencije, revolucionarne materijale i pristupe upravljanju koji se oslanjaju na kriptografske metode kao što je lančani spisak (blockchain – prim. aut.)“ (Davis, 2016).

moraju da se bore za očuvanje svoje pozicije putem zadržavanja kontrole nad nacionalnim ili regionalnim tržištima, kao, na primer, evropska politička elita u slučaju finansijskog kažnjavanja i ograničavanja poslovanja Gugla u Evropskoj uniji. S druge strane, vidimo nastojanje da se sredstvima prisile isključi mogućnost ulaska konkurentne digitalno-preduzetničko-političke mreže u globalnu vladajuću klasu, kao što je slučaj s ograničavanjem poslovanja kompanije Huawei (*Huawei*) u SAD zbog toga što je podržava kineska vlada. Koliki je značaj novih digitalnih tehnologija za očuvanje dominacijskog položaja vladajuće klase, govore i primeri digitalnih disidenata, Džulijana Asanža (Julian Assange) i Edvarda Snouedna (Edward Snowden), koji su uzdrmali temelje novog polja reprodukcije globalne ekonomsko-političke elite, ali i primeri aktivnosti nekih organizovanih „hakerskih“ grupa, koje su izazvale tzv. aferu Panamski papiri³ i druge slične afere. Naime, budući da stvaranje i primena informacione tehnologije, zbog svog izuzetno kreativnog karaktera, ostavljaju mogućnost koncentracije „ključarske“ (*gatekeeper*) moći u rukama jedne osobe na izvršnoj poziciji u informacijskom sistemu, te da takva osoba zapravo ne pripada vladajućoj klasi i nije socijalizovana u duhu čuvanja njenih interesa (na primer kroz *Oxbridge* matricu),⁴ potrebno je strogo kažnjavati svaki pokušaj defetizma i ogoljavanja mehanizama koncentracije moći kroz globalno umrežavanje i neumereno bogaćenje.

3 Ovaj naziv se odnosi na slučaj iz 2015. godine, kada je iz „malo poznate, ali moćne pravničke firme Monssat Fonseca bazirane u Panami, ali koja ima ogranke u Hong Kongu, Majamiju i Cirihu“, „iscurelo“ 11,5 miliona tajnih dokumenata koji pokazuju kako „globalni sektor pravničkih firmi i velikih banaka prodaje finansijsku tajnovitost političarima, prevarantima i krijumčarima droge, kao i milijarderima, poznatim ličnostima i sportistima“. OCCRP, 2016.

4 Kovanica iz britanskih istraživanja reprodukcije vladajuće klase koja ističe značaj društvenih mreža koje nastaju tokom studiranja na elitnim britanskim univerzitetima Oksfordu (*Oxford*) i Kembridžu (*Cambridge*) za filtriranje uspona na ključne pozicije u politici i privredi. Najnoviji izveštaj Komisije za društvenu pokretljivost Ujedinjenog Kraljevstva (*Social Mobility Commission*) i Saton trasta (*Sutton Trust*) pokazuje da u toj zemlji „...strukturama moći dominira uzak segment stanovništva: 7% koji pohađaju nezavisne škole i ugrubo 1% koji diplomiraju na samo dva univerziteta, Oksfordu i Kembridžu“. U grupi uticajnih medijskih kolumnista, urednika i distributera jednako je jak trend isključivosti – blizu polovine njih je pohađalo nezavisne škole i jedna trećina Oksford ili Kembridž (Elitist Britain, 2019: 4).

Slično stanovište postoji i u SAD za potomke vladajuće klase, koji svoje mreže društvenog uticaja formiraju već tokom studiranja na prestižnim univerzitetima, kao što su Jejl (*Yale*), Prinстон (*Princeton*), Harvard (*Harvard*), Kolambija (*Columbia*) – tzv. Liga bršljana (*Ivy League*). Četi i drugi indirektno pokazuju značaj ovog kanala vertikalnog uspona preko podatka da univerziteti Lige bršljana omogućuju najlakši uspon na vrh skale prihoda, čak i za decu iz porodica s najnižih 20% prihoda, ali je upis na univerzitet za decu iz najnižeg prihodovnog kvintila najteži upravo na ove univerzitete (Chetty, R et al., 2017: 2).

Šta se u takvim okolnostima dešava s ostatkom društva? Dejvis (Davis, 2016) specifično pominje porast nejednakosti kao jedan od rizika (zajedno s povećanjem nesigurnosti i gubitkom identiteta i društvenog aktivizma) koje bi mogla da donese četvrta industrijska revolucija. On izvore tog rizika prvenstveno vidi u opadanju zaposlenosti zbog automatizacije i robotizacije brojnih radnih operacija, ali i u zaostajanju firmi čiji se proizvodi i usluge teže plasiraju putem interneta. Međutim, ovde treba prepoznati efekte koji se neposrednije odnose na klasne nejednakosti. Promena strukture privrede i mogućnosti virtuelnog umrežavanja su dovele do dodatnog jačanja individualizacije društvenog života. Mehanizam klasnog razdvajanja se u još većoj meri naglašava individualizacijom – članovi društva se pojavljuju kao individualni potrošači, pojedinačni nosioci individualno krojenih radnih ugovora, vrlo često kao samostalno odgovorni za svoju zdravstvenu zaštitu ili penzijsko osiguranje (George, 2016). Atomizacija i udaljavanje građana od inače oslabljenih institucija socijalne države, koje su dugo posredovale u klasnom odnosu većine modernih društava, smanjujući nejednakosti i formalno otvarajući mogućnost uspona u društvenoj hijerarhiji kroz univerzalizaciju obrazovanja i podsticajne mere zapošljavanja, dovodi do dodatnog slabljenja njihovog kapaciteta da preduzmu akciju u pravcu zaštite svog interesa i izlaže ih globalizovanoj eksploataciji. Naravno, kao i u ranijim formama kapitalizma, nisu svi jednako izloženi, jer neki raspolažu nekim oblikom kapitala (novcem, znanjem, društvenim uticajem) koji im daje povoljniju poziciju, tako da i ovde postoji klasna diferencijacija pre nego klasna polarizacija. Novi talas industrijalizacije utiče, međutim, i na ove društvene klase, tako što se neke drastično smanjuju (npr. klasa poljoprivrednika), neke izrazito koncentrišu u određenim svetskim regionima (nekvalifikovani i polukvalifikovani manuelni radnici u jugoistočnoj Aziji i podsaharskoj Africi), a nekima se znatno menja sastav (na primer srednjoj klasi, jer primena opšteg sistemskog znanja takođe postaje automatizovana, pa mnogi ekonomisti i pravnici sada obavljaju poslove koji imaju gotovo službenički karakter, dok, naravno, IT inženjeri i sistem menadžeri dobijaju na ceni i ugledu). Jačanje globalizacije daje svemu ovome dodatni efekat. Širenje visokog obrazovanja u manje ekonomski razvijenim zemljama dovodi do stvaranja rezervne radne snage u gotovo svim oblastima, tako da se pozicioniranje pojedinaca na klasnoj lestvici dešava koliko s obzirom na determinante njihovog klasnog položaja (obrazovanje, zanimanje, materijalni položaj), toliko i s obzirom na zemlju/region u kojem žive. Jedan IT inženjer iz Indije koji radi za franšizu američke korporacije u nekom digitalnom hangaru s još 100 kolega teško da će dostići više od životnog standarda američke poštanske službenice, ali će svakako živeti bolje od većine Indijaca. Vlasnik firme u kojoj on radi više obavlja posao pregradnika nego

preduzetnika, jer mu je glavni posao da okupi i zadrži dobre IT inženjere, a ne da razvija novi proizvod ili uslugu. Na taj način se njegov visoki klasni položaj pojavljuje kao relativan u odnosu na globalni klasni poredak, dok se indijska srednja klasa u globalnim razmerama pojavljuje kao klasa visokoobrazovanih i stručno specijalizovanih izvršnih radnika. Posledica toga je povećano emigriranje visokoobrazovanih stanovnika manje razvijenih zemalja u razvijene zemlje (tzv. odliv mozгова). Ova *exit* opcija (Hirschman) javlja se u opisanom kontekstu kao oblik klasne pokretljivosti potomaka srednje klase koji omogućuje reprodukciju srednjeklasnog položaja na globalnoj klasnoj lestvici.

Poslednja činjenica usmerava pažnju na klasnu pokretljivost kao važan mehanizam u ublažavanju klasnih nejednakosti. Ako smo uspeli da pokažemo da su narasle ekonomske nejednakosti u svetu po svojoj suštini klasne, onda je važno znati da li danas potomci iz nižih društvenih klasa imaju priliku da se u svom životnom, tačnije radnom, veku probiju u srednju ili vladajuću klasu. Ako pojedinci koji potiču iz porodica s donjeg dela klasne hijerarhije imaju mogućnost da se školuju tokom odrastanja, a potom zaposle i svojim radom probiju u srednji ili čak gornji deo hijerarhijske lestvice, društvene nejednakosti se smanjuju. Erikson i Goltorp su klasnu pokretljivost nazvali krucijalnim posrednim procesom između strukture i akcije (Erikson and Goldthorpe, 1992: 1, 30). Ako postoji vidljiv način da se u vladajuću klasu probijaju ljudi iz svih drugih klasa, a ne samo srednje i najviše, pojedinci će biti manje motivisani da ulaze u klasni konflikt.

Na ovom mestu je ponovo bitno naglasiti klasni karakter ovog društvenog toka. Već je pomenuto da u savremenom društvu dolazi do naglašene individualizacije, pa se tako čini da ključni događaji koji označavaju društveno-strukturno pozicioniranje (školovanje, zapošljavanje) predstavljaju lični izbor svakog pojedinca ili eventualno njegove porodice. Ipak, i u novim okolnostima klasne reprodukcije koje karakteriše naglašeniji globalni karakter i nova područja generisanja ekonomskog bogatstva, mogućnosti potomaka srednje i vladajuće klase da zadrže klasni položaj svojih roditelja ili se uspnu na viši (ako potiču iz srednje klase) veće su nego u slučaju potomaka nižih klasa, pre svega zbog većeg kulturnog i socijalnog kapitala ovih prvih. Roditelji iz srednje i više klase svoje potomke „opremaju“ vrednostima, veštinama i znanjima koje im omogućuju da se lakše kreću kroz globalne procese i sisteme, da se brže adaptiraju na drugačije kulturne obrasce i da lakše usvajaju nova znanja i veštine. Osim toga, oni im kroz svoje društvene mreže omogućuju vredne informacije i društvene kontakte, pa samim tim i lakše kretanje kroz sistem obrazovanja i tržište rada (Bourdieu and Passeron, 1990). Zbog toga je njihovim potomcima lakše da se odsele u razvijeniju zemlju, da završe prestižniji fakultet ili da

se zaposle u uspešnijoj firmi, sve u zavisnosti od toga šta procenjuju kao najpovoljniju opciju za obnavljanje klasne pozicije roditelja ili uspon u odnosu na njih. Ovo nas još jednom dovodi do konstatacije da se individualni međugeneracijski proboji iz niže u srednju ili višu klasu pojavljuju akcidentalno u odnosu na konstitutivni karakter samoreprodukcije društvene klase (Lazić, 1987: 14). Iz ovih razloga, moguće je da savremeno društvo, iako stvara utisak većih šansi za pojedince, zapravo razvija iste ili čak veće prepreke za međugeneracijski uspon u klasnoj strukturi nego što je to bio slučaj u ranijim društvenim sistemima. Ovo u kumulativnom ishodu vodi povećanju klasnih nejednakosti, koje onda mogu biti prikazane i kao interkvintilna razlika, Gini koeficijent ili neki drugi deskriptivno-klasifikacijski koncept. Iz navedenih razloga, izučavanje međugeneracijske klasne pokretljivosti i dalje predstavlja važan instrument za analizu društvene strukture i kapaciteta jednog društva da se menja i razvija.

Šta danas možemo da očekujemo u Srbiji u pogledu međugeneracijske klasne pokretljivosti? Ranije je pokazano (Cvejić, 2006) da je još u periodu poznog socijalizma, od sredine 1970-ih, došlo do klasnog zatvaranja prepoznatog kroz jačanje klasne samoreprodukcije, ali da Srbija ima „osnovnu strukturnu konturu i mobilizacijski trend savremenog (post)industrijskog društva koje kasni u razvoju“ (ibid, 164). Tokom blokirane postsocijalističke transformacije 1990-ih zamro je i poslednji egalitarni socijalistički impuls, a pod efektima narastajućeg političkog kapitalizma (Antonić, 1993; Arandarenko, 1995), klasna samoreprodukcija je dostigla svoj vrhunac. Pošto su promene u društvenoj strukturi temeljnije i sporije nego promene društvenog sistema, visoka stopa međugeneracijske klasne samoreprodukcije je zabeležena i u prvom istraživanju realizovanom na početku konsolidacije kapitalizma (Lazić, Cvejić, 2004). Nakon prvobitnog privrednog oporavka, kontinuirane privatizacije državnih i društvenih preduzeća i povećane stope direktnih stranih investicija u prvoj polovini 2000-ih, usledio je udarac globalne ekonomske krize i višegodišnji period oporavka koji od sredine druge decenije ovog veka daje znake stabilizacije i rasta. Godina 2018. je dobar momenat za proveru efekta velikih sistemskih promena na klasnu strukturu i klasnu pokretljivost i za uvid u to da li su konsolidacija kapitalizma i ekonomski oporavak doneli ne samo povećanu marginalnu pokretljivost (generalno uvećane šanse zbog povećane privredne dinamike), nego i veću realnu pokretljivost, koja je važan indikator smanjenja društvenih nejednakosti o kojima smo govorili na početku teksta. To su dva ključna istraživačka pitanja od kojih se polazi u ovom tekstu. Drugim rečima: da li je srazmera šansi potomaka klasa iz gornjeg dela lestvice i onih iz donjeg dela lestvice da se nađu u srednjoj ili vladajućoj klasi smanjena u odnosu na raniji period?

Koji podaci daju relevantnost ovom pitanju? Najpre treba istaći da makroekonomski pokazatelji ukazuju na konstantan rast pet godina zaredom (RZS, 2018). U narednoj tabeli (tabela 1) su izloženi zvanični podaci Republičkog zavoda za statistiku za period 2014–2018.⁵

Tabela 1. Osnovni pokazatelji rasta privrede u Srbiji, 2014–2018.

Pokazatelj	2014.	2015.	2016.	2017.	2018.
Stopa rasta BDP, u stalnim cenama	-1,6	1,8	3,3	2,0	4,4
Stopa rasta bruto investicija u osnovna sredstva, u stalnim cenama	-3,4	4,9	5,4	7,3	9,1
Strane direktne investicije, u mlrd. USD*	2,0	2,35	2,35	2,87	4,13
Stopa rasta poljoprivredne proizvodnje	2,4	8,4	8,3	-11,9	16,3
Stopa rasta industrijske proizvodnje	-6,5	8,3	4,7	3,9	2,0
Stopa rasta u građevinarstvu	2,5	20,4	8,0	6,7	10,9
Stopa rasta u ugostiteljstvu	-1,2	1,9	7,5	7,9	10,1
Stopa rasta u saobraćaju	22,1	5,9	11,1	9,9	4,9
Godišnja stopa inflacije	1,7	1,5	1,6	3,0	2,1
Stopa rasta realnih prosečnih zarada, bez poreza i doprinosa	-1,5	-2,1	2,5	0,9	3,8
Stopa zaposlenosti	42,0	42,5	45,2	46,7	49,2
Stopa nezaposlenosti	19,2	17,7	15,3	13,5	11,3

Izvor: RZS, 2018.

* Izvor: UNCTAD, 2019.

Privredni rast, predstavljen preko stope rasta BDP, investicija u osnovna sredstva i stranih direktnih investicija i raspoređen na različite privredne grane, praćen je rastom zaposlenosti i opadanjem nezaposlenosti. Stanje u poljoprivredi varira u zavisnosti od klimatskih uslova u različitim godinama, ali pokazatelji izvoza ukazuju da je to još uvek važna privredna grana (to je i u 2018. bila treća najvažnija izvozna grana, odmah iza usluga i prerađivačke industrije; NBS, 2019). Dok stopa rasta industrijske proizvodnje, iako pozitivna, postepeno opada od 2015, stope rasta građevinarstva, ugostiteljstva i saobraćaja su konstantno visoke u tom periodu. Ovi podaci bi mogli biti relevantni za klasnu pokretljivost, tako što opadanje stopa rasta u poljoprivredi i prerađivačkoj industriji može značiti povećanu marginalnu pokretljivost od nekvalifikovanih i kvalifikovanih radničkih zanimanja ka administrativnim i stručnim zanimanjima u sektorima usluga i saobraćaja.

5 I u 2019. godini, petoj zaredom, nastavlja se rast, ali podaci nisu prikazani jer su u momentu pisanja teksta bili dostupni samo za prvi kvartal.

Da bismo proverili šta se stvarno dogodilo sa strukturom zanimanja koja predstavlja osnovu klasne diferencijacije, prikazaćemo podatke o zaposlenosti po poslodavcima, sektorima i industrijskim granama. RZS je promenio način prikazivanja ovih podataka i ponudio publikacije s potpunijim pregledom od 2017. godine, tako da će podaci biti prikazani za 2017. i 2018. godinu, koje i jesu godine intenzivnijih privrednih reformi i rasta (tabela 2). Najpre valja pomenuti da je u periodu 2013–2018. sve više SDI bilo usmereno ka izvozno orijentisanim granama, a njihov najveći priliv je bio u automobilskoj, metalskoj, prehrambenoj i hemijskoj industriji (NBS, 2019). Međutim, analize su pokazale da SDI u Srbiji generišu rast i nova radna mesta, ali da se 35% investicija u prerađivačkoj industriji realizuje na nekvalitetnim radnim mestima, na kojima se zapošljavaju manualni radnici (Točkov, 2017: 85).

Tabela 2. Trendovi u strukturi registrovane zaposlenosti, 2017. i 2018.

INDIKATOR	2017.	2018.
Broj zaposlenih u radnom odnosu	1.908.866	1.979.821
Kod pravnih lica	1.569.203	1.619.350
Stopa rasta	2,2	3,2
Preduzetnici, lica zaposlena kod njih i ona koja samostalno obavljaju delatnost	339.663	360.471
Stopa rasta	5,9	6,1
Broj zaposlenih van radnog odnosa	68.491	72.725
Kod pravnih lica	65.698	68.891
Stopa rasta	5,7	4,9
Preduzetnici, lica zaposlena kod njih i ona koja samostalno obavljaju delatnost	2.794	3.834
Stopa rasta	15,3	37,2

Najvažniji nalazi na osnovu podataka iz tabele 2 su sledeći: u obe godine se beleži rast po svim indikatorima; stope rasta su veće kod preduzetnika, lica zaposlenih kod njih i onih koja samostalno obavljaju zanimanja nego kod pravnih lica; i kod jedne i kod druge kategorije stope rasta zaposlenih van radnog odnosa (autorski ugovori, ugovori o delu i o privremenim i povremenim poslovima) veće su nego u radnom odnosu; posebno su upadljive stope rasta zaposlenosti van radnog odnosa kod preduzetnika, lica zaposlenih kod njih i onih koja samostalno obavljaju zanimanja. Sumarno, to znači da poslednjih godina najjači

tempo ima rast samozaposlenosti i prekarne zaposlenosti kod samostalnih preduzetnika.⁶

U narednoj tabeli (tabela 3) izloženi su podaci o kretanju zaposlenosti po industrijskim granama.

Tabela 3. Stope promene registrovane zaposlenosti po odabranim industrijskim granama, 2017. i 2018.

INDIKATOR	2017.	2018.
Poljoprivredna proizvodnja, lov i uslužne delatnosti	-1,1	-1,7
Prerađivačka industrija	6,0*	6,5**
Građevinarstvo	1,2	7,9
Usluge smeštaja i ishrane	5,7	9,4
Informisanje i komunikacije (najviše IT sektor)	7,5	7,2
Poslovanje nekretninama	3,2	7,8
Stručne, naučne, inovacione i tehničke delatnosti	5,2	5,8
Administrativne i pomoćne uslužne delatnosti	7,3	14,7
Obrazovanje	1,1	0,6
Zdravstvena i socijalna zaštita	0,1	0,6

* Najveći rast je bio u proizvodnji motornih vozila i prikolica (16,9%), proizvodnji kože i predmeta od kože (13,6%), proizvodnji električne opreme i nameštaja (po 11,5%) i proizvodnji proizvoda od gume i plastike (10,3%).

** Najveći rast je bio u proizvodnji motornih vozila i prikolica (29,9%), proizvodnji električne opreme (15,5%), proizvodnji duvanskih proizvoda (13,4%) i proizvodnji osnovnih metala (10,7%).

U tabeli su prikazane stope promene (lančani indeks) kako bi se uočio trend promene na tržištu rada koji značajno utiče na izmenu klasne strukture. Važno je dodati i da je u apsolutnom iznosu rast u tri radno intenzivne grane, kao što su proizvodnja odeće, proizvodnja kože i prerađivačka drveta (bez izrade nameštaja), iznosio 4.586 radnih mesta u 2017, dok je u tri tehnološki naprednije grane, kao što su proizvodnja automobila, proizvodnja električne opreme i proizvodnja metalnih proizvoda (osim mašina) taj broj bio duplo veći – 9.240. U 2018. je ova razlika u apsolutnim brojevima bila još veća, 2.902 i 16.211 zaposlenih više, istim redom. To znači da je u privrednom rastu u prethodne dve godine stvoreno više radnih mesta za kvalifikovane radnike, tehničare i stručnjake nego za nekvalifikovane radnike.

6 Više o prekarnoj zaposlenosti vidi u tekstu A. Marković u ovoj studiji.

Prethodno opisana slika strukture nove zaposlenosti ne uključuje javni sektor, koji u Srbiji još uvek obuhvata skoro 1/3 ukupne zaposlenosti, ako se isključe individualni poljoprivrednici. Tačnije, ovaj procenat je opao sa 31% u 2017. godini na 29,5% u 2018. (606.118 radnih mesta). U sledećoj tabeli (tabela 4) prikazane su stope promene zaposlenosti u različitim delovima javnog sektora.

Tabela 4. Stope promene registrovane zaposlenosti u različitim delovima javnog sektora, 2017. i 2018.

INDIKATOR	2017.	2018.
Javna državna preduzeća	-5,1	-3,2
Javna lokalna preduzeća	-3,6	-1,6
Administracija – nivo države i autonomne pokrajine	-1,1	-0,6
Administracija – nivo lokalne samouprave	6,7	-0,8
Zdravstveni i socijalni rad	-1,5	-0,6
Obrazovanje i kultura	0,2	-0,7

Za razliku od privatnog sektora, u javnom sektoru je uočljiv trend opadanja zaposlenosti, i to pre svega u javnim preduzećima, što se moglo očekivati s obzirom na to da je jedan od glavnih ciljeva privredne i administrativne reforme smanjivanje broja javnih preduzeća. Porast od 6,7% u broju zaposlenih u lokalnim administracijama u 2017. u odnosu na 2016, u nominalnom iznosu je 1.780, dakle, ne radi se o broju koji može da ostvari značajan efekat na izmenu društvene strukture. Za stope promene u državnoj administraciji i sektoru socijalnih usluga, gde je locirano oko 70% ukupne zaposlenosti u javnom sektoru, može se reći da stagniraju.

Navedeni podaci nam govore da se privreda i tržište rada nalaze u procesu transformacije. Neki elementi transformacije su postepeniji i dužeg trajanja, na primer, opadanje broja sitnih poljoprivrednika i porast broja zaposlenih u uslužnim delatnostima, a neki su novijeg datuma i intenzivniji, kao značajan porast broja sitnih preduzetnika i samozaposlenih, porast zaposlenosti u prerađivačkoj industriji i IT sektoru. Isto tako, opao je broj zaposlenih u javnom sektoru, a porastao u privatnom, ali u oba sektora raste zaposlenost van radnog odnosa. Ove tendencije ukazuju da se tržište rada, a s njim i klasno-slojna struktura, transformišu pod uticajem lokalnih i globalnih faktora. Evidentno je da dolazi do ukрупnjavanja poseda u poljoprivredi, što dovodi do smanjenja broja sitnih poljoprivrednika, a taj gubitak radne snage je kompenzovan modernizacijom poljoprivredne proizvodnje (vezanom i za ukрупnjavanje poseda) i većom

produktivnošću. Srednja klasa trpi promenu utoliko što se smanjuje broj zaposlenih u javnom sektoru, na stabilnim poslovima sa specifičnom ulogom u reprodukciji sistema, a raste broj stručnjaka zaposlenih u privatnom sektoru, i to u nekoliko grana: informacionim tehnologijama, uslugama, prerađivačkoj industriji. Njihov položaj je sada nestabilniji, češće rade u nesigurnijim uslovima, na osnovu kratkotrajnih ugovora.⁷ Paralelno s tim, raste broj samozaposlenih (koji su često angažovani upravo preko takvih ugovora), što znači da raste sitno-preduzetnička komponenta srednje klase. I broj manuelnih radnika u prerađivačkoj industriji je donekle porastao, što znači da su se otvorile nove pozicije za pripadnike društvenih slojeva čiji se broj smanjuje.

Hipoteze, podaci i metode analize

Na osnovu prethodno navedenih okolnosti, očekujemo da u podacima o međugeneracijskoj klasnoj pokretljivosti pronađemo sledeće tendencije:⁸

1. Nešto manju stopu samoreprodukcije vladajuće klase, pre svega zbog povećanog relativnog značaja reprodukcijaskog obrasca političke elite. Naime, smanjen je broj direktorskih pozicija u javnim preduzećima koje su zbog veće podložnosti političkom uticaju bile lakše za međugeneracijsku samoreprodukciju, a povećan je broj direktorskih i vlasničkih pozicija u privatnom sektoru, gde ove prve nose znatno manju šansu samoreprodukcije nego u javnom sektoru. Svemu ovome treba dodati i da su nakon izbora 2012. i, posebno, 2014. godine, brzo izmenjive pozicije u političkom delu ove klase zauzeli pripadnici nove vladajuće koalicije s nešto većim udelom nižeg socijalnog porekla.
2. Dodatno povećanje samoreprodukcije sloja stručnjaka zbog još intenzivnijeg korišćenja kulturnog i socijalnog kapitala u svrhu međugeneracijskog očuvanja klasnog položaja u uslovima intenzivnijih rizika na tržištu rada, uključujući prepreke za potomke nižih društvenih klasa u pristupu visokom obrazovanju.

---

7 Podaci ne omogućuju da procenimo koliko često je to njihov izbor, što je momenat na koji su ukazali De Kuyper (De Cuyper) i De Wit (De Witte), 2008. Na prekarnost ove vrste radnog angažmana kada ga kao uslov postavlja poslodavac je ukazao Gaj Standing (Guy Standing) (2011: 32–35).

8 U analizi koristimo sedmočlanu skalu društvenih klasa/slojeva razvijenu u Lazić, Cvejić, 2004.

3. Smanjenje samoreprodukcije sloja preduzetnika zbog izmene strukture privrede i širenja prostora za samozapošljavanje u novim granama, što vodi povećanim šansama za ulaz u ovaj sloj iz sloja stručnjaka, prelaznog sloja i sloja kvalifikovanih manualnih radnika.
4. Povećanje samoreprodukcije prelaznog sloja zbog smanjenja obima ovog sloja i, slično kao u slučaju sloja stručnjaka, korišćenja socijalnog kapitala u svrhu međugeneracijskog očuvanja klasnog položaja u uslovima intenzivnijih rizika na tržištu rada.
5. Smanjenje samoreprodukcije sloja kvalifikovanih radnika usled povećanih šansi za ulaz u isti iz prelaznog sloja i nižih slojeva (nekvalifikovani radnici i sitni poljoprivrednici), izazvanih pomenu-tim promenama na tržištu rada.
6. Povećanje samoreprodukcije sloja nekvalifikovanih radnika zbog smanjenja obima sloja i manjih šansi na tržištu rada.
7. Gotovo potpunu samoreprodukciju sloja sitnih poljoprivrednika zbog pogoršanja situacije na tržištu rada i dugoročnog smanjivanja učešća u klasno-slojnoj strukturi.

Podaci za ovu analizu prikupljeni su u okviru 3 velika anketna istraživanja realizovana u 2003, 2012. i 2018. godini. Istraživanje u 2003. godini je realizovano u okviru projekta *South East European Social Survey Project* na uzorku od 2.997 ispitanika, a istraživanja u 2012. i 2018. godini u okviru projekta *Izazovi nove društvene integracije u Srbiji – koncepti i akteri*, na uzorcima od 2.500 ispitanika i 2.211 ispitanika, tim redom. U sva tri istraživanja je korišćena skala klasno-slojnog položaja dobijena operacionalizacijom 3 oblika kapitala – ekonomskog, kulturnog i organizacionog (Lazić, Cvejić, 2007: 62).

Analiza je zasnovana na merenju međugeneracijske ulazne klasno-slojne pokretljivosti, kao i na količnicima šansi dobijenim putem logističkog regresionog modela.

Rezultati analize

Najpre će biti prikazana ulazna slojna pokretljivost za svaki od 7 slojeva⁹ u svakoj od 3 godine istraživanja (tabela 5). Cilj je da vidimo da li je tokom vremena dolazilo do varijacije u obrascima ulazne klasne pokretljivosti.

---

9 Slojevi: 1 – politička i ekonomska elita, 2 – sitni preduzetnici i samozaposleni, 3 – stručnjaci, 4 – prelazni sloj (službenici i tehničari), 5 – VKV i KV radnici, 6 – NKV radnici, 7 – sitni samostalni poljoprivrednici.

Tabela 5. Međugeneracijska ulazna slojna pokretljivost, u %

Klasa oca	Godina istraživanja	Klasa ispitanika						
		1	2	3	4	5	6	7
N	2003.	64	68	204	363	288	73	147
	2012.	40	77	133	205	193	51	143
	2018.	66	64	181	111	175	77	104
1	2003.	19	3	10	4	1	1	0
	2012.	25	4	10	6	3	0	3
	2018.	20	8	8	3	1	1	1
2	2003.	3	9	3	3	1	0	0
	2012.	0	8	4	1	1	0	0
	2018.	6	14	9	2	4	3	1
3	2003.	17	15	18	7	2	1	0
	2012.	33	9	30	7	5	4	1
	2018.	21	11	34	8	9	9	1
4	2003.	22	21	21	18	9	3	3
	2012.	15	22	25	20	14	8	7
	2018.	9	17	22	28	15	10	7
5	2003.	16	22	16	32	32	19	5
	2012.	18	22	22	36	40	28	15
	2018.	30	34	17	29	35	17	10
6	2003.	14	17	15	20	31	47	9
	2012.	2	13	3	14	15	29	18
	2018.	6	10	6	20	18	44	17
7	2003.	9	13	17	16	24	29	83
	2012.	7	22	6	16	22	31	56
	2018.	8	6	4	10	18	16	63

Ulazna pokretljivost iz elite u elitu (samoreprodukcija) porasla je u 2012. godini, da bi se 2018. ponovo vratila na vrednost sličnu onoj iz 2003. godine. Budući da su ranija istraživanja ukazala na porast homogenizacije ekonomskog dela vladajuće klase (Lazić, 2014), može se pretpostaviti da je promena sastava političkog dela ove klase nakon izbora 2012. i 2014. doprinela ponovnom delimičnom opadanju stope samoreprodukcije. Taj trend se delimično može objasniti i pristrasnošću poduzorka ekonomske elite, u kojem dominiraju srednje i niže direktorske pozicije koje su dostupnije potomcima nižih društvenih slojeva. Neočekivan je pad ulazne pokretljivosti iz sloja stručnjaka u vladajuću klasu. S obzirom da potomci stručnjaka nisu značajnije „punili“ ni sloj sitnih preduzetnika, a porast njihove ulazne pokretljivosti u oba radnička sloja, iako vidljiv, mali je po obimu, može se pretpostaviti da je statistički značajan broj potomaka ove

klase odabrao *exit* opciju i da ovde imamo direktan efekat „odliva mozgova“. Nažalost, ovaj kontekstualni zaključak nije moguće empirijski proveriti na osnovu podataka iz našeg istraživanja.

Pad ulazne pokretljivosti iz sloja stručnjaka u vladajuću klasu je kompenzovan značajnim povećanjem ulazne pokretljivosti iz sloja kvalifikovanih radnika. To definitivno označava izmenu u regrutacijskom obrascu vladajuće klase i verovatno je vezano za promene u strukturi društvenih mreža kroz koje se obavlja ova regrutacija i prethodno pomenutu pristranost poduzorka ekonomske elite. Zbog toga je važno istaći da taj trend nije povezan sa stranačkom pripadnošću ili političkom orijentacijom ovih potomaka kvalifikovanih radnika: oko jedne polovine njih nisu članovi nijedne stranke i ne misle da ijedna stranka najbolje reprezentuje njihove interese, a samo 1/4 misli da to čini neka od stranaka vladajuće koalicije i to su po pravilu pripadnici političke elite. Samo 1/3 nema univerzitetsko obrazovanje, nego srednje (i ti su preduzetnici), a 2/3 je završilo državne univerzitete. Jedna polovina radi u javnom sektoru (političari i direktori javnih preduzeća), a ostali u privatnom i mešovitom. Upadljiva je koncentracija u Vojvodini, polovina potomaka kvalifikovanih radnika koji sada čine elitu je iz ovog regiona.

Povećanje ulazne pokretljivosti u sloj sitnih preduzetnika i samozaposlenih je očekivano iz istog sloja i iz nekoliko drugih slojeva u 2018. godini, s obzirom na već uočeno povećanje obima ovog sloja. Međutim, osim samoreprodukcije, porastao je samo upliv iz sloja kvalifikovanih radnika. To se može objasniti pojačanim preduzetničkim sklonostima potomaka ovog sloja u uslovima porasta broja samostalnih preduzetnika i zaposlenosti van radnog odnosa. Izostanak očekivanog povećanja ulaznosti iz sloja stručnjaka još jednom potvrđuje kontekstualni zaključak o uticaju „odliva mozgova“ na promene u obrascima klasne pokretljivosti u Srbiji.

Dominantan tok u reprodukciji sloja stručnjaka je samoreprodukcija, koja je pojačana u 2018. godini u odnosu na 2012. i 2003. Druga upadljiva promena je pomenuti povećan ulazak iz stručnjačkog u radničke slojeve. Ovo i jesu većinom ljudi koji nemaju završen fakultet (više od 90% njih), 2/3 rade u privatnom sektoru i 2/3 u uslužnim granama. Ravnomerno su starosno, polno i teritorijalno raspoređeni. Ovo je svojevrsna razmena između gornjeg i donjeg dela lestvice, gde sposobniji potomci klase kvalifikovanih radnika češće dospevaju u klase 1 i 2, dok manje sposobni potomci klase 3 češće nego ranije dospevaju u klase 5 i 6. S obzirom na to da je ulazna međugeneracijska pokretljivost iz svih nižih slojeva u sloj stručnjaka stagnirala ili opala, a porasla je jedino iz istog sloja i sloja sitnih preduzetnika, moglo bi se reći da tržište rada, kao jedan od činilaca klasnog pozicioniranja, još uvek nije u stanju da apsorbuje sve stručnjake koje proizvede obrazovni sistem u Srbiji.

Što se tiče prelaznog sloja (službenici, tehničari), varijacija u stopi samoreprodukcije je vredna pažnje – značajno je porasla u 2018. godini, kao što smo i očekivali na osnovu analize podataka o zaposlenosti.

Za potomke sloja kvalifikovanih radnika već smo istakli da 2018. u znatno većoj meri popunjavaju višu klasu i sitno-preduzetničke pozicije nego u 2012. i 2003. Zanimljivo je da to, mimo naših očekivanja, za efekat ima njihovu smanjenu samoreprodukciju, a da neka mesta u ovom sloju intenzivnije nego ranije popunjavaju potomci oba sloja srednje klase.

Potomci kvalifikovanih radnika manje ulaze i u sloj nekvalifikovanih radnika nego ranijih godina. Čak je i ulazak iz sve malobrojnijeg sloja sitnih poljoprivrednika znatno manji nego ranijih godina, tako da nešto veći ulazak potomaka sloja stručnjaka ne predstavlja kompenzaciju. Zbog toga je dominantan obrazac reprodukcije klase nekvalifikovanih radnika znatno povećana samoreprodukcija, što smo i očekivali.

Konačno, kod sloja poljoprivrednika se, kao što smo pretpostavili, ne dešava skoro ništa osim samoreprodukcije. Ona nije gotovo potpuna, kao što se tvrdi u hipotezi, ali je najjača od svih slojeva koji su analizirani. Dvadeset i sedam posto pripadnika ovog sloja još uvek čine potomci kvalifikovanih i nekvalifikovanih radnika.

Da bismo odmerili realan stepen samoreprodukcije u međugeneracijskoj klasno-slojnoj pokretljivosti, pokazaćemo doprinos svakog sloja ukupnom procentu samoobnavljanja (tabela 6).

Tabela 6. Međugeneracijske stope klasne samoreprodukcije

Godina istraživanja	Klasa ispitanika							Ukupno
	1	2	3	4	5	6	7	
2003.	1	1	3	5	8	3	10	31
2012.	1	1	5	5	9	2	10	33
2018.	2	1	8	4	8	4	8	35

Podaci iz tabele 6 pokazuju da je ukupan broj međugeneracijski samoobnovljenih klasnih pozicija u 2018. godini 35%, dok je 2012. bio 33% i 2003. 31%. Doprinos sloja stručnjaka ukupnoj rigidnosti klasne strukture je znatno porastao, ali je to slučaj i sa slojem nekvalifikovanih radnika. Doprinos ostalih slojeva ne pokazuje značajnu varijaciju, a u slučaju prelaznog sloja i poljoprivrednika to se dešava pre svega zbog toga što je njihov ukupan broj znatno opao.

Do sada smo u analizi posmatrali ulazne trendove na osnovu relativnih udela zavisnih od ukupnih tokova i promena veličina kontingenata (slojeva). Međutim, za ocenu otvorenosti klasno-slojne strukture i trenda otvaranja/zatvaranja, potrebno je isključiti uticaj marginalne pokretljivo-

sti i posmatrati realnu, tj. šanse potomaka određene klase da dospeju na određenu klasnu destinaciju u direktnoj „trci“ s potomcima iz te iste klase. U nastavku su prikazane tabele s količnicima šansi za svaku klasnu destinaciju pojedinačno (tabele 7–13).¹⁰

Tabela 7. Šanse za ulazak u vladajuću klasu,
u odnosu na poreklo iz sloja poljoprivrednika

Pregled količnika šansi za ulazak u vladajuću klasu po godinama pokazuje da potomci ove klase konstantno imaju najveću šansu, a dodatni

	Sig.	Exp(B)		Sig.	Exp(B)		Sig.	Exp(B)
klotac	0,000		klotac	0,000		klotac	0,000	
klotac(1)	0,000	14,605	klotac(1)	0,000	17,002	klotac(1)	0,000	12,711
klotac(2)	0,081	4,361	klotac(2)	0,999	0,000	klotac(2)	0,122	2,933
klotac(3)	0,000	7,380	klotac(3)	0,000	12,375	klotac(3)	0,017	3,624
klotac(4)	0,002	4,758	klotac(4)	0,128	3,014	klotac(4)	0,673	1,298
klotac(5)	0,232	1,869	klotac(5)	0,281	2,130	klotac(5)	0,026	3,124
klotac(6)	0,235	1,884	klotac(6)	0,632	0,564	klotac(6)	0,814	0,852
Konstanta	0,000	0,019	Konstanta	0,000	0,015	Konstanta	0,000	0,038

regrutni rezervoar se postojano nalazi među potomcima klase stručnjaka. Potomci službenika i tehničara su znatno izgubili šanse za uspon u vladajuću klasu nakon 2012. godine, ali su se zato potomci kvalifikovanih radnika 2018. godine skoro izjednačili s potomcima stručnjaka u tom pogledu, čime je nalaz iz analize ulazne pokretljivosti dobio na težini.

Tabela 8. Šanse za ulazak u sloj sitnih preduzetnika,
u odnosu na poreklo iz sloja poljoprivrednika

	Sig.	Exp(B)		Sig.	Exp(B)		Sig.	Exp(B)
klotac	0,001		klotac	0,013		klotac	0,003	
klotac(1)	0,739	1,304	klotac(1)	0,783	0,845	klotac(1)	0,025	4,750
klotac(2)	0,000	10,367	klotac(2)	0,001	7,641	klotac(2)	0,000	9,653
klotac(3)	0,002	4,374	klotac(3)	0,979	0,988	klotac(3)	0,236	2,135
klotac(4)	0,009	3,141	klotac(4)	0,256	1,513	klotac(4)	0,056	3,126
klotac(5)	0,140	1,885	klotac(5)	0,666	,857	klotac(5)	0,008	4,380
klotac(6)	0,249	1,679	klotac(6)	0,816	1,101	klotac(6)	0,455	1,635
Konstanta	0,000	0,029	Konstanta	0,000	0,091	Konstanta	0,000	0,030

10 U svakoj tabeli je prikazano koliko puta veću šansu za ulazak u određeni sloj imaju potomci očeva iz klasa 1–6, onako kako su definisane u fusnoti 9, u odnosu na potomke očeva poljoprivrednika. Osenčene su šanse koje imaju statističku značajnost, gde vrednosti koeficijenta veće od 1 znače veću šansu, a vrednosti manje od 1 manju šansu nego za potomke poljoprivrednika.

Što se tiče sloja sitnih preduzetnika, kada se izuzme konstantna samoreprodukcija, on je 2003. godine predstavljao destinaciju još za potomke stručnjaka i prelaznog sloja. U istraživanju iz 2012, dostupnost pozicija u sitnom preduzetništvu se skoro potpuno izgubila, da bi se 2018. godine šansa otvorila za potomke dva druga sloja umesto stručnjačkog i prelaznog: onog na vrhu i kvalifikovanog radničkog. S obzirom na visok stepen samoreprodukcije stručnjačkog sloja i odlazak velikog broja potomaka iz ovog sloja van zemlje, što ih objektivno ne čini konkurencijom za sitno-preduzetničke pozicije, moglo bi se reći da je porasla atraktivnost sitnog preduzetništva za potomke drugih slojeva.

Tabela 9. Šanse za ulazak u sloj stručnjaka, u odnosu na poreklo iz sloja poljoprivrednika

2003.			2012.			2018.		
	Sig.	Exp(B)		Sig.	Exp(B)		Sig.	Exp(B)
klotac	0,000		klotac	0,000		klotac	0,000	
klotac(1)	0,000	5,029	klotac(1)	0,000	8,634	klotac(1)	0,000	8,683
klotac(2)	0,211	1,939	klotac(2)	0,000	10,367	klotac(2)	0,000	10,750
klotac(3)	0,000	5,794	klotac(3)	0,000	20,421	klotac(3)	0,000	18,514
klotac(4)	0,000	2,801	klotac(4)	0,000	7,599	klotac(4)	0,000	7,066
klotac(5)	0,863	1,046	klotac(5)	0,004	3,258	klotac(5)	0,007	3,042
klotac(6)	0,807	1,067	klotac(6)	0,933	0,950	klotac(6)	0,280	1,668
Konstanta	0,000	0,123	Konstanta	0,000	0,042	Konstanta	0,000	0,062

Kada je reč o sloju stručnjaka, prvi važan nalaz je da je on nakon 2003. postao otvorenija destinacija za više slojeva. Konstantne prepreke za uspon u ovaj sloj postoje samo za najsiromašnije građane, one koji potiču iz porodica nekvalifikovanih radnika i sitnih poljoprivrednika. Svih ovih godina je najveća šansa za potomke samih stručnjaka, a za ostale je gotovo identična u 2012. i 2018. godini. Ovde privlači pažnju još jedan nalaz, koji je zbog malog obima sloja sitnih preduzetnika ostao relativno skriven u analizi ulazne međugeneracijske klasne pokretljivosti (iako je uočen značajan porast između 2012. i 2018. godine), a to je da njihovi potomci imaju najveću šansu da postanu stručnjaci nakon dece samih stručnjaka, što u suštini predstavlja horizontalno kretanje između dva sloja koja pripadaju srednjoj klasi.

Tabela 10. Šanse za ulazak u prelazni sloj,
u odnosu na poreklo iz sloja poljoprivrednika

2003.			2012.			2018.		
	Sig.	Exp(B)		Sig.	Exp(B)		Sig.	Exp(B)
klotac	0,000		klotac	0,005		klotac	0,001	
klotac(1)	0,062	1,853	klotac(1)	0,076	1,939	klotac(1)	0,694	1,273
klotac(2)	0,005	3,313	klotac(2)	0,725	0,755	klotac(2)	0,522	0,603
klotac(3)	0,067	1,668	klotac(3)	0,899	0,956	klotac(3)	0,937	0,963
klotac(4)	0,000	2,851	klotac(4)	0,003	2,178	klotac(4)	0,001	3,661
klotac(5)	0,000	3,055	klotac(5)	0,001	2,240	klotac(5)	0,022	2,335
klotac(6)	0,006	1,739	klotac(6)	0,054	1,744	klotac(6)	0,027	2,377
Konstanta	0,000	0,221	Konstanta	0,000	0,195	Konstanta	0,000	0,087

Godine 2003. još je i moglo da se desi da neki potomak sitnog preduzetnika dospe u prelazni sloj. Nakon toga, on nastavlja da bude destinacija samo za potomke samih službenika i tehničara i slojeva koji su niže na stratifikacijskoj lestvici od njih. Zanimljivo je da su u vreme nižih stopa samoreprodukcije stručnjackog sloja, kada je on predstavljao lakše dostižnu destinaciju za druge slojeve, potomci kvalifikovanih radnika imali veće šanse da postanu službenici i tehničari nego potomci samih ovih kategorija (koji su imali samo 2 puta manju šansu da postanu stručnjaci nego potomci samih stručnjaka), ali se to promenilo 2018, kada su za decu kvalifikovanih radnika, kao što smo videli ranije, porasle šanse da postanu stručnjaci ili čak članovi vladajuće klase.

Tabela 11. Šanse za ulazak u sloj kvalifikovanih radnika,
u odnosu na poreklo iz sloja poljoprivrednika

2003.			2012.			2018.		
	Sig.	Exp(B)		Sig.	Exp(B)		Sig.	Exp(B)
klotac	0,000		klotac	0,001		klotac	0,001	
klotac(1)	0,010	0,210	klotac(1)	0,103	0,453	klotac(1)	0,020	0,173
klotac(2)	0,111	0,303	klotac(2)	0,595	0,678	klotac(2)	0,262	0,579
klotac(3)	0,003	0,263	klotac(3)	0,022	0,406	klotac(3)	0,056	0,525
klotac(4)	0,077	0,636	klotac(4)	0,722	0,908	klotac(4)	0,549	0,836
klotac(5)	0,003	1,745	klotac(5)	0,014	1,725	klotac(5)	0,064	1,602
klotac(6)	0,001	1,904	klotac(6)	0,436	1,240	klotac(6)	0,869	1,049
Konstanta	0,000	0,275	Konstanta	0,000	0,277	Konstanta	0,000	0,305

Podaci iz tabele 11 još jednom ukazuju na značajnu transformaciju klasne reprodukcije sloja kvalifikovanih radnika. Kvalifikovana radnička zanimanja su statistički značajno bila nezanimljiva potomcima vladajuće klase i sloja stručnjaka u 2003. i 2012. godini, a nešto atraktivnija destinacija za decu oba radnička sloja nego za decu poljoprivrednika u 2003. U toj godini je čak bila veća šansa da dete nekvalifikovanog radnika postane kvalifikovani radnik nego dete kvalifikovanog radnika, ali se taj kanal prohodnosti izgubio kasnijih godina. Međutim, u 2018, deca stručnjaka više nemaju statistički značajno manje šanse da postanu kvalifikovani radnici, što daje dodatnu validnost nalazu iz analize stopa ulazne pokretljivosti, a isto važi i za šanse potomaka kvalifikovanih radnika da u životu obavljaju baš to zanimanje – njihove šanse za to u 2018. nisu drugačije nego šanse potomaka slojeva koji se nalaze ispod njih. Povećana propulzivnost sloja kvalifikovanih radnika u odnosu na raniji period može se dvojako objasniti. Kada se radi o povećanom značaju ovog sloja kao destinacije u strukturnom kretanju, najverovatnije je da povećana tražnja za tim radnim mestima u trenutnom modelu privredne transformacije usmerava potomke različitih slojeva u ovom pravcu. S druge strane, u uslovima pojačane samoreprodukcije slojeva koji se u značajnoj meri nalaze u javnom sektoru (prelazni i stručnjački) i slabljenja konkurencije konstantnim porastom „odliva mozgova“, otvaraju se mnoge pozicije u privatnom sektoru (sitno-preduzetničke, ali i direktorske) za potomke sloja KV radnika, više nego ranijih godina.

Tabela 12. Šanse za ulazak u sloj nekvalifikovanih radnika, u odnosu na poreklo iz sloja poljoprivrednika

2003.			2012.			2018.		
	Sig.	Exp(B)		Sig.	Exp(B)		Sig.	Exp(B)
klotac	0,000		klotac	0,041		klotac	0,000	
klotac(1)	0,197	0,264	klotac(1)	0,997	0,000	klotac(1)	0,212	0,267
klotac(2)	0,998	0,000	klotac(2)	0,999	0,000	klotac(2)	0,444	0,548
klotac(3)	0,077	0,162	klotac(3)	0,086	0,263	klotac(3)	0,415	0,669
klotac(4)	0,018	0,172	klotac(4)	0,048	0,308	klotac(4)	0,442	0,694
klotac(5)	0,359	0,722	klotac(5)	0,409	0,730	klotac(5)	0,530	0,769
klotac(6)	0,009	2,152	klotac(6)	0,147	1,749	klotac(6)	0,000	3,768
Konstanta	0,000	0,070	Konstanta	0,000	0,085	Konstanta	0,000	0,096

Nekvalifikovana radnička zanimanja su, osim potomcima ovih radnika, bila atraktivna još samo poljoprivrednicima, u 2012. godini jednako koliko i njima samima.

Tabela 13. Šanse za ulazak u sloj poljoprivrednika, u odnosu na poreklo iz istog tog sloja

2003.			2012.			2018.		
	Sig.	Exp(B)		Sig.	Exp(B)		Sig.	Exp(B)
klotac	0,000		klotac	0,000		klotac	0,000	
klotac(1)	0,997	0,000	klotac(1)	0,000	0,120	klotac(1)	0,001	0,028
klotac(2)	0,998	0,000	klotac(2)	0,998	0,000	klotac(2)	0,001	0,028
klotac(3)	0,996	0,000	klotac(3)	0,000	0,031	klotac(3)	0,000	0,010
klotac(4)	0,000	0,050	klotac(4)	0,000	0,110	klotac(4)	0,000	0,064
klotac(5)	0,000	0,040	klotac(5)	0,000	0,148	klotac(5)	0,000	0,062
klotac(6)	0,000	0,086	klotac(6)	0,001	0,425	klotac(6)	0,000	0,193
Konstanta	0,000	0,616	Konstanta	0,007	0,676	Konstanta	0,550	0,903

Konačno, situacija sa sitnim poljoprivrednicima je najjasnija od svih predočenih. Potomci većine slojeva godinama konstantno imaju statistički značajno manje šanse da završe na poljoprivrednom gazdinstvu nego potomci samih poljoprivrednika, a 2018. godine to je dobilo odlike potpune distance.

Zaključci

Na osnovu pregleda podataka o transformaciji privrede u Srbiji u poslednjih pet godina i analize posledičnih promena u zaposlenosti u poslednje dve godine, izneli smo niz pretpostavki o promenama u klasnoj strukturi u društvu Srbije kao osnovi stabilizacije kapitalističkog uređenja. Pretpostavka o smanjenju stope međugeneracijske samoreprodukcije vladajuće klase pokazala se tačnom. Ipak, ova klasa i dalje ostaje prilično nedostižna za potomke slojeva koji se nalaze niže na društvenoj lestvici. U 2012. su potomci stručnjaka još imali dobru šansu da se uspnu na ove položaje, ali u 2018. ta šansa naglo pada i skoro se izjednačava sa šansom potomaka kvalifikovanih radnika. Međutim, potomke kvalifikovanih radnika u vladajuću klasu, natproporcionalno predstavljenu direktorima privatnih preduzeća u ovom istraživanju, nisu doveli politički kanali, kao što je pretpostavljeno, nego, po svojoj prilici, smanjena konkurentnost potomaka sloja stručnjaka, bilo zbog njihovog većeg vezivanja za stručnjačke pozicije u Srbiji ili zbog odlaska van zemlje.

Potvrđena je pretpostavka o povećanoj međugeneracijskoj samoreprodukciji sloja stručnjaka. Oni se sada, po doprinosu ukupnoj samoreprodukciji klasno-slojne strukture u Srbiji, izjednačuju s jednako brojnim slojem kvalifikovanih radnika i slojem sitnih poljoprivrednika (koji se

trajno smanjuje i koji i dalje ima ubedljivo najveću stopu samoreprodukcije). U ovom sloju je, po svojoj prilici, došlo do značajnog raslojavanja, što je tema za neko naredno istraživanje. Dok većina roditelja koji su stručnjaci uspešno gradi kulturni i socijalni kapital svoje dece, postoji povećan broj onih čija deca završavaju na poslovima kvalifikovanih i nekvalifikovanih radnika, jer nisu završili fakultete. Nije se desio povećan prelazak potomaka stručnjaka u sloj preduzetnika i samozaposlenih, on je 2018. otprilike na istom nivou kao ranijih godina.

Ako potomci stručnjaka nisu videli povećanje prostora za sitno preduzetništvo i samozapošljavanje kao svoju šansu, potomci vladajuće klase i sloja kvalifikovanih radnika jesu. Ipak, povećan ulazak u ovaj sloj u 2018. u odnosu na ranije godine nije dovoljan u relativnom smislu da bi umanjio značaj samoreprodukcije sitnopreduzetničkog sloja, kako smo očekivali. Na taj način, ova hipoteza je samo delimično potvrđena: nije smanjena samoreprodukcija i nije se pojavilo više potomaka stručnjaka, službenika i tehničara, ali jeste kvalifikovanih radnika.

Pretpostavka o povećanoj samoreprodukciji prelaznog sloja je takođe samo delimično tačna. Jeste povećan procenat dece iz ovog sloja koja imaju isto zanimanje kao njihovi roditelji, ali je povećano i učešće potomaka nekvalifikovanih radnika koji imaju istu destinaciju, a ni barijere za ulazak potomaka službenika i tehničara u stručnjački sloj još uvek nisu preterano visoke, tako da u relativnom smislu ovaj sloj zadržava prelazni karakter.

Očekivanje da će međugeneracijska samoreprodukcija kvalifikovanih radnika biti manja u 2018. nego ranije nije se potvrdilo u analizi podataka. Ona je jednostavno na sličnom nivou kao što je bila ranije, a iako je manja nego u slučaju stručnjaka, zbog brojnosti sloja kvalifikovanih radnika daje značajan doprinos ukupnoj samoreprodukciji, zajedno sa samoreprodukcijom stručnjaka i poljoprivrednika.

Pretpostavka o povećanju međugeneracijske samoreprodukcije sloja nekvalifikovanih radnika se pokazala tačnom. Iako podaci o ulaznoj pokretljivosti pokazuju da je povećan procenat potomaka stručnjaka koji rade kao nekvalifikovani radnici, u relativnom smislu to je isuviše mali broj da bi ugrozio nalaz o samoreprodukciji ovog sloja. Ta zanimanja su neatraktivna za potomke ostalih slojeva, osim poljoprivrednika.

Konačno, pretpostavka o potpunoj samoreprodukciji sitnih poljoprivrednika se nije pokazala tačnom što se tiče intenziteta, ali trend je više nego jasan – stratifikacijsko distanciranje u odnosu na ovaj sloj je najjasniji nalaz cele analize, jer 2018. nema više nijednog društvenog sloja čiji potomci nemaju statistički značajno manje šanse da završe kao poljoprivrednici nego deca samih poljoprivrednika. Ta šansa je, na primer, za decu stručnjaka 1% šanse koju ima dete poljoprivrednika (dakle, 100 puta

manja), a za decu iz vladajuće klase ili preduzetničkog sloja 3%. Jedino još potomci nekvalifikovanih radnika imaju 5 puta manju šansu za takav ishod strukturnog kretanja.

Za kraj, ostaje da odgovorimo na dva istraživačka pitanja s početka ovog teksta. Prvo pitanje je – kakav su efekat imali stabilizacija kapitalizma i privredni oporavak na klasnu strukturu društva Srbije? Efekat je višestruk. Ekonomski deo vladajuće klase je konsolidovan i pokazuje visoku stopu međugeneracijske samoreprodukcije, ali konstantno povećanje stranih direktnih investicija sve značajnije uvodi u društvene tokove pripadnike globalne ekonomske elite, privučene, između ostalog, slabom socijalnom državom i liberalnim zakonom o radu. Jedna od formi radnog angažovanja u ovakvom okviru politike, koja se sve češće javlja, jeste zapošljavanje van radnog odnosa stručnjaka i kvalifikovanih radnika koji otvaraju preduzetničke radnje ili se registruju kao samozaposleni. Ove okolnosti imaju jak efekat na srednju klasu. Najpre, iz ovog razloga se povećava broj sitnih preduzetnika i samozaposlenih, dok se drugi deo srednje klase, stručnjaci zaposleni kod poslodavca, nalazi u tranziciji iz javnog u privatni sektor. Međutim, društvena struktura još uvek ima osnovne konture kakve je imala i pre 20 godina. Prelazni sloj i dalje igra važnu ulogu u postepenom (višegeneracijskom) kretanju iz donjeg u gornji deo lestvice, broj nekvalifikovanih radnika i poljoprivrednika se postepeno smanjuje, ali je još uvek značajan.

Drugo istraživačko pitanje je – da li su konsolidacija kapitalizma i ekonomski oporavak doneli ne samo povećanu marginalnu pokretljivost (generalno uvećane šanse zbog povećane privredne dinamike), nego i veću realnu pokretljivost, koja je važan indikator smanjenja društvenih nejednakosti o kojima smo govorili na početku teksta? To je zapravo pitanje zbog kojeg se radi analiza klasne pokretljivosti, a ne samo analiza klasnog sastava. Podaci iz tri anketna istraživanja koji pokrivaju period od 2003. do 2018. godine pokazuju da je došlo do značajne marginalne uzlazne pokretljivosti, jer je povećan broj radnih mesta za stručnjake, preduzetnike i kvalifikovane radnike. Međutim, sve ovo nije donelo smanjenje nejednakosti nego, naprotiv, povećanje u odnosu na prethodne godine. Ukupna međugeneracijska klasno-slojna samoreprodukcija je povećana, više od 1/3 članova društva ostaju na istim pozicijama kao njihovi roditelji, a tome posebno doprinose srednja klasa, kvalifikovani radnici (svojim brojem) i poljoprivrednici (intenzitetom samoreprodukcije). U društvenoj strukturi još uvek postoji prohodnost između donjeg i gornjeg dela lestvice kako postepena, kroz društvenu ulogu prelaznog i stručnjačkog sloja, tako i direktna, kroz povećanu ulaznost potomaka kvalifikovanih radnika u vladajuću klasu i sloj preduzetnika, ali i kroz pad jednog broja potomaka struč-

njaka u radnička zanimanja. Mnogi slojevi su u značajnoj transformaciji. To smo već naznačili za vladajuću klasu. Sloj stručnjaka se u novoj generaciji raslojava na tri grupe: najpre su tu oni potomci ovog sloja koji i dalje rade za poslodavce u javnom i privatnom sektoru i koji dominantno daju ton visokoj samoreprodukciji u uslovima smanjenja javnog sektora, potom su tu oni koji izlaze iz sistema i angažuju stečeni kulturni kapital van Srbije, te, na kraju, manji broj onih koji nisu stekli visoko obrazovanje i koji su iskusili silaznu međugeneracijsku klasnu pokretljivost ka radničkim zanimanjima, što je trend koji je u ranijim istraživanjima bio gotovo nezamisliv. Pravac transformacije je negativan za slojeve nekvalifikovanih radnika i poljoprivrednika. Njihov broj se postepeno smanjuje već godinama, a barijere za uspon njihovih potomaka u više slojeve su vremenom sve veće, za potomke poljoprivrednika skoro nesavladive. Srazmera šansi potomaka klasa iz gornjeg dela lestvice i onih iz donjeg dela lestvice da se nađu u srednjoj ili vladajućoj klasi je povećana u korist ovih prvih u odnosu na raniji period, što dovodi do daljeg rasta klasnih nejednakosti i čini transformaciju društva Srbije nepravednom. Takav trend promena u klasnoj reprodukciji, s jasnim porastom značaja privatnog sektora, dokaz je stabilizacije kapitalizma u Srbiji. O njegovom karakteru pak, osim konstatovanog porasta nejednakosti i nepravednosti, govore i podaci koji su van fokusa ovog teksta, a to je povećan „odliv mozgova“, dugoročno očekivani porast broja prekarnih poslova i opšte nesigurnosti za pripadnike većine društvenih slojeva.

Literatura

- Antonić, S. 1993. *Demokratija u Srbiji – stvarno i moguće*, u Antoniće, S., Jovanović, M. i Marinković, D. *Srbija između populizma i demokratije*. Beograd: Institut za političke studije.
- Arandarenko, M. 1995. *Srbija devedesetih: prvobitna akumulacija ili politički kapitalizam? Srpska politička misao*, No. 4.
- Bourdieu, P. and Passeron, J-C. 1990. *Reproduction in Education, Society and Culture*. London: Sage.
- Buxton, N. and Eade, D. eds. 2016. *State of Power 2016. Democracy, Sovereignty and Resistance*. Transnational Institute. Dostupno na <https://www.tni.org/files/publication-downloads/state-of-power-2016.pdf>, pristupljeno 20. 6. 2019.
- Chetty, R. et al. 2017. *Mobility Report Cards: The Role of Colleges in Intergenerational Mobility*. *Working Papers 2017-059, Human Capital and Economic Opportunity Working Group*. Dostupno na http://humcap.uchicago.edu/RePEc/hka/wpaper/Chetty_Friedman_Saez_etal_2017_mobility-report-cards.pdf, pristupljeno 10. 7. 2019.
- Cvejić, S. 2006. *Korak u mestu. Društvena pokretljivost u Srbiji u procesu post-socijalističke transformacije*. Beograd: ISI FF.

- Davis, N. 2016. What is the fourth industrial revolution? World Economic Forum, dostupno na <https://www.weforum.org/agenda/2016/01/what-is-the-fourth-industrial-revolution/>, pristupljeno 10. 6. 2019.
- De Cuyper, N. and H. De Witte. 2008. Volition and reasons for accepting temporary employment: Associations with attitudes, well-being, and behavioural intentions. *European Journal of Work and Organizational Psychology*. Vol 17, No3.
- Elitist Britain 2019. The educational backgrounds of Britain's leading people.* 2019. London: Sutton Trust and Crown. Dostupno na https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/811045/Elitist_Britain_2019.pdf, pristupljeno 10. 7. 2019.
- Eriksen, J. and J. H. Goldthorpe. 1992. *The Constant Flux: A Study of Class Mobility in Industrial Societies*. Oxford: Clarendon Press.
- George, T. 2016. Precarity, Power and Democracy, in Buxton, N. and Eade, D. eds. *State of Power 2016. Democracy, Sovereignty and Resistance*. Transnational Institute.
- Hardi, D. 2012. *Kratka istorija neoliberalizma*. Novi Sad: Mediteran Publishing.
- Lazić, M. 1987. *U susret zatvorenom društvu*. Zagreb: Naprijed.
- Lazić, M. 2014. Regrutacija ekonomske elite: kontinuitet i promene, u Lazić, M. ur. *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. Beograd: ISI i Čigoja.
- Lazić, M. i Cvejić, S. 2004. Promene društvene strukture u Srbiji: slučaj blokirane post-socijalističke transformacije, u Milić, A. i dr. *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: Svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: ISI FF.
- Lazić, M. and Cvejić, S. 2007. Class and Values in Postsocialist Transformation. *International Journal of Sociology*, Vol. 37, No. 3.
- Milanović, B. 2016. *Global Inequality. A New Approach for the Age of Globalization*. Boston: Belknap University Press.
- NBS. 2019. *Makroekonomska kretanja u Srbiji*. Dostupno na https://www.nbs.rs/internet/latinica/18/18_3/prezentacija_invest.pdf, pristupljeno 15. 6. 2019.
- OCCRP. 2016. Giant Leak of Offshore Financial Records Exposes Global Array of Crime and Corruption. Available at <https://www.occrp.org/en/panamapapers/overview/intro/>, pristupljeno 10. 6. 2019.
- Piketi, T. 2015. *Kapital u XXI veku*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- RZS. 2018. *Ekonomska kretanja, 2018. Procena*. Dostupno na <http://www.stat.gov.rs/oblasti/nacionalni-racuni/godisnji-nacionalni-racuni/>, pristupljeno 15. 6. 2019.
- Schwab, K. 2016. The Fourth Industrial Revolution: what it means, how to respond? World Economic Forum, dostupno na <https://www.weforum.org/agenda/2016/01/the-fourth-industrial-revolution-what-it-means-and-how-to-respond/>, pristupljeno 10. 6. 2019.
- Standing, G. 2011. *The Precariat. The New Dangerous Class*. New York: Bloomsbury.

- Stiglitz, J. 2012. *The Price of Inequality: How Today's Divided Society Endangers Our Future*. New York: W.W. Norton & Company.
- Točkov, D. 2017. *Veza između nivoa stranih direktnih investicija i zaposlenosti u Republici Srbiji*. *Ekonomске ideje i praksa*. No. 26.
- UNCTAD. 2019. *World Investment Report 2019. Country fact sheet Serbia*. https://unctad.org/sections/dite_dir/docs/wir2019/wir19_fs_rs_en.pdf, pristupljeno 10. 6. 2019.
- Wright, E. O. 2015. *Understanding Class*. London: Verso.

MATERIJALNI POLOŽAJ DOMAĆINSTAVA U SRBIJI U PERIODU KONSOLIDACIJE KAPITALISTIČKOG PORETKA

Željka Manić*

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet

Anđelka Mirkov**

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet,
Institut za sociološka istraživanja

Uvod

U ovom radu se na osnovu rezultata više empirijskih istraživanja analizira materijalni položaj domaćinstava u Srbiji, uz praćenje njegovih varijacija u uslovima aktuelnih društvenih promena tokom poslednje dve decenije. Shodno tome, analiza je prvenstveno zasnovana na podacima prikupljenim u anketnom istraživanju o svakodnevnom životu domaćinstava i pojedinaca, koje je 2018. godine realizovao Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu na reprezentativnom uzorku stanovništva Srbije od 2211 ispitanika. Koriste se i podaci uporedivih anketnih istraživanja sprovedenih 2003. i 2012. godine,¹ koja pružaju osnovu za proučavanje promena materijalnog položaja u kontekstu ubrzane postsocijalističke transformacije, ali i svetske ekonomske krize, te postepene stabilizacije kapitalističkog poretka.

U prvom delu teksta je definisan pojam materijalni položaj i predstavljeno je kako je operacionalizovan u istraživanjima čije nalaze koristimo.

---

* zmanic@f.bg.ac.rs

** andelkam@yahoo.com

1 Podaci iz 2003. godine su prikupljeni u okviru istraživanja o socioekonomskim strategijama domaćinstava na uzorku od 1636 ispitanika. Istraživanje iz 2012. godine o svakodnevnom životu domaćinstava i pojedinaca realizovano je na uzorku od 2557 stanovnika.

Zatim je ukazano na relevantne osobenosti društvene transformacije u tri vremenske tačke u kojima su prikupljeni empirijski podaci, a koje uslovno označavaju etape začetka, krize i konsolidacije kapitalističkog poretka u Srbiji. U narednom delu su predstavljeni indikatori osnovnih dimenzija materijalnog položaja domaćinstava: prihodi iz različitih izvora, nepokretna i pokretna imovina, kao i potrošnja. Naposljetku je analiziran ukupan materijalni položaj domaćinstava, iskazan sintetičkim indeksom, koji sažima sve tri dimenzije u vidu petočlane intervalne skale, kao i materijalni položaj društvenih klasa/slojeva. Uporedivost podataka u vremenskoj perspektivi omogućila je zaključivanje o materijalnom aspektu promena osnovnih struktura društva Srbije tokom prve dve decenije XXI veka.

Teorijsko-kontekstualni okvir

Proučavanje materijalnog položaja je nužno u sociološkim istraživanjima, imajući u vidu da izrazite nejednakosti u raspodeli materijalnog bogatstva predstavljaju odraz sistemski utemeljene podeljenosti društva, koja za sobom povlači mobilizacijski potencijal članova društvenih grupa sličnih uslova života (Lazić, 2011a: 148). Pod materijalnim položajem se podrazumeva raspolaganje materijalnim dobrima, koje je uslovljeno mestom pojedinaca i društvenih grupa u reprodukciji određenog načina društvenog života. Nejednak položaj različitih društvenih grupa empirijski se ispoljava kroz „nejednakosti u raspodeli životnih sredstava, odnosno u načinu života pripadnika društvenih grupa“ (Lazić, 2011a: 148).

U istraživanjima čije rezultate koristimo, materijalni položaj domaćinstava je meren pomoću indikatora o prihodima, imovini i potrošnji. Na osnovu niza objektivnih pokazatelja, napravljen je kompozitni indeks materijalnog položaja, predstavljen u vidu petočlane intervalne skale koju čine niži, niži srednji, srednji, viši srednji i viši materijalni položaj. Uporedivost značajnih delova upitnika u naznačenim istraživanjima omogućava izvođenje zaključaka o promenama materijalnog položaja domaćinstava u Srbiji. Razlike u upitnicima, koje se tiču pojedinih pitanja, njihove formulacije ili ponuđenih odgovora, napomenute su u odgovarajućim delovima rada.

Empirijski podaci na kojima je zasnovana analiza prikupljeni su u tri navrata, s tim što je društveni kontekst postsocijalističke transformacije u Srbiji svaki put bio bitno drugačiji, kako na nacionalnom tako i na globalnom planu. U tom smislu, istraživanja realizovana na reprezentativnom uzorku stanovništva Srbije u tri vremenska preseka (2003, 2012. i 2018. godine) daju prilično jasnu sliku o uslovima života – najpre u kontekstu

kapitalističkog poretka u začetku, zatim u periodu privredne recesije koja je nastupila posle izbijanja svetske ekonomske krize i, naposljetku, u uslovima konsolidacije kapitalističkog poretka u Srbiji.

Istraživanje iz 2003. godine je izvedeno u periodu deblokirane postsocijalističke transformacije. Suštinske promene društvenog sistema su bile prolongirane duže od jedne decenije nakon sloma socijalizma, jer su pripadnici nekadašnje nomenklature zadržali dominacijsku kontrolu nad ekonomskim i političkim resursima u zemlji (Lazić, 2011b: 126). Postsocijalistička transformacija je deblokirana tek posle promene političkog režima 2000. godine, kada je nastupio period „normalizacije“ društva, koje se u sve većoj meri oslanja na principe tržišne privrede u ekonomskom podsistemu i principe stranačkog pluralizma u političkom podsistemu, na osnovu čega je olakšano njegovo ponovno uključivanje u međunarodni poredak. Važno je naglasiti da deblokiranu postsocijalističku transformaciju karakteriše ekonomski rast. Bruto domaći proizvod (BDP) je na godišnjem nivou porastao za 5,5% u 2001. godini, za 4% u 2002. godini i za 2,5% u 2003. godini. Stopa inflacije je bila dvocifrena u periodu koji je prethodio realizaciji istraživanja 2003. godine (40,7% 2001. godine i 14,8% 2002. godine), da bi 2003. godine bila zabeležena jednocifrena stopa inflacije od 7,8%. Ovaj period karakteriše i porast materijalnih nejednakosti. Za razliku od devedesetih godina XX veka, kada je drastičan pad životnog standarda stanovništva učinio da materijalne nejednakosti ostanu relativno malih razmera, deblokirana postsocijalistička transformacija je podstakla sve izraženiju ekonomsku diferencijaciju stanovništva (Lazić, 2011b: 135).

Drugo istraživanje je realizovano 2012. godine, u vreme kada su u Srbiji bili izraziti efekti svetske ekonomske krize iz 2008. Prvi put od početka deblokirane postsocijalističke transformacije, samo godinu dana posle izbijanja svetske ekonomske krize, zabeležen je pad BDP-a, koji je 2009. iznosio -3,5% (Babović, 2013: 105). Tokom naredne dve godine, stopa rasta BDP-a je na godišnjem nivou imala slabe pozitivne vrednosti, da bi 2012. godine ponovo bila negativna (-1,7%). Opadanje BDP-a nije bilo isključivo odraz globalne krize kapitalističkog sistema, nego su tome doprineli i unutrašnji činioci. Naime, ekonomski rast u Srbiji tokom perioda koji je prethodio izbijanju svetske ekonomske krize dugoročno nije bio održiv, jer se zasnivao na velikoj finalnoj potrošnji (Radonjić, 2013: 199). Pored opadanja BDP-a, taj period je obeležila visoka stopa inflacije: 10,3% 2010. godine, 7% 2011. godine i 12,2% 2012. godine. Privredna recesija se u Srbiji dodatno manifestovala rastom nezaposlenosti, produblјivanjem siromaštva, gomilanjem dugova i slično. Uslove života je karakterisala „sve izraženija društvena diferencijacija, uz krizom uslovlјeno apsolutno po-

goršavanje materijalnog položaja“ (Lazić i Pešić, 2013: 290). Jedino je vladajuća grupacija, sastavljena od ekonomske i političke elite, u navedenom periodu uspela da poboljša svoj materijalni položaj, po čemu se značajno razlikuje od drugih društvenih klasa i slojeva (Manić i Mirkov, 2016: 52–55).

Istraživanje iz 2018. godine je sprovedeno u vreme stabilizacije kapitalističkog poretka u Srbiji. U godinama koje su prethodile prikupljanju podataka, stope rasta BDP-a su bile pozitivne: 3,3% u 2016. godini i 2% u 2017. godini, a situacija je bila još povoljnija u godini realizacije istraživanja, jer je tada BDP porastao za 4,4%, iako je to u značajnoj meri bio rezultat delovanja jednokratnih faktora, odnosno različitih poljoprivrednih sezona (Kvartalni monitor, 2019: 7–8). Stabilna i niska stopa inflacije je takođe bitno obeležje ovog perioda: 1,6% 2016. godine, 3% 2017. godine i 2% 2018. godine. Zaposlenost je 2018. godine povećana, s tim što brže opada stopa nezaposlenosti nego što raste stopa zaposlenosti, a to znači da je kretanje tih ekonomskih pokazatelja posledica ne samo većih mogućnosti za zapošljavanje nego i masovne emigracije (Kvartalni monitor, 2019: 5). Istovremeno dolazi do sve većih dohodovnih nejednakosti, o čemu svedoče podaci Ankete o prihodima i uslovima života (*The Survey on Income and Living Conditions* – SILC), koju svake godine, počev od 2013, realizuje Republički zavod za statistiku Republike Srbije, prema standardizovanoj metodologiji koja omogućava uporedivost sa zemljama Evropske unije. U odnosu na sve ostale evropske zemlje u kojima se sprovodi SILC anketu, Srbija je 2016. godine imala najvišu nejednakost u raspodeli dohotka, merenu Gini koeficijentom (38,6 poena) (Arandarenko, Krstić i Žarković Rakić, 2017: 12). Iste godine, u poređenju sa drugim zemljama, takozvani kvintilni odnos udela u dohotku bio je najviši u Srbiji: 20% populacije sa najvišim dohotkom imalo je 9,7 puta veći dohodak nego 20% populacije sa najnižim dohotkom (Arandarenko, Krstić i Žarković Rakić, 2017: 12).

Imajući u vidu obeležja tri vremenska perioda za koje raspolazemo empirijskim podacima, u radu se polazi od pretpostavke da varijacija stabilnosti kapitalističkog poretka u nastajanju utiče na promenu materijalnog položaja domaćinstava. Očekivanje je, pre svega, zasnovano na brojnim posledicama privredne recesije na globalnom i lokalnom nivou, koje su u Srbiji dovele do opšteg pogoršanja materijalnog položaja domaćinstava, kao i do sve izraženije društvene diferencijacije. Pretpostavka je da se u toku stabilizacije kapitalističkog poretka i privrednog oporavka postepeno poboljšava ukupan materijalni položaj stanovništva Srbije, s tim što se proces ekonomske diferencijacije nastavlja, izražavajući sistemski utemeljenu podeljenost društva.

Prihodi domaćinstava u Srbiji

Materijalni položaj domaćinstava se ne može valjano proučavati bez raspoloživih podataka o prihodima. U istraživanjima čije rezultate koristimo, prikupljeni su podaci o visini prihoda iz različitih izvora koje svi članovi domaćinstva ostvaruju na godišnjem nivou.

U analiziranom periodu se povećavaju nominalne vrednosti ukupnih godišnjih prihoda po članu domaćinstva (tabela 1). Smanjuje se udeo domaćinstava u kategorijama godišnjih prihoda do 500, ali i do 1.000 evra po članu domaćinstva. Godišnje prihode u rasponu od 1.001 do 2.000 evra po članu domaćinstva, u sva tri analizirana perioda, ostvaruje otprilike svako treće domaćinstvo, dok se udeo domaćinstava u višim kategorijama povećava. Najveći porast je uočen u kategoriji godišnjih prihoda viših od 4.000 evra po članu domaćinstva. Međutim, ne treba gubiti iz vida efekat kumulativne inflacije, koja je u periodu između prva dva istraživanja iznosila čak 142,7%, što se odrazilo na realne vrednosti prihoda. Zarade nominalno rastu u posmatranom periodu, ali njihove realne vrednosti u toku privredne recesije uglavnom beleže pad, dok je porast realnih vrednosti obeležje perioda stabilizacije kapitalističkog poretka. Stoga je, prilikom konstruisanja indeksa materijalnog položaja 2012. godine, uračunat efekat kumulativne inflacije, kako bi se nominalne vrednosti prihoda prilagodile njihovim realnim vrednostima.

Tabela 1. Ukupni godišnji prihodi po članu domaćinstva (u %)

Ukupni godišnji prihodi po članu domaćinstva	2003.	2012.	2018.
Do 500 evra	21,3	8,9	2,9
501–1.000 evra	33,3	19,5	11
1.001–2.000 evra	31	34,2	30
2.001–3.000 evra	9,1	19,6	24,7
3.001–4.000 evra	3,1	7,6	11,9
Više od 4.000 evra	2,2	10,2	19,5
Ukupno	100	100	100

Izrazita nejednakost dohotka naročito dolazi do izražaja kada se ukupni godišnji prihodi po članu domaćinstva, poređani od najmanje do najveće vrednosti, raspodele prema kvintilnim udelima tako da prvi kvintil čini 20% populacije s najnižim prihodima, a peti kvintil 20% populacije s najvišim prihodima (tabela 2). Kvintilni odnos označava proporciju srednjih vrednosti unutar svakog od kvintila u poređenju sa srednjom vrednošću unutar najnižeg kvintila, na osnovu čega izvodimo zaključak o razmeri

nejednakosti u prihodima. U sva tri posmatrana perioda, kvintilni odnos postepeno raste od prvog do četvrtog kvintila (po pravilu, srednja vrednost prihoda unutar drugog kvintila je dva puta, unutar trećeg tri puta i unutar četvrtog najmanje četiri puta veća nego u prvom kvintilu). Međutim, srednja vrednost unutar petog kvintila znatno odskakače ne samo u odnosu na prvi nego i u odnosu na sve ostale kvintile. Tako je 2003. godine 20% populacije sa najvišim prihodima u proseku imalo 9 puta veće prihode nego 20% populacije s najnižim prihodima. S obzirom na posledice krize kapitalističkog sistema, nejednakosti u prihodima su do 2012. godine znatno povećane, tako da je najviši kvintil imao čak 18 puta veće prihode u poređenju sa najnižim kvintilom. U periodu postepene stabilizacije kapitalističkog poretka, nejednakosti su u izvesnoj meri smanjene do 2018. godine, ali su i dalje izrazite, tako da je razmera prvog i petog kvintila 1 : 12.

Tabela 2. Ukupni godišnji prihodi po članu domaćinstva prema kvintilnim udelima

Kvintili	2003.		2012.		2018.	
	Srednja vrednost	Kvintilni odnos	Srednja vrednost	Kvintilni odnos	Srednja vrednost	Kvintilni odnos
I	326,45 evra	1	533,3 evra	1	837,3 evra	1
II	676,63 evra	2,07	1125,34 evra	2,11	1579,3 evra	1,89
III	1009,75 evra	3,09	1719,49 evra	3,22	2256,4 evra	2,69
IV	1491,42 evra	4,57	2527,86 evra	4,74	3189,91 evra	3,81
V	3095,08 evra	9,48	9582,66 evra	17,97	10097,5 evra	12,06

Redosled prema zastupljenosti najučestalijih izvora prihoda domaćinstava je isti u svim istraživanjima, uz manje razlike u udelu (tabela 3). Osnovni izvor prihoda za više od polovine domaćinstava predstavlja redovno zaposlenje, s tim što je 2012. godine, kada je stopa nezaposlenosti bila najveća, zabeležen pad udela domaćinstava koja raspoložu ovom vrstom prihoda. Situacija se poboljšala do 2018. godine, vraćajući udeo takvih domaćinstava na nivo iz 2003. Prema rezultatima SILC ankete iz 2013. godine, visok Gini koeficijent za zarade (0,615), koje predstavljaju najvažniji izvor dohotka s obzirom na to da čine tri četvrtine ukupnog raspoloživog dohotka, pokazuje visoku nejednakost zarada. One su nejednako raspoređene pretežno u korist bogatijih, na šta ukazuje visoka korelacija između zarada i ukupnog dohotka koji je raspoloživ (0,753). Na osnovu relativnog učešća zarada u ukupnom dohotku, Gini koeficijenta i Gini korelacija, ustanovljeno je da prihodi od redovnog zaposlenja značajno doprinose ukupnoj nejednakosti (93%) i povećavaju je (Arandarenko, Krstić i Žarković Rakić, 2017: 16).

Prema nalazima istraživanja na koja se oslanja naša analiza, na drugom mestu po učestalosti izvora prihoda nalazi se penzijsko-invalidsko osiguranje u zemlji, koje je bilo izvor dohotka do polovine domaćinstava. Izvesna kolebanja u udelu domaćinstava koja raspolažu penzijama takođe se mogu dovesti u vezu sa krizom kapitalističkog poretka, jer smanjenje udela zabeleženo 2012. godine predstavlja odraz pooštavanja kriterijuma za dobijanje penzije, naročito invalidske i porodične. I prema rezultatima SILC ankete iz 2013. godine, penzije su drugi izvor dohotka po učestalosti, sa četvrtinom udela u ukupnom dohotku. „Nejednako, ali ne i dominantno raspodeljene su ka siromašnjima, imajući u vidu vrednost Gini korelacije između penzija i ukupnog raspoloživog dohotka“ (Arandarenko, Krstić i Žarković Rakić, 2017: 16–17). Njihov doprinos ukupnoj nejednakosti je 23% i imaju efekat smanjenja nejednakosti.

Prema rezultatima sva tri istraživanja, ostali dopunski prihodi od redovnih i povremenih poslova nalaze se na trećem mestu po učestalosti, uz primetan pad 2012. godine, koji je odraz smanjenih mogućnosti u vreme svetske ekonomske krize, što se donekle poboljšalo do 2018. Sledi prodaja poljoprivrednih proizvoda, koja je bila najčešće zastupljena 2003. godine, a proces deagrarizacije je učinio da se taj udeo smanji i stabilizuje na nivou svakog desetog domaćinstva. Socijalna pomoć, stipendije, dečiji dodaci i ostala socijalna primanja takođe predstavljaju značajan izvor prihoda pojedinih domaćinstava – 2003. godine je to bio slučaj u svakom osmom domaćinstvu, ali se u narednom periodu udeo takvih domaćinstava smanjio usled redukovanja socijalnih davanja u poodmaklom postsocijalizmu, a u vezi sa konsolidacijom kapitalističkog poretka. Ostali izvori prihoda domaćinstava su znatno manje zastupljeni. Sumarno posmatrano, raznovrsni izvori prihoda su dostupni većem broju domaćinstava pre i nakon privredne recesije nego tokom njenog trajanja.

Tabela 3. Izvori prihoda domaćinstava (u %)

Izvori prihoda domaćinstava	2003.	2012.	2018.
Redovno zaposlenje	59,3	52,7	58,2
Prodaja poljoprivrednih proizvoda	17,7	10,6	11,1
Penzijsko-invalidsko osiguranje u zemlji	50,9	43,8	46,2
Ostala socijalna primanja (socijalna pomoć, stipendija, dečiji dodatak)	12,5	8	7,6
Novčana primanja iz inostranstva (plate, penzije)	2,6	2,1	2,8
Novčana pomoć iz inostranstva od prijatelja, rođaka	5,2	2,5	3,8
Pomoć u novcu od prijatelja, rođaka u zemlji	4,6	2,8	4,4
Renta na osnovu izdavanja stambenog/poslovnog prostora	2,7	1,4	3,7
Kamata, dividenda i slično	0,6	0,3	1,2
Prodaja imovine, ukoliko nije odmah uloženo u novu	0,8	0,2	0,4
Ostali dopunski prihodi (od dodatnih redovnih ili povremenih poslova)	27,7	12,9	16,1

U istraživanju iz 2018. godine, ispitanicima je postavljeno pitanje da li njihovo domaćinstvo može da priušti neočekivani trošak u iznosu od 10.000 dinara, koji bi bio plaćen iz budžeta domaćinstva, uključujući upotrebu kreditne kartice ili dozvoljenog minusa. Nalazi pokazuju da 38,1% domaćinstava ne može da priušti iznenadni trošak, odnosno da prihodi njihovih domaćinstava nisu dovoljni da omoguće štednju ili nadoknadu dugovanja banci, dok budžet 61,9% domaćinstava to omogućava.

Imovina domaćinstava u Srbiji

U radu se analiziraju sledeći aspekti imovinskog statusa domaćinstava u Srbiji: vlasništvo nad kućom/stanom, tržišna vrednost stambenog objekta, posedovanje dodatnih stambenih jedinica, poslovnog prostora, zemljišta, putničkog automobila, kao i vrednijih uređaja u domaćinstvu.

Svojinska struktura stanova u Srbiji nije se bitnije menjala posle 2000. godine, jer je privatizacija stambenog fonda do tada uveliko bila završena, tako da se podaci iz tri anketna istraživanja realizovana u tom periodu ne razlikuju mnogo (tabela 4). Pošto je Srbija u pogledu osnova korišćenja stana za kratko vreme postala društvo sa dominantnim udelom privatnih vlasnika (Petrović, 2004: 167), većina stanovništva živi u stanovima koji su u vlasništvu nekog od članova domaćinstva (približno 8/9 u sva tri istraživanja, što se podudara sa podacima zvanične statistike). Takođe, stabilnih 5–6% domaćinstava bez nadoknade koristi stan u vlasništvu rođaka ili prijatelja, a to se kod jednog dela domaćinstava može smatrati relativno sigurnim rešenjem stambenog pitanja ukoliko predstoji prenos vlasništva nasleđivanjem. Udeo podstanara se neznatno promenio u posmatranom periodu: 2003. i 2012. je iznosio blizu 4%, da bi se 2018. godine povećao na 6,4%, što se može dovesti u vezu s novim talasom doseljavanja stanovništva u veće gradove, usled čega je porasla potražnja stanova za rentiranje. Na osnovu podataka zvanične statistike, nije moguće utvrditi da li se u navedenom periodu udeo podstanara zaista povećava, ali takav nalaz jeste u skladu s nezvaničnim procenama. Udeo stanova koji se koriste po nekom drugom osnovu je vrlo mali, uz napomenu da, prema nalazima poslednjeg istraživanja, kategorija stanova u vlasništvu preduzeća više i ne postoji.

Tabela 4. Vlasništvo nad kućom/stanom (u %)

Vlasništvo nad kućom/stanom	2003.	2012.	2018.
U vlasništvu domaćinstva, bez hipoteke ili kredita	87,4 ²	87,1	83,8
U vlasništvu domaćinstva, hipotekom ili kreditom		2,3	3,8
U vlasništvu rođaka ili prijatelja, koristi se bez nadoknade	5,1	5,8	5,1
U vlasništvu lica od koga se iznajmljuje stan (podstanari)	3,9	3,7	6,4
U vlasništvu opštine/države	1	0,5	0,7
U vlasništvu preduzeća	2,3	0,3	–
Nešto drugo	0,4	0,2	0,2
Ukupno	100	100	100

U periodu između 2003. i 2018. konstantno se smanjuje udeo domaćinstava u čijem je vlasništvu kuća ili stan male tržišne vrednosti (do 40.000 evra), iako su takve stambene jedinice i dalje najbrojnije i čine više od polovine celokupnog stambenog fonda (tabela 5). Povećava se udeo domaćinstava koja poseduju kuću ili stan srednje (40.001–90.000 evra) ili velike tržišne vrednosti (više od 90.000 evra). Međutim, ovo ne mora nužno biti odraz bolje materijalne situacije domaćinstava, budući da su se u tom periodu cene nekretnina u Beogradu i većim gradovima povećavale, dok je u manjim gradovima i selima, gde su nekretnine jeftinije, nastanjeno sve manje domaćinstava zbog depopulacije uzrokovane kako negativnim prirodnim priraštajem tako i emigracijom stanovništva. Ne ulazeći u podrobnu analizu kretanja cena na tržištu nekretnina, važno je istaći da nalazi sprovedenih anketnih istraživanja nesumnjivo ukazuju na znatne razlike u tržišnoj vrednosti stambenih jedinica u vlasništvu domaćinstava, s tendencijom izdvajanja ne samo vlasnika kuća/stanovana izuzetno velike tržišne vrednosti, nego i onih koji uprkos stabilizaciji posle privredne recesije ostaju nastanjeni u stambenom prostoru izuzetno male tržišne vrednosti.

Tabela 5. Tržišna vrednost kuće/stana u vlasništvu domaćinstva (u %)

Tržišna vrednost kuće/stana	2003.	2012.	2018.
Do 40.000 evra	76,8	65,1	58,9
40.001–90.000 evra	17,8	23,6	26,7
Više od 90.000 evra	5,4	11,3	14,4
Ukupno	100	100	100

Posedovanje većeg broja nekretnina je jedan od najsigurnijih vidova dugoročnog ulaganja, na koji inflacija nema direktan uticaj, a koji može obezbediti i dodatne prihode u slučaju rentiranja (Ljumović i Marinković,

2 U istraživanju iz 2003. godine nije bilo posebno naglašeno da li je kuća/stan u vlasništvu domaćinstva sa ili bez hipoteke ili kredita.

2014: 322–323). Stoga je ovaj pokazatelj izuzetno važan za procenu imovinskog stanja, i to pre svega imućnih domaćinstava. U vreme kada je kapitalistički poredak u Srbiji još bio u začetku, svega 10% domaćinstava je posedovalo dodatnu stambenu jedinicu, a manje od 5% poslovni prostor (tabela 6). Taj udeo je u periodu posle izbijanja svetske ekonomske krize ostao gotovo identičan, što znači da domaćinstva boljeg materijalnog položaja nisu bila prinuđena da otuđuju svoju imovinu. Stabilizacija kapitalističkog poretka je dovela do toga da je do 5% domaćinstava u međuvremenu poboljšalo svoju materijalnu poziciju pribavljanjem nekretnina. Dodatne stambene jedinice i poslovni prostori se pretežno koncentrišu u kategoriji male tržišne vrednosti (do 40.000 evra), ali je zanimljivo da se udeo u kategorijama srednje (40.001–90.000 evra) i velike tržišne vrednosti (više od 90.000 evra) konstantno povećava u posmatranom periodu, posebno kad je reč o dodatnim nekretninama namenjenim stanovanju. Iako ovaj nalaz, kao i u prethodnom slučaju, delimično može biti povezan sa oscilacijom cena na tržištu nekretnina, činjenica je da samo povećanje udela vlasnika dodatnih stambenih jedinica i poslovnog prostora, bez obzira na tržišnu vrednost, svakako doprinosi materijalnom raslojavanju stanovništva.

Tabela 6. Posedovanje dodatnih stambenih jedinica i poslovnog prostora (u %)

Posedovanje dodatnih stambenih jedinica/poslovnog prostora	Dodatne stambene jedinice			Poslovni prostor		
	2003.	2012.	2018.	2003.	2012.	2018.
Ne poseduje	90,1	89,9	84,2	96,2	96,4	94,8
Do 40.000 evra	7,8	6	9,1	3	2,4	2,8
40.001–90.000 evra	1,5	2,4	3,6	0,5	0,8	1,1
Više od 90.000 evra	0,6	1,7	3,1	0,3	0,4	1,3
Ukupno	100	100	100	100	100	100

Rezultati istraživanja realizovanog 2003. godine pokazuju da je u to vreme nešto više od polovine domaćinstava u Srbiji posedovalo poljoprivredno zemljište, ali je već 2012. godine zabeležen osetan pad ispod polovine celokupnog stanovništva (tabela 7). Taj trend se nastavio u toku druge decenije XXI veka, samo što je pad do 2018. godine nešto blaži. Osim što sve manji udeo domaćinstava u Srbiji ima sopstveno zemljište, smanjuje se i sumarna površina zemljišnih poseda koji su ostali u vlasništvu domaćinstava. Ipak, anketno istraživanje sprovedeno u domaćinstvima ne daje uvid u celokupnu posedovnu strukturu zemljišta, jer vlasnici mogu biti i pravna lica. Posebno treba istaći da anketnim istraživanjem nisu registrovani veliki zemljišni posedi (preko 100 ha), čija učestalost verovatno

raste imajući u vidu promene koje se dešavaju na nivou domaćinstava, a koje se mogu dovesti u vezu sa prenosom vlasništva na pravna lica. Na osnovu Popisa poljoprivrede 2012. godine, utvrđeno je da ovo naročito važi za područje Vojvodine, gde je „došlo do formiranja najvećih površina poljoprivrednog zemljišta koje koriste pravna lica i preduzetnici, što znači da su uspostavljeni veleposedi“ (Vujović, 2013: 103).

Tabela 7. Posedovanje zemljišta (u %)

Posedovanje zemljišta	2003.	2012.	2018.
Ne poseduje zemljište	48,6	57,4	61,6
Do 1 ha	16,7	12,8	12
1,01–5 ha	23,7	20,6	18,3
5,01–10 ha	7,8	6,6	5,8
Više od 10 ha	3,2	2,6	2,3
Ukupno	100	100	100

Bez obzira na društveni kontekst postsocijalističke transformacije koji je učinio da materijalna situacija domaćinstava u mnogim aspektima varira u zavisnosti od toga da li je kapitalistički poredak u začetku, u krizi ili se polako stabilizuje, primetno je da se u posmatranom periodu s protokom vremena konstantno povećava udeo domaćinstava koja poseduju putnički automobil: 2003. godine je svako drugo domaćinstvo imalo sopstveni automobil, 2012. godine je udeo takvih domaćinstava iznosio oko tri petine, da bi se 2018. godine povećao na skoro dve trećine (tabela 8). Samim tim, udeo domaćinstava koja uopšte ne poseduju automobil primetno se smanjuje. Dok domaćinstva nižeg materijalnog položaja, koja ranije nisu mogla sebi da priušte sopstveni automobil, to sve češće mogu, domaćinstva boljeg materijalnog položaja sve učestalije poseduju više od jednog automobila. Taj udeo se takođe stabilno povećavao u poslednjih petnaest godina: svega 5% domaćinstava je 2003. godine posedovalo više od jednog automobila, 2012. godine se taj udeo udvostručio, a 2018. godine se gotovo utrostručio u odnosu na početak posmatranog perioda. Kada je reč o tržišnoj vrednosti automobila,³ srazmerno se povećavaju udeli u svim kategorijama, ali se po pravilu većina domaćinstava koncentriše unutar kategorije niže tržišne vrednosti automobila (do 5.000 evra), a sasvim mali udeo domaćinstava poseduje skuplje automobile, čime se održavaju značajne razlike u imovinskom statusu koje doprinose ekonomskoj diferencijaciji stanovništva.

3 Ako domaćinstvo poseduje više od jednog automobila, uneta je tržišna vrednost onog koji je najskuplji.

Tabela 8. Posedovanje putničkog automobila (u %)

Posedovanje putničkog automobila	2003.	2012.	2018.
Ne poseduje	52,3	41,3	35,6
Poseduje jedan	42,7	48,9	50,1
Poseduje više od jednog	5	9,8	14,3
Do 5.000 evra	45,7	52,2	56
5.001–10.000 evra	1,7	4,5	5,1
Više od 10.000 evra	0,3	2	3,3
Ukupno	100	100	100

Prema rezultatima istraživanja na kojima počiva analiza, tehnička opremljenost domaćinstava u Srbiji se poboljšava u poslednjih petnaest godina (tabela 9). Više tehničkih uređaja je dostupno sve većem broju domaćinstava, a najveći rast beleže kompjuter, mobilni telefon i klima uređaj. Na početku prve decenije XXI veka kompjuter je posedovalo svako peto domaćinstvo, a na kraju druge decenije poseduje ga više od dve trećine domaćinstava. Barem jedan mobilni telefon je na početku posmatranog perioda posedovalo 58,2% domaćinstava, a 15 godina kasnije čak 93,6%, što znači da je prava retkost naići na domaćinstvo u kojem nijedan član ne raspolaže mobilnim telefonom. Zanimljivo je da je klima uređaj 2012. godine imalo manje od 30% domaćinstava, a 2018. taj udeo prelazi 45%. Takođe, sve više domaćinstava može da priušti mašinu za pranje posuđa, ali ona i dalje nije deo uobičajene opremljenosti domaćinstva, kao što je zasigurno slučaj s mašinom za pranje veša (koju na kraju posmatranog perioda poseduje 97% domaćinstava). Jedino muzički stub beleži pad popularnosti tokom posmatranog perioda. U poslednjem istraživanju je postavljeno i pitanje o posedovanju vrednijih umetničkih dela u domaćinstvu (vrednosti preko 1.000 evra), što je takođe uzeto kao indikator imovine, a pokazalo se da je njihova zastupljenost izuzetno mala i iznosi svega 3,5%.

Tabela 9. Opremljenost domaćinstva (u %)

Opremljenost domaćinstva	2003.	2012.	2018.
Mašina za pranje veša	80,9	92,8	97
Mašina za pranje posuđa	4,7	16,8	29,8
Klima uređaj	–	29,1	46,5
Kompjuter	18,1	58,5	70,4
Mobilni telefon	58,2	87,2	93,6 ⁴
Vredniji muzički stub	32,1	13	14,1
Vrednija umetnička dela	–	–	3,5

4 Iako se pitanje 2018. godine odnosilo na mobilni telefon i tablet računar zajedno, podatak se može smatrati uporedivim s onima iz prethodnih godina, jer je verovatno da se odgovor u sažetoj formi (poseduje – ne poseduje) primarno odnosio na mobilni telefon.

Potrošnja domaćinstava u Srbiji

Kada je reč o potrošnji domaćinstava u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka u Srbiji, prikupljeni su podaci o prosečnoj mesečnoj potrošnji na hranu, kvalitetu ishrane, nabavci lekova, odeće i obuće, sredstava za održavanje higijene, kao i o godišnjem odmoru, a za većinu navedenih aspekata potrošnje dostupni su uporedivi podaci iz prethodnih istraživanja. Iako potrošnja nije posledica samo ekonomskih faktora, već potrošač čini izbore koji predstavljaju kombinaciju ekonomskog, humanog i kulturnog kapitala (Burdije, 2013), imajući u vidu da se prikupljeni podaci odnose na bazičnu potrošnju, oni će se ovde prvenstveno posmatrati kroz ekonomsku perspektivu. Osnovna potrošnja domaćinstva je prevashodno uslovljena prihodima, a njeno sužavanje ili porast pokazuje u kojoj meri dohodak zadovoljava potrebe članova domaćinstva.

Nominalni iznosi mesečne potrošnje na hranu po članu domaćinstva u Srbiji rastu u drugoj deceniji XXI veka u odnosu na prvu (tabela 10).⁵ Dok je 2003. godine skoro tri četvrtine domaćinstava mesečno trošilo na hranu pretežno do 50 evra po članu domaćinstva (s tim što je veći udeo onih koja su mogla da izdvoje do 25 evra), u 2018. godini dve trećine troši između 25 i 100 evra, a udeo je veći u kategoriji potrošnje između 50 i 100 evra. Nominalni rast potrošnje na hranu ne mora nužno biti posledica uvećanja prihoda koji su domaćinstvima raspoloživi za tu namenu, nego je pre svega povezan s rastom cena prehrambenih proizvoda.

Tabela 10. Mesečna potrošnja na hranu po članu domaćinstva (u %)

Mesečna potrošnja na hranu po članu domaćinstva	2003.	2018.
Do 25 evra	38,5	8,8
25,01–50 evra	33,9	25,7
50,01–100 evra	22	40,7
100,01–200 evra	5	20
Više od 200 evra	0,6	4,8
Ukupno	100	100

U istraživanju iz 2018. godine predmet interesovanja su bili i kvalitet ishrane i nabavka lekova. Prikupljeni su podaci o učestalosti konzumiranja mesa ili ribe, ili odgovarajuće vegetarijanske zamene, pod pretpostavkom da njihova redovna upotreba predstavlja kvalitetnu ishranu. Rezultati pokazuju da je kvalitet ishrane stanovništva Srbije neujednačen. Meso ili

5 Podaci o ovom aspektu potrošnje nisu prikupljeni u istraživanju iz 2012. godine.

ribu u obroku svakog drugog dana, ili odgovarajuću vegetarijansku zame-nu, može da priušti 74% domaćinstava, što znači da jedna četvrtina doma-ćinstava ne uspeva da obezbedi kvalitetnu ishranu.

U vezi s nabavkom lekova, ispitanici su odgovorili na pitanje da li nji-hovo domaćinstvo uvek može da ih priušti kada su potrebni nekom članu. Velika većina domaćinstava to može da obezbedi (90%), ali svako deseto domaćinstvo nema tu mogućnost, što ukazuje na nejednaku dostupnost lečenja među stanovnicima Srbije. S tim u vezi, mogu se navesti nalazi Ankete o prihodima i uslovima života iz 2013. godine o nezadovoljenim potrebama u pogledu medicinskih i stomatoloških usluga. „Ljudi koji žive ispod linije siromaštva u većoj meri nisu u mogućnosti da zadovolje svoje medicinske i stomatološke potrebe u odnosu na ona lica koja nisu siro-mašna: postoji razlika od skoro 10 procentnih poena za obe vrste usluga“ (Žarković Rakić i Vladislavljević, 2016: 18).

Stanovništvo Srbije pretežno kupuje novu odeću i obuću, pažljivo bi-rajajući cenu, ali se udeo domaćinstava u ovoj kategoriji menja (tabela 11). Gotovo tri četvrtine domaćinstava se 2012. godine prilikom kupovine odeće i obuće rukovodilo cenom, stavljajući kvalitet na drugo mesto, da bi se 2018. godine udeo smanjio i iznosi nešto više od tri petine.⁶ Cena je evidentno postala značajniji uslov kupovine tokom privredne recesije. Udeo domaćinstava koja se prilikom kupovine odeće i obuće prvenstve-no rukovode kvalitetom, s jedne strane, i udeo domaćinstava koja nisu u mogućnosti da kupuju novu odeću i obuću, s druge strane, prilično je ujednačen u analiziranom periodu, izdvajajući manje od jedne petine stan-ovništva sa najvišom i još toliko sa najnižom kupovnom moći.

Tabela 11. Pretežan način nabavke odeće i obuće (u %)

Pretežan način nabavke odeće i obuće	2012.	2018.
Kupujemo kvalitetnu robu, ne vodimo mnogo računa o ceni	2,4	3,8
Prvo gledamo kvalitet, a tek potom cenu	12,1	13,3
Kupujemo novo, ali pažljivo biramo cenu	71,1	64,5
Kupujemo polovnu odeću i obuću	6,6	10,2
Dobijamo odeću i obuću kao pomoć	7,2	8,1
Ne kupujemo niti dobijamo odeću i obuću	0,6	0,1
Ukupno	100	100

6 Pitanje o nabavci odeće i obuće bilo je postavljeno i u istraživanju iz 2003. godine, ali su ponuđene alternative bile drugačije formulisane nego u naredna dva istraživanja, što je moglo uticati na odgovore ispitanika, pa nalazi nisu uključeni u ovaj deo anali-ze, ali jesu ušli u indeks materijalnog položaja.

U vezi s potrošnjom sredstava za održavanje higijene u domaćinstvu nema značajnih razlika u nalazima istraživanja. Tokom sva tri perioda gotovo tri petine domaćinstava u Srbiji troši samo sredstva za osnovnu higijenu (59,1% 2003, 58,3% 2012. i 59,3% 2018. godine), skoro dve petine može pored osnovnih da priušti i luksuznija sredstva (34,3% 2003, 38,3% 2012. i 38,5% 2018. godine), dok nekim domaćinstvima prihodi ne omogućavaju ni kupovinu osnovnih sredstava za održavanje higijene (6,6% 2003, 3,4% 2012. i 2,2% 2018. godine).

U sva tri istraživanja je predmet interesovanja bio i odlazak na godišnji odmor izvan mesta boravka tokom poslednjih godinu dana. Pitanja su se odnosila na broj članova domaćinstva koji su bili na godišnjem odmoru, zatim na vrstu smeštaja, a u poslednja dva istraživanja su prikupljeni i podaci o odredištu putovanja. Rezultati ukazuju da se tokom vremena povećava udeo domaćinstava koja mogu da priušte odlazak na godišnji odmor, imajući u vidu da je 2003. godine 9,2% domaćinstava jednog člana poslalo na godišnji odmor, a 18,1% dva ili više, dok je 2012. godine odmor jednom članu obezbedilo 10,1% domaćinstva, a 20,6% dvoma ili više. Ti udeli su dodatno povećani do 2018. godine, ali je i tada manje od polovine domaćinstava uspelo da obezbedi godišnji odmor jednom svom članu (12,9%), odnosno dvoma ili više (31,1%). Sumarno, nijednom svom članu godišnji odmor izvan mesta boravka nije moglo da priušti 72,7% domaćinstava 2003. godine, 69,3% 2012. godine i 56% 2018. godine.

Inostranstvo je najčešće odredište godišnjeg odmora stanovništva Srbije, s tim što se udeo onih koji su se odmarali samo u inostranstvu smanjio sa 68,5% 2012. godine na 62,5% 2018. godine. Istovremeno se smanjio i udeo domaćinstava koja su svom članu ili članovima obezbedila godišnji odmor u Srbiji, sa 19,6% 2012. godine na 17,3% 2018. godine. S druge strane, u proučavanom razdoblju dvojno odredište – i u zemlji i u inostranstvu – postaje učestalije, odnosno dolazi do porasta sa 11,9% 2012. godine na 20,2% 2018. godine.

Kada je reč o vrsti smeštaja na godišnjem odmoru, nalazi sugerišu postojanje manjih razlika tokom tri analizirana perioda (tabela 12). Turisti iz Srbije se i dalje najčešće opredeljuju za privatni smeštaj ili apartman, a nešto ređe za hotel, s tim što je prva vrsta smeštaja u porastu, a druga u opadanju 2018. u odnosu na 2003. i 2012. godinu. Tome je verovatno doprineo i novi tip usluge u vidu izdavanja stanova za kratkoročni najam, ali rezultati mogu sugerisati i smanjenje platežne moći ispitanika za ovaj vid potrošnje, pod pretpostavkom da je privatni smeštaj/apartman jeftiniji od hotelskog smeštaja. Nalazi bi mogli ukazivati na to da u vreme konsolidacije kapitalističkog poretka više domaćinstava može svojim članovima da priušti godišnji odmor, koji je masovniji i slabijeg kvaliteta, ali nam raspoloživi empirijski podaci ne omogućavaju da testiramo ovu pretpostavku.

Tabela 12. Vrsta smeštaja na godišnjem odmoru (u %)

Vrsta smeštaja na godišnjem odmoru	2003.	2012.	2018.
Hotel	28,4	28,8	26,7
Privatni smeštaj/apartman	39,3	47	53,9
Kamp	6	1,8	0,8
Kod rodbine, prijatelja	19,5	17,4	14,3
U svojoj kući, vikendici ili stanu	6,8	4,2	3,9
Nešto drugo	Nije ponuđeno	0,8	0,4
Ukupno	100	100	100

Materijalni položaj domaćinstava u Srbiji

Predmet analize je naposljetku i ukupan materijalni položaj domaćinstava u Srbiji tokom konsolidacije kapitalističkog poretka. Radi praćenja promena osnovnih struktura našeg društva, kada je reč o materijalnom aspektu, nalazi su upoređeni s podacima iz 2003. i 2012. godine. Podsećamo da je ukupan materijalni položaj domaćinstava izražen u vidu kompozitnog indeksa, sačinjenog na osnovu indikatora o prihodima, imovini i potrošnji, a izražen je u obliku petočlane intervalne skale.

Rezultati istraživanja iz 2018. godine ukazuju na poboljšanje materijalnog položaja domaćinstava u Srbiji u odnosu na 2012. godinu, ali ne i u odnosu na 2003. (tabela 13). U sva tri posmatrana perioda stanovništvo Srbije najčešće ima niži srednji materijalni položaj, ali za razliku od početka kapitalizma, kada je drugi po učestalosti bio srednji materijalni položaj, tokom krize kapitalizma i njegove stabilizacije to mesto zauzima niži materijalni položaj. U odnosu na 2003. godinu, udeo u kategoriji višeg srednjeg materijalnog položaja je 2012. godine dvostruko manji, dok je 2018. godine neznatno manji. Razlika je posebno uočljiva u kategoriji na vrhu skale materijalnog položaja. Udeo u kategoriji višeg materijalnog položaja je tokom krize kapitalističkog poretka tri puta manji, u odnosu na kapitalizam u početku, a u periodu njegove stabilizacije je duplo manji.

Tabela 13. Materijalni položaj domaćinstava (u %)

Indeks materijalnog položaja	2003.	2012.	2018.
Viši	5,9	1,8	2,8
Viši srednji	12,2	5,6	11,9
Srednji	25,1	16,1	19,4
Niži srednji	44,1	40,5	41,6
Niži	12,7	36	24,3
Ukupno	100	100	100

Nalaze o poboljšanju materijalnog položaja domaćinstava u Srbiji tokom stabilizacije kapitalističkog poretka u odnosu na doba ekonomske krize, koji još nije dostigao visinu iz perioda prvih godina ubrzane post-socijalističke transformacije, potvrđuju i rezultati Tukijevog testa višestrukog poređenja materijalnog položaja domaćinstava (tabela 14). Razlike između srednjih vrednosti materijalnog položaja u sve tri godine su statistički značajne. Naime, srednja vrednost materijalnog položaja je bila najviša 2003. godine (2,54), zatim je 2012. godine, usled privredne recesije, značajno opala (1,97), da bi 2018. godine, zahvaljujući umerenom privrednom rastu, ponovo porasla (2,27), ne dostižući nivo zabeležen na početku posmatranog perioda.

Tabela 14. Tukijev test višestrukog poređenja materijalnog položaja domaćinstava u Srbiji

Godina	Podskup za alfa = 0,01		
	1	2	3
2003.	2,54		
2012.		1,97	
2018.			2,27
Značajnost	1,000	1,000	1,000

Predmet analize je bio i materijalni položaj društvenih klasa/slojeva u Srbiji. Upotrebljena je njihova sedmoklasna shema: 1. viši sloj (političari, direktori, krupni i srednji preduzetnici), 2. sitni preduzetnici (uključujući samozaposlene koji nemaju visoko obrazovanje), 3. niži rukovodioci, stručnjaci i samozaposleni sa visokim obrazovanjem, 4. službenici, tehničari i poslovode, 5. VKV i KV radnici, 6. PKV i NKV radnici, 7. sitni poljoprivrednici. Rezultati iz 2018. godine ukazuju da je veza između materijalnog položaja i klasno-slojne pripadnosti značajna i tokom konsolidacije kapitalističkog poretka u Srbiji. Političari, direktori, krupni i srednji preduzetnici nalaze se na vrhu lestvice materijalnog položaja, dok su PKV i NKV radnici na njenom dnu (tabela 15). Pripadnici višeg sloja, na osnovu kontrole i obnavljanja koncentrisanih resursa u okviru političkog i ekonomskog podsistema, pretežno imaju viši srednji materijalni položaj, uz gotovo podjednaku zastupljenost u kategorijama srednjeg i višeg materijalnog položaja. Predstavnici srednjih slojeva su rasuti po svim kategorijama materijalnog položaja, s tim što približno trećina njih ima srednji materijalni položaj, uz nešto povoljniji položaj sitnih preduzetnika u odnosu na niže rukovodioce, stručnjake i samozaposlene sa visokim obrazovanjem, tačnije onih koji imaju ekonomske i organizacijske resurse u odnosu na one koji poseduju kulturne resurse. Službenici, tehničari i poslovode su takođe raspršeni po svim kategorijama materijalnog položaja.

ja, a najprisutniji su u kategoriji nižeg srednjeg materijalnog položaja. Pripadnici radničke klase i sitnih poljoprivrednika su koncentrisani u nižim kategorijama materijalnog položaja, s tim što većina VKV i KV radnika, kao i sitnih poljoprivrednika, ima niži srednji materijalni položaj, dok najnepovoljniji materijalni položaj imaju PKV i NKV radnici.

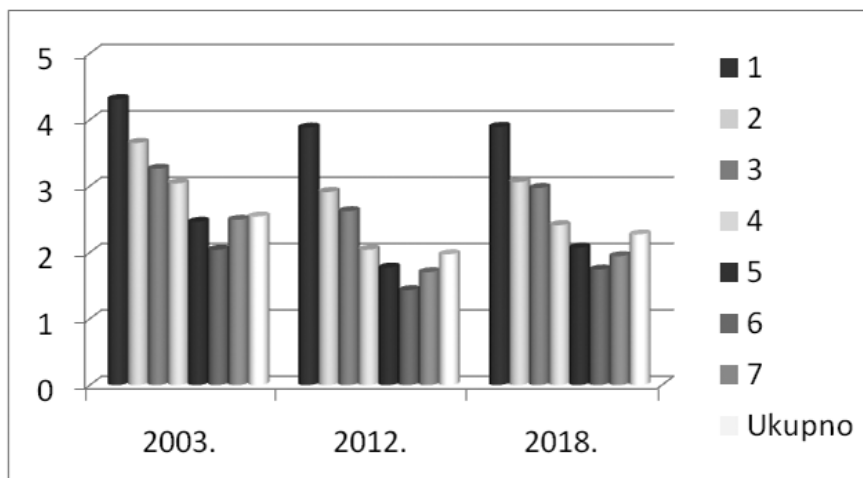
Tabela 15. Materijalni položaj društvenih klasa/slojeva 2018. godine (u %)

Društvena klasa/sloj	Indeks materijalnog položaja					Ukupno
	Niži	Niži srednji	Srednji	Viši srednji	Viši	
Viši sloj	–	5,2	26	43,8	25	100
Sitni preduzetnici	5,6	28,5	31	24,6	10,3	100
Niži rukovodioci, stručnjaci i samozaposleni sa visokim obrazovanjem	6,4	27,8	34,5	25,3	6	100
Službenici, tehničari i poslovođe	15,6	43,2	26,5	14,2	0,5	100
VKV i KV radnici	22,4	55	15,8	6,8	–	100
PKV i NKV radnici	40,8	46,7	9,9	2,6	–	100
Sitni poljoprivrednici	28,7	53,3	13,3	4,7	–	100

Sumarno posmatrano, materijalni položaj svih društvenih klasa/slojeva je pogoršan u periodu do 2012. godine, a donekle poboljšán do 2018, iako nijedan društveni sloj nije uspeo da dostigne nivo na kojem je bio 2003. godine (grafikon 1). Jedino je materijalni položaj višeg sloja približno isti u poslednja dva istraživanja, što može biti uslovljeno strukturom uzorka iz 2012. godine, kada su u navedenoj kategoriji bili prezastupljeni pripadnici ekonomske elite,⁷ tako da je materijalni položaj višeg sloja u toj godini verovatno precenjen. Poboljšanje materijalnog položaja tokom stabilizacije kapitalističkog poretka je najuočljivije kod službenika, tehničara i poslovođa, zatim kod nižih rukovodilaca, stručnjaka i samozaposlenih sa visokim obrazovanjem, kao i kod radničkih slojeva. Nešto manji porast materijalnog položaja je uočen kod sitnih poljoprivrednika, a najmanji kod sitnih preduzetnika, odnosno kod jedina dva društvena sloja čiji svi pripadnici privređuju u privatnom sektoru. Hijerarhijski odnos društvenih klasa/slojeva na skali materijalnog položaja nije se menjao tokom čitavog posmatranog perioda. U relativnom smislu, najpre dolazi do povećanja diferencijacije u vreme privredne recesije, posebno između višeg sloja i drugih društvenih grupa, a zatim se razlike delimično smanjuju u periodu privrednog oporavka.

7 Ekonomska elita je na skali materijalnog položaja najbolje pozicionirana, i to ne samo u odnosu na druge društvene klase/slojeve nego i u poređenju s političkom elitom, koja je takođe deo vladajuće grupacije (Manić i Mirkov, 2016: 53).

Grafikon 1. Prosečan skor društvenih klasa/slojeva na indeksu materijalnog položaja

Zaključna razmatranja

Analiza longitudinalnih podataka o materijalnom položaju domaćinstava u Srbiji ukazala je na varijacije koje se javljaju usled nestabilnosti kapitalističkog poretka u nastajanju. Posle primetnog pogoršanja materijalnog položaja stanovništva u godinama koje su usledile neposredno posle izbijanja svetske ekonomske krize, postepeno dolazi do njegovog poboljšanja tokom konsolidacije kapitalističkog poretka. Poboljšanje materijalnog položaja potkrepljuju pokazatelji prihoda, imovine i delimično potrošnje, kao i na njima zasnovan kompozitni indeks.

Nominalne vrednosti ukupnih godišnjih prihoda po članu domaćinstva u Srbiji konstantno se povećavaju od 2003. do 2018. godine, što nije uvek slučaj sa realnim vrednostima, imajući u vidu kumulativnu inflaciju u posmatranom periodu. Nejednakosti u prihodima drastično se povećavaju do 2012. godine zbog posledica privredne recesije, a i u 2018. godini su vrlo izrazite. Tržišne vrednosti kuća/stanova u vlasništvu domaćinstava rastu, ali se istovremeno povećavaju i razlike u imovinskom statusu. Osim toga, postepeno se povećava udeo domaćinstava koja poseduju dodatne stambene jedinice, poslovni prostor i putnički automobil, poboljšava se i tehnička opremljenost domaćinstava, a jedino opada učestalost zemljišnih poseda, što sve ukazuje na materijalno raslojavanje stanovništva. Na osnovu indikatora potrošnje, za koje postoje uporedivi podaci, može se zaključiti da je ona pretežno ujednačena u posmatranom periodu. Konstantno

se povećava broj domaćinstava koja mogu da priušte odlazak na godišnji odmor za jednog ili više svojih članova, iako tu mogućnost ima manje od polovine domaćinstava u Srbiji. Onima koji imaju finansijskih mogućnosti da obezbede godišnji odmor izvan mesta boravka, odredište sve češće bivaju i Srbija i inostranstvo, iako je i dalje odmor proveden u inostranstvu, u privatnom smeštaju/apartmanu, najučestaliji odgovor. Nisu uočene značajne promene u nabavci odeće i obuće, kao i potrošnji sredstava za održavanje higijene.

Materijalne nejednakosti u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka potkrepljuje podatak da svako treće domaćinstvo ne bi moglo da priušti neočekivani trošak u iznosu od 10.000 dinara. Povrh toga, kvalitetnu ishranu ne uspeva da obezbedi svako četvrto domaćinstvo. Ni mogućnosti lečenja nisu svima podjednako dostupne, tako da 10% domaćinstava ne može uvek da priušti nabavku lekova koji su potrebni nekom od članova.

Analizom kompozitnog indeksa uočava se da je materijalni položaj domaćinstava u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka poboljšan u odnosu na razdoblje ekonomske krize, ali je i dalje niži nego u početnim godinama ubrzane postsocijalističke transformacije. Iako domaćinstva u sva tri analizirana perioda najčešće zauzimaju niži srednji materijalni položaj, primetno je da 2018. u poređenju sa 2012. godinom dolazi do porasta udela u svim kategorijama materijalnog položaja osim nižeg. Drugim rečima, materijalna situacija domaćinstava je na kraju druge decenije XXI veka, generalno posmatrano, povoljnija nego u vreme neposredno posle svetske ekonomske krize, koja je proizvela enormne nejednakosti u prihodima domaćinstava, kao i dodatno raslojavanje stanovništva na osnovu posedovanja nekretnina različitih tržišnih vrednosti. Ipak, kada se podaci iz 2018. uporede sa onim prikupljenim 2003. godine, udeo domaćinstava u kategoriji nižeg materijalnog položaja je skoro duplo veći, a u svim ostalim kategorijama je manji, što znači da se sistemski utemeljene ekonomske nejednakosti, naglo uvećane u vreme privredne recesije, teško smanjuju.

Veza između materijalnog položaja i klasno-slojne pripadnosti je značajna, a hijerarhijski odnos na skali materijalnog položaja nije se menjao tokom posmatranog perioda. Na vrhu lestvice materijalnog položaja su političari, direktori, krupni i srednji preduzetnici, odnosno pripadnici društvenih grupa koje kontrolišu i obnavljaju koncentrisane političke i ekonomske resurse neophodne za reprodukciju datog načina proizvodnje društva, dok su PKV i NKV radnici najniže pozicionirani. Materijalni položaj društvenih klasa/slojeva je tokom stabilizacije kapitalističkog poretka poboljšan u odnosu na period posle ekonomske krize, ali nije dostigao visinu iz doba kapitalističkog poretka u začetku. Relativni odnos društvenih

klasa/slojeva pokazuje da je tokom privredne recesije došlo do povećanja materijalne diferencijacije, naročito između višeg sloja i drugih društvenih grupa, dok se u vreme stabilizacije kapitalističkog poretka razlike delimično smanjuju, s tim što se društveni slojevi nejednakom brzinom oporavljaju od posledica ekonomske krize. Od niza unutrašnjih i spoljašnjih činilaca zavisi hoće li se materijalni položaj društvenih grupa u Srbiji i ubuduće poboljšavati, a postojeći nivo materijalnih razlika smanjivati, kao što je bio slučaj u periodu privrednog oporavka posle svetske ekonomske krize, ili će dalje napredovanje konsolidacije kapitalističkog poretka imati suprotne tendencije.

Literatura

- Arandarenko, Mihail, Gorana Krstić i Jelena Žarković Rakić. 2017. *Dohodna nejednakost u Srbiji: od podataka do politike*, Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/belgrad/13936.pdf>, posećeno 17. 3. 2019.
- Babović, Marija. 2013. Promene u ekonomskim strategijama domaćinstava u Srbiji 2003–2012: ekonomsko delanje pripadnika različitih društvenih slojeva u uslovima rasta i recesije, u: Lazić, Mladen i Slobodan Cvejić (prir.). *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*. Beograd: ISI FF i Čigoja štampa.
- Burdije, Pjer. 2013. *Distinkcija: društvena kritika suda*. Podgorica: CID.
- Kvartalni monitor. 2019. *Kvartalni monitor ekonomskih trendova i politika u Srbiji*, br. 55. Beograd: Fondacija za razvoj ekonomske nauke.
- Lazić, Mladen. 2011a. *Čekajući kapitalizam: nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*. Beograd: Službeni glasnik.
- Lazić, Mladen. 2011b. Postsocijalistička transformacija i restratifikacija u Srbiji. *Politička misao*, Vol. 48, No. 3: 123–144.
- Lazić, Mladen i Jelena Pešić. 2013. Društvene promene i promene vrednosnih orijentacija pripadnika osnovnih klasa u Srbiji, u: Lazić, Mladen i Slobodan Cvejić (prir.). *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*. Beograd: ISI FF i Čigoja štampa.
- Ljumović, Isidora i Srđan Marinković. 2014. Ekonomija tržišta stambenih kredita u Srbiji. *Ekonomске teme*, Vol. 52, No. 3: 321–339.
- Manić, Željka i Anđelka Mirkov. 2016. Materijalni položaj političke elite, u: Lazić, Mladen (prir.). *Politička elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. Beograd: ISI FF i Čigoja štampa.
- Petrović, Mina. 2004. *Sociologija stanovanja. Stambena politika: izazovi i mogućnosti*. Beograd: ISI FF.
- Radonjić, Ognjen. 2013. Još jedna dekada bespuća srpske privrede: uzroci i perspektive, u: Lazić, Mladen i Slobodan Cvejić (prir.). *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*. Beograd: ISI FF i Čigoja štampa.

- Vujović, Sreten. 2013. Problemi ruralnog razvoja postsocijalističke Srbije u kontekstu društveno-ekonomske krize. *Limes plus*, Vol. 9, No. 3: 95–116.
- Žarković Rakić, Jelena i Marko Vladisavljević. 2016. *Mogućnost pristupa ekonomskim šansama u Srbiji za žene*. Beograd: Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva, <https://www.rodnaravnopravnost.gov.rs/sites/default/files/2016-12/Women%27s%20Access%20%20%20%20-%20Serbian%20language.pdf>, posećeno 22. 3. 2019.

PROSTORNA DIMENZIJA KLASNO-SLOJNIH RAZLIKA U SRBIJI: ANALIZA MATERIJALNOG POLOŽAJA I POTROŠNJE

Mina Petrović,*

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet

Vera Backović**

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet

Irena Petrović***

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet

1. Uvod: prostorna dimenzija u istraživanjima društvenih nejednakosti

U savremenom društvu nesporna je koncentracija ekonomskih aktivnosti i različitih formi kapitala u određenim regionima, uglavnom urbanim, koja sa sobom povlači značajne društvene nejednakosti. Uprkos tome što kvalitet i dostupnost različitih resursa u neposrednom okruženju najdirektnije određuju uslove života i rada pojedinaca i društvenih grupa, istraživanja o efektima koje nejednakosti u prostoru imaju po socijalnu stratifikaciju uglavnom su zanemarena. Izuzetak su istraživanja u oblasti urbane sociologije, usmerena na pitanje negativnih efekata koje deprivirana susedstva u velikim gradovima imaju po životne šanse njihovih stanovnika (Nast & Blokland, 2014; Atkinson & Kintrea, 2004; Fridrih, 2005; Wacquant & Wilson, 2005).

Od 19. veka, pa do 1970-ih ili 1980-ih godina 20. veka, uz oscilacije zavisne od konkretnog konteksta evropskih zemalja, istovremeno se odvijao proces industrijalizacije nacionalnih ekonomija s centralizacijom resursa u velikim gradovima. Nakon Drugog svetskog rata intenzivira se i razvoj mehanizama socijalne države, s ciljem da se umanje novonastale društvene

---

* mipetrov@f.bg.ac.rs

** vera.backovic@f.bg.ac.rs

*** irena.petrovic@f.bg.ac.rs

nejednakosti u prostoru. Na primer, tada je jedan od primarnih ciljeva državnih politika prema prostoru bilo obezbeđivanje osnovne infrastrukture (komunalne, socijalne, saobraćajne) u manje razvijenim prostornim celinama. U tom periodu, međutim, istraživanja socijalne stratifikacije bila su primarno usmerena ka analizi i merenju klasno-slojnih razlika i društvenih nejednakosti na nivou nacionalne države, dok je dominantni okvir poređenja klasno-slojnih razlika bio međunarodni (Savage *et al.*, 2003). Kritike takvog pristupa, takozvanog „metodološkog nacionalizma“ (Beck, 2007: 680), pojavile su se poslednjih decenija 20. veka, sa zamahom ekonomske globalizacije. Tada se analitička pažnja, međutim, primarno okreće ka transnacionalnoj perspektivi društvenih nejednakosti, uz ukazivanje da nacionalna država više nije adekvatan okvir za opisivanje razlika u društvenim položajima, jer sve veći broj ljudi živi van granice države čiji su građani (u kojoj ostvaruju puna građanska prava), usled čega njihove uslove života sve više određuju supranacionalni činioци (Beck, 2007; Sassen, 2002). Iako transnacionalna perspektiva počinje da prepoznaje prostornu dimenziju, ostaje konstatacija da je, u inače veoma bogatoj literaturi o društvenim nejednakostima, prostorni aspekt izuzetno retko prepoznat (Weiss, 2005: 708).

Posebno ograničenje „metodološkog nacionalizma“ je zapostavljenost klasno-slojnih nejednakosti unutar teritorija nacionalne države, premda ekonomska globalizacija podstiče njihovu vidljivost. Naime, imperativ konkurentnosti subnacionalnih prostora u privlačenju (globalnog) kapitala uslovljava dalju koncentraciju resursa, a posebno humanog kapitala, u velikim gradovima i već uspešnim regionima (Hudson, 2011; Todling, 2011; Cochrane, 2011; Brenner, 2004, 1999; Lacher, 2006; Lipeitz, 2003; šire u Petrović, 2014; Petrović, Toković, 2016, 2018). Kastelsovo ukazivanje da simultanost procesa uključivanja i isključivanja konkretnih lokaliteta u transteritorijalne mreže uslovljava rastuću tenziju između delova teritorija koji su uključeni u globalne tokove i onih koji ostaju nepovezani ili nedovoljno povezani s ključnim procesima informaciono-globalne ekonomije, odnosi se na sve teritorijalne nivoe (Castells, 1996: 102–3), dakle, i na porast nejednakosti unutar i između regiona jedne zemlje, kao i širih regionalnih celina. Na primer, u okvirima Evropske unije (EU), uočava se porast regionalnih nejednakosti kako unutar zemalja članica tako i između regiona EU, naročito nakon 2000. godine i proširenja EU na istok (Petračkos *et al.*, 2011; Perrons, 2011; O’Riain, 2011). Naime, u novim članicama EU zabeležena je tendencija brzog napretka nekih od regiona, koji se na osnovu vrednosti ključnih razvojnih indikatora približavaju proseku za EU, dok drugi ostaju na marginama (Hadjimichalis, 2011).

Usmerenost analize društvenih nejednakosti na razlike među klasama i zapostavljanje unutarklasne perspektive i razlika, to jest pitanja unutrašnje heterogenosti klasa, još jedan je aspekt ograničenja „metodološkog nacionalizma“ (Beck, 2007; Flemmen, 2012). To je posledica i doskoro dominan-

tnog razumevanja fizičkog prostora kao pasivnog okvira socijalnih relacija definisanog granicama, čiji je prototip bio upravo prostor nacionalne države.¹ Tek relaciono shvatanje prostora unosi novu perspektivu, razumevajući da se fizički prostor (ne samo nacionalne države već i užih prostornih celina) nalazi u stalnoj interakciji sa socijalnim prostorom, te da pojedinci/grupe koji se nalaze u određenom fizičkom prostoru mogu pripadati različitim socijalnim prostorima i biti pod većim ili manjim uticajem nivoa na kojima se oblikuje društveni prostor (globalni–nacionalni–regionalni–lokalni) (Zieleniec, 2007; Weiss, 2005; Urry, 2004; Masey, 1995; Lefebvre, 1991). Upravo prožimanje karakteristika fizičkog i socijalnog prostora ukazuje na materijalnost klasnih kategorija (Woodward *et al.*, 2014). Prostor tako postaje relevantan aspekt istraživanja unutrašnje diverzifikacije klasno-slojnih entiteta, jer posredstvom brojnosti i kvaliteta materijalnih resursa u ključnim oblastima društvenog života (stanovanje, rad, obrazovanje, kultura, potrošnja) utiče na životne šanse i socijalni položaj pojedinaca i društvenih grupa, čije klasno-slojno pozicioniranje proishodi iz preseka geografskog i socijalnog prostora kome pripadaju (Benson, 2014; Clark, 2009).

Neujednačenost vrste i kvaliteta resursa kojima društveni akteri imaju pristup u konkretnom prostoru prepoznaje se kao jedan od najinertnijih strukturnih faktora u (post)industrijalizovanom društvu (Gieryn, 2000: 466). Ta konstatacija je od posebnog značaja u svetlu teze da proces individualizacije društva umanjuje značaj klasno-slojnog principa stratifikacije, čak i pod uslovima radikalizacije nejednakosti (Beck, 2007: 680). Naime, smatra se da je kultura individualizacije kreirala društvo koje rutinski reprodukuje nejednakosti, istovremeno ih čineći manje vidljivim (Savage, 2000: 159). Tome značajan doprinos daje konzumerizam, kao suptilni mehanizam reprodukcije klasno-slojnih distinkcija, koji istovremeno doprinosi demokratizaciji potrošačkih praksi (Dwyer, 2009; Bockok, 2001; Warde *et al.*, 1999; Bauman, 1983). Posledično, u istraživanjima društvene diferencijacije, analitički fokus se pomera sa zanimanja ili dohotka ka različitim aspektima životnog stila (potrošnje) (Irwin, 2015: 260). Upravo za takav pristup, prostor, kao bitna odrednica grupnog i individualnog identiteta, postaje relevantna varijabla (Gieryn, 2000; Dorling, 2014). Naime, istraživanja ukazuju da mesto gde se nešto kupuje postaje statusno važno koliko i šta se kupuje, kao i da nejednaka prostorna dostupnost mesta potrošnje (kako materijalne tako i nematerijalne) čini da potrošačke prakse koje su vezane za prostorno specifične resurse postaju značajnije indikacije socijalne distinkcije nego one koje nisu tako vezane (Savage *et al.*, 2005: 11; Brenner, 2000; Nađ, 2005). U tom smislu, i koncentraciju najkvalitetnijih resursa (uključujući i humane) u određenim gradovima/regionima

1 Često se ukazuje da je Goldtorpova analiza posvetila prostoru zanemarljivo malo pažnje, te da su nacionalne granice uzete kao konstituenti društva (Blokland, Savage, 2001).

treba posmatrati kao jedan od ključnih aspekata društvenih nejednakosti (Savage *et al.*, 2005: 9).

Sa smanjenjem značaja koji se daje zanimanju ili dohotku kao ključnim indikatorima društvenog položaja u istraživanjima socijalne stratifikacije, to jest s većim istraživačkim naglaskom na različitim aspektima životnog stila (potrošnje), dolazi i do promene klasnog diskursa. Dok je u periodu jake socijalne države on bio vezan za politiku redistribucije, sada se sve više pomera ka praksama reprezentacije, u okviru kojih prostorna mobilnost dobija na značaju (Byrne, 2005: 812; Stenning, 2005). U tom kontekstu, mobilnost se ne odnosi samo na trajne migracije (promenu stalnog mesta boravka). Primetna je i specifična strategija *privatnog eskapizma*, odnosno povećana prostorna mobilnost kojom se u zadovoljavanju potreba/želja prevazilaze ograničenja neposrednog okruženja, posebno među pripadnicima viših slojeva (Curran, 2013; Weiss, 2005).

Uvođenje manjih prostornih celina kao okvira analize unutar nacionalnih društava ukazuje se, dakle, kao mogući doprinos prevazilaženju ograničenja „metodološkog nacionalizma“ i boljeg razumevanja porasta i transformacije društvenih nejednakosti u kontekstu savremene globalizacije. Takav pristup je od naročitog značaja za evropska postsocijalistička društva, u okviru kojih su veći unutrašnji razvojni raskoraci u prostoru, kao i u bržem porastu u odnosu na razvijenije zemlje EU (Hadjimichalis, 2011). Postsocijalističke zemlje se suočavaju sa značajnim disparitetima u uslovima života između (naj)većih gradova i ostalih naselja, što je jednim delom nasleđe socijalističkog modela, koji je produkovao nedovoljnu koordinaciju u tempu industrijalizacije i infrastrukturnog razvoja, u poređenju sa kapitalističkim razvojnim modelom (Szelenyi, 1996), kao i produkt socio-ekonomske transformacije (uvođenje tržišne ekonomije, redefinisane principa socijalne države, privatizacija, reindustrijalizacija), u kojoj se multiplikuju zatečene prostorne razlike. U skladu s logikom „ulazećeg“ kapitala i zatečenih resursa, dobitnici u ovom procesu su metropolitenska područja, a s najvećim problemima se suočavaju monindustrijski gradovi, u kojima su zapuštene prethodne industrije, te manji gradovi koji su nepovoljno locirani (van glavnih saobraćajnih tokova), kao i ruralna područja udaljena od uspešnijih gradova (Banski & Janicki, 2012; Domanski, 2011; Lintz & Muller & Schmude, 2007; Stanilov, 2007; šire u Petrović, 2014). Situacija u Srbiji je dodatno otežana činjenicom da je postsocijalistički period tokom 1990-ih obeležen blokiranom transformacijom (Lazić, 2011), uz drastičan pad industrijske proizvodnje i kolaps mnogih (mono)industrijskih gradova. *Strategija regionalnog razvoja Republike Srbije* ukazuje na izrazitu regionalnu fragmentaciju, koja se ilustruje

indeksom razvojne ugroženosti,² čije se vrednosti kreću u rasponu 1 : 7 na nivou okruga, i čak 1 : 15 na nivou opština, te na porast jaza između beogradskog i novosadskog metropolitenskog područja i drugih gradova (Molnar, 2013). Činjenica da ovo područje obuhvata 6,7% teritorije, 27,1% populacije, 41,6% zaposlenih i 45,6% realizovanog BDP-a u Srbiji, reflektuje suštinsko povlačenje države iz politike prema prostoru u periodu neoliberalizma (Vujošević *et al.*, 2010: 204).

Cilj ovog rada je da ukaže upravo na neke prostorne aspekte klasno-slojnih nejednakosti u Srbiji, na osnovu istraživanja sprovedenih u Institutu za sociološka istraživanja na reprezentativnim nacionalnim uzorcima u 2007, 2012. i 2018. godini. Najpre se analiziraju klasno-slojne razlike prema materijalnom položaju po regionima, kao užim prostornim celinama unutar teritorije nacionalne države, a potom klasno-slojne razlike u nekim aspektima potrošnje, čiji su resursi prostorno specifični i kao takvi predstavljaju potencijalno relevantne indikacije klasno-slojnih distinkcija.

2. Prostorna perspektiva klasno-slojnih razlika u materijalnom položaju

U ovom odeljku se analiziraju klasno-slojne (međuklasne i unutar-klasne) razlike u materijalnom položaju prema regionima, kao najužim prostornim celinama za koje je analiza moguća, na osnovu istraživanja iz 2012. i 2018. godine. Oba istraživanja su sprovedena na uzorcima reprezentativnim za stanovništvo Srbije, bez Kosova Metohije, i za regione definisane u skladu sa Uredbom o nomenklaturi statističkih teritorijalnih jedinica (NSTJ) iz 2009. Naime, podaci su reprezentativni za nivo NSTJ 2, te je u uzorku izdvojeno 4 regiona: 1. Beogradski region; 2. Region Vojvodine; 3. Region Šumadije i Zapadne Srbije; 4. Region Južne i Istočne Srbije. Iako je reč o statističkim jedinicama koje su, u skladu sa standardima Evropske unije, razvrstane prema sledećim kriterijumima: 1) broju stanovnika; 2) geopolitičkoj poziciji; 3) prirodnim potencijalima;

2 Metodologija indeksa razvojne ugroženosti polazi od 5 dimenzija: ekonomske, demografske, obrazovne, infrastrukturne i ekološke. Svaka je razbijena na nekoliko indikatora, što je dalo ukupno 13 indikatora: BDP po stanovniku, prosečna zarada po zaposlenom, stopa zaposlenosti, stopa nezaposlenosti, indeks razvoja malih i srednjih preduzeća po stanovniku, broj nezaposlenih na jedno slobodno radno mesto, stopa rasta stanovništva, indeks starenja, dostignuti nivo obrazovanja mladih 20–24 godine, indeks humanog razvoja (UNDP), procenat lokalnih i regionalnih puteva, broj PTT priključaka na 100 stanovnika, procenat stanovnika koji nema priključak na vodovod i kanalizaciju (Strategija regionalnog razvoja Republike Srbije, 2007–2012, <http://otvorenavlada.rs/strategija-regionalnog-razvoja177a-lat-doc/>, pristupljeno 10. 3. 2019).

4) postojećoj teritorijalnoj organizaciji i 5) kulturno-istorijskom nasleđu (Uredba o NTSJ, 2009: član 3),³ među njima postoje i razlike u nivou urbanizovanosti i društveno-ekonomske razvijenosti, koje su bitne za klasno-slojnu analizu. U tabeli 1 su dati dostupni statistički indikatori razlika u nivou razvijenosti i urbanizovanosti, koji potvrđuju daleko najbolju poziciju Beogradskog u odnosu na ostale regione, među kojima su razlike manje, iako su podaci nešto povoljniji za region Vojvodine.

Tabela 1. Indikatori razvijenosti regiona

Indikator	Prosečna zarada ⁴	Zaposlenost ⁵	Nezaposlenost ⁶	Nivo urbanizovanosti ⁷
Region				
Beogradski	60.142	41%	5,2%	81,0%
Vojvodina	46.215	28%	7,2%	59,4%
Šumadija i Zapadna Srbija	40.024	25%	10,8%	47,4%
Južna i Istočna Srbija	41.402	23,7%	10,8%	52,2%

Izvor: Profili regiona DevInfo, RZS (2019); Đurđev & Arsenović (2015: 66)

U radu se polazi od operacionalizacije klasnog položaja na osnovu vrste i količine resursa (ekonomskih, organizacijskih i kulturnih) kojima raspolažu pripadnici društvenih grupa/klasa. Empirijska operacionalizacija pojma klase sadrži radno mesto (u kojem se kombinovano pojavljuju ne/raspolaganje ekonomskim i organizacijskim resursima) i stepen obrazovanja pojedinca. Na ovaj način, konstruisana je sedmočlana relaciono-hijerarhijska klasno-slojna shema, koju čine sledeće društvene grupacije: 1) direktori, političari i srednji i krupni preduzetnici; 2) niži rukovodioci i sitni preduzetnici; 3) stručnjaci i samozaposleni sa visokom stručnom spremom; 4) službenici sa srednjom stručnom spremom i samozaposleni

3 Osnovni kriterijum za definisanje NSTJ nivoa je broj stanovnika: NSTJ 1 3.000.000–7.000.000; NSTJ 2 800.000–3.000.000 i NSTJ 3 150.000–800.000. Srbija je podeljena na dva NSTJ1 regiona, Srbija-sever i Srbija-jug. Funkcionalne celine nivoa NSTJ 1 čine teritorijalne jedinice – regioni nivoa NSTJ 2, i to: 1. Beogradski region; 2. Region Vojvodine; 3. Region Šumadije i Zapadne Srbije; 4. Region Južne i Istočne Srbije; 5. Region Kosova i Metohije (Uredba NSTJ 2009, član 7). U istraživanju nije obuhvaćen region Kosovo i Metohija.

4 Statistika zaposlenosti i zarada, RZS, 2017.

5 Registrovani zaposleni u odnosu na broj stanovnika u %. Statistika zaposlenosti i zarada, RZS, 2017.

6 Broj registrovanih nezaposlenih na 1.000 stanovnika izražen u %. Nacionalna služba za zapošljavanje, 2017.

7 Podaci su dati na osnovu Popisa 2011. (Đurđev & Arsenović, 2015: 66).

(sa srednjim obrazovanjem); 5) kvalifikovani i visokokvalifikovani manuelni radnici; 6) nekvalifikovani i polukvalifikovani ne/manuelni radnici; 7) sitni poljoprivrednici. Važno je još da se napomene da je u korišćenoj operacionalizaciji nosilac klasnog položaja domaćinstvo, a ne pojedinac, odnosno da je korišćen tzv. dominacijski pristup (Lazić, 2011: 132–133).

Materijalni položaj biće analiziran na osnovu kompozitnog indeksa materijalnog položaja, koji sadrži nekoliko dimenzija: prihode, potrošnju i posjedovanje imovine (odnosno, kompozitni indeks je konstruisan na osnovu ukupnih prihoda domaćinstva, vrednosti kuće/stana, vrednosti drugih nekretnina, infrastrukturne opremljenosti kuće/stana, vrednosti trajnih potrošnih dobara, načina provođenja godišnjeg odmora, vrednosti automobila). Na osnovu vrednosti, na ove tri dimenzije je konstruisana intervalna skala od 5 nivoa: nizak, niži srednji, srednji, viši srednji i visok materijalni položaj (vrednosti 1–5). Primenom jednofaktorske analize varijanse (ANOVA), analiziraju se razlike u prosečnoj vrednosti materijalnog položaja domaćinstava koja pripadaju različitim klasno-slojnim grupacijama.

2.1. Međuklasne varijacije u materijalnom položaju na nivou Srbije i četiri regiona

U ovom odeljku analiza je usmerena na ispoljavanje razlika u materijalnom položaju između posmatranih klasno-slojnih grupa po regionima. Polazna pretpostavka je da su međuklasne razlike u materijalnom položaju izraženije u srednje razvijenim regionima (Vojvodine ili Šumadije i Zapadne Srbije). Manje razlike se očekuju u Beogradskom regionu zbog specifično visoke urbanizovanosti i manjih razvojnih dispariteta unutar ovog u odnosu na druge regione. U (naj)manje razvijenim regionima (pretpostavljeno regionu Južne i Istočne Srbije), očekuje se da efekti prostornih ograničenja budu (naj)jači za sve klase i da to, takođe, uslovljava manji stepen međuklasne distinkcije.

Rezultati jednofaktorske analize varijanse iz 2012. i 2018. godine na nivou Srbije ukazuju na izvesno smanjenje međuklasnih razlika u materijalnom položaju. Ukoliko posmatramo promene u materijalnom položaju pojedinačnih društvenih grupacija, možemo videti da je zabeleženo manje poboljšanje materijalnog položaja kod većine posmatranih grupa: poljoprivrednika, pripadnika radničke klase, službenika i stručnjaka (tabela 2).⁸ Uočeno pogoršanje materijalnog položaja višeg sloja treba uzeti s rezervom, jer su, u uzorku iz 2018. godine, pripadnici ekonomske elite, za razliku od 2012. godine, bili podzastupljeni u okviru najvišeg

8 Vidi tekst Manić, Mirkov u ovoj studiji.

sloja.⁹ Promene u materijalnom položaju društvenih grupacija uticale su na smanjenje međuklasnih razlika, tj. na približavanje NKV i PKV radnika poljoprivrednicima i KV i VKV radnicima, kao i stručnjaka sitnim preduzetnicima (tabela 2).

Tabela 2. Materijalni položaj sedam društvenih klasa u Srbiji, 2012. i 2018. godine¹⁰

Klasni položaj	2012.						Klasni položaj	2018.			
	Podskup za alfa = 0,05							Podskup za alfa = 0,05			
	1	2	3	4	5	6		1	2	3	4
NKV i PKV	1,47						NKV i PKV	1,71			
Poljoprivrednici		1,79					Poljoprivrednici	1,91			
VKV i KV		1,83					VKV i KV	1,99			
Službenici			2,18				Službenici		2,39		
Stručnjaci				2,73			Stručnjaci			2,93	
Sitni preduzetnici					3,06		Sitni preduzetnici			3,05	
Viši sloj						4,05	Viši sloj				3,85
Sig.	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	Sig.	0,058	1,000	0,901	1,000

Posmatrano prema regionima, postoji manja uniformnost u blagoj tendenciji porasta materijalnog položaja posmatranih klasno-slojnih grupa. Manji porast srednje vrednosti na indeksu materijalnog položaja u svim regionima zabeležili su samo NKV i PKV radnici, KV i VKV radnici i službenici (tabela 3). U Beogradskom regionu je zabeleženo izvesno pogoršanje materijalnog položaja kod poljoprivrednika i sitnih preduzetnika, a u regionu Vojvodine kod sitnih preduzetnika i viših slojeva. U regionu Šumadije i Zapadne Srbije zapaža se rast materijalnog položaja kod svih društvenih grupacija, dok se u regionu Južne i Istočne Srbije uočava pad materijalnog položaja kod pripadnika viših slojeva, i sasvim nezatno kod poljoprivrednika i sitnih preduzetnika (tabela 3).

9 Istraživanjem iz 2012. godine bio je obuhvaćen poduzorak ekonomske elite, odnosno bili su obuhvaćeni ispitanici na rukovodećim položajima većih ili najvećih preduzeća u Srbiji, dok je njihov udeo u 2018. godini bio znatno manji.

10 **2012:** $V_A = 98,629$; $V_R = 0,699$; $F = 141,051$; $sig. = 0,000$; **2018:** $V_A = 82,974$; $V_R = 0,789$; $F = 105,150$; $sig. = 0,000$.

Tabela 3. Međuklasne razlike u materijalnom položaju prema regionima, 2012. i 2018. godine

2012.						2018.				
BEOGRADSKI REGION ¹¹										
Klasni položaj	Podskup za alfa = 0,05					Klasni položaj	Podskup za alfa = 0,05			
	1	2	3	4	5		1	2	3	4
NKV i PKV	1,91					Poljoprivrednici	1,85			
VKV i KV	2,33	2,33				NKV i PKV	2,14	2,14		
Službenici	2,62	2,62	2,62			VKV i KV	2,37	2,37		
Poljoprivrednici		2,85	2,85			Službenici		2,82	2,82	
Stručnjaci			3,13	3,13		Stručnjaci			3,10	
Sitni preduzetnici				3,85	3,85	Sitni preduzetnici			3,39	
Viši sloj					4,18	Viši sloj				4,24
Sig.	0,060	0,339	0,378	0,054	0,835	Sig.	0,262	0,052	0,177	1,000
REGION VOJVODINE ¹²										
Klasni položaj	Podskup za alfa = 0,05					Klasni položaj	Podskup za alfa = 0,05			
	1	2	3	4	5		1	2	3	4
NKV i PKV	1,47					NKV i PKV	1,61			
VKV i KV	1,75	1,75				VKV i KV	1,92			
Poljoprivrednici	1,86	1,86				Poljoprivrednici	2,10	2,10		
Službenici		2,11	2,11			Službenici		2,49	2,49	
Stručnjaci			2,61	2,61		Sitni preduzetnici			2,81	
Sitni preduzetnici				3,00		Stručnjaci			2,88	
Viši sloj					4,27	Viši sloj				3,78
Sig.	0,265	0,392	0,064	0,290	1,000	Sig.	0,107	0,312	0,354	1,000
REGION ŠUMADIJE I ZAPADNE SRBIJE ¹³										
Klasni položaj	Podskup za alfa = 0,05				Klasni položaj	Podskup za alfa = 0,05				
	1	2	3	4		1	2	3	4	
NKV i PKV	1,40				NKV i PKV	1,60				
Poljoprivrednici	1,68	1,68			VKV i KV	1,86	1,86			
VKV i KV	1,73	1,73			Poljoprivrednici	1,90	1,90			
Službenici		2,01	2,01		Službenici		2,11			
Stručnjaci			2,32		Stručnjaci			2,92		
Sitni preduzetnici			2,55		Sitni preduzetnici			3,07	3,07	
Viši sloj				3,33	Viši sloj				3,50	
Sig.	0,560	0,575	0,058	1,000	Sig.	0,540	0,747	0,971	0,136	

11 **2012:** $V_A = 27,217$; $V_R = 0,790$; $F = 34,451$; sig. = 0,000; **2018:** $V_A = 21,474$; $V_R = 0,927$; $F = 23,167$; sig. = 0,000.

12 **2012:** $V_A = 25,816$; $V_R = 0,642$; $F = 40,223$; sig. = 0,000; **2018:** $V_A = 21,493$; $V_R = 0,738$; $F = 29,136$; sig. = 0,000.

13 **2012:** $V_A = 9,179$; $V_R = 0,530$; $F = 17,307$; sig. = 0,000; **2018:** $V_A = 20,494$; $V_R = 0,598$; $F = 34,254$; sig. = 0,000.

REGION JUŽNE I ISTOČNE SRBIJE ¹⁴									
Klasni položaj	Podskup za alfa = 0,05					Klasni položaj	Podskup za alfa = 0,05		
	1	2	3	4	5		1	2	3
NKV i PKV	1,29					NKV i PKV	1,57		
VKV i KV	1,65	1,65				Poljoprivrednici	1,75		
Poljoprivrednici	1,77	1,77	1,77			VKV i KV	1,95	1,95	
Službenici		1,92	1,92			Službenici	2,04	2,04	
Stručnjaci			2,26	2,26		Sitni preduzetnici		2,52	
Sitni preduzetnici				2,58		Stručnjaci		2,57	
Viši sloj					3,50	Viši sloj			3,40
Sig.	0,191	0,830	0,164	0,691	1,000	Sig.	0,440	0,141	1,000

U svim regionima, osim u regionu Zapadne Srbije i Šumadije, zabeležene promene u materijalnom položaju pojedinih klasa doprinele su smanjenju međuklasnih razlika, što je u skladu s polaznom pretpostavkom da su međuklasne razlike izraženije u regionima srednjeg nivoa razvijenosti. Najveće smanjenje je zabeleženo u regionu Južne i Istočne Srbije, i u skladu je s očekivanjem da su međuklasne razlike manje u najnerazvijenijem regionu. Na osnovu istraživačkih rezultata iz 2018. godine, ovaj region se pokazuje kao region sa najmanje izraženim međuklasnim razlikama, i ujedno najnižim prosečnim vrednostima na indeksu materijalnog položaja kod većine posmatranih grupa (samo kod KV i VKV radnika prosečna vrednost indeksa nešto je veća nego u regionu Šumadije i Zapadne Srbije i gotovo izjednačena sa vrednošću zabeleženom u Vojvodini: 1,95 prema 1,86, odnosno 1,92), dok jedino kod višeg sloja prosečna vrednost na indeksu materijalnog položaja prelazi vrednost 3 (3,4). Na kraju, i 2012. i 2018. godine prosečne vrednosti na indeksu materijalnog položaja kod svih grupa unutar posmatrane klasno-slojne sheme najviše su u Beogradskom regionu, ali međuklasne razlike nisu najizraženije u ovom regionu ni 2012. ni 2018, što je u skladu s polaznom pretpostavkom o pozitivnim efektima razvoja na sve slojeve u ovom regionu.

2.2. Unutarklasne varijacije u materijalnom položaju prema regionima

U ovom odeljku se analizira unutrašnja heterogenost društvenih grupacija na osnovu varijacija u zabeleženim prosečnim vrednostima na indeksu materijalnog položaja između četiri regiona. Polazna pretpostavka je da unutrašnja heterogenost svih klasno-slojnih grupa u obe vremenske

14 2012: $V_A = 9,496$; $V_R = 0,472$; $F = 20,135$; sig. = 0,000; 2018: $V_A = 6,868$; $V_R = 0,710$; $F = 9,670$; sig. = 0,000.

tačke posmatranja (2012. i 2018. godina) proishodi iz razlika koje generiše region Beograda u odnosu na ostale regione, koji ne doprinose značajnijim unutarklasnim varijacijama.

Na osnovu podataka za 2012. godinu, uočava se da je prosečna vrednost indeksa materijalnog položaja svih klasno-slojnih grupa, sa izuzetkom viših slojeva, bila statistički značajno viša u Beogradu u odnosu na ostale regione (između kojih nije utvrđena statistički značajna razlika), potvrđujući da život u najrazvijenijem regionu pravi i najveću razliku u materijalnom položaju unutar posmatranih društvenih grupa. Samo kod viših slojeva prosečna vrednost indeksa bila je najviša u regionu Vojvodine, ali bez statistički značajne razlike u odnosu na vrednost zabeleženu u Beogradskom regionu.

Poređenje nalaza istraživanja iz 2012. i 2018. godine ukazuje da kod većine klasno-slojnih grupa nema promene (povećanja ili smanjenja) unutarklasnih razlika, jer je povećanje unutarklasne heterogenosti zabeleženo samo kod službenika i tehničara (jedino se ovde regionu raspodeljuju na osnovu prosečnih vrednosti na indeksu materijalnog položaja, odnosno grupišu se u tri skupine), a smanjenje kod poljoprivrednika – to je jedina grupa čije varijacije u materijalnom položaju između regiona gube statističku značajnost. Međutim, iako za većinu društvenih grupa ne dolazi do promene u stepenu izraženosti unutarklasne heterogenosti, značajan nalaz svakako je gubitak distinktivnosti, koja je za materijalni položaj većine klasno-slojnih položaja zabeležena u Beogradskom u odnosu na ostale regione 2012. godine (s izuzetkom radničkih slojeva: NKV i PKV, odnosno KV i VKV radnika, kod kojih je ona zadržana i u 2018), što je suprotno polaznom očekivanju¹⁵ i sugeriše da se za grupe na gornjem delu stratifikacijske lestvice umanjuju unutraklasne razlike u materijalnom položaju zabeležene između Beograda, s jedne strane, i Vojvodine, Šumadije i Zapadne Srbije, s druge, iako sve društvene klase (ovoga puta uključujući i pripadnike viših slojeva) i dalje beleže najveću srednju vrednost indeksa materijalnog položaja u Beogradu. Za razliku od 2012. godine, svi slojevi beleže najnižu prosečnu vrednost indeksa materijalnog položaja u regionu Južne i Istočne Srbije (izuzetak predstavljaju KV i VKV radnici, s najnižom vrednošću indeksa u Šumadiji i Zapadnoj Srbiji), premda bez značajnih razlika između ovog i ostalih regiona, s izuzetkom Beogradskog.

---

15 Jedino se kod viših slojeva uočava izvesno jačanje distinktivnosti Beogradskog regiona, jer srednja vrednost indeksa u Vojvodini 2018. godine gubi na distinktivnosti kakva je zabeležena u 2012. (Region Vojvodine se statistički ne razlikuje značajno od Beograda, ali ni od preostala dva regiona).

Tabela 4. Unutarklasne varijacije u materijalnom položaju između regiona, 2012. i 2018. godine

2012.			2018.			
VIŠI SLOJ ¹⁶						
Region	Podskup za alfa = 0,05		Region	Podskup za alfa = 0,05		
	1	2		1	2	
Šumadija i Zapadna Srbija	3,33		Južna i Istočna Srbija	3,40		
Južna i Istočna Srbija	3,50	3,50	Šumadija i Zapadna Srbija	3,50		
Beograd		4,18	Vojvodina	3,78	3,78	
Vojvodina		4,27	Beograd		4,24	
Sig.	0,947	0,061	Sig.	0,492	0,319	
SLOJ SITNIH PREDUZETNIKA I NIŽIH RUKOVODILACA ¹⁷						
Region	Podskup za alfa = 0,05		Region	Podskup za alfa = 0,05		
	1	2		1	2	
Šumadija i Zapadna Srbija	2,55		Južna i Istočna Srbija	2,52		
Južna i Istočna Srbija	2,58		Vojvodina	2,81	2,81	
Vojvodina	3,00		Šumadija i Zapadna Srbija	3,07	3,07	
Beograd		3,85	Beograd		3,39	
Sig.	0,270	1,000	Sig.	0,187	0,142	
SLOJ STRUČNJAKA I SAMOZAPOSLENIH SA VSS ¹⁸						
Region	Podskup za alfa = 0,05		Region	Podskup za alfa = 0,05		
	1	2		1	2	
Južna i Istočna Srbija	2,26		Južna i Istočna Srbija	2,57		
Šumadija i Zapadna Srbija	2,32		Vojvodina	2,88	2,88	
Vojvodina	2,61		Šumadija i Zapadna Srbija	2,92	2,92	
Beograd		3,13	Beograd		3,10	
Sig.	0,123	1,000	Sig.	0,202	0,590	
SLOJ SLUŽBENIKA I TEHNIČARA ¹⁹						
Region	Podskup za alfa = 0,05		Region	Podskup za alfa = 0,05		
	1	2		1	2	3
Južna i Istočna Srbija	1,92		Južna i Istočna Srbija	2,04		
Šumadija i Zapadna Srbija	2,01		Šumadija i Zapadna Srbija	2,11	2,11	
Vojvodina	2,11		Vojvodina		2,49	2,49
Beograd		2,62	Beograd			2,82
Sig.	0,340	1,000	Sig.	0,980	0,102	0,195

16 **2012:** $V_A = 2,722$; $V_R = 0,523$; $F = 5,210$; sig. = 0,003; **2018:** $V_A = 3,597$; $V_R = 0,694$; $F = 5,183$; sig. = 0,002.

17 **2012:** $V_A = 11,556$; $V_R = 0,857$; $F = 13,492$; sig. = 0,003; **2018:** $V_A = 4,841$; $V_R = 1,152$; $F = 4,203$; sig. = 0,007.

18 **2012:** $V_A = 13,237$; $V_R = 0,753$; $F = 17,570$; sig. = 0,000; **2018:** $V_A = 2,643$; $V_R = 0,941$; $F = 2,808$; sig. = 0,040.

19 **2012:** $V_A = 10,076$; $V_R = 0,629$; $F = 16,029$; sig. = 0,000; **2018:** $V_A = 7,060$; $V_R = 0,765$; $F = 9,232$; sig. = 0,000.

SLOJ KV I VKV RADNIKA ²⁰					
Region	Podskup za alfa = 0,05		Region	Podskup za alfa = 0,05	
	1	2		1	2
Južna i Istočna Srbija	1,65		Šumadija i Zapadna Srbija	1,86	
Šumadija i Zapadna Srbija	1,73		Vojvodina	1,92	
Vojvodina	1,75		Južna i Istočna Srbija	1,95	
Beograd		2,33	Beograd		2,37
Sig.	0,777	1,000	Sig.	0,867	1,000
SLOJ NKV I PKV RADNIKA ²¹					
Region	Podskup za alfa = 0,05		Region	Podskup za alfa = 0,05	
	1	2		1	2
Južna i Istočna Srbija	1,29		Južna i Istočna Srbija	1,57	
Šumadija i Zapadna Srbija	1,40		Šumadija i Zapadna Srbija	1,60	
Vojvodina	1,47		Vojvodina	1,61	
Beograd		1,91	Beograd		2,14
Sig.	0,626	1,000	Sig.	0,996	1,000
SLOJ SITNIH POLJOPRVREDNIKA ²²					
Region	Podskup za alfa = 0,05		Region	Podskup za alfa = 0,05	
	1	2		1	2
Šumadija i Zapadna Srbija	1,68		Južna i Istočna Srbija	1,75	
Južna i Istočna Srbija	1,77		Beograd	1,85	
Vojvodina	1,86		Šumadija i Zapadna Srbija	1,90	
Beograd		2,85	Vojvodina	2,10	
Sig.	0,845	1,000	Sig.	0,402	

2.3. Unutarklasne varijacije u materijalnom položaju unutar regiona

Potpuniji uvid u razlike u materijalnom položaju društvenih grupa prema regionima pruža analiza unutarklasne konzistentnosti materijalnog položaja unutar četiri regiona. Unutarklasna (ne)konzistentnost analizirana je pomoću koeficijenta varijacije (V), koji ukazuje na odnos standardne devijacije i aritmetičke sredine, i označava prosečno odstupanje materijalnog položaja pripadnika određene grupacije od prosečne vrednosti materijalnog položaja koji je dobijen za datu grupu. Polazna pretpostavka je da manji razvojni dispariteti u Beogradskom u odnosu na druge regione

20 2012: $V_A = 7,998$; $V_R = 0,554$; $F = 14,443$; sig. = 0,000; 2018: $V_A = 3,286$; $V_R = 0,534$; $F = 6,155$; sig. = 0,000.

21 2012: $V_A = 2,009$; $V_R = 0,372$; $F = 5,398$; sig. = 0,002; 2018: $V_A = 2,249$; $V_R = 0,520$; $F = 4,327$; sig. = 0,006.

22 2012: $V_A = 3,141$; $V_R = 0,549$; $F = 5,716$; sig. = 0,001; 2018: $V_A = 0,620$; $V_R = 0,607$; $F = 1,021$; sig. = 0,386.

generišu i najmanje unutarklasne varijacije upravo unutar ovog regiona, te da je unutarklasna heterogenost izraženija što je region nerazvijeniji.

Ako pogledamo vrednosti koeficijenta varijacije za sva četiri regiona (kao i za celu Srbiju), možemo videti da je unutrašnja homogenost materijalnog položaja grupacija iz gornjeg dela društvene hijerarhije (pre svega pripadnika višeg sloja u poređenju s najnižim društvenim grupama) veoma izražena, dok visoke vrednosti koeficijenta varijacije kod sitnih poljoprivrednika i NKV i PKV radnika ukazuju na izraženu unutrašnju heterogenost materijalnog položaja pripadnika ove dve društvene grupacije u svim regionima (tabela 5).²³ U slučaju sitnih poljoprivrednika, unutargrupne varijacije možemo objasniti različitim stepenom ulaganja u poljoprivredna gazdinstva, zapošljavanjem u nepoljoprivrednom sektoru itd. Kada je reč o ovoj društvenoj grupaciji, možemo videti da je najniži stepen heterogenosti materijalnog položaja zabeležen u regionu Zapadne Srbije i Šumadije, a najviši u Vojvodini. Grupaciju NKV i PKV radnika takođe karakteriše unutrašnja heterogenost materijalnog položaja (i to u svim regionima). Izražena varijacija materijalnog položaja pojedinaca koji pripadaju ovom sloju se može objasniti, sasvim sigurno, kombinovanjem različitih ekonomskih strategija. Rezultati istraživanja ekonomskih strategija iz 2012. godine ukazuju na visoku zastupljenost strategija supstitucije i neregularnog rada kod NKV, PKV radnika i poljoprivrednika (Babović, 2013: 113).

Tabela 5. Prosečna vrednost indeksa materijalnog položaja i koeficijent varijacije sedam društvenih klasa prema regionima, 2018. godine

	Srbija		Beograd		Vojvodina		Šumadija i Zapadna Srbija		Istočna i Južna Srbija	
	AS	KV	AS	KV	AS	KV	AS	KV	AS	KV
Viši sloj	3,85	22,7%	4,24	17,7%	3,78	23,5%	3,50	23,8%	3,40	28,4%
Sitni preduzetnici, krupni poljoprivrednici	3,05	36,3%	3,39	32,6%	2,81	36,4%	3,07	34,7%	2,52	42,7%
Stručnjaci	2,93	33,4%	3,10	33,0%	2,88	31,4%	2,92	32,9%	2,57	36,8%
Službenici, tehničari	2,39	38,5%	2,82	32,2%	2,49	36,5%	2,11	36,1%	2,04	44,2%
VKV, KV radnici	1,99	37,6%	2,37	35,9%	1,92	38,4%	1,86	32,3%	1,95	39,2%
PKV, NKV radnici	1,71	43,6%	2,14	47,1%	1,61	39,9%	1,60	41,5%	1,57	36,4%
Sitni poljoprivrednici	1,91	40,7%	1,85	43,2%	2,10	46,5%	1,90	34,8%	1,75	42,9%

23 Najnovije rezultate ekonomskih strategija društvenih klasa videti u tekstu M. Babović u ovoj studiji. Uz to, ne treba zaboraviti da NKV i PKV radnici imaju najniži materijalni položaj u gotovo svim regionima.

U skladu s polaznom pretpostavkom o unutarklasnim varijacijama unutar pojedinačnih regiona, uočava se da je najveća heterogenost materijalnog položaja prisutna u regionu Južne i Istočne Srbije (kod pet od sedam društvenih grupacija zabeležena je najveća heterogenost upravo u ovom regionu). Nalaz o niskom stepenu homogenosti materijalnog položaja društvenih grupacija (kod većine društvenih klasa koeficijent varijacije je iznad 35%) ukazuje na značajnije razvojne disparitete unutar tog regiona, što smanjuje i međuklasne razlike u regionu Južne i Istočne Srbije, koje su upravo u tom regionu najnižeg raspona (tabela 3). S druge strane, u Beogradskom regionu je najviše društvenih slojeva (četiri od sedam) sa najnižim koeficijentom varijacije,²⁴ ne samo u odnosu na druge regione već i Srbiju, što je u skladu s polaznom pretpostavkom o pozitivnim efektima najmanjih razvojnih dispariteta i visokog nivoa urbanizovanosti ovog regiona.

3. Analiza klasno-slojnih varijacija u nekim aspektima potrošnje vezanim za prostor

U istraživanjima Instituta za sociološka istraživanja potrošnja je uglavnom posmatrana kao dimenzija materijalnog položaja domaćinstava, te su i njeni osnovni indikatori sadržani u već razmatranom kompozitnom indeksu materijalnog položaja. U dva istraživanja, 2007. i 2018. godine, međutim, bilo je uključeno i nekoliko pitanja preko kojih se težilo utvrđivanju razlika među domaćinstvima različitih klasno-slojnih pozicija u nekim praksama potrošnje vezanim za prostor, čijoj je analizi posvećen ovaj odeljak.

Jedan set pitanja obuhvatao je učestalost kupovine neprehrambene robe na različitim mestima: u radnjama ekskluzivne robe i savremenim tržnim centrima, s jedne strane, te na otvorenim (buvljim) pijacama, u kineskim radnjama i prodavnicama polovne robe (*second hand*), s druge strane. Dok bi kupovina u buticima ekskluzivne robe trebalo da bude najviše karakteristična za viši sloj, pripadnici srednje klase su tipični posetioci savremenih tržnih centara (šoping molova), premda je njihova distinktivnost nešto manja. Naime, u meri u kojoj su (platežno, prostorno) dostupni različitim segmentima stanovništva, tržni centri postaju značajan simbolički aspekt potrošnje i nižih slojeva, jer kao mesta u kojima kupovina nije

---

24 Najviši stepen homogenosti materijalnog položaja zabeležen je kod pripadnika višeg sloja (u većini regiona koeficijent varijacije je ispod 25%, dok je u Beogradu čak 17,7%, što je ujedno najniža zabeležena vrednost koeficijenta varijacije u ovoj analizi).

(uvek) obavezna, imaju za cilj da uključe što šire segmente populacije u iskustvo savremene potrošnje, koja postaje značajan mehanizam socijalne integracije u savremenom društvu (između ostalog, i akcijskim sniženjem cena određene robe) (Jayne, 2006; Keller, 2005; Bauman, 2001). S druge strane, nabavka robe po nižim cenama na otvorenim (buvljim) pijacama, u kineskim radnjama, te u prodavnicama *second hand* robe prevashodno je karakteristična za klasno-slojne grupacije s niskim materijalnim položajem, premda u razvijenim zemljama kupovina u ovim prostorima može biti i pomodna i/ili alternativna praksa potrošnje višeg, odnosno srednjih slojeva (stručnjaka, pre svega) (Paterson, 2006; Campbell, 2005; Warde, 2005; Miles and Miles, 2004).

Imajući u vidu dugogodišnje ekonomsko iscrpljivanje domaćinstava Srbije i veoma spor porast materijalnog standarda, što pokazuje i niska prosečna vrednost indeksa materijalnog položaja, realna je pretpostavka da otvorene pijace/kineske radnje/prodavnice polovne robe ostaju važno mesto snabdevanja relativno velikog segmenta stanovništva, a ne samo najnižih slojeva. Pretpostavlja se, takođe, da će zastupljenost kupovine u ovim prostorima u periodu od 2007. do 2018. godine zabeležiti blagi pad, pre svega kod viših slojeva. Pored blagog poboljšanja materijalnog položaja, tome bi trebalo da doprinosi i razvoj savremenih tržnih centara (šoping molova), koji je u vreme istraživanja, 2007. godine, bio tek u povoju, čak i u Beogradu (tržni centar Delta siti je otvoren krajem 2007, a tržni centar Ušće početkom 2009), dok je 2018. njihov broj povećan ne samo u Beogradu, već i u drugim većim gradovima Srbije (pre svega u Novom Sadu, Nišu, Kragujevcu), kao i van velikih gradova (šoping centar u Indiji, na primer). Kada je reč o međuklasnim razlikama u učestalosti kupovine na navedenim mestima, one se posmatraju na nivou Srbije za 2007. i 2018. godinu. Analiza po regionima moguća je samo za 2018. godinu, i realno je pretpostaviti da je distinktivnost tržnih centara najmanje izražena u Beogradu u odnosu na ostale regione, zbog izraženog omasovljenja ovih prostora potrošnje. Isto se može pretpostaviti i za distinktivnost prostora poput buvljih pijaca, u meri u kojoj kupovina u tim prostorima postaje alternativna praksa viših slojeva, pretpostavljeno ređa u manje razvijenim regionima.

Posmatrano na nivou Srbije, u 2018. godini uočavaju se statistički značajne razlike između posmatranih klasno-slojnih grupacija prema učestalosti kupovine neprehrambenih proizvoda za svaki od navedenih prostora (tabela 6). U tržnim centrima i buticima češće kupuju pripadnici prva tri sloja na stratifikacijskoj lestvici (viši sloj, sitni preduzetnici i niži rukovodioci, stručnjaci), dok u kineskim radnjama, na buvljim pijacama i u *second hand* prodavnicama češće kupuju ostali slojevi (službenici, VKV

i KV radnici, PKV i NKV radnici i sitni poljoprivrednici). Iako značajan procenat svih slojeva kupuje u tržnim centrima, oni nisu najčešća mesta kupovine samo za pripadnike donjeg dela stratifikacijske sheme. Premda je ovaj nalaz očekivan, u kontekstu demokratizacije tržnih centara kao mesta potrošnje, na povećanje iskazane učestalosti tržnih centara kao mesta kupovine kod pripadnika nižih slojeva verovatno je uticala i upotreba pojma tržni centar umesto šoping mol u upitniku (da bi se izbegle pozajmljenice), odnosno nedovoljno napominjanje anketara da je reč o konceptu velikih tržnih centara sa inostranim brendovima, jer je pojam tržni centar odomaćen za svaki oblik koncentracije prodajnih mesta unutar jednog objekta. S druge strane, nalaz da i pripadnici viših slojeva posećuju kineske radnje i buvlje pijace, pa i *second hand* prodavnice,²⁵ iako ređe od nižih slojeva, može se povezati i sa unutar-slojnim varijacijama u materijalnom položaju i sa postepenim pojavljivanjem alternativnih praksi vezanih za ove prostore kod viših slojeva, no o tome bi se moglo preciznije zaključivati samo na osnovu podataka o značenju pojedinih mesta kupovine, kao i motivima njihovog posećivanja, koji su u ovom upitniku izostali.

Tabela 6. Distribucija odgovora prema klasno-slojnom položaju na pitanje: Kada kupujete neprehrambene proizvode, koliko često obavljate kupovinu na sledećim mestima:

Klasni položaj	Tržni centri		Butici		Kineske radnje		Buvlje pijace		<i>Second hand</i>	
	R/N	P/Č	R/N	P/Č	R/N	P/Č	R/N	P/Č	R/N	P/Č
Viši sloj	17,8%	82,2%	62,4%	37,6%	81,2%	18,8%	82,2%	17,8%	92,1%	7,9%
Sitni preduzetnici, krupni poljoprivrednici	28,0%	72,0%	62,9%	37,1%	63,6%	36,4%	75,5%	24,5%	86,7%	13,3%
Stručnjaci	27,9%	72,1%	72,8%	27,2%	63,8%	36,2%	73,8%	26,2%	82,6%	17,4%
Službenici, tehničari	40,9%	59,1%	79,6%	20,4%	52,7%	47,3%	56,6%	43,4%	79,3%	20,7%
VKV, KV radnici	55,5%	44,5%	81,5%	18,5%	47,0%	53,0%	53,6%	46,4%	77,7%	22,3%
PKV, NKV radnici	59,6%	40,4%	86,0%	14,0%	44,9%	55,1%	58,8%	41,2%	65,4%	34,6%
Sitni poljoprivrednici	60,8%	39,2%	88,3%	11,7%	47,7%	52,3%	47,7%	52,3%	77,7%	22,3%
Ukupno	41,8%	57,2%	77,2%	22,8%	55,9%	44,1%	63,1%	36,9%	79,8%	20,2%
Kramerov V koeficijent	0,279, p = 0,000		0,211, p = 0,000		0,209, p = 0,000		0,229, p = 0,000		0,160, p = 0,000	

Legenda: R/N – retko ili nikad; P/Č – povremeno ili često

25 *Second hand* prodavnice su najmanje posećivana mesta kupovine, čije učešće ipak nije zanemarljivo, posebno kod nižih slojeva.

Za ilustraciju međuklasnih razlika unutar regiona, u istraživanju iz 2018. godine analizirane su prakse kupovine u tržnim centrima i na buvljim pijacama, jer su se te razlike pokazale najizraženijim (na osnovu vrednosti Kramerovog V koeficijenta) na podacima za Srbiju u celini. Kada je reč o tržnim centrima, statistički značajne međuklasne razlike uočavaju se u svim regionima (i nešto su jačeg intenziteta no u Srbiji u celini), osim u Beogradskom regionu, u skladu sa očekivanim efektima veće prostorne dostupnosti tržnih centara svim slojevima, usled čega gube na distinktivnosti (tabela 7). U ostalim regionima procentualna učestalost kupovine u tržnim centrima pravilno opada niz stratifikacionu lestvicu (smanjuje se što je klasno-slojni položaj niži). Poređenje procentualnog učešća za svaku klasu (unutarklasne varijacije) po regionima pokazuje da grupe na gornjem delu skale nešto češće kupuju u tržnim centrima ako žive van Beograda, dok je suprotan nalaz za slojeve na donjem delu lestvice. To bi se, takođe, moglo povezati sa potencijalno izraženijom tendencijom viših klasno-slojnih položaja u Beogradskom regionu da se distanciraju od masovnosti potrošnje u tržnim centrima, odnosno manjom (troškovnom i prostornom) dostupnošću ovih tržnih centara za niže slojeve u ostalim regionima. Ipak unutarklasne razlike ne pokazuju statističku značajnost, osim kod poljoprivrednika (Kramerov V koeficijent = 0,267, $p = 0,026$).

Tabela 7. Međuklasne razlike u učestalosti kupovine u tržnim centrima i na buvljim pijacama prema klasno-slojnom položaju unutar regiona, 2018.

TRŽNI CENTAR								
Region	Beograd		Vojvodina		Šumadija i Zapadna Srbija		Južna i Istočna Srbija	
Klasni položaj	R/N	P/Č	R/N	P/Č	R/N	P/Č	R/N	P/Č
Viši sloj	18,4%	81,6%	14,8%	84,2%	16,7%	83,3%	20,0%	80,0%
Sitni preduzetnici, krupni poljoprivrednici	33,9%	66,1%	24,3%	75,7%	20,7%	79,3%	28,6%	71,4%
Stručnjaci	33,9%	66,1%	25,3%	74,7%	23,3%	76,7%	22,9%	77,1%
Službenici, tehničari	36,8%	63,2%	40,0%	60,0%	37,0%	63,0%	52,3%	47,7%
VKV, KV radnici	33,3%	66,7%	48,0%	52,0%	45,9%	54,1%	51,6%	48,4%
PKV, NKV radnici	42,9%	57,1%	58,5%	41,5%	70,0%	30,0%	63,0%	37,0%
Sitni poljoprivrednici	66,9%	33,1%	63,3%	36,7%	62,7%	37,3%	71,4%	28,6%
Kramerov V koeficijent	0,128, $p = 0,433$		0,298, $p = 0,000$		0,356, $p = 0,000$		0,326, $p = 0,000$	

BUVLJA PIJACA								
Region	Beograd		Vojvodina		Šumadija i Zapadna Srbija		Južna i Istočna Srbija	
Klasni položaj	R/N	P/Č	R/N	P/Č	R/N	P/Č	R/N	P/Č
Viši sloj	81,6%	18,4%	77,8%	22,2%	81,7%	18,3%	70,0%	30,0%
Sitni preduzetnici, krupni poljoprivrednici	78,6%	21,4%	70,3%	29,7%	65,5%	34,5%	80,5%	19,5%
Stručnjaci	83,5%	16,5%	70,5%	29,5%	71,7%	28,3%	54,3%	45,7%
Službenici, tehničari	66,7%	33,3%	56,1%	43,9%	50,0%	50,0%	52,3%	47,7%
VKV, KV radnici	66,7%	33,3%	55,6%	44,4%	50,6%	49,4%	43,8%	56,2%
PKV, NKV radnici	71,4%	28,6%	56,1%	43,9%	50,0%	50,0%	53,0%	47,0%
Sitni poljoprivrednici	83,3%	16,7%	67,7%	32,3%	33,9%	66,1%	39,3%	60,7%
Kramerov V koeficijent	0,170 p = 0,107		0,163, p = 0,112		0,308, p = 0,000		0,296, p = 0,000	

Legenda: R/N – retko ili nikad; P/Č – povremeno ili često

Kada je reč o učestalosti kupovine odeće i obuće na otvorenim (buvljim) pijacama, statistički značajne međuklasne razlike postoje u dva regiona: Šumadije i Zapadne Srbije, i Južne i Istočne Srbije, iako su uočene pravilnosti međuklasnih razlika istog tipa u svim regionima (veća učestalost kupovine što je klasno-slojna pozicija niža) (tabela 7), što ukazuje na opravdanost pretpostavke o različitim motivima kupovine u ovim prostorima, zavisno od klasno-slojne pozicije i nivoa razvijenosti regiona. Ni kupovina na buvljim pijacama nije distinktivna za unutarklasne razlike, koje beleže statističku značajnost samo kod stručnjaka (Kramerov V koeficijent = 0,210, p = 0,004), i poljoprivrednika (Kramerov V koeficijent = 0,355, p = 0,001).

Kada se porede podaci o učestalosti kupovine u tržnim centrima i na buvljim pijacama iz 2018. godine sa podacima iz 2007. godine, uočava se sledeće: prvo, dolazi do porasta učešća kupovine u tržnim centrima kod svih klasno-slojnih položaja, a međuslojne razlike ostaju značajne, iako se neznatno smanjuju (Kramerov V koeficijent = 0,269, p = 0,000), što ide u prilog tezi o demokratizaciji tog tipa prostora potrošnje sa njegovom većom zastupljenošću; drugo, učestalost kupovine na buvljim pijacama se radikalno ne menja ni kod jednog sloja: neznatno opada kod viših i umereno raste kod nižih slojeva, te je i statistički značajna razlika nešto izraženija 2018. u odnosu na 2007. godinu (tabela 8).

Tabela 8. Učestalost kupovine neprehrambene robe u tržnim centrima i na buvljim pijacama, prema klasno-slojnom položaju, 2007. i 2018. godine

	Tržni centri				Buvlje pijace			
	2007.		2018.		2007.		2018.	
Klasni položaj	R/N	P/Č	R/N	P/Č	R/N	P/Č	R/N	P/Č
Viši sloj	38,7%	61,3%	17,8%	82,2%	77,4%	22,6%	82,2%	17,8%
Sitni preduzetnici, krupni poljoprivrednici	37,0%	63,0%	28,0%	72,0%	77,0%	23,0%	75,5%	24,5%
Stručnjaci	41,1%	58,9%	27,9%	72,1%	68,5%	31,5%	73,8%	26,2%
Službenici, tehničari	48,0%	52,0%	40,9%	59,1%	53,1%	46,9%	56,6%	43,4%
VKV, KV radnici	65,9%	34,1%	45,5%	54,5%	59,8%	40,2%	53,6%	46,4%
PKV, NKV radnici	87,8%	12,0%	59,6%	40,4%	63,9%	36,1%	58,8%	41,2%
Sitni poljoprivrednici	81,2%	18,8%	60,8%	39,2%	52,8%	47,2%	47,7%	52,3%
Kramerov V koeficijent	0,366, p = 0,000		0,269, p = 0,000		0,200, p = 0,000		0,229, p = 0,000	

U istraživanjima iz 2007. i 2018. godine postavljeno je i pitanje prostorne mobilnosti radi važnije kupovine van mesta stanovanja, s pretpostavkom da je praksa takvog *eskapizma* prevashodno karakteristična za više slojeve, da je generalno najmanje zastupljena u Beogradu, a da je izraženija u regionima s većim ograničenjima u dostupnosti raznovrsne ponude, ali ne i najnižeg materijalnog položaja domaćinstava. Poređenje nalaza dva istraživanja pokazuje da je povezanost obavljanja važnije kupovine van mesta stanovanja²⁶ i klasno-slojnog položaja domaćinstva statistički značajna u oba istraživanja, kao i da pomenuta praksa postaje sve zastupljenija, a za najviše stratifikacijske pozicije gotovo univerzalna (tabela 9).

26 Pitanje je glasilo: Da li za važniju kupovnu (garderobe, opreme za stan, i sl.) odlazite i van mesta stanovanja? Ispitancima je bilo ponuđeno da odgovore da li odlaze i koliko često (svakog meseca, tri do četiri puta godišnje, samo u izuzetnim situacijama) na sleće destinacije: *outlet* centri u Srbiji, veći gradovi u Srbiji (Kragujevac, Novi Sad, Niš), u Beograd, u inostranstvo.

Tabela 9. Klasno-slojne razlike prema kupovini van stalnog mesta boravka, 2007. i 2018.

Klasni položaj	2007.		2018. Ukupno		Inostranstvo	
	Ne	Da*	Ne	Da	Ne	Da
Viši sloj	48,4%	51,6%	11,9%	88,1%	48,5%	51,5%
Sitni preduzetnici, krupni poljoprivrednici	39,7%	60,3%	16,8%	83,2%	66,4%	33,6%
Stručnjaci	59,6%	40,4%	18,8%	81,2%	68,8%	31,2%
Službenici, tehničari	58,4%	41,6%	30,8%	69,2%	82,9%	17,1%
VKV, KV radnici	52,3%	47,7%	33,8%	66,2%	88,3%	11,7%
PKV, NKV radnici	60,8%	39,2%	53,2%	46,8%	90,6%	9,4%
Sitni poljoprivrednici	43,9%	56,1%	48,1%	51,6%	91,6%	8,4%
Ukupno	57,3%	42,7%	29,9%	71,1%	78,3%	21,7%
Kramerov V koeficijent	0,172, p = 0,000		0,279, p = 0,000		0,319, p = 0,000	

* Ne – nikada; Da – zbir opcija različite učestalosti

Iako je kod svih slojeva primetan porast procentualnog učešća domaćinstava koja radi kupovine odlaze van mesta stanovanja (2018. u odnosu na 2007. godinu), taj porast je ipak nešto veći na gornjem delu stratifikacijske skale nego na donjem, što uslovljava i blagi porast međuklasnih razlika (porast vrednosti Kramerovog V koeficijenta u 2018). Dok se razlike u odnosu na ispitivane destinacije (*outlet* centri, veći gradovi, Beograd) ne pokazuju značajno drugačijim u odnosu na već prikazane nalaze, odlazak u inostranstvo radi važnije kupovine jeste najdistinktivnija praksa, čija učestalost pravilno opada niz stratifikacijsku lestvicu (karakteristična je za svako drugo domaćinstvo višeg sloja, svako treće domaćinstvo među sitnim preduzetnicima i krupnim poljoprivrednicima, odnosno stručnjacima, i tek svako deseto domaćinstvo među manuelnim radnicima, na primer).²⁷

Međuklasne razlike u praktikovanju kupovine van mesta stanovanja statistički su značajne u svim regionima osim u regionu Južne i Istočne Srbije (tabela 10), za koji je karakteristična i najniža procentualna zastupljenost ove prakse kod većine klasno-slojnih pozicija. To se može povezati sa najmanjim međuklasnim razlikama i u materijalnom položaju, odnosno sa relativno najnižim vrednostima indeksa materijalnog položaja. Takođe, nešto manja vrednost Kramerovog V koeficijenta u Beogradu nego u regionima Vojvodine i Šumadije i Zapadne Srbije može se povezati s relativno najvišim vrednostima indeksa materijalnog položaja svih klasno-slojnih pozicija u Beogradskom regionu. Suprotno polaznom očekivanju, upravo u regionu Beograda većina slojeva beleži i najveći udeo domaćinstava koja

²⁷ Realno je pretpostaviti da bi inostranstvo kao destinacija pokazalo i veću distinktivnost da je konkretnije diferencirano (od gradova u pograničnim područjima susednih zemalja, do udaljenijih i „zvučnijih“ destinacija).

praktikuju kupovinu van mesta stanovanja, što se može povezati sa generalno višim materijalnim položajem domaćinstava, što kod viših slojeva povećava zastupljenost kupovine u inostranstvu, a kod nižih snabdevanja u *outlet* centrima ili drugim gradovima u Srbiji, to jest van Beograda (kao skupog grada). Ipak, važno je napomenuti da posmatrano obeležje ne pravi statistički značajne unutarklasne varijacije između regiona ni kod jednog klasno-slojnog položaja.

Tabela 10. Klasno-slojne razlike prema kupovini van stalnog mesta boravka između regiona, 2018.

Klasni položaj	Beograd		Vojvodina		Šumadija i Zapadna Srbija		Južna i Istočna Srbija	
	Ne	Da*	Ne	Da	Ne	Da	Ne	Da
Viši sloj	13,2%	86,8%	3,7%	96,3%	16,7%	83,3%	20,0%	80,0%
Sitni preduzetnici, krupni poljoprivrednici	10,7%	89,3%	21,6%	78,4%	20,7%	79,3%	19,0%	81,0%
Stručnjaci	14,8%	85,2%	15,9%	84,1%	21,7%	78,3%	34,3%	65,7%
Službenici, tehničari	29,8%	70,2%	32,8%	67,2%	21,8%	78,2%	40,0%	60,0%
VKV, KV radnici	27,8%	72,2%	39,4%	60,6%	32,9%	67,1%	31,2%	68,8%
PKV, NKV radnici	42,9%	57,1%	51,2%	48,8%	61,2%	38,1%	53,6%	46,4%
Sitni poljoprivrednici	46,2%	53,8%	51,6%	48,4%	49,2%	50,8%	42,9%	57,1%
Kramerov V koeficijent	0,259, p = 0,000		0,311, p = 0,000		0,310, p = 0,000		0,198, p = 0,171	

* Ne – nikada; Da – zbir opcija različite učestalosti

Nejednaka prostorna dostupnost kulturnih sadržaja spada u najdiskriminativnije indikatore potrošačkih praksi koje su vezane za prostorno specifične resurse. U tom smislu, koncentracija ustanova kulture i kulturnih događanja u glavnom gradu, odnosno u najvećim gradovima, može se smatrati jednim od važnih aspekata društvenih nejednakosti unutar jedne države. S globalizacijom u domenu kulture, sve su učestalije prakse posećivanja kulturnih događaja na regionalnom nivou, odnosno posećivanja evropskih metropola povodom velikih kulturnih događanja, prevashodno od strane viših slojeva. Da je oblast kulturne potrošnje distinktivnije obeležje od prethodno razmatranog (kupovina van mesta stanovanja) potvrđuju i nalazi iz istraživanja 2018. godine, u koje je bilo uključeno pitanje: „Da li ste u poslednjih godinu dana odlazili van mesta svog stanovanja da biste pogledali neki kulturni događaj?“ (ponuđene opcije: da, samo u Srbiji; da, u Srbiji i susednim zemljama; da, bilo gde; ne).²⁸ Naime, stati-

28 U Srbiji u celini, od onih koji su posećivali kulturne događaje van mesta stanovanja, to je činilo u drugim mestima u Srbiji 27,3% ispitanika, u drugim mestima u Srbiji i susednim zemljama – 3,3%, u Srbiji, regionu, Evropi – 3,2%, dok je u Beogradskom regionu: 25,0%, 3,1% i 6,4% respektivno; u Vojvodini: 33,0%, 6,2% i 2,8%; u Šumadiji i Zapadnoj Srbiji: 21,8%, 2,0% i 1,4%; i u Južnoj i Istočnoj Srbiji: 30,0%, 0,9% i 1,8%.

stički značajna povezanost između klasno-slojnog položaja i posećivanja kulturnih događaja van mesta stanovanja izražena je u svim posmatranim prostornim celinama (Srbija, četiri regiona), i nešto jača (vrednosti Kramerovog V koeficijenta) no za kupovinu van mesta stanovanja, osim u Beogradu. Primetno je i da učestalost posećivanja kulturnih događanja van mesta stanovanja kontinuirano opada niz stratifikacijsku lestvicu u Srbiji i Beogradskom odnosno regionu Vojvodine, dok u preostala dva regiona na donjem delu skale ima odstupanja od te pravilnosti (tabela 11).

U odnosu na druge regione, u Beogradskom regionu je kod slojeva na gornjem delu stratifikacijske lestvice zabeležena najniža participacija u posmatranoj praksi (što je povezano s nalazom da u zbirnom pokazatelju dominiraju posete događanjima unutar Srbije, čija je najveća koncentracija u Beogradu). S druge strane, u Vojvodini su, u odnosu na druge regione, zabeleženi najveći procenti domaćinstava koja posećuju kulturne događaje van mesta stanovanja, s izuzetkom višeg sloja (iako je unutar Vojvodine procenat domaćinstava u ovom sloju najviši), što se može povezati s relativno boljim materijalnim položajem u ovom regionu, kao pretpostavkom prevazilaženja prostornih ograničenja. Ipak, unutarklasne varijacije između regiona nisu statistički značajne za većinu klasno-slojnih grupa. Izuzetak su stručnjaci (Kramerov V koeficijent = 0,165, $p = 0,038$), koji najviše posećuju kulturne događaje van mesta stanovanja u Vojvodini (57,5%), a najmanje u Beogradu (37,4%), i sitni poljoprivrednici (Kramerov V koeficijent = 0,260, $p = 0,033$) koji najčešće u Vojvodini (35,5%), a najređe u Šumadiji i Zapadnoj Srbiji (10,3%) odlaze iz mesta stanovanja da bi posetili neki događaj u oblasti kulture.

Tabela 11. Klasno-slojne razlike prema poseti kulturnih događaja van stalnog mesta boravka između regiona, 2018.

	Srbija		Beograd		Vojvodina		Šumadija i Zapadna Srbija		Južna i Istočna Srbija	
	Ne	Da	Ne	Da	Ne	Da	Ne	Da	Ne	Da
Klasni položaj										
Viši sloj	36,6%	63,4%	44,7%	55,3%	25,9%	74,1%	45,8%	54,2%	20,0%	80,0%
Sitni preduzetnici, krupni poljoprivrednici	49,6%	50,4%	52,7%	47,3%	40,5%	59,5%	60,7%	39,3%	42,9%	57,1%
Stručnjaci	55,1%	44,9%	62,6%	37,4%	42,5%	57,5%	56,7%	43,3%	58,8%	41,2%
Službenici, tehničari	64,5%	35,5%	71,9%	28,1%	57,6%	42,4%	64,2%	35,8%	65,9%	34,1%
VKV, KV radnici	81,8%	18,2%	77,8%	22,2%	78,8%	21,2%	88,2%	11,8%	81,2%	18,8%
PKV, NKV radnici	82,5%	17,5%	85,7%	14,3%	73,2%	26,8%	92,7%	7,3%	77,8%	22,2%
Sitni poljoprivrednici	79,8%	20,2%	84,6%	15,4%	64,5%	35,5%	89,7%	10,3%	74,1%	25,9%
Ukupno	66,1%	37,9%	65,6%	36,4%	58,0%	42,9%	74,8%	25,2%	67,4%	32,6%
Kramerov V koeficijent	0,316, $p = 0,000$		0,255, $p = 0,000$		0,346, $p = 0,000$		0,375, $p = 0,000$		0,329, $p = 0,000$	

4. Zaključne napomene

U ovom odeljku ukratko ćemo sumirati predstavljene nalaze koji u svim posmatranim aspektima ukazuju na relevantnost uključivanja prostorne dimenzije u analizu klasno-slojnih razlika. Najpre, analiza je potvrdila diverzifikovane međuklasne razlike u materijalnom položaju po regionima. U skladu s polaznom pretpostavkom, u regionu Južne i Istočne Srbije zabeležene su najniže prosečne vrednosti na indeksu materijalnog položaja kod većine posmatranih grupa i najmanji raspon međuklasnih razlika, dok najviše vrednosti indeksa materijalnog položaja u Beogradu nisu praćene i većim stepenom međuklasnih razlika po ovom obeležju.

Suprotno polaznoj pretpostavci da bi unutraklasne varijacije između regiona trebalo da ilustruju konstantan razvojni disparitet Beograda u odnosu na druge regione kod većine klasno-slojnih grupa, nalazi istraživanja iz 2018. godine ukazuju na gubitak distinktivnosti koju je za materijalni položaj većine klasno-slojnih položaja imao Beogradski region 2012. godine. Iako sve društvene klase beleže najveću prosečnu vrednost indeksa materijalnog položaja upravo u ovom regionu, sudeći po materijalnom položaju najviših klasno-slojnih pozicija, razlike između Beograda i regiona Vojvodine i Šumadije i Zapadne Srbije daju naznaku smanjivanja. Prilikom razmatranja ovih nalaza, neophodno je imati na umu da su u istraživanju iz 2018. godine, kao što je prethodno spomenuto, pripadnici ekonomske elite bili podzastupljeni.

U skladu s pretpostavkom o pozitivnim efektima relativne razvojne ujednačenosti i visokog nivoa urbanizovanosti Beogradskog regiona, u njemu je u odnosu na druge regione zabeleženo najviše društvenih slojeva s najvećim stepenom unutrašnje homogenosti. Takođe, u skladu s polaznom pretpostavkom, najveća heterogenost materijalnog položaja posmatranih društvenih grupa zabeležena je u Regionu Južne i Istočne Srbije, što se povezuje s razvojnim disparitetima unutar ovog regiona koji mogu uticati i na uočeni nizak stepen međuklasnih razlika u ovom regionu.

Analiza posvećena klasno-slojnoj distinktivnosti u oblasti potrošačkih praksi vezanih za specifične prostorne resurse takođe pokazuje razlike po regionima. Tako je kupovina u tržnim centrima distinktivna praksa u svim regionima, osim u Beogradskom regionu, u skladu s očekivanim efektima omasovljenja tih prostora potrošnje. Učestalost kupovine odeće i obuće na otvorenim (buvljim) pijacama pokazala je statistički značajne međuklasne razlike samo u dva regiona (Šumadije i Zapadne Srbije i Južne i Istočne Srbije), što je povezano s mogućom većom zastupljenošću kupovine koja je motivisana alternativnim potrošačkim praksama kod viših klasno-slojnih pozicija u razvijenijim regionima (Beograda i Vojvodine).

S druge strane, kupovina van mesta stanovanja, kao specifična strategija prostornog eskapizma, pokazala se distinktivnom u svim regionima osim u regionu Južne i Istočne Srbije, što se može povezati s najmanjim međuklasnim razlikama u materijalnom položaju, odnosno s relativno najnižim vrednostima indeksa materijalnog položaja društvenih klasa u ovom regionu. Suprotno polaznoj pretpostavci, u regionu Beograda, sa svakako najvećom ponudom u oblasti trgovine, većina slojeva beleži najveće procenat domaćinstava koja praktikuju kupovinu van mesta stanovanja, premda statistički značajne unutarklasne varijacije između regiona nisu zabeležene ni kod jednog klasno-slojnog položaja.

Najizraženija povezanost zabeležena je između klasno-slojnog položaja i posećivanja kulturnih događaja van mesta stanovanja u svim regionima, osim u Beogradu, kao mestu najveće koncentracije kulturnih događanja u Srbiji. U Vojvodini je u odnosu na druge regione zabeležen najveći procenat domaćinstava koja posećuju kulturne događaje van mesta stanovanja kod gotovo svih slojeva, što se može povezati s relativno dobrim materijalnim položajem svih društvenih grupa u ovom regionu, kao pretpostavkom prevazilaženja prostornih ograničenja u ponudi kulturnih sadržaja.

Sumarni pregled dobijenih nalaza, međutim, ukazuje na niz otvorenih pitanja na koja se nije moglo odgovoriti poređenjem velikih i razvojno heterogenih prostornih celina kao što su NSTJ 2 regioni, a analizu je ograničavao i mali broj pitanja u domenu potrošačkih praksi. Zato bi istraživanja prostornih aspekata klasno-slojnih razlika morala da budu drugačije uzorkovana (da omoguće poređenja manjih i razvojno homogenijih, ali i međusobno diverzifikovanih celina), a sadržinski bi morala da obuhvate način na koji pripadnici različitih klasno-slojnih pozicija razumevaju uticaj neposrednog okruženja na njihove uslove života i životne šanse, te značenja i značaja koji pripisuju potrošačkim praksama vezanim za prostorno specifične resurse.

Literatura

- Atkinson, R., Kintrea, K. 2004. 'Opportunities and Despair, It's All in There': Practitioner Experiences and Explanations of Area Effects and Life Chances, *Sociology*, Vol. 38(3): 437–455. DOI: 10.1177/0038038504043211.
- Banski, J., Janicki, W. 2012. The influence of the EU eastern frontier on the socioeconomic situation of border areas. *European Urban and Regional Studies*, 20.3: 299–313.
- Bauman, Z. 1983. Industrialism, Consumerism and Power, *Theory, Culture and Society*, 1(3): 32–43.
- Bauman, Z. 2001. Consuming Life, *Journal of Consumer Culture*. 1(1): 9–29.

- Beck, U. 2007. Beyond class and nation: reframing social inequalities in a globalizing world. *The British Journal of Sociology* 2007 Vol. 58(4): 679–705. DOI: 10.1111/j.1468-4446.2007.00171.x.
- Blokland, T. Savage, M. 2001. Networks, Class and Place, *International Journal of Urban and Regional Research*, Vol. 25.2: 221–226.
- Benson, M. 2014. Trajectories of Middle Class Belonging: Dynamics of Place Attachment and Class Belonging. *Urban Studies*. 51(14): 3097–3112.
- Bocock, R. 2001. *Consumption*. Routledge: Key Ideas.
- Bourdieu, P. 1984. *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Harvard. MA: Harvard University Press.
- Brenner, N. 1999. Globalisation as Reterritorialisation: The Re-scaling of Urban Governance in the European Union, *Urban Studies*, Vol. 36, 431–451.
- Brenner, N. 2004. *New State Spaces Urban Governance and the Rescaling of Statehood*, Oxford University Press.
- Byrne, D. 2005. Class, Culture and Identity: A Reflection on Absences Against Presences, *Sociology*, 39(5):807–816. DOI: 10.1177/0038038505058366.
- Campbell, C. 2005. The Craft Consumer: Culture, craft and consumption in a postmodern society. *Journal of Consumer Culture*. 5(1), 23–42.
- Castells, M. 1996. *The Rise of the Network Society*. Cambridge, MA: Blackwell.
- Clark, A. 2009. Moving through deprived neighbourhoods. *Population, Space and Place*, 15(6): 523–533.
- Cochrane, A. 2011. Alternative approaches to local and regional development, In: Pike, A., Rodriguez-Pose, A., Tomaney, J. (eds) *Handbook of Local and Regional Development*, Routledge, pp. 97–106.
- Curran, D. 2013. Risk society and the distribution of bads: theorizing class in the risk society. *The British Journal of Sociology*, 64(1), 44–62. DOI: 10.1111/1468-4446.12004.
- Domanski, B. 2011. Post-socialism and transition, In: Pike, A., Rodriguez-Pose, A., Tomaney, J. (eds) *Handbook of Local and Regional Development*, Routledge, pp. 172–181.
- Dorling, D. 2014. Thinking about Class, *Sociology*, 48(3): 452–462. DOI: 10.1177/0038038514523171.
- Dwyer, R. E. 2009. Making a Habit of it: Positional Consumption, Conventional Action and Standard of Living. *Journal of Consumer Culture*. 9(3): 328–347.
- Flemmen, M. 2012. The Structure of the Upper Class: A Social Space Approach, *Sociology*, 46(6): 1039–1058. DOI: 10.1177/0038038512437899.
- Fridrih, J. 2005. Da li siromašni delovi grada čine lokalno stanovništvo siromašnijim? u: S. Vujović i M. Petrović (ur.) *Urbana sociologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, str. 263–271.
- Gieryn, T. 2000. A Space for Place in Sociology, *Annual Review of Sociology*, 26: 463–496.
- Hadjimichalis, C. 2011. Uneven geographical development and socio-spatial justice and solidarity: European regions after the 2009 financial crisis. *European Urban and Regional Studies*, 18.3: 254–274.

- Hudson, R. 2011. Spatial circuits of value, In: In Pike, A., Rodriguez-Pose, A., Tomaney, J. (eds) *Handbook of Local and Regional Development*, Routledge, pp. 109–118.
- Irwin, S. 2015. Class and comparison: subjective social location and lay experiences of constraint and mobility. *Sociology 2015 Volume 66 Issue 2*: 259–281. DOI: 10.1111/1468–4446.12121.
- Jayne, M. 2006. *Cities and Consumption*, Rutledge.
- Keller, M. 2005. Needs, Desires and the Experience of Scarcity. *Journal of Consumer Culture*. 5(1), 65–85.
- Lacher, H. 2006. *Beyond Globalization. Capitalism, territoriality and the international relations of modernity*. Routledge.
- Lazić, M. 2011. *Čekajući kapitalizam: Nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*. Beograd: Službeni glasnik.
- Lefebvre, H. 1991. *The Production of Space*. Oxford: Blackwell.
- Lintz, G. Muller, B. Schmude, K. 2007. The future of industrial cities and regions in CEE, *Geoforum*, 38: 512–519.
- Lipeitz, A. 2003. The National and the Regional: Their Autonomy Vis a Vis the Capitalist World Crisis, In: Brenner, N., Jessop, B., Jones, M. and MacLeod, M. (eds.) 2003. *State /Space: A reader*. Blackwell Publishers, pp. 239–255.
- Massey, D. 1995. The Conceptualization of Place. In Massey, D. and Jess, P. (eds.). *A Place in the World*. Oxford: Oxford University Press.
- Miles, S., Miles, M. 2004. *Consuming Cities*. Palgrave.
- Molnar, D. 2013. *Činjenice o regionalnim razlikama u Srbiji, Kvartalni monitor ekonomskih trendova i politika u Srbiji*. Beograd: Fondacija za razvoj ekonomske nauke (FREN), Ekonomski fakultet UB.
- Nađ, E. 2005. Dobitnici i gubitnici u transformaciji maloprodajne mreže u gradovima centralne i istočne Evrope. u: S. Vujović i M. Petrović (ur.) *Urbana sociologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, str. 362–371.
- Nast, J. Blokland, T. 2013. Social Mix Revisited: Neighbourhood Institutions as Setting for Boundary Work and Social Capital, *Sociology* 48(3): 482–499. DOI: 10.1177/0038038513500108.
- Đurđev, B., Arsenović, D. 2015. Gradsko stanovništvo i mreža gradova. U: Nikitović, V. (ur.), *Polupacija Srbije početkom 21. veka*. Beograd: Republički zavod za statistiku, str. 64–70.
- O’Riain, S. 2011. Globalization and regional development, In: In Pike, A., Rodriguez-Pose, A., Tomaney, J. (ur.) *Handbook of Local and Regional Development*, Routledge, pp. 17–29.
- Paterson, M. 2006. *Consumption and Everyday Life. The New Sociology*. London: Routledge.
- Perrons, D. 2011. Regional disparities and equalities, Towards a capabilities perspective? In: In Pike, A., Rodriguez-Pose, A., Tomaney, J. (ur.) *Handbook of Local and Regional Development*, Routledge, pp. 59–73.
- Petrakos, G. Kallioras, D. Anagnostou, A. 2011. Regional Convergence and growth in Europe: Understanding patterns and determinants, *European Urban and Regional Studies*, 18(4): 375–391.

- Petrović, M., Toković, M. 2018. *Gradovi u ogledalu*, Beograd: ISI FF.
- Petrović, M., Toković, M. 2016. Neoendogeni razvoj gradova i ekološki paradoks: studija slučaja šest gradova u Srbiji. *Sociologija*, LVIII (poseban broj): 181–209.
- Petrović, M. 2014. *Društvo i gradovi – između lokalnog i globalnog*. Beograd: Čigoja štampa i Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Pike, A., Rodriguez-Pose, A., Tomaney, J. (eds). 2011. *Handbook of Local and Regional Development*, Routledge.
- Sassen, S. 2002. Towards Sociology of Information Technology, *Current Sociology*, Vol.50(3): 365–388.
- Stanilov, K. (ed). 2007. *Cities in Transition: The Restructuring of Urban Space in Post-socialist Central and Eastern Europe*, Springer.
- Savage, M., Bagnall, G. and Longhurst, B. 2005. *Globalization and Belonging*. Sage Publications.
- Savage, M., Warde, A. Ward, K. 2003. *Urban Sociology, Capitalism and Modernity*, Palgrave Macmilan.
- Savage, M. 2000. *Class Analysis and Social Transformation*. Milton Keynes: Open University Press.
- Stenning, A. . 2005. Where is the Post-socialist Working Class? Working-Class Lives in the Spaces of (Post-)Socialism, *Sociology*, 39(5): 983–999. DOI: 10.1177/0038038505058382.
- Todling, F. 2011. Endogenous astroaches to local and regional development policy, In: Pike, A., Rodriguez-Pose, A., Tomaney, J. (ur) *Handbook of Local and Regional Development*, Routledge, pp. 333–344.
- Uredba o nomenklaturi statističkih teritorijalnih jedinica, 2009. „Sl. glasnik RS“, br. 109/2009 i 46/2010.
- Urry, J. 2004. The sociology of Space and Place. In: Blau, J. R. (ed.). *The Blackwell Companion to Sociology*. Oxford: Blackwell, pp. 3–15.
- Zieleniec, A. 2007. *Space and social theory*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications.
- Vujošević, M., Zeković, S. i Maričić, T. 2010. *Postsocijalistička tranzicija u Srbiji i teritorijalni kapital Srbije. Stanje, neki budući izgledi i predvidljivi scenariji*. Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije.
- Wacquant, L. & W. J. Wilson. 2005. The Cost of Racial and Class Exclusion in the Inner City, In: In: Mele, Ch. (ed.) *Urban Sociology Reader*, Rutledge, pp. 302–307.
- Warde A., et al. 1999. Consumption and the Problem of Variety: Cultural Omnivorousness, Social Distinction and Dining Out. *Sociology*. Vol. 33(1), 105–127.
- Warde, A. 2005. Consumption and Theories of Practice, *Journal of Consumer Culture*. 5(2), 131–153.
- Weiss, A. 2005. The Transnationalization of Social Inequality: Conceptualizing Social Positions on a World Scale, *Current Sociology*, Vol. 53(4), 707–728. DOI: 10.1177/0011392105052722.
- Woodward, K., Murji, M., S. Neal and S. Watson, 2014. Class Debate, *Sociology*, 48(3): 427–428 DOI: 10.1177/0038038513519878.

EKONOMSKE STRATEGIJE DOMAĆINSTAVA U SRBIJI U PERIODU OPORAVKA OD EKONOMSKE KRIZE

Marija Babović*

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet

1. Uvod

Praćenje promena u ekonomskim strategijama domaćinstava u Srbiji dostiglo je punoletstvo. Od prvog istraživanja, sprovedenog 2000. godine, samo dva meseca pre svrgavanja režima Slobodana Miloševića, do danas, sprovedeno je šest ciklusa istraživanja.¹ Ta istraživanja su nastojala da utvrde promene koje su se odvijale u polju ekonomske akcije društvenih slojeva u procesima prilagođavanja kompleksnom i promenljivom okruženju. U vreme prvog istraživanja (2000. godine), to okruženje je odlikovalo stanje razorenosti sistema, institucija, odloženih post-socijalističkih reformi, odnosno stanje „blokiranе transformacije“ (Bolčić, 2003, Lazić, 1995, 2000). Nakon smene režima 2000. godine, usledio je period intenzivnih reformi koje su uobličavale društvo političkog (Antonić, 1993, 2006), ili kapitalizma centriranog oko države (Lazić, Pešić, 2012), odlikovanog i dalje snažnim klijentelističkim obrascima prepletene političke i ekonomske moći i partijske patronaže (Cvejić prir. 2016). Takvo okruženje je postavilo velike izazove pred pojedince/ke i domaćinstva, da se redefinisanjem svojih ekonomskih strategija prilagode na način koji omogućuje njihovu socijalnu reprodukciju, odnosno, poželjnije, socijalni uspon ili, u najgorem slučaju, ublažavanje socijalnog propadanja. Izazovi inače tegobne

---

* E-mail: mbabovic@f.bg.ac.rs

1 Istraživanja su sprovedena 2000, 2002, 2003, 2007, 2012. i 2018. godine. Prvo istraživanje sprovedeno je u saradnji Centra za proučavanje alternativa i Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, dok su ostala istraživanja sprovedena u okviru istraživačkih projekata Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta koji su finansirani sredstvima ministarstava koja su bila nadležna za nauku i obrazovanje.

postsocijalističke transformacije postkonfliktnog društva, čiji su integrativni mehanizmi osujećeni „nacionalizacijom“ društvenih odnosa (Bolčić, 2013), neusklađenostima vrednosnog i normativnog okvira (Lazić, Cvejić, 2007; Lazić i Pešić, 2013), pojačani su efektima globalne ekonomske krize koja je započela 2008. godine. Zbog ograničenih dometa u procesima postsocijalističke transformacije, ova kriza je imala dublje i duže posledice u Srbiji nego u nekim drugim društvima koja dele slično socijalističko nasleđe, a koja su se u procesima transformacije oblikovala kao društva većih ekonomskih potencijala, manjih ekonomskih nejednakosti, višeg životnog standarda i boljeg kvaliteta života u odnosu na Srbiju (na primer Slovenija ili Češka).

Cilj ovog teksta je da pokaže na koji način su se (pre)oblikovale ekonomske strategije domaćinstava različitih društvenih slojeva tokom poslednjeg, postkriznog perioda, čiji bi se početak mogao locirati 2015. godine, od kada ekonomiju Srbije odlikuju pozitivne stope ekonomskog rasta. Prethodni ciklus istraživanja (2012) ukazao je na sliku „kontrahovanja“ ekonomskih aktivnosti među domaćinstvima svih slojeva, snažnijim oslanjanjem na formalnu zaposlenost, sužavanjem obima dodatnih, neformalnih radnih aktivnosti kojima se dopunjuje dohodak domaćinstva i oslanjanjem na penzije i druga socijalna primanja (formalna ili neformalna) u uslovima recesije (Babović, 2013). Stoga je zadatak ovog teksta da, poređenjem sa stanjem 2012. godine, ali i periodom pre izbijanja krize, uoči promene u ekonomskim strategijama, njihovu efektivnost u smislu ishoda po materijalni položaj domaćinstava, kao i šanse domaćinstava iz različitih društvenih slojeva da profilišu svoje ekonomske strategije u pravcu onih koje donose bolje ishode za materijalni položaj domaćinstva.

2. Teorijski okvir

Teorijsko polazište proučavanja socio-ekonomskih strategija je više puta detaljno izloženo (Babović, 2004, 2009, 2010). Teorijski pristup koji je primenjen u domaćim istraživanjima razvijen je oslanjajući se na novu političku ekonomiju domaćinstva, koja je ranih 1990-ih godina nastojala da proučava strategije domaćinstava iz perspektive koja bi izbegla jednostranosti dominantno strukturalističkih (klasnih) pristupa i dominantno racionalističkih pristupa, koji su bili svojstveni ekonomiji (Anderson *et al.*, 1994). Autori koji pripadaju tom pravcu nastojali su da teorijski uobličie proučavanje promena u ekonomskoj akciji u uslovima dinamičnih društvenih promena (postfordizma), nakon čega je usledilo i prenošenje pristupa u kontekst proučavanja postsocijalističke transformacije (više o ovim pristupima u Babović, 2009). Postojanje različitih pristupa u prou-

čavanju ekonomskih strategija domaćinstava pokazalo se heuristički plodnim, jer je tako omogućeno da se u transformacijskim procesima proučavaju simultane promene u akciji i strukturi. Uprkos tome što su društvene promene i dalje intenzivne, kako u razvijenim kapitalističkim zemljama u jezgru globalnog kapitalizma tako i na poluperiferiji i periferiji, nova politička ekonomija domaćinstava, uobličena kroz teoriju i istraživanja ekonomskih strategija domaćinstava, nije se dalje razvijala. Naprotiv, na kraju druge decenije 21. veka, pristupi socioekonomskih strategija domaćinstava uglavnom su se sveli na ono odakle su i potekli – na proučavanje ekonomskih strategija siromašnih domaćinstava u nerazvijenim zemljama. Prisutni su u formi primenjenih pristupa životnih strategija domaćinstava (*livelihood strategies*) koji se primenjuju u društvima u razvoju, pre svega s ciljem ispitivanja efekata mera i politika usmerenih na ekonomsko osnaživanje društvenih grupa suočenih s iskustvom siromaštva (Serrat, 2017). Uprkos tome što su u razvijenim kapitalističkim društvima nastavljeni, pa i intenzivirani, procesi ekonomskog restrukturiranja, fleksibilizacije tržišta rada, povećanja mobilnosti radne snage, prekarizacije rada i uopšte povećanja nesigurnosti u sferi rada i ekonomije, pristup koji je omogućavao da se sagledaju načini na koji se domaćinstva i pojedinci prilagođavaju datim uslovima svojom ekonomskom akcijom izgubio je na značaju. Razlozi za to se mogu tražiti u opadanju značaja strukturalističkih (stratifikacijskih, klasnih) pristupa u sociologiji, za koje se vezuju proučavanja ekonomskih strategija, te prevlast nominalističkih pristupa, kao i u transformaciji domaćinstva kao jedinice ekonomske, pa i društvene reprodukcije (opadanje veličine domaćinstva, povećanje udela samačkih domaćinstava, povećanje udela privremenih partnerskih bračnih formi itd.).

Činjenica da je ovaj tekst posvećen analizi ekonomskih strategija domaćinstava ukazuje na potrebu da se ekonomska akcija proučava kao složena pojava, koja ide dalje od proučavanja zaposlenosti i nezaposlenosti pojedinaca/ki ili struktura i trendova na tržištu rada. Istraživanje načina na koji se ekonomsko delanje – tržišno i netržišno, plaćeno i neplaćeno, formalno i neformalno – kombinuje na nivou domaćinstva i dalje nudi vredne uvide neophodne za razumevanje načina na koji se različiti društveni slojevi ekonomskom akcijom prilagođavaju društvenim uslovima i na osnovu toga ostvaruju određeni nivo materijalnog blagostanja.

Socio-ekonomske strategije se, prema ovom pristupu, definišu kao „relativno stabilni obrasci ekonomske akcije usmereni na prikupljanje i (re)distribuciju ekonomskih resursa (uključujući i konvertovanje različitih formi kapitala) u cilju obezbeđivanja socijalne reprodukcije domaćinstva na postojećem socijalnom položaju, ili pak promene socijalnog položaja“ (Babović, 2004). Oblikovanje ekonomskih strategija uslovljeno je resursima koji stoje domaćinstvima na raspolaganju (ekonomskim, kulturnim,

ljudskim, socijalnim resursima), ali i potrebama domaćinstva koje, osim egzistencijalnih, uključuju i niz drugih potreba (npr. za kulturnom potrošnjom, rekreacijom, štednjom zbog budućih planova, školovanja, lečenja i sl.). Strategija se profilise u interakciji resursne osnove domaćinstva i dinamičnih potreba, ali u uslovima specifične strukture šansi s kojom se susreću domaćinstva određenog položaja i datih resursa. Ishod ekonomskih strategija može biti reprodukcija domaćinstva na istom društvenom položaju, unapređenje položaja (bilo samo materijalnog ili i klasno-slojnog) ili, u slučaju neuspešnih strategija, pad na lestvici materijalnog i/ili klasno-slojnog položaja.

Potrebno je napomenuti da socio-ekonomske strategije predstavljaju širi skup akcija od onih koje su obuhvaćene analizom u ovom tekstu. To su istovremeno ekonomske, radne aktivnosti, ali i aktivnosti potrošnje koje se usklađuju s datom resursnom osnovom i potrebama domaćinstva. Prvi ciklusi istraživanja ekonomskih strategija u Srbiji obuhvatili su i stranu potrošnje (redukcija potrošnje, te promena strukture, obima potrošnje, kvaliteta dobara koja se troše u domaćinstvu i sl.), ali su kasniji ciklusi istraživanja, zbog ograničenih mogućnosti da se kroz projekte sprovede istraživanje takvog obima (koje bi sadržalo ceo analitički okvir), uglavnom bili ograničeni na ispitivanje ekonomskih strategija kao kombinacije radnih strategija. Takav pristup je primenjen i u ovom tekstu, pa se analiza u potpunosti fokusira na one aspekte strategija koji se odnose na ekonomske aktivnosti domaćinstava, a ne i na potrošnju.

Praćenje promena u ekonomskim strategijama domaćinstava zasniva se na tipologiji koja razlikuje strategije prema nekoliko kriterijuma. Prvi se odnosi na to da li su strategije proaktivne, odnosno da li se temelje na bilo kojoj vrsti ekonomske aktivnosti, ili domaćinstvo ne obavlja nikakvu ekonomsku aktivnost (tržišnu ili netržišnu), usled čega se elementi ekonomskih strategija mogu sagledavati pre svega na strani upravljanja potrošnjom u skladu s datom materijalnom resursnom osnovom domaćinstva. Prema tom kriterijumu, domaćinstva se dele na pasivna i ekonomski aktivna. Na osnovu drugog kriterijuma, razlikuju se domaćinstva koja obavljaju bilo kakvu tržišnu aktivnost od onih koja obavljaju ekonomsku aktivnost isključivo za potrebe domaćinstva. Ekonomske aktivnosti koje domaćinstva obavljaju van tržišta, za sopstvene potrebe, mogu obuhvatiti proizvodnju hrane s okućnice, izradu odeće, usluge poput popravki, renoviranja stambenog prostora, kao i socijalne usluge brige o deci, hroničnim bolesnicima, starijim osobama, ali bez nadoknade. Te aktivnosti bi se, u principu, mogle obavljati i na tržištu, odnosno potrebe domaćinstva za ovim uslugama mogle bi se zadovoljiti i na tržištu, ali se one obavljaju u okviru netržišne ekonomije, tj. u okviru ekonomske organizacije domaćinstva, te se zbog toga nazivaju aktivnostima supstitucije. Treći kriterijum

se odnosi na formalizaciju rada. Prema njemu, oblici rada koji se odvijaju u okviru formalnih radnih aranžmana (s pisanim, formalnim ugovorom, bez obzira na to da li je reč o zaposlenosti na određeno, neodređeno vreme, formalnoj samozaposlenosti, registrovanom preduzetništvu ili povremenim honorarnim poslovima na osnovu autorskih ili ugovora o delu) razlikuju se od neformalnih oblika rada, bez obzira na to da li se obavljaju za drugog poslodavca uz neformalni, usmeni dogovor ili samostalno, kao neformalna samozaposlenost. Četvrti kriterijum razdvaja poljoprivredne i nepoljoprivredne ekonomske aktivnosti.

Primenom navedenih kriterijuma, razlikuje se osam tipova strategija. Pored pasivnih domaćinstava, čiji članovi/ce ne obavljaju nikakvu ekonomsku aktivnost, i domaćinstava sa strategijom supstitucije u kojima se obavlja isključivo netržišna ekonomska aktivnost, domaćinstva se razlikuju u odnosu na to da li se oslanjaju samo na jedan tip ekonomskih aktivnosti (radno fokusirana) ili kombinuju različite ekonomske aktivnosti (radno diverzifikovana). U okviru domaćinstava sa radno fokusiranom strategijom, razlikuju se domaćinstva koja se oslanjaju na formalnu zaposlenost, ona koja se oslanjaju na neregularnu zaposlenost, koja obuhvata ili neformalnu ili neredovnu, povremenu zaposlenost, kao i domaćinstva koja se bave (bar u izvesnoj meri) tržišnom poljoprivrednom proizvodnjom. U okviru grupe domaćinstava s diverzifikovanom strategijom, razlikuju se ona koja kombinuju formalnu zaposlenost s dodatnim nepoljoprivrednim radom, domaćinstva koja kombinuju formalnu zaposlenost s poljoprivrednom proizvodnjom i domaćinstva koja kombinuju poljoprivrednu proizvodnju s nepoljoprivrednim preкарnim poslovima (neformalnim ili povremenim).

Prethodna istraživanja socio-ekonomskih strategija u Srbiji ukazala su da postoji veza između tipova ekonomskih strategija i visine materijalnog položaja domaćinstava. S višim materijalnim položajem povezane su strategije koje se oslanjaju na formalnu zaposlenost članova domaćinstva, a ukoliko se s formalnim zaposlenjem kombinuje dodatni nepoljoprivredni rad, efekti po materijalni položaj su još bolji. Na drugoj strani, neregularni oblici rada, poput neformalne, povremene zaposlenosti, kombinovanja poljoprivrednog rada s neregularnim poslovima, davali su nepovoljnije ishode u pogledu materijalnog položaja domaćinstava. Najnepovoljniji materijalni položaj imala su domaćinstva kod kojih je registrovana strategija supstitucije, odnosno koja su obavljala isključivo netržišnu ekonomsku aktivnost. Nalazi prethodnih istraživanja pokazali su, takođe, da šanse za profilisanje različitih strategija nisu jednake među domaćinstvima različitih slojeva. Šanse da razviju uspešne strategije formalne zaposlenosti, bilo kao samostalne ili u kombinaciji s dodatnim nepoljoprivrednim radom, imala su, pre svega, domaćinstva srednjih i prelaznih slojeva, dok su

radnička domaćinstva morala više da se oslanjaju na prekarne forme rada, poput neformalne zaposlenosti, povremene zaposlenosti, kombinovanja ovih nesigurnih oblika zaposlenosti s poljoprivredom i sl.

3. Postkrizni društveno-ekonomski kontekst

Period nakon izbijanja ekonomske krize se, s obzirom na ekonomske trendove u Srbiji, može podeliti u dve faze. Prva, koja je trajala od izbijanja krize 2008. godine pa do 2014. godine, obeležena je smanjivanjem godina recesije i ekonomske stagnacije, pada zaposlenosti i aktivnosti, a rasta nezaposlenosti i neaktivnosti. Druga fazaje obeležena kontinuiranim ekonomskim rastom i rastom zaposlenosti i aktivnosti, uz pad nezaposlenosti i neaktivnosti. Političku situaciju u tom periodu odlikuje jačanje autoritarnih tendencija, centralizacija i koncentracija vlasti u rukama jednog čoveka, koji je prvo bio na položaju premijera a potom predsednika države, njegovo uspostavljanje kontrole nad medijima, sistematsko razaranje opozicije i marginalizovanje civilnog društva.

Takvi uslovi pogoduju jačanju klijentelističkih odnosa i mreža moći koje se uspostavljaju između sfera politike i ekonomije, između institucija vlasti zarobljenih od strane partija i pojedinaca koji tu vlast vrše, javnih i privatnih preduzeća (Cvejić *prir.* 2016). Resursi koji se razmenjuju kroz te mreže moći su vrlo raznovrsni – od informacija, preko novca, kontrolnih mehanizama, povlastica prilikom učešća na tenderima i sl. Partijska patronaža postaje jedan od vodećih mehanizama zapošljavanja tokom prvog perioda nakon izbijanja krize, jer u oskudici radnih mesta, a naročito u smanjivanju broja zaposlenih u državnoj administraciji tokom primene mera štednje, uključenost u dobitničke partijske mreže postaje najvažniji faktor pronalazjenja ili očuvanja zaposlenja (Stanojević, Babović, Gudogan, 2016).

Za razumevanje stanja i tendencija u pogledu socio-ekonomskih strategija domaćinstava, od neposrednog su značaja podaci koji ukazuju na ekonomski rast i zaposlenost. Kao što je istaknuto, nakon perioda recesije i ekonomske stagnacije, od 2015. godine počinje faza ekonomskog rasta po godišnjim stopama od 3,3% u 2016, 2,0% u 2017. i 3,4% u 2018. godini (Republički zavod za statistiku 2018a, 2019a). Prema podacima iz poslednjeg kvartala 2018. godine, rast BDP-a duguje se svim privrednim sektorima osim industrije, dok je nosilac rasta bio uslužni sektor (Ministarstvo finansija, 2019). Ekonomski rast je bio stimulisan višim javnim investicijama i potrošnjom (World Bank, 2019). Rast potrošnje je uslovljen povećanjem zarada od 7% u odnosu na prethodnu godinu (RZS, 2019a).

Ekonomski rast je praćen i povećanim nivoom aktivnosti i zaposlenosti. Prema nalazima Ankete o radnoj snazi (ARS), stopa aktivnosti povećana je između 2017. i 2018. godine za 1,1 procentni poen, stopa zaposlenosti za 1,5 procentnih poena, dok je stopa nezaposlenosti opala za 0,8 procentnih poena, a stopa neaktivnosti za 1,1 procentni poen (RZS, 2019b) (tabela 1).

Tabela 1: Pokazatelji tržišta rada u Srbiji za stanovništvo radnog uzrasta (15–64), 2017–2018. godine

Indikator	2018.	2017.
Stopa aktivnosti	67,8	66,7
Stopa zaposlenosti	58,8	57,3
Stopa nezaposlenosti	13,3	14,1
Stopa neaktivnosti	32,2	33,3

Izvor: RZS, 2019b: 13.

U 2018. godini, u odnosu na prethodnu godinu, povećana je formalna zaposlenost (za 2,9%), pre svega zahvaljujući povećanju formalne zaposlenosti u sektorima prerađivačke industrije, građevinarstva, usluga smeštaja i ishrane i administrativnih i pomoćnih uslužnih delatnosti. Neformalna zaposlenost smanjena je u istom periodu za 4,4%, a najveći udeo neformalno zaposlenih se registruje u kategoriji samozaposlenih lica bez zaposlenih radnika (RZS, 2019b). Prema podacima ARS, povećanje zaposlenosti najviše se duguje povećanju formalne zaposlenosti na neodređeno vreme.

Zvanični statistički podaci ukazuju i na nejednake šanse na tržištu rada za pojedine grupe stanovništva. Nižu aktivnost i zaposlenost imaju žene u odnosu na muškarce, mladi u odnosu na stanovništvo srednje dobi, kao i osobe s nižim kvalifikacijama. Ove individualne karakteristike svakako su značajne i kada se proučava ekonomsko delanje na nivou domaćinstva, ali je potrebno imati u vidu da je ekonomska strategija domaćinstva kompleksnija od zaposlenosti njegovih članova. Šanse za profilisanje strategije definisane su nizom karakteristika članova domaćinstva, odnosno karakteristikama humanog kapitala (broj radno sposobnih članova, njihovo obrazovanje i kvalifikacije i sl.), kao i karakteristikama resursne osnove domaćinstva koja obuhvata i sredstva za proizvodnju, imovinu od značaja za ekonomsku aktivnost, i sl. Podaci zvanične statistike o stanju na tržištu rada zapravo ukazuju na strukture šansi koje pojedinci različitih karakteristika (pola, starosti, obrazovanja, prethodnog radnog iskustva) imaju u pogledu zapošljavanja. Njihove karakteristike pak predstavljaju važan aspekt resursne osnove domaćinstva, koja dalje utiče na strukture šansi da se profilišu različite ekonomske strategije na nivou domaćinstva.

Na strani ishoda ekonomskih strategija, tipovi strategija definišu strukture šansi da domaćinstva ostvare određeni nivo ekonomskog položaja, da ostvare ekonomsko blagostanje ili se suoče sa rizicima od siromaštva. Podaci statistike o prihodima i uslovima života pokazuju da je u Srbiji četvrtina stanovništva pod rizikom od finansijskog siromaštva, a 36,7% u riziku od siromaštva i socijalne isključenosti (RZS, 2018b).

4. Promene u ekonomskim strategijama domaćinstava 2012–2018.

Promene u socio-ekonomskim strategijama, posmatrane od početka perioda „odblokirane postsocijalističke transformacije“ do 2012. godine, reflektuju krivudavu putanju strukturnih promena u Srbiji. Nalazi prvog istraživanja, sprovedenog na samom kraju perioda „blokirane transformacije“ ukazuju na sliku neefektivnih strategija. Šanse za profilisanje relativno uspešnih ekonomskih strategija bile su opale² za sve društvene slojeve (Cvejić, Babović, 2000). Strategije su bile obeležene velikim udelom neformalnih i vantržišnih ekonomskih aktivnosti, ali i slabim efektima na materijalni položaj domaćinstava. Smena političkog režima na kraju tog perioda mogla se razumeti i kao delimična posledica nastojanja različitih društvenih grupa da promene uslove u kojima nisu mogle profilisati zadovoljavajuće ekonomske strategije na individualnom i na nivou domaćinstva (Babović, 2002). U prvom periodu „odblokirane transformacije“, uprkos intenziviranim reformama, slika o strategijama ukazivala je na i dalje veliko prisustvo neformalnih i netržišnih ekonomskih aktivnosti, veliki udeo diverzifikovanih strategija, u kojima su se kombinovali različiti oblici zaposlenosti i dodatne ekonomske aktivnosti, uz održavanje statusne inkonzistencije, odnosno stanja u kome položaj na tržištu rada ili obavljanje ekonomskih aktivnosti nije u skladu s kulturnim kapitalom domaćinstva (pre svega, formalnim obrazovanjem) i materijalnim položajem. Razlike u odabranim ekonomskim strategijama domaćinstava iz istog društvenog sloja stvarale su veliku unutar-slojnu distancu s jedne strane, a slabile granice između društvenih slojeva, s druge. Tako su, recimo, veće razlike u materijalnom položaju bile između domaćinstava srednjeg sloja, kod kojih je zabeležena strategija diverzifikovana na formalnu zaposlenost i dodatne nepoljoprivredne poslove, i pasivnih domaćinstava, koja nisu

---

2 S obzirom da je ovo bilo prvo istraživanje, promene su merene pitanjima kako je u datim aspektima (zaposlenost, potrošnja) bilo u prethodnom periodu, a kako u vreme istraživanja.

obavljala nikakvu ekonomsku aktivnost (uglavnom penzionerska), nego između domaćinstava s diverzifikovanom strategijom srednjeg i prelaznog sloja (Babović, 2009).

Slika o strategijama neposredno pre izbijanja ekonomske krize ukazala je na značajne promene koje su se odigrale, pre svega, na vrhu društvene lestvice. Kod domaćinstava srednjeg sloja, došlo je do povećanog oslanjanja na formalnu zaposlenost, više fokusiranih nego diverzifikovanih strategija, koje su vodile boljem materijalnom položaju (Babović, 2013). Globalna ekonomska kriza, koja je posebno snažno pogodila Srbiju u uslovima nedovoljno efektivnih transformacijskih promena,³ dovela je do kontrahovanja ukupne ekonomske aktivnosti. Značajno se povećao udeo pasivno-defanzivnih strategija, a opao je udeo aktivnih diverzifikovanih strategija. U osnovi, većina domaćinstava se oslanjala na formalnu zaposlenost kao jedinu strategiju, ili na izdržavanje od penzije ili drugog oblika socijalne pomoći, formalne ili neformalne. Zabeleženo je i pogoršanje materijalnog položaja kod prelaznog i sloja kvalifikovanih radnika. Razlike između društvenih slojeva postale su izraženije, a unutar-slojne razlike između domaćinstava različitih strategija su se smanjile, što je ukazivalo na povećanu statusnu konzistentiju (Babović, 2013).

5. Promene u elementima ekonomskih strategija

Strategije, kao što je napomenuto, predstavljaju složene kombinacije ekonomskih aktivnosti, odnosno, teorijski, mogu da obuhvate više tipova različitih aktivnosti. U skladu s kriterijumima na osnovu kojih se razlikuju tipovi ekonomskih strategija domaćinstava, izdvajaju se četiri osnovna tipa ekonomske akcije: netržišne radne aktivnosti (aktivnosti supstitucije), formalna zaposlenost, neregularna zaposlenost i inokosna poljoprivredna proizvodnja. Kada se posmatraju promene u ovim osnovnim elementima strategija između 2012. i 2018. godine, može se zapaziti da su one prisutne pre svega u pogledu zastupljenosti strategija supstitucije, čiji je udeo među domaćinstvima iz uzorka povećan, dok formalna, neregularna zaposlenost i poljoprivredna proizvodnja ne beleže izražene promene.

Kada se promene posmatraju u širem vremenskom okviru (2003–2018), može se uočiti da se zastupljenost aktivnosti supstitucije zapra-

3 Pod neefektivnim promenama, podrazumevaju se, pre svega, relativno nepovoljne i izrazito nejednake šanse za zapošljavanje različitih društvenih grupa, deregulacija tržišta rada koja je vodila nepovoljnijim uslovima zaposlenosti, održavanje visokog uдела neformalne ekonomije, privatizacija koja je doprinela snaženju klijentelizma, korupcije, povećanju nejednakosti i sl.

vo vratila na nivo pre krize (2007. godine), a da su se ključne promene u ostalim elementima strategija već odigrale pre 2012. godine, te da u aktuelnom periodu zadržavaju karakteristike distribucije iz perioda nakon krize (tabela 2).

Udeo domaćinstava s formalno zaposlenim članovima je blago opao u odnosu na 2012. godinu, a znatno je niži u odnosu na 2007. godinu i zapravo se nalazi na nivou na kojem je bio 2003. godine. Imajući u vidu činjenicu da je, prema podacima Ankete o radnoj snazi, zaposlenost nešto povećana u 2018. godini u odnosu na prethodne postkrizne godine, može se pretpostaviti da povećana zaposlenost nije ravnomerno zahvatila domaćinstva različitih društvenih grupa, odnosno slojeva. Moguće je da je povećan broj pojedinaca/ki koji su zaposleni, a da nije povećan broj domaćinstava sa zaposlenim članovima, već je povećan broj domaćinstava s više zaposlenih članova, odnosno većeg radnog intenziteta. Drugim rečima, domaćinstva čiji članovi imaju karakteristike za koje tržište rada nije u posmatranom periodu povećalo šanse za formalno zapošljavanje, mogu ostati isključena iz ovih pozitivnih trendova koje registruje zvanična statistika.

Tabela 2: Udeo domaćinstava koja obavljaju odabrane ekonomske aktivnosti u ukupnom broju domaćinstava iz uzorka

Rasprostranjenost različitih oblika ekonomskih aktivnosti	u %			
	2003.	2007.	2012.	2018.
Domaćinstva s aktivnostima supstitucije	74,8	71,6	62,7	71,0
Domaćinstva s formalno zaposlenima	56,2	63,9	58,8	56,2
Domaćinstva čiji član/ovi obavljaju neregularni rad	55,3	48,7	33,8	32,5
Domaćinstva u kojima se obavlja poljoprivredni rad kao jedna od osnovnih aktivnosti	22,9	13,6	7,8	7,6

Značajne promene tokom posmatranog perioda odigrale su se i u pogledu udela neregularnih oblika rada. Najizraženija promena u ovom aspektu odigrala se tokom krize, kada je udeo domaćinstava čiji članovi obavljaju neregularan nepoljoprivredni rad (bilo kao osnovnu ili dodatnu delatnost) opao sa gotovo polovine na trećinu. U poslednjem posmatranom periodu (2012–2018) udeo domaćinstava čiji članovi obavljaju neregularne oblike rada nije značajno promenjen.

Velika promena odigrala se i u pogledu poljoprivredne proizvodnje, kao jedne od osnovnih aktivnosti domaćinstva (najmanje jedan član domaćinstva je poljoprivrednik koji proizvodi, bar delimično, za tržište na sopstvenom gazdinstvu). Poput neregularnog rada, to je vrsta ekonom-

ske aktivnosti koja je značajno opala još pre krize i ostaje na relativno stabilnom nivou tokom poslednjeg posmatranog perioda. Ipak, poljoprivredna proizvodnja je još uvek relativno visoko zastupljena u ekonomskim aktivnostima domaćinstava. Naime, kada se posmatra ukupna aktivnost poljoprivredne proizvodnje kao osnovna, dodatna tržišna ekonomska aktivnost, ali i kao aktivnost supstitucije, odnosno proizvodnje hrane s okućnice za potrebe domaćinstva, beleži se učešće od 37,5% domaćinstava koja obavljaju poljoprivrednu proizvodnju na neki od navedenih načina.

6. Promene u rasprostranjenosti ekonomskih strategija domaćinstava

Podaci o elementima strategija daju samo neke početne uvide u karakteristike i promene ekonomske akcije domaćinstava u Srbiji. Rasprostranjenost različitih oblika ekonomskih strategija daje potpunije uvide u stanje. U narednoj tabeli (tabela 3) prikazani su podaci o rasprostranjenosti različitih tipova strategija tokom perioda 2003–2018. godine. Ovi podaci ukazuju na više značajnih promena. Udeo pasivnih domaćinstava je opao u periodu između dva poslednja istraživanja (sa 11,7% na 9,5%), ali je veći nego što je bio na početku perioda odblokirane transformacije. Udeo domaćinstava sa strategijom supstitucije je porastao kako u poslednjem periodu tako u odnosu na 2003. Udeo fokusiranih radnih strategija je opao u odnosu na 2012. godinu, a udeo radno diverzifikovanih strategija je porastao, mada je udeo ovih poslednjih znatno niži nego na početku perioda. Udeo domaćinstava koja svoju ekonomsku aktivnost fokusiraju samo na formalnu zaposlenost je viši u odnosu na 2003. godinu, ali je niži u odnosu na period nakon krize. Udeo ekonomskih strategija koje podrazumevaju isključivo neregularne oblike rada ili poljoprivrednu proizvodnju je u opadanju, mada ovih drugih znatno više nego prvih. Kada se posmatra udeo domaćinstava sa diverzifikovanom radnom strategijom, primećuje se da su poljoprivredna domaćinstva prešla u mešovita, odnosno da je povećan udeo domaćinstava koja kombinuju poljoprivrednu proizvodnju, kao osnovnu delatnost jednog od svojih članova, s formalnom zaposlenošću ili neregularnim radom drugog/ih članova/ica. Udeo strategije koja kombinuje formalnu zaposlenost s dodatnim nepoljoprivrednim radom je u konstantnom opadanju.

Tabela 3: Domaćinstva prema tipovima strategija, uporedni podaci za 2003, 2007, 2012. i 2018. godinu

Tip strategije	% domaćinstava			
	2003.	2007.	2012.	2018.
Pasivna	6,4	5,7	11,7	9,5
Supstitucija	12,3	8,9	13,6	14,7
Radna fokusirana – ukupno	40,7	45,2	51,5	43,9
Formalna zaposlenost	20,6	29,2	37,3	31,6
Neregularni rad	10,0	11,4	11,0	9,4
Poljoprivredni rad	10,1	4,6	3,2	2,9
Radna diverzifikovana – ukupno	40,6	40,2	23,2	31,9
Formalna zaposlenost kombinovana s neregularnim oblicima rada	28,1	31,2	19,7	18,0
Formalna zaposlenost kombinovana s poljoprivrednom proizvodnjom	8,4	5,3	1,3	7,3
Poljoprivredna proizvodnja kombinovana s neregularnim radom	4,0	3,8	2,2	6,6
Ukupno	100	100	100	100

Pasivna strategija je svojstvena domaćinstvima u kojima žive isključivo penzioneri i domaćinstvima koja imaju članove radnog uzrasta, ali koja karakteriše nizak intenzitet rada, odnosno u vreme istraživanja nisu imala nijednog zaposlenog člana, bilo zato što su svi članovi bili nezaposleni, ili su bili neaktivni (ne izlaze na tržište rada). Naime, u 79,6% slučajeva, ova domaćinstva se izdržavaju od penzije, kao jednog od glavnih prihoda; 5,6% prima penzije iz inostranstva; 7,7% prima socijalnu pomoć; 5,1% prima doznake iz inostranstva; 6,6% prima novčanu pomoć od članova porodice ili prijatelja koji žive u Srbiji; 4,1% ima prihod od rentiranja prostora; a 10,2% je prijavilo neke druge prihode. Povećanje udela pasivnih domaćinstava tokom čitavog posmatranog perioda ukazuje na to da je veći broj penzionerskih domaćinstava u stanju da se izdržava od penzije nego u početku perioda odblokirane transformacije, kada je aktivnost među penzionerskim domaćinstvima bila viša. U periodu krize, kada raste nezaposlenost i kada se tržište robe i usluga kontrahuje zbog manje kupovne moći stanovništva, uslovi su demotivišući za obavljanje radnih aktivnosti koje bi mogle kompenzovati gubitak dohotka od redovnog zaposlenja, pa je primetniji porast udela pasivnih domaćinstava koja se više oslanjaju na penzije i različite oblike formalne i neformalne socijalne novčane pomoći. Taj nalaz je u skladu i s drugim nalazima o efektima penzije i socijalnih transfera na siromaštvo. Kako pokazuju analize sprovedene na podacima statistike o prihodima i uslovima života kojom se mere siromaštvo i ne-

jednakosti u Srbiji (sinhronizovano s metodologijom EU), penzije igraju značajnu ulogu u zaštiti od siromaštva. Bez socijalnih transfera i bez penzija, stopa rizika od siromaštva kod starijih iznosila bi čak 82,3%, umesto 21% (Babović *et al.*, 2018).

Kada su u pitanju aktivnosti supstitucije, potrebno je napomenuti da one obuhvataju vrlo različite aktivnosti: od poljoprivredne proizvodnje s okućnice, čiji se proizvodi koriste isključivo u domaćinstvu, preko usluga popravki (instalacija, uređaja u stanu, vozila), renoviranja, do socijalnih usluga redovnog čuvanja dece ili brige o hroničnim, starijim, slabije pokretnim osobama. Sve ove aktivnosti mogu se zameniti tržišnim aktivnostima, ali se u značajnom broju domaćinstava obavljaju unutar domaćinstva. Te aktivnosti obično nisu u fokusu ekonomskih analiza, zbog toga što su netržišnog karaktera i nisu plaćene, ali kao što je ranije ukazano (Babović, 2010), te aktivnosti prema heterodoksnim ekonomskim pristupima, a pre svega zahvaljujući feminističkoj ekonomiji, priznate su kao aktivnosti koje stvaraju ekonomsku vrednost kao i tržišne. Aktivnosti supstitucije često su zastupljene u domaćinstvima koja nemaju sredstava za pribavljanje ovih usluga na tržištu, ili jednostavno žele da ih obavljaju sama, a poseduju resurse (uključujući i veštine) zahvaljujući kojima mogu da ih sama obavljaju.⁴

U 2018. godini, na nivou celog uzorka, 35,5% domaćinstava je proizvodilo hranu sa svoje okućnice, 49,7% je vršilo popravke, krećenje i sl., 31,1% je šilo odeću, a 22% je pružalo usluge brige o deci, starima, bolesnima, dok je 13% obavljalo usluge šišanja, kozmetičke i druge lične usluge bez finansijske nadoknade. Izuzev u slučaju brige o deci, starijima i hronično bolesnima, koja ne pokazuje značajne razlike između domaćinstava koja pripadaju različitim društvenim slojevima, svi ostali tipovi aktivnosti supstitucije pokazuju značajne razlike u zastupljenosti među domaćinstvima različitih društvenih slojeva. Te aktivnosti su najmanje zastupljene u višem sloju, a najviše u sloju nekvalifikovanih radnika. Tako je, recimo, proizvodnja hrane s okućnice zastupljena samo u 12% domaćinstava koja pripadaju višem sloju i u petini domaćinstava stručnjaka, a u 40% domaćinstava kvalifikovanih radnika i čak polovini domaćinstava nekvalifikovanih radnika. Usluge popravke i renoviranja najmanje su zastupljene u domaćinstvima višeg sloja (u 28,7% slučajeva), a najviše u sloju nekvalifikovanih radnika (65,5%). Izrada odeće je najčešće zastupljena među domaćinstvima sitnih poljoprivrednika (u 40,5% slučajeva).

Domaćinstva kod kojih se registruje strategija supstitucije slična su po strukturi prihoda ekonomski pasivnim domaćinstvima. U najvećem

4 O različitim modelima aktivnosti supstitucije kao elementima strategija opstanka ili postmodernih tendencija „uradi sam“, kojima se vrednuje samostalno obavljanje ranije tržišno obezbeđenih usluga, više u Babović, 2009.

broju slučajeva, reč je o domaćinstvima koja se izdržavaju od penzije (88,6% prima neku vrstu penzije), dok 9,4% domaćinstava prima novčanu socijalnu pomoć, 4% prima doznake iz inostranstva, 6,2% prima novčanu pomoć od rođaka i prijatelja, dok 4,2% prima rentu od izdavanja prostora.

Imajući u vidu da se tipovi strategija definišu na osnovu svih radnih aktivnosti koje obavljaju članovi/ce domaćinstava, a da se tokom istraživanja podaci o karakteristikama zaposlenosti detaljnije prikupljaju samo za glavnog ispitanika/cu, nije moguće detaljnije analizirati te karakteristike na nivou domaćinstva. Nešto bolji uvidi se stiču kada se posmatra struktura prihoda domaćinstava različitih tipova strategija, a još bolji uvidi kada se tipovi strategija analiziraju u povezanosti s društvenim slojevima, čemu je posvećeno naredno poglavlje.

Kada je u pitanju dohodak, iz naredne tabele (tabela 4) može se uočiti nekoliko razlika između domaćinstava koja odlikuju različite ekonomske strategije. Prihod od redovnog zaposlenja je, očekivano, najviše zastupljen u strukturi dohotka domaćinstava koja se oslanjaju isključivo na formalnu zaposlenost, kao i onih koja kombinuju formalnu zaposlenost s dodatnim nepoljoprivrednim radom. Prihod od dodatnih radnih aktivnosti najčešće je zastupljen kod domaćinstava koja odlikuje strategija kombinovane formalne zaposlenosti i dodatnog nepoljoprivrednog rada. Interesantno je da deo domaćinstava koja se oslanjaju isključivo na neregularni rad u većini slučajeva prihod ostvaren od te aktivnosti ne identifikuju kao prihod od redovnog zaposlenja, nego kao dodatni prihod. Višegodišnja istraživanja pokazuju da osobe koje rade u neformalnim radnim aranžmanima, koje su bile ranije formalno zaposlene a sada nisu, ili neregularni posao obavljaju dok istovremeno traže regularno formalno zaposlenje, svoj radni status neće definisati kao zaposlenost, pa ni dohodak ostvaren na osnovu njega neće prepoznati kao redovni prihod. Često će se, tokom istraživanja, deklarirati kao nezaposleni, a svoju aktuelnu neformalnu radnu aktivnost opisati kao dodatni privremeni rad. Prema definicijama Ankete o radnoj snazi, koja predstavlja osnovno istraživanje zvanične statistike kojim se prati stanje na tržištu rada (usklađena s međunarodnom metodologijom), takvi oblici rada se identifikuju kao osnovna zaposlenost ukoliko predstavljaju jedinu radnu aktivnost koju pojedinac/ka obavlja u vreme istraživanja.

Među domaćinstvima svih tipova strategija postoji izvestan broj domaćinstava koja imaju i prihod od penzije, ali ih je znatno više među domaćinstvima koja kombinuju poljoprivredni rad i neregularnu zaposlenost, što može ukazivati na to da se u ovoj grupi domaćinstava nalaze domaćinstva penzionisanih poljoprivrednika, koji niske poljoprivredne penzije dopunjuju dvostrukim prihodom od poljoprivrede i nepoljoprivredne neregularne aktivnosti. Socijalna pomoć, kao i neformalna novčana pomoć

iz inostranstva ili iz zemlje, najčešće se registruju kod domaćinstava koja odlikuje strategija oslanjanja isključivo na neregularni rad.

Tabela 4: Struktura dohotka domaćinstava s fokusiranim i diverzifikovanim radnim strategijama,⁵ u %, 2018.

Izvori prihoda	Radno fokusirane strategije			Radno diverzifikovane strategije		
	Samo formalna zaposlenost	Samo neregularni rad	Samo poljoprivredna proizvodnja	Formalna zaposlenost i dodatni nepoljoprivredni rad	Formalna zaposlenost i dodatni poljoprivredni rad	Poljoprivredni rad i neregularna zaposlenost
Redovno zaposlenje ⁶	97,1	36,4	0	95,0	37,0	16,9
Prihod od poljoprivrede	0	0	85,2	0	32,0	47,2
Penzija	33,0	40,9	41,0	32,1	16,9	67,6
Socijalna pomoć	4,1	19,2	9,8	8,2	1,8	9,9
Penzija iz inostranstva	0,9	4,0	3,3	4,0	0,8	3,5
Pomoć iz inostranstva	2,7	8,6	1,6	4,0	1,3	3,5
Pomoć od prijatelja iz zemlje	3,2	10,6	0	4,2	0,3	4,2
Renta	2,9	0,5	8,2	6,1	2,3	2,8
Dopunska zarada	0	55,6	0	46,2	7,1	31,7
Ostalo	1,7	4,5	4,9	3,2	0,8	0

7. Šanse za profilisanje uspešnih ekonomskih strategija i slojne nejednakosti

Slojni položaj domaćinstva definisan je primenom takozvanog „dominacijskog pristupa“. To znači da slojni položaj domaćinstva nije definisan položajem glavnog ispitanika, već je domaćinstvu pripisan slojni položaj člana čiji je individualni položaj najviši, što je bilo omogućeno time što su podaci o socio-ekonomskom položaju prikupljeni za sve članove domaćinstva.⁷

5 U pitanju su višestruki odgovori, pa zbir prelazi 100%.

6 Redovno zaposlenje može podrazumevati i formalnu i neformalnu (samo)zaposlenost.

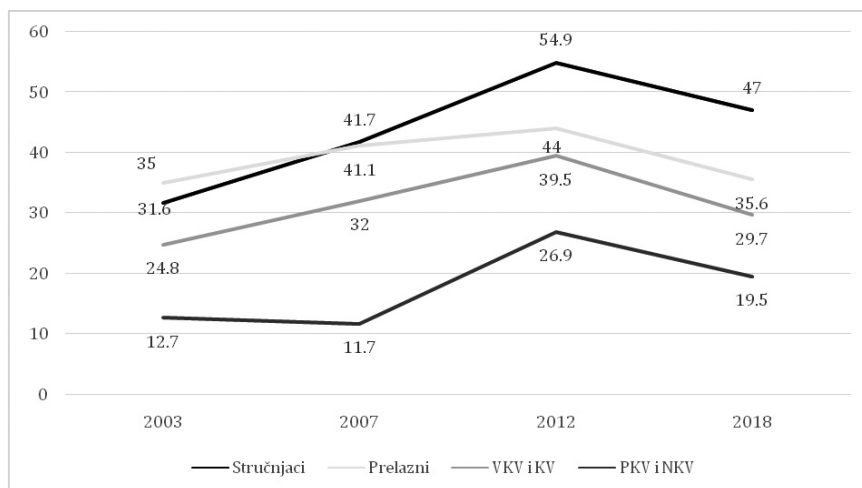
7 Na primer, ukoliko je ispitanik poljoprivrednik, ali živi s detetom koje je stručnjak, onda će domaćinstvo, prema slojnom položaju, biti klasifikovano kao stručnjačko a ne poljoprivredničko.

Podaci o ekonomskim strategijama domaćinstava različitih društvenih slojeva ukazuju na značajne promene u odnosu na 2012. godinu, kao i u odnosu na period pre ekonomske krize. U odnosu na 2012. godinu zapaža se povećanje udela proaktivnih strategija u odnosu na pasivne i opadanje udela strategija fokusiranih samo na formalnu zaposlenost, uz povećanje udela strategija koje su diverzifikovane i kombinuju različite oblike formalnog i neregularnog poljoprivrednog i nepoljoprivrednog rada.

Udeo pasivne strategije je opao među domaćinstvima stručnjačkog (sa 10,5% na 9,2%), prelaznog (sa 13,2% na 10,6%) i sloja nekvalifikovanih radnika (sa 16,7% na 11,0%), dok je ostao nepromenjen kod domaćinstava kvalifikovanih radnika (9,7% i 9,9%) i poljoprivrednika (3,0% u obe godine).

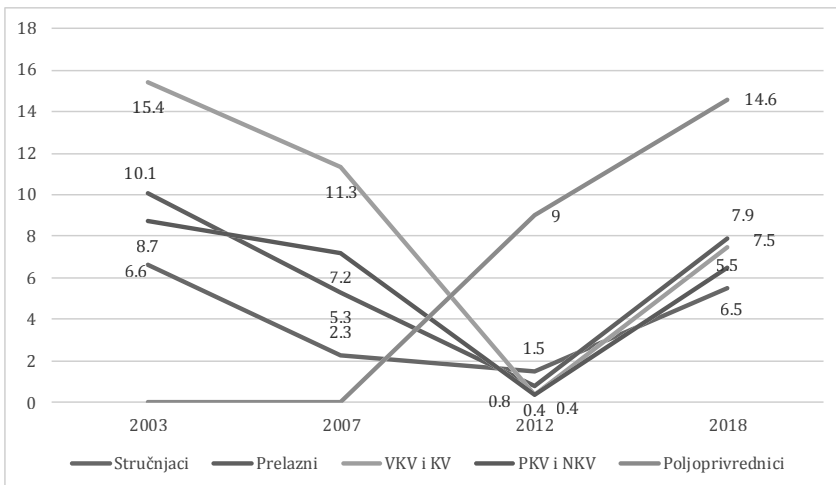
Udeo strategije formalne zaposlenosti je opao u 2018. godini u odnosu na 2012. godinu u svim slojevima (grafikon 1). Ipak, ostao je viši nego što je bio u 2007. godini kod domaćinstava svih slojeva, izuzev prelaznog. Uporedni podaci nisu dostupni za viši sloj i sloj sitnih preduzetnika, a prema podacima za 2018. godinu, primećuje se da je kod višeg sloja strategija formalne zaposlenosti najviše zastupljena u odnosu na sve druge slojeve (62,1%), dok je među domaćinstvima sitnih preduzetnika zastupljena sa 48,3%.

Grafikon 1: Domaćinstva različitih društvenih slojeva prema učešću strategije fokusirane isključivo na formalnu zaposlenost u periodu 2003–2018.

Opadanje udela ekonomske strategije fokusirane na formalnu zaposlenost odigralo se na račun porasta učešća strategije oslanjanja na neregularni rad, strategije supstitucije, kao i diverzifikovanih strategija koje kombinuju bilo formalno zaposlenje ili neregularni rad s poljoprivredom. Tako je udeo strategije supstitucije povećan kod svih slojeva izuzev prelaznog sloja: kod stručnjaka je udvostručen (sa 4,8% na 8,4%), kod VKV i KV radnika je povećan sa 12,1% na 16,7%, kod NKV radnika sa 20,9% na 26,0%, a kod poljoprivrednika sa 8,5% na 9,2%. Dok je diverzifikovana strategija, koja predstavlja kombinaciju formalne zaposlenosti i dodatnog nepoljoprivrednog rada, ostala gotovo jednako zastupljena kao u 2012. godini, strategija koja kombinuje formalnu zaposlenost s poljoprivrednom proizvodnjom je zabeležila porast nakon 2012. godine, mada je i dalje ispod nivoa na kome je bila u godinama pre ekonomske krize (grafikon 2). Bez obzira na krizu, ova strategija beleži postojan porast udela među domaćinstvima sloja sitnih poljoprivrednika još od 2007. godine, ukazujući na procese diverzifikacije poljoprivrednih domaćinstava. Strategija koja predstavlja kombinaciju poljoprivredne proizvodnje i neregularnih formi dodatnog rada znatno je povećala udeo među domaćinstvima ovog sloja, sa 19,5% u 2012. godini na 37,2% u 2018. godini. To je ujedno najviše zabeleženo učešće ove strategije u sloju sitnih poljoprivrednika u čitavom posmatranom periodu, 2003–2018. godine.

Grafikon 2: Udeo strategije koja kombinuje formalnu zaposlenost s poljoprivrednom proizvodnjom u domaćinstvima koja pripadaju različitim društvenim slojevima, 2003–2018.

Među domaćinstvima višeg sloja, druga po zastupljenosti je strategija koja kombinuje formalnu zaposlenost s neregularnim nepoljoprivrednim radom (25,2%), dok su ostale strategije manje zastupljene. Kod sitnih preduzetnika, ta strategija je prisutna kod gotovo trećine domaćinstava (30,8%), dok je strategija kombinovanja formalne zaposlenosti s poljoprivrednom proizvodnjom zabeležena u 9,8% slučajeva, a ostale strategije su slabo zastupljene.

Podaci ukazuju na statistički značajne razlike u materijalnom položaju⁸ domaćinstava koja pripadaju različitim društvenim slojevima i primenjuju različite ekonomske strategije (tabela 5). Vrednosti na indeksu materijalnog položaja za domaćinstva različitih strategija i društvenih slojeva pokazuju da u poslednjem posmatranom periodu najuspešnije strategije predstavljaju kombinacije formalne zaposlenosti i neregularnog rada ili poljoprivredne proizvodnje. U svim društvenim slojevima, one su povezane s višim vrednostima na indeksu materijalnog položaja nego druge strategije. Kod slojeva stručnjaka, preduzetnika, službenika i tehničara najviše vrednosti na indeksu materijalnog položaja imaju domaćinstva kod kojih se registruje kombinacija formalne zaposlenosti i poljoprivredne proizvodnje. Kod kvalifikovanih radnika gotovo da nema razlika u ishodima strategije fokusirane samo na formalnu zaposlenost i ove dve diverzifikovane strategije koje kombinuju formalnu zaposlenost s nepoljoprivrednim ili poljoprivrednim radom. Kod sloja nekvalifikovanih radnika, diverzifikovana strategija kojom se kombinuju formalna zaposlenost s dodatnim nepoljoprivrednim radom povezana je s najvišim vrednostima materijalnog položaja.

---

8 Prosečna vrednost ekonomskog položaja je izračunata na osnovu skale zasnovane na kompozitnom indeksu sačinjenom od oko 40 varijabli koje mere prihode, imovinu i potrošnju domaćinstava, a u kojoj je najniži položaj vrednovan sa 1, a najviši sa 5. Videti prilog Manić, Mirkov u ovoj studiji.

Tabela 5: Domaćinstva prema tipu ekonomske strategije i prosečnoj vrednosti na skali materijalnog položaja, 2018.⁹

Društveni sloj	Tip ekonomske strategije	Prosečna vrednost na skali materijalnog položaja (1-5)	N
Viši sloj, preduzetnici i stručnjaci	Pasivna	2,39	41
	Supstitucija	2,44	36
	Formalna zaposlenost	3,09	328
	Neregularni rad	2,85	47
	Formalna zaposlenost + dodatni nepoljoprivredni rad	3,23	160
	Formalna zaposlenost + poljoprivredni rad	3,51	45
Prelazni	Pasivna	2,40	43
	Supstitucija	1,96	53
	Formalna zaposlenost	2,43	145
	Neregularni rad	1,94	32
	Formalna zaposlenost + dodatni nepoljoprivredni rad	2,40	83
	Formalna zaposlenost + poljoprivredni rad	2,56	32
VKV i KV radnici	Pasivna	1,83	54
	Supstitucija	1,75	91
	Formalna zaposlenost	2,06	162
	Neregularni rad	1,79	52
	Formalna zaposlenost + dodatni nepoljoprivredni rad	2,04	105
	Formalna zaposlenost + poljoprivredni rad	2,05	41
	Poljoprivredna proizvodnja + neregularni rad	1,60	30
PKV i NKV radnici	Pasivna	1,75	32
	Supstitucija	1,49	76
	Formalna zaposlenost	1,77	57
	Neregularni rad	1,46	41
	Formalna zaposlenost + dodatni nepoljoprivredni rad	1,92	39
Poljoprivrednici	Poljoprivredna proizvodnja	1,88	43
	Poljoprivredna proizvodnja + neregularni rad	1,69	61

9 Analiza varijanse je pokazala da su razlike u prosečnoj vrednosti materijalnog položaja domaćinstava različitih slojeva i strategija statistički značajne: $p = 0,000$, $F = 38.117$, $Welch = 35.486$, $df1 = 26$, $df2 = 493.218$.

Povezanost strategije, diverzifikovane na formalnu zaposlenost i poljoprivrednu proizvodnju, s najvišim vrednostima materijalnog položaja predstavlja važnu promenu u odnosu na početni period odblokirane transformacije (2003), kada je najuspešnija strategija (u smislu povezanosti s najvišim materijalnim položajima) bila strategija koja kombinuje formalnu zaposlenost s dodatnim nepoljoprivrednim radom (uporediti Babović, 2009). Najniži materijalni položaji povezani su sa strategijama supstitucije u svim slojevima, što je tendencija koja je zapažena i u prethodnim ciklusima istraživanja.

8. Zaključak

Nalazi istraživanja o socio-ekonomskim strategijama iz 2018. godine ukazuju na povećanu dinamiku u ekonomskim aktivnostima domaćinstava, nakon kontrahovanja ukupne ekonomske aktivnosti koja je zabeležena 2012. godine, u periodu kada je još uvek trajala ekonomska kriza. Ta povećana dinamika ispoljava se kroz povećan udeo proaktivnih ekonomskih strategija, uz opadanje pasivnih strategija, ali i kroz povećani udeo strategija koje kombinuju formalnu zaposlenost ili neregularni rad s poljoprivrednom proizvodnjom. S druge strane, udeo domaćinstava koja se izdržavaju isključivo od formalne zaposlenosti je opao u odnosu na prethodni ciklus istraživanja. Taj trend je zabeležen u domaćinstvima svih društvenih slojeva.

Kada se posmatraju osnovni elementi ekonomskih strategija, u odnosu na 2012. godinu, zapaža se povećanje učestalosti aktivnosti supstitucije, blago opadanje formalne zaposlenosti i održavanje obima neregularnog rada i poljoprivrednog rada kao jedne od osnovnih ekonomskih aktivnosti u domaćinstvu. Ipak, ova dva poslednja oblika ekonomske aktivnosti zabeležila su značajno opadanje u periodu pre izbijanja ekonomske krize, pa se u periodu 2012–2018. godine održavaju na stabilnom nivou.

Udeo domaćinstava koja se izdržavaju isključivo od poljoprivredne proizvodnje koja je bar delimično usmerena na tržište nastavlja da opada, ali je povećan udeo domaćinstava koja uz poljoprivrednu proizvodnju angažuju članove u nepoljoprivrednom radu, bilo da je reč o formalnoj zaposlenosti ili neregularnim oblicima rada. Poljoprivreda u kombinaciji s drugim ekonomskim aktivnostima daje i najbolje rezultate po materijalni položaj domaćinstava u slojevima sitnih preduzetnika, stručnjaka, prelaznom i sloju sitnih poljoprivrednika. Među domaćinstvima višeg sloja, najuspešniju strategiju predstavlja kombinovanje formalne zaposlenosti s dodatnim poljoprivrednim radom, dok je u radničkim slojevima formalna zaposlenost u kombinaciji s poljoprivrednim i nepoljoprivrednim dodat-

nim radom izjednačena u smislu ishoda po materijalni položaj domaćinstva. Najnepovoljniji materijalni položaj povezan je u svim slojevima sa strategijom supstitucije. Reč je uglavnom o domaćinstvima koja se izdržavaju od penzija i različitih oblika socijalne pomoći.

U odnosu na 2012. godinu, povećana raznolikost strategija i veći udeo diverzifikovanih strategija, naročito onih koje uz druge forme rada kombinuju poljoprivrednu proizvodnju, povezane su s većim razlikama u vrednostima materijalnog položaja između domaćinstava koja pripadaju istom društvenom sloju, kao i manje odsečnim razlikama između domaćinstava različitih društvenih slojeva. Ovo poslednje znači da domaćinstva nižih društvenih slojeva koja upražnjavaju uspešnije ekonomske strategije (pre svega, diverzifikovane na formalnu zaposlenost i poljoprivrednu proizvodnju ili dodatni nepoljoprivredni rad) imaju viši ekonomski položaj od domaćinstava viših slojeva koja upražnjavaju manje uspešne strategije. Imajući u vidu trendove fleksibilizacije tržišta rada u širim, globalnim, okvirima, ovaj nalaz ne predstavlja iznenađenje.

Literatura

- Anderson, M., Bechhofer, F. & J. Gershuny (eds.) (1994) *The Social and Political Economy of the Household*, Oxford: Oxford University Press.
- Antonić, S. (2006) *Elita, građanstvo i slaba država*, Službeni glasnik, Beograd.
- Antonić, S. (1993) *Srbija između populizma i demokratije; politički procesi u Srbiji 1990–1993*. Institut za političke studije, Beograd.
- Babović, M. (2013) „Promene u ekonomskim strategijama domaćinstava u Srbiji 2003–2012: ekonomsko delanje pripadnika različitih društvenih slojeva u uslovima rasta i recesije“, u: Lazić, M., Cvejić, S. (ur.) *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*, ISIFF, Čigoja štampa, Beograd.
- Babović, M. (2010) „Ekonomске strategije domaćinstava u Srbiji 2003–2007“, u: Cvejić, S. (ur.) *Suživot sa reformama*. Beograd: ISIFF; Čigoja štampa.
- Babović, M. (2009) *Post-socijalistička transformacija i socio-ekonomske strategije domaćinstava u Srbiji*. Beograd: ISIFF.
- Babović, M. (2004) „Ekonomске strategije domaćinstava u post-socijalističkoj transformaciji Srbije“, u: Milić, A. (ur.) *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: Svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*. 239–275. Beograd: ISIFF.
- Babović, M. (2002) „Akteri blokade društvenih promena i akteri transformacije“, u: Bolčić, S., Milić, A. (ur.) *Srbija krajem milenijuma: razranje društva, promene i svakodnevni život*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 67–93.
- Babović, M., Veličković, K., Stefanović, S., Todorović, N., Vračević, M. (2018) *Socijalna uključenost starijih osoba (65+) u Srbiji*, Crveni krst Srbije, Beograd.

- Bolčić, S. (2013) *Razaranje i rekonstitucija društva. Srbija na prelazu u 21. vek.* Službeni glasnik, Beograd.
- Bolčić, S. (2003) „Blocked Transition and Post-Socialist Transformation: Serbia in the Nineties“. *Review of Sociology*, Vol. 9, No. 2: 27–49.
- Cvejić, S. (ed.) (2016) *Informal Power Networks, Political Patronage and Clientelism in Serbia and Kosovo**, SeConS, ISIFF, Beograd.
- Cvejić, S. i M. Babović. (2000) „Strategije opstanka domaćinstava u Srbiji“, izveštaj iz istraživanja. Beograd: CPA.
- Lazić, M. (ur.) (2000) *Račji hod*, Filip Višnjić, Beograd.
- Lazić, M. (1995) „Osobnosti globalne društvene transformacije Srbije“, u: Bolčić, S. (ed.). *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih.* Beograd: ISIFF.
- Lazic, M, Cvejic. S (2007) Class and Values in Postsocialist Transformation in Serbia. *International Journal of Sociology*, Vol. 37, No. 3.
- Lazić, M, Pešić, J. (2013) „Društvene promene i promene vrednosnih orijentacija pripadnika osnovnih klasa u Srbiji“, u M. Lazić i S. Cvejić, prir. *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije.* Beograd: ISIFF; Čigoja štampa.
- Lazić, M, Pešić, J. (2012) *Making and Unmaking State Centered Capitalism in Serbia.* ISIFF, Čigoja štampa, Beograd.
- Ministarstvo finansija (2019) *Bilten javnih finansija 12/2018*, broj 172, Beograd, pristupljeno 22.4.2019. na adresi <http://www.mfin.gov.rs/UserFiles/File/bilten%20javne%20finansije/2018/Bilten%20javnih%20finansija%20172.pdf>.
- Republički zavod za statistiku (2019a) *Mesečni statistički bilten*, RZS, Beograd, pristupljeno 22. 4. 2019. na adresi <http://publikacije.stat.gov.rs/G2019/Pdf/G20193005.pdf>.
- Republički zavod za statistiku (2019b) *Anketa o radnoj snazi u Republici Srbiji, 2018*, RZS, Beograd, pristupljeno 22. 4. 2019. na adresi <http://publikacije.stat.gov.rs/G2019/Pdf/G20195646.pdf>.
- Republički zavod za statistiku (2018a) *Statistički godišnjak 2018.*, RZS, Beograd, pristupljeno 22. 4. 2019. na adresi <http://publikacije.stat.gov.rs/G2018/Pdf/G20182051.pdf>.
- Republički zavod za statistiku (2018b) *Siromaštvo i socijalna nejednakost, 2017.* pristupljeno 15. 5. 2019. na adresi <http://www.stat.gov.rs/oblasti/potrosnja-prihodi-i-uslovi-zivota/>.
- Serrat O. (2017) *The Sustainable Livelihoods Approach.* In: *Knowledge Solutions.* Springer, Singapore.
- Stanojević, D., Babović, M, Gudogan, D. (2016) Actors, Resources and Mechanisms of Clientelism in Serbia, in Cvejic, S. (ed.) *Informal Power Networks, Political Patronage and Clientelism in Serbia and Kosovo**, SeConS, ISIFF, Belgrade, pp: 44–64.
- World Bank Group (2019) *Western Balkans Regular Economic Report No. 15/ Spring 2019*, pristupljeno 12. 5. 2019. na adresi <http://documents.worldbank.org/curated/en/21923155413033324/pdf/Reform-Momentum-Needed.pdf>.

PREKARNOST RADNIH USLOVA U SRBIJI

Aleksandra Marković*

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Institut za
sociološka istraživanja

1. Uvod

Povremeni i privremeni poslovi, fragmentisane životne putanje i (ne)prilike, bez ikakve sigurnosti, zaštite i predvidljivosti, sve češće se javljaju kao novi (globalni) uslovi na tržištu rada.¹ Od kraja sedamdesetih godina XX veka, svetsko društvo suočava se s dubokim, dugotrajnim i velikim transformacijama, a „deregulacija tržišta, privatizacija javne svojine i povlačenje države iz mnogih područja socijalne zaštite najranjivijih društvenih grupa postali su sinonimi neoliberalizma“ (Marković, 2018: 215). Podstaknuta globalizacijom i ekonomskim neoliberalizmom, mobilnost kapitala krajem XX i početkom XXI veka (koja je u tom obimu bez presedana), transnacionalizacija korporativnog poslovanja, restrukturisanje nacionalnih i regionalnih ekonomija, te informatička i tehnička dostignuća, doveli su do velikih migratornih kretanja radne snage, što je na koncu imalo za posledicu velike strukturalne promene i na (globalnom) tržištu rada.² Kraj XX i početak XXI veka obeležilo je stvaranje uslova koji su podstakli i omogućili poslodavcima da usvoje fleksibilnije radne odnose, uz propagiranje neoliberalne ideologije koja je legitimisala te promene i zamenu osećaja kolektivne obaveze individualnom odgovornošću.

Prekarnost referiše na sveopštu nesigurnost. Pojmovi kao što su siromaštvo i socijalna isključenost usko su povezani s pojmom prekarnosti, koji predstavlja „novi koncept za razumevanje procesa rada, odnosno

* aleksandra.markovic1@hotmail.com

1 Autorka duguje posebnu zahvalnost na sugestijama i komentarima kolegicama Ireni Petrović i Dunji Poleti Čosić.

2 Naravno, navedeni faktori ne isključuju i one političke. Naprotiv, „istorija raspodele bogatstva uvek je duboko politička i ne može biti svedena na čisto ekonomske mehanizme“ (Piketi, 2015: 34).

promena i posledica kojima su izloženi radnici usled nestabilnosti posla i nesigurnosti zaposlenja“ (Zajić, 2015: 13–14). Istraživanje prekarnosti najčešće je povezano s pitanjima (ne)kvaliteta rada i radnih uslova. Međunarodna organizacija rada je nedavno ponudila i definiciju prekarnog rada, koji vidi kao „sredstvo preko kojeg poslodavci prenose rizike poslovanja i odgovornosti na radnike. To je rad koji se obavlja u formalnoj i neformalnoj ekonomiji i karakterišu ga različiti nivoi objektivnih (pravni status) ili subjektivnih (osećaj) neizvesnosti i nesigurnosti. Iako prekarni rad ima mnogo lica, najčešće je određen nesigurnošću u pogledu dužine zaposlenja, višestrukim poslodavcima i prikrivenim ili dvostrukim radnim odnosima, nedostatkom pristupa sistemu socijalne zaštite i beneficijama koje se povezuju sa zaposlenjem, niskim novčanim naknadama, kao i značajnim pravnim i praktičnim preprekama u pristupu radničkim sindikatima ili kolektivnom pregovaranju“ (ILO, 2012: 27).

2. Prekarizacija, prekarnost i prekarni rad

Kao tvorac termina „prekarnost“ (*precarity, precariousness*)³ u literaturi se najčešće navodi Burdije (Pierre Bourdieu), koji je prvi upotrebio pojam *précarité* u kontekstu svojih istraživanja u Alžiru (još 60-ih godina XX veka), na osnovu kojeg razlikuje radnike koji imaju stalno radno mesto od onih s povremenim (*casual*). Burdije vidi prekaritet kao „sastavni deo jednog modusa dominacije novog tipa, zasnovanog na uspostavljanju opšteg i trajnog stanja nesigurnosti čiji je cilj da primora radnike na potčinjenost, na prihvatanje eksploatacije“ (Burdije, 1999: 109). Pojam prekarnosti ulazi u širu upotrebu već 1970-ih godina, kada ga usvajaju levičarski pokreti koji su se javili u Evropi i koji su okupljali, pre svega, mlade bez stabilnih radnih mesta (Alberty *et al.*, 2018: 448).⁴

Pitanje koje izvire iz ovako postavljenih osnovnih principa funkcionisanja tržišta rada i uopšte kapitalističke proizvodnje jeste sledeće: da

- 3 U srpskom jeziku, oba termina se prevode kao prekarnost, odnosno nesigurnost, neizvesnost. Aleks Foti govori o razlici između termina: on kaže da je termin *precariousness* neopterećen neologizmom (za razliku od termina *precariat*), da ga autori koji ga koriste najčešće vezuju za nesigurnost na tržištu rada, te da, za razliku od pojma *precarity* (koji poredi s pojmovima modernosti, jednakosti, slobode), ne sadrži moć teorijske apstrakcije, odnosno „ne sadrži u sebi konceptualnu težinu, društvenu stalnost ili istorijsku relevantnost nesigurnog stanja“ (Foti, 2017: 10).
- 4 Cilj i obim ovog rada ne dopuštaju detaljni prikaz društvenih grupa koje pojedini autori zbirno nazivaju prekarijatom (bilo da je reč o klasi, heterogenoj društvenoj grupaciji ili samo o jednoj generaciji) (v. Standing, 2011; Foti, 2017; Marković i Jovanović Ajzenhamer, 2018), no bitno je primetiti da logika prekarnosti prožima celinu društva i vertikalno i horizontalno.

li govorimo o novom fenomenu, koji je proizvod specifičnih istorijskih okolnosti oličenih u globalizaciji, postfordizmu i neoliberalizmu, ili je pak reč o onoj prâvoj logici kapitalizma, gde su radni uslovi, radnička prava i položaj radničke klase u državi socijalnog staranja zapravo izuzetak od pravila? Kritičari pojma prekarnosti podvlače da prekarnost nije odlika savremenog kapitalizma, te da je reč o pojavi koja je postojala i u vreme Marksove analize kapitalizma.⁵ Pitanje da li je reč o novoj pojavi se nameće jer se u literaturi prekarni rad neretko javlja kao suprotnost „standardnom“ radu i radnom odnosu (*Standard Employment Relationship* – SER), koji je podrazumevao osmočasovno radno vreme, pet dana u nedelji, redovne i plaćene godišnje odmomore, bolovanja, trudnička i porodiljska odsustva, plaćen prekovremeni rad, sindikalno predstavništvo i zaštitu.

U poslednje dve decenije pak, javljaju se autori koji preispituju SER koncept kao normu i problematizuju ono što čini normu i ono što je izuzetak. Oni ne samo da naglašavaju globalnu i dijahronu perspektivu, te posmatranje radnih odnosa kroz istoriju kapitalizma, već tvrde da je SER bila norma samo za zapadne zemlje, i to samo za treću četvrtinu XX veka (više u: Betti, 2016). S druge strane, Arni Kaleberg⁶ (Arne Kalleberg) smatra da je moguće govoriti o novom fenomenu. On ne poriče da su u istoriji kapitalizma i pre neoliberalnog oblika postojale faze neizvesnosti, nadovezujući se na Polanijevu sintagmu dvostrukog pokreta (*double movement*), odnosno na ideju da je organizacioni princip industrijskih društava XIX i početkom XX veka bio stalna borba između fleksibilnosti (principa *laissez-faire*) i sigurnosti.

Kaleberg tvrdi da postoji pet distinktivnih karakteristika savremene prekarnosti: 1) prostornost i tehnološki napredak savremenog kapitalizma (lako i brzo kretanje kapitala, robe i ljudi, a napredak u informacionim i komunikacionim tehnologijama omogućava ne samo povezivanje već i kontrolu nad decentralizovanim i prostorno rasutim radnim procesima); 2) promene u strukturi zanimanja, koje su došle kao posledica porasta sektora usluga; 3) davanje otkaza kao jedna od strategija upravljanja u restrukturisanju preduzeća (što vodi kratkoročnoj dobiti poslodavaca sma-

---

5 Marks govori o nečemu što autori danas označavaju pojmom prekarnosti, samo što ne upotrebljava taj pojam. Tako Marks piše: „U fabrikama i manufakturama koje još ne potpadaju pod fabrički zakon periodično vlada najstrašnji prekomerni rad za vreme tzv. sezone, koji se vrši na mahove usled iznenadnih narudžaba. (...) u toj oblasti stvara se sistematska rezervna industrijska armija, kojom se uvek može raspolagati i koja se u toku jednog dela godine proređuje najnečovečnijim prisiljavanjem na rad, a u toku drugog dela propada zato što nema posla“ (Marks, 1978: 423).

6 Autor knjige *Good Jobs, Bad Jobs: The Rise of Polarized and Precarious Employment Systems in the United States, 1970s-2000s*, jedne od prvih koja je na sveobuhvatan način analizirala polarizaciju tržišta rada u Americi u dijahronoj perspektivi.

njenjem troškova radne snage, a ujedno i podriva kolektivnu moć radnika i radničkih sindikata); 4) ideološki vakuum u svetu (u prethodnim prekar-nim periodima postojale su velike i „jake“ ideologije, sada diskreditovane, koje su govorile o tome kako bi izgledao svet bez tržišne dominacije); 5) dok se ranije prekar-nost vezivala za dualna tržišta, sada se odnosi na sve, te niko na tržištu rada nije zaštićen (prekarni rad proširio se na sve sektore ekonomije i postao je mnogo sveobuhvatniji, pa ona zanimanja koja su ranije bila „sigurna“, poput stručnjačkih ili menadžerskih, sada se nalaze u kategoriji prekarnih) (Kalleberg, 2009: 5–6).

No, bez obzira da li je reč o potpuno novom fenomenu ili o pojavi koja je samo poprimila drugačiji oblik u odnosu na pređašnja stanja, izve-sno je da su obeležja rada i radnih mesta velikog broja radnika manje ili više obeležena nesigurnošću i neizvesnošću, čije se posledice prelivaju i na ostale sfere života pojedinca.

2.1. Merenje prekar-nosti, prekar-nog zaposlenja i prekar-nog rada

Geri Rodžers (Gerry Rodgers) je krajem 80-ih godina XX veka među prvima upotrebio pojam prekar-nog rada i definisao četiri dimenzije prekar-nosti koje se vezuju za taj pojam. Reč je o (1) vremenskoj, (2) organi-zacionoj, (3) socijalnoj i (4) ekonomskoj dimenziji. Vremenska dimenzija predstavlja nivo sigurnosti u stalnost zaposlenja, odnosno rizik od gubitka posla, i ona se posmatra kroz ugovor o radu koji ima pojedinac. Rodžers to naziva sigurnošću u kontinuitet zaposlenja i naglašava da tu treba uključiti i neprijavljeni rad (tj. „rad na crno“ i u sivoj ekonomiji), te posmatrati da li i tu postoji nesigurnost u pogledu njegove dostupnosti. Organizaciona di-menzija pretpostavlja kontrolu nad radnim procesom, radnim vremenom, tempom rada, visinom zarade, zdravstvenim i bezbednosnim aspektom rada. Socijalna dimenzija se odnosi na pristup socijalnom i zdravstvenom osiguranju, nivo zaštite kroz sindikalno predstavništvo ili pravnu zaštitu, dok je ekonomska dimenzija prekar-nosti povezana s neadekvatnim pri-hodima. Ipak, upozorava autor, ekonomska dimenzija u neku ruku pred-stavlja dvoznačan aspekt nesigurnosti. Naime, da bismo govorili o prekar-nosti, neophodno je da niska primanja budu povezana sa siromaštvom i nesigurnim socijalnim davanjima (Rodgers, 1989: 3).

Istraživanja prekar-ne zaposlenosti i prekar-nog rada postaju sve češća kako u akademskoj literaturi tako i u istraživanjima međunarodnih orga-nizacija (v. Olsthoorn, 2014; Vives *et al.*, 2015; Van Aerden *et al.*, 2014; McKay *et al.*, 2012; Prosser, 2016; García-Pérez *et al.*, 2017; Broughton *et*

al., 2016; OECD, 2014; OECD, 2015; Eurofound, 2016).⁷ Nedavna studija OEBS-a je pokazala da je u 26 evropskih zemalja od 1995. do 2007. godine (neposredno pre izbijanja krize) oko polovine novih poslova na tržištu rada imalo karakteristike *ne*-standardnog zaposlenja (radnici na privremenim/povremenim poslovima, ali isključujući poslodavce i studente, ugovori s nepunim radnim vremenom i samozaposleni bez zaposlenih), a u periodu od 1995. do 2013. godine čak i do 60% novih radnih mesta bili su nestandardni poslovi (OECD, 2015: 29–30). Očekivano je da rast nestandardnog zaposlenja nije jednak za svaku zemlju, ali ono što se uočava kao pravilnost jeste da tu vrstu poslova obavljaju pre žene i mladi nego muškarci. Prema ovom izveštaju, među novostvorenim poslovima nastalim u periodu između 2007. i 2013. godine, četvrtina muškaraca ima nestandardne poslove, dok je taj udeo među ženama 40%, pre svega zato što su žene te koje dominantno rade nepuno radno vreme. Žene čine oko 70% prekarnih radnika u Luksemburgu, Austriji i Švajcarskoj, a više od 60% u većini nordijskih zemalja, Holandiji, Nemačkoj, Francuskoj, Belgiji. Pored žena, mladi su društvena grupa s najvećom učestalošću nestandardnog rada (oko 40%). Naime, među radnicima koji su u kategoriji privremenih/povremenih poslova, blizu polovine su radnici mlađi od 30 godina (*Ibid*: 30).

Istraživanja pokazuju i da različiti sektori privrede generišu različit nivo prekarnosti. Na primer, istraživanje španskog tržišta rada pokazuje da veći nivo prekarnosti beleže zaposleni u uslužnim delatnostima, obrazovanju, te u oblasti trgovine nekretninama i lizinga (García-Pérez *et al.*, 2017). Kao posebno ranjiva grupa radnika prepoznati su oni koji su zaposleni u medijima i u oblasti kulture (v. Mihailović, 2015; Ross, 2008). U studiji iz 2012. godine – čiji je naručilac Evropska komisija, a istraživanje je obuhvatilo 12 evropskih zemalja – ističe se da su, dugoročno posmatrano, sledeći sektori među onima koji beleže najviše prekarnosti: građevinarstvo (tzv. lažno samozapošljavanje (*bogus self-employment*)), ugostiteljstvo i poljoprivreda (sezonski rad), kao i delatnosti prerade hrane (rad na određeno vreme) (McKay *et al.*, 2012: 44).⁸ Kako obim rada ne dozvoljava detaljan prikaz i analizu većeg broja istraživanja prekarnosti i prekarnog rada, na ovom mestu je bitno uočiti da istraživanja pokazuju da postoje korelacije između sociodemografskih osobina ispitanika, vrste ugovora i grane delatnosti s prekarim radom. To je važno jer će biti polazište za formulisanje i testiranje hipoteza u ovom radu.

---

7 Međunarodne organizacije često znaju da mere pre kvalitet posla i (ne)dostojanstven rad nego prekarni rad, ali reč je o dve strane istog novčića.

8 Navedena studija o prekarom radu i socijalnim pravima koristi pristup individualnih ugovora, dok pristup individualnog izbora i kvaliteta posla ostaje po strani (v. Broughton *et al.*, 2016).

3. Prekarna zaposlenost u Srbiji

Da bismo stekli uvid u kontekstualni okvir istraživanja, neophodno je najpre, putem objektivnih pokazatelja, utvrditi prekarnu zaposlenost na tržištu rada u Srbiji. Stoga ćemo, pre svega kroz zvanične statističke pokazatelje (podaci Republičkog zavoda za statistiku, prvenstveno Anketa o radnoj snazi, kao i aktuelni Zakon o radu),⁹ a koristeći Rodžersov konceptualni okvir, posmatrati kretanje prekarne zaposlenosti na tržištu rada, i to u periodu između 2014. i 2018. godine.¹⁰

Kada je reč o istraživanjima prekarnosti u Srbiji, njih je malo. Sva istraživanja su nastala kao rezultat projekata nevladinih ili *think tank* organizacija (Mihailović, 2015; Ružić i Milićević, 2016; Jandrić i Krivokapić, 2017; Bradaš, 2017, 2018, 2018b). Značajno je pomenuti iscrpnu analizu efekata primene izmena i dopuna Zakona o radu usvojenog 2014. godine grupe autora, takođe nastalu u okviru projekta nevladine organizacije. Dovoljno je izneti samo neke od osnovnih nalaza. Zakon o radu utiče na pojeftinjenje radne snage kroz umanjeње prava zaposlenih (ekonomista Arandarenko procenjuje¹¹ da je, od stupanja Zakona na snagu, radnik pojeftinio u proseku 3%, jer je došlo do umanjeња otpremnina i dana plaćenog odsustva, a umanjena je i uvećana zarada za smenski rad). Autori iznose i nepovoljne zaključke u delu koji se tiče otkaza od strane poslodavca (nameru zakonodavca vide u olakšavanju otpuštanja radnika). Postoji trend umanjeња individualnih prava zaposlenih u različitim situacijama, kao i ignorisanje potrebe za približavanjem režima rada u radnom odnosu i van radnog odnosa (v. Reljanović, Ružić, Petrović, 2016).

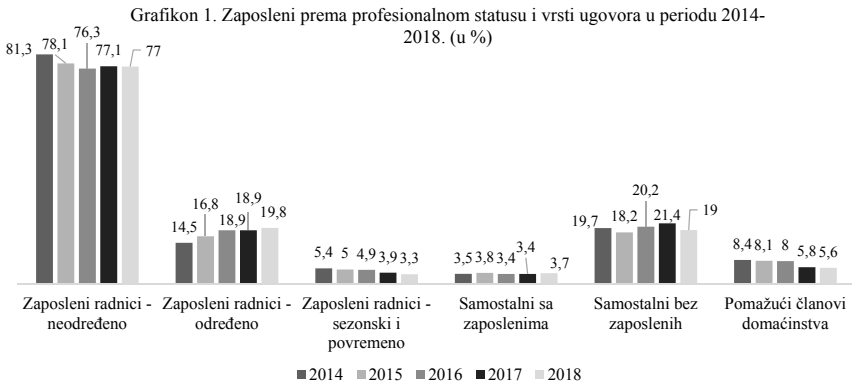
Pogledajmo najpre zvanične statističke pokazatelje o vremenskoj dimenziji prekarnosti, kroz odnos standardnog i *ne*-standardnog zaposlenja, trajanje radnog vremena i stopu neformalne zaposlenosti.

---

9 Analiza prekarne zaposlenosti na tržištu rada oslanja se na istraživanje Sarite Bradaš, koje je objavljeno u septembru 2018. godine. Bradaš je koristila isti konceptualni okvir (Rodžersove dimenzije prekarnosti), a podaci koje je analizirala zasnivali su se na Anketi o radnoj snazi i obuhvatali su period od 2014. do 2016. godine, s tim što je Bradaš pratila trendove prema podacima izraženim u apsolutnim brojevima. Autorka ovog teksta se naslanja na njene nalaze (uz procentualne prikaze, kako bi se videlo da li promene u apsolutnom smislu važe i za relativni smisao) i dopunjava ih nalazima iz 2017. i 2018. godine.

10 Razlog zbog kojeg je reč o periodu od 2014. do 2018. godine jeste promenjena metodologija Ankete o radnoj snazi, jer podaci prikupljeni pre 2014. godine nisu uporedivi s novim podacima.

11 Autori se pozivaju na materijale „Šta su efekti novog radnog zakonodavstva po tržište rada i održivu zaposlenost“, koje je Mihail Arandarenko izložio na stručnom skupu „Forum socijalni dijalog – Efekti novog radnog zakonodavstva“ (Reljanović, Ružić, Petrović, 2016: 29).

Izvor: ARS, bilteni 2014–2018.

Grafikon pokazuje da dolazi do porasta broja učešća zaposlenih na određeno vreme, koji pripadaju prekarnim oblicima rada, uz istovremeni pad udela zaposlenih radnika na neodređeno vreme. Kategorija ranjive zaposlenosti (samostalni bez zaposlenih i pomažući članovi domaćinstva) fluktuiraju – pomažući članovi domaćinstva beleže konstantan pad, dok samostalni bez zaposlenih beleže najpre porast, a potom i pad u ukupnoj zaposlenosti. Najzad, smanjuje se i udeo sezonskih i povremenih radnika u ukupnoj zaposlenosti. Takav nalaz može se dvojako protumačiti: s jedne strane, pretpostavka je da iz kategorija u kojima se beleži pad udela radnika oni ili izlaze na tržište rada (pre svega u slučaju pomažućih članova domaćinstva) ili se već nalaze na tržištu rada, ali prelaze u druge kategorije (pre svega u one koji su zaposleni na određeno vreme), dok treba uzeti u obzir i emigraciju stanovništva, s druge strane. Naime, iako ne postoje zvanični podaci o spoljnim migracijama od poslednjeg popisa stanovništva (2011. godine), međunarodne organizacije procenjuju da je samo u toku 2014, 2015. i 2016. godine Srbiju napustilo preko 160.000 građana.¹² Migratornim kretanjima, s jedne strane, moguće je objasniti rast stope zaposlenosti od 2014. godine, uz istovremeno smanjenje udela gotovo svih kategorija prema profesionalnom statusu i vrsti ugovora (sem rada na određeno vreme, ali taj porast nije toliki da bi nadomestio pad u svim ostalim kategorijama); s druge strane, trebalo bi imati na umu da od 1. januara 2014. godine važi zabrana zapošljavanja u javnom sektoru, što je verovatno doprinelo rastu broja zaposlenih na određeno vreme.

12 Podaci OECD.stat International Migration Database, dostupno na: <https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=MIG>, pristupljeno 3. 5. 2019.

Kada je u pitanju dužina radnog vremena, dok je 2014. godine 87,8% zaposlenih radnika radilo puno radno vreme, odnosno 12,2% radnika kraće od punog radnog vremena, 2018. godine je 88,7% radnika radilo puno radno vreme, a 11,3% kraće od punog radnog vremena (ARS, bilteni 2014–2018). Ako kao referentnu godinu uzmemo 2014, možemo primetiti da, u odnosu na nju, udeo zaposlenih s punim radnim vremenom raste najpre za 1% (2015), za 5,3% (2016), za 8,8% (2017) i 11,8% (2018), ali da istovremeno udeo onih koji rade kraće od punog radnog vremena najpre opada za 2,7% 2015. godine, da bi u 2016. i 2017. godini rastao za 12,9%, odnosno 11,6%, te u 2018. godini raste u odnosu na 2014. godinu za 2,1%.¹³ Drugim rečima, u skladu s porastom stope aktivnosti na tržištu rada raste broj radnika koji rade i puno i nepuno radno vreme, ali je posebno važno primetiti da, kada posmatramo 2014. kao referentnu godinu, tokom 2016. i 2017. godine udeo zaposlenih s nepunim radnim vremenom raste više od rasta broja zaposlenih s punim radnim vremenom (12,9% s nepunim, naspram 5,3% s punim, odnosno 11,6% s nepunim, naspram 8,8% s punim radnim vremenom). Međutim, tokom 2018. godine dolazi do preokreta, jer je udeo zaposlenih s punim radnim vremenom veći od promene udela zaposlenih s nepunim radnim vremenom (2018. je za 11,8% više zaposlenih s punim radnim vremenom nego 2014, odnosno za 2,1% je više zaposlenih sa nepunim radnim vremenom nego 2014. godine). Na osnovu takve fluktuacije odnosa zaposlenih prema dužini radnog vremena, nije moguće doneti zaključak o postojanju jasnih tendencija, ali je moguće primetiti da, i nakon pune četiri godine od usvajanja aktuelnog Zakona o radu, udeo zaposlenih s nepunim radnim vremenom manje ili više konstantno raste i ne vraća se na prvobitni nivo iz 2014. godine.

Što se tiče stope neformalne zaposlenosti,¹⁴ ona se kreće od 21,2% 2014. godine, preko 19,5% 2015. godine, 22% tokom 2016. godine, 20,7% u 2017. godini, do 19,5% za 2018. godinu. Iako postoji trend blagog opadanja stope neformalne zaposlenosti, ona i dalje čini gotovo četvrtinu u ukupnoj zaposlenosti. Pri tome, kako se u samom biltenu iz 2017. godine navodi, „ako bismo primenili strožu definiciju formalne/neformalne zaposlenosti, koja podrazumeva da su sva lica koja ne ostvaruju pravo ni na zdravstveno ni na penzijsko osiguranje neformalno zaposlena, tom broju bismo dodali još 192.300 lica, tako da bi broj neformalno zaposlenih iznosio 771.500, a stopa neformalne zaposlenosti 27,6%“ (ARS, 2017: 8). Ta „stroža“ definicija nije primenjena ni u poslednjem statističkom biltenu.

13 Proračun autorke na osnovu biltena ARS 2014, 2015, 2016, 2017. i 2018. godine.

14 Stopa neformalne zaposlenosti predstavlja procenat lica koja rade bez formalnog ugovora o radu u ukupnom broju zaposlenih. Ta kategorija obuhvata zaposlene u neregistrovanoj firmi, zaposlene u registrovanoj firmi, ali bez formalnog ugovora o radu i bez socijalnog i penzionog osiguranja, kao i neplaćene pomažuće članove domaćinstva.

U pogledu organizacione dimenzije prekarnosti, iako osnovni pokazatelji tržišta rada u Srbij beleže pozitivan trend u posmatranom periodu (raste stopa aktivnosti i zaposlenosti, odnosno opada stopa neaktivnosti i nezaposlenosti),¹⁵ u 2018. godini je zbirno 747.500 zaposlenih (26,4%) radilo ili više od 49 sati sedmično, ili nisu mogli da iskažu radno vreme jer ono varira od sedmice do sedmice (ARS, 2018: 20). „Zaposleni koji rade više od 48 sati mnogo češće imaju problema sa zdravljem i postizanjem ravnoteže između posla i porodičnog života nego zaposleni sa standardnim radnim vremenom, navode da je njihovo zdravlje i bezbednost ugrožena zbog posla, da posao negativno utiče na njihovo zdravlje i da se osećaju iscrpljeno na kraju radnog dana. Pored toga zaposleni sa veoma dugim radnim vremenom dvostruko češće rade kad su bolesni nego ostali zaposleni“ (Bradaš, 2018: 7).¹⁶

Indikator organizacione dimenzije prekarnosti je i postojanje atipičnog radnog vremena, koje bi inače trebalo da bude rezervisano za odmor ili za druge životne aktivnosti. Anketa o radnoj snazi registruje ove podatke, pa tako dolazimo do nalaza da u periodu od 2014. do 2018. godine postoji rast procenta zaposlenih koji rade uveče (18–22h), noću (22–06h), subotom i nedeljom, dok je jedini pad zabeležen među onima koji rade kod kuće (ARS, bilteni 2014–2018). Tako je 2014. godine uveče radilo 20% zaposlenih, da bi se 2018. taj procenat povećao na 30%; rad noću je 2014. obavljalo 7,8% zaposlenih, a 2018. godine 9,2%; subotom je 2014. radilo 38,9% a 2018. godine 42% zaposlenih, dok je nedeljom radilo 23,1% zaposlenih 2014, odnosno 26% 2018. godine. Trend je obrnut samo u pogledu rada kod kuće – 2014. je 5,1% radilo od kuće, a 2018. godine 3,5%.

Ako govorimo o socijalnoj dimenziji prekarnosti, zvanična statistika ne beleži sindikalno članstvo zaposlenih, ali generiše podatke o broju zaposlenih koji ostvaruju određena prava iz oblasti socijalne zaštite. Pravo na penzijsko i zdravstveno osiguranje, plaćeno bolovanje i plaćeni godišnji odmor u 2018. godini ostvaruje više zaposlenih nego 2014. godine. Bez prava na penzijsko osiguranje 2014. godine je bilo 5,9% zaposlenih, a 2018. ih je bilo 5,3%; bez prava na zdravstveno osiguranje je 2014. godine bilo 5,8%, da bi 2018. godine taj broj pao na 5,4%. Pravo na plaćeno bolovanje 2014. godine nije ostvarivalo 7,7% zaposlenih, a na plaćeni godišnji

15 Videti rad Dunje Poleti Ćosić u ovom zborniku.

16 Zvanična statistika ne beleži zdravstvene i bezbednosne aspekte rada, a oni bi trebalo da budu korišćeni kao indikatori organizacione dimenzije prekarnosti. Imajući u vidu Rodžersovu definiciju, ali i proširenu definiciju i dimenzije prekarnog rada (Scott-Marshall, Tompa, 2011), pored tih indikatora, trebalo bi uzeti u obzir i unutrašnji kvalitet posla, poput kontrole posla, vremenskog pritiska, podrške kolega i navedenih, izloženost faktorima okruženja, neželjenih društvenih kontakata (v. Van Aerden *et al*, 2014).

odmor 8,1%, da bi 2018. godine bez prava na plaćeno bolovanje bilo 7,4%, odnosno bez prava na plaćeni godišnji odmor 7,7% zaposlenih. Posmatrajući sve četiri godine, pad udela zaposlenih bez navedenih socijalnih prava nije bio konstantan, jer su posebno 2015. i 2016. godina beležile rast udela zaposlenih koji ne ostvaruju ova socijalna prava (ARS, bilteni 2014–2018). Dakle, socijalna dimenzija prekarnosti, naročito u poslednje dve godine, pokazuje pozitivan trend, no da bismo mogli da donesemo krajnji zaključak, u obzir bi trebalo uzeti i promene u Centralnom registru socijalnog osiguranja u posmatranom periodu.¹⁷

Najzad, ekonomska dimenzija prekarnosti meri se pre svega kroz visinu nadnice zaposlenih. Ta dimenzija ukazuje na „adekvatnost zarade koja treba da obezbedi dostojanstven život zaposlenom i njegovoj porodici“ (Bradaš, 2018: 9). RZS je od januara 2018. godine počeo da primenjuje novu metodologiju za praćenje podataka o zaradama zaposlenih i tom prilikom je izdato Saopštenje u kojem je bilo moguće videti ne samo prosečne zarade¹⁸ već i modalne zarade (zarada koja se najčešće javlja), kao i medijalnu zaradu (zarada zaposlenog iznad kojeg je polovina zaposlenih koji *zarađuju više*). Podatak je dostupan za novembar 2017. godine, od kada ne postoji podatak o modalnoj zaradi u Saopštenjima za javnost. Novembra 2017. godine, prosečna neto zarada je iznosila 47.247 RSD, medijalna neto zarada 36.788 RSD, a modalna neto zarada 25.000 RSD. Najveći procenat zaposlenih (18,8%) prima neto zaradu u intervalu 20.001–25.000 RSD, a 66,7% zaposlenih ima zaradu jednaku ili manju od prosečne neto zarade (RZS, 2018b: 15). S druge strane, prosečna potrošačka korpa u novembru 2017. godine je iznosila 69.847,72 RSD, odnosno minimalna potrošačka korpa je iznosila 36.249,06 RSD.¹⁹ Takođe, neophodno je navesti još jedan indikator ekonomske prekarnosti koji je direktno povezan s kvalitetom zaposlenja. Naime, prosečne zarade u javnom sektoru su više od prosečnih zarada van javnog sektora (prosečna bruto zarada 2018. godine u javnom sektoru je iznosila 76.926 RSD naspram 64.513 RSD van javnog sektora; prosečna bruto zarada u istoj godini kod preduzetnika i

---

17 Nažalost, na zvaničnoj internet prezentaciji Centralnog registra obaveznog socijalnog osiguranja moguće je videti broj prijavljenih po mesecima zaključno sa septembrom 2016. godine, i to samo pregled broja izvršenih prijava prema mestu podnošenja (u %), ali ne i koliki je to broj. Dostupno na: http://www.croso.gov.rs/cir/Statistika_CR/Prijava_na_osiguranje/, pristupljeno 9. 5. 2019.

18 O nedostacima metodologije kojima se obračunavaju prosečne zarade i sumnji u pouzdanost podataka više u: Bradaš, 2017: 9 i u tekstu Maje Krek objavljenom na portalu Peščanik januara 2018. godine (<https://pescanik.net/sta-znaci-prosecna-zarada-ako-je-vecina-nema/>, pristupljeno 22. 3. 2019).

19 <http://mtt.gov.rs/download/KUPOVNA%20MO%C4%86%20XI%20%202017.pdf>, pristupljeno 22. 3. 2019.

zaposlenih kod njih iznosila je 37.651 RSD) (RZS, Prosečne zarade po zaposlenom decembar, 2018).

Izneta analiza zvaničnih statističkih pokazatelja upućuje na nemogućnost donošenja jednoznačnog zaključka o trendovima u pogledu prekarne zaposlenosti na tržištu rada u Srbiji od donošenja aktuelnog Zakona o radu. Naime, rast nestandardnih oblika zaposlenja, trend porasta dužine radnog vremena i porast stope neformalne zaposlenosti značili bi i porast prekarne zaposlenosti. Međutim, pokazuje se da rast nestandardnih oblika zaposlenja važi samo u pogledu rasta udela zaposlenih koji rade određeno radno vreme, dok ostali oblici nestandardnih oblika zaposlenja (ali i standardnih) beleže pad u ukupnoj zaposlenosti, a stopa neformalne zaposlenosti pada u odnosu na 2014. godinu (2016. je bila najveća). Dalje, iako je 2018. godine udeo radnika u ukupnoj zaposlenosti koji rade nepuno radno vreme manji nego 2014. godine, ukoliko kao referentnu godinu posmatramo 2014, promena udela zaposlenih s nepunim radnim vremenom manje ili više konstantno raste i ne vraća se na prvobitni nivo iz 2014. godine. Dok svaki četvrti zaposleni radi ili više od 49 sati sedmično ili ne može da iskaže radno vreme jer ono varira od sedmice do sedmice, primećujemo i da raste udeo zaposlenih koji rade atipično radno vreme (noću, uveče, vikendom). Takođe, broj zaposlenih bez prava na socijalno i zdravstveno osiguranje i na plaćeno bolovanje i godišnji odmor je u relativnom smislu manji nego 2014. godine, iako je u apsolutnim brojevima reč o nekoliko stotina hiljada radnika. Najzad, kada je u pitanju adekvatnost zarade koja treba da obezbedi dostojanstven život zaposlenom i njegovoj porodici, zaposleni u javnom sektoru prosečno zarađuju više od zaposlenih u privatnom sektoru, a podaci su uglavnom iskazani kroz prosečne plate, čime se zamagljuje stvarna raspodela dohodaka, a prosečna potrošačka korpa, kao i minimalna potrošačka korpa, manje su od prosečne, odnosno modalne neto zarade (u 2017. godini za koju postoji podatak).

Drugim rečima, bez sumnje se može reći da prekarne zaposlenosti na tržištu rada postoji – metodologija ARS pojedince koji su radili sat vremena u sedmici pre anketiranja (prihod u gotovini, *robi ili uslugama*), kao i pomažuće članove domaćinstva, ubraja u aktivno stanovništvo, a oni se po pravilu nalaze u prekarnoj poziciji jer nisu plaćeni za svoj rad i ne ostvaruju prava iz radnog odnosa. Zaključak u pogledu markiranja trendova je teško izvesti, jer su pojedinačni indikatori prekarnosti u nekim dimenzijama bolji a u nekim lošiji u odnosu na godinu kada je usvojen novi Zakon o radu. Uz to, na RZS su nedostupni i podaci o migratornim kretanjima, pre svega o spoljnim migracijama (dostupni podaci važe za poslednji Popis iz 2011. godine).

Ono što zvanična statistika najčešće ne prikazuje jeste subjektivni doživljaj zaposlenih o prekarnosti njihovih radnih uslova. Stoga će, a imajući u vidu dosadašnja istraživanja prekarne zaposlenosti, kao i konkretan društveno-istorijski okvir i izneti kontekstualni okvir, predmet dalje analize biti ispitivanje (subjektivnog doživljaja) prekarnosti radnih uslova radno aktivnog stanovništva Srbije, s ciljem utvrđivanja trendova i činilaca koji utiču na različite dimenzije prekarnosti (organizacionu, socijalnu i ekonomsku). Polazne pretpostavke koje će biti testirane su sledeće: 1) dolazi do porasta prekarne radne uslova radno aktivnog stanovništva u periodu od 2012. do 2018. godine i 2) viši stepen prekarnosti radnih uslova 2018. godine beleže žene, mladi, zaposleni u privatnom sektoru, neformalno zaposleni, oni koji rade dodatne povremene poslove, te ispitanici sa nižim socio-ekonomskim statusom.

4. Metodološke napomene

Iz tako postavljenog cilja, jasno je da je reč o primeni Rodžersovog koncepta četiri dimenzije prekarnosti. Kao izvori podataka za testiranje hipoteza biće korišćeni podaci dobijeni u okviru Istraživanja o svakodnevnom životu domaćinstava i pojedinaca u uslovima sadašnjih društvenih promena u Srbiji iz 2012. i 2018. godine. Pitanja koja su postavljena ispitanicima generišu tri od četiri Rodžersove dimenzije prekarnosti: socijalnu, ekonomsku i organizacionu, ali ne i vremensku. Ujedno, druga hipoteza odnosi se samo na 2018. godinu, jer u oba ciklusa nisu postavljena identična pitanja koja bi se koristila kao nezavisne varijable u regresionom modelu (neka su izostavljena, a neka su drugačije zatvarana).

Pod radno aktivnim stanovništvom, prilikom analize anketnih podataka iz dva istraživačka ciklusa, podrazumevani su oni ispitanici koji su na pitanje o kategoriji zaposlenosti odgovorili da su zaposleni (dakle, bez nezaposlenih i neaktivnih), ali uz uključivanje onih ispitanika koji su odgovorili da su neaktivni, a koji često, odnosno svakoga meseca, rade povremene/privremene poslove. Na taj način, iz radno aktivnog stanovništva nisu isključeni formalno nezaposleni, ali koji su zapravo zaposleni i rade u sivoj ekonomiji, ili ispitanici koji formalno imaju status neaktivnih (poput penzionera ili studenata, i primarni radni identitet tako opisuju), a ujedno rade, i to redovno, na dopunskim poslovima. Takođe, bitno je istaći i veličinu poduzoraka – baterija pitanja koja se odnosila na radno mesto ispitanika je podrazumevala da na nju odgovaraju i formalno i neformalno zaposleni. U 2012. godini, od ukupno 1181 respondenata koja su činila poduzorak, njih 767 je odgovaralo na bateriju pitanja koja se tiče radnih uslova, a u 2018. godini je, od ukupno 1088 radno aktivnih ispitanika, njih

890 odgovaralo na ta pitanja. Iako je ovo rezultat anketarske greške (i/ili odbijanja ispitanika da odgovori na pitanja), nedavanje odgovora na pitanje je slučajno raspoređeno. To znači da se ispitanici koji nisu davali odgovor nalaze i u kategoriji formalno i u kategoriji neformalno zaposlenih, ali da ujedno broj onih koji su odgovarali na bateriju pitanja i dalje ostaje dovoljno veliki za analizu.

5. Prekarnost radnih uslova radno aktivnog stanovništva Srbije

Prekarnost radnih uslova merena je u dva istraživačka talasa (2012. i 2018. godine), prvenstveno kroz bateriju pitanja koja se odnosila na probleme na radnom mestu s kojima se suočavaju zaposleni. Baterija je sadržala devet pitanja, a u tabeli 1 su označene samo one promene koje su statistički značajne.

Tabela 1. Prekarnost radnih uslova

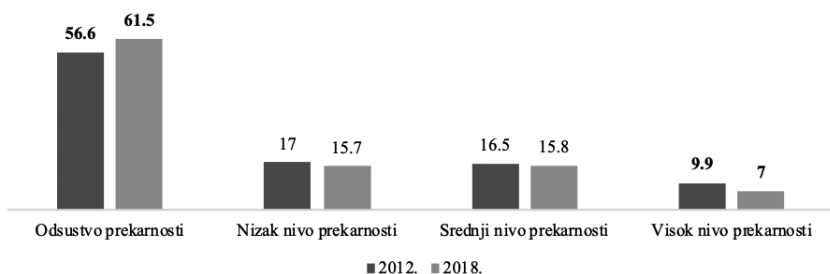
Iskazi – Da li se na svom radnom mestu suočavate sa nekim od navedenih problema...? (u %)	2012.	2018.
Neredovna plata	18,6	10,1
Neplaćen prekovremeni rad	24,4	21,7
Uskraćivanje bolovanja	11,2	9,5
Uskraćivanje plaćenog godišnjeg odmora	11,2	9
Nedefinisani radni zadaci	16,7	19,1
Omalovažavanje	11,8	10,4
Seksualno uznemiravanje	1,8	1
Neuplaćivanje doprinosa	10,9	6,4
Zabrana ili ometanje samostalnog sindikalnog organizovanja	4,8	4,3

Ukoliko pogledamo koje od navedenih promena su statistički značajne, izdvajaju se samo neredovna plata i neuplaćivanje doprinosa. Drugim rečima, i pored poboljšanja opštih pokazatelja na tržištu rada (veća stopa zaposlenosti i aktivnosti 2018. godine naspram 2012), može se zaključiti da je do značajnog poboljšanja došlo samo u pogledu ta dva pokazatelja, dok ostali stagniraju.

Da bismo preglednije iskazali izloženost prekarnim uslovima rada, načinili smo indeks intenziteta prekarnosti radnih uslova od 9 korišćenih indikatora. Odlučili smo da u okviru indeksa razlikujemo odsustvo prekarnosti (ukoliko bi ispitanik na sva pitanja odgovorio da se ne suočava s navedenim problemima), nizak nivo prekarnosti (ukoliko je ispitanik odgovorio s „da“ barem na jedno pitanje), srednji nivo prekarnosti (dva

ili tri potvrdna odgovora) i visok nivo prekarnosti (preko četiri potvrdna odgovora) (grafikon 2). Napravljena je takva, a ne ravnomerna podela, jer pojedinačni elementi nemaju jednaku težinu (npr. nedefinirani radni zadaci i neredovna plata).

Grafikon 2. Intenzitet prekarnosti radnih uslova
(2012. i 2018. godina, u %)

Ukoliko pogledamo koje promene dostižu nivo statističke značajnosti, primećujemo da se značajno snižava procenat zaposlenih koji su izloženi visokom nivou prekarnosti, odnosno da raste procenat zaposlenih koji beleže odsustvo prekarnosti, dok kod ostale dve kategorije intenziteta prekarnosti (nizak i srednji nivo) nema statistički značajne razlike.

Na osnovu poređenja rezultata iz dva istraživačka ciklusa, a testirajući prvu pretpostavku (da dolazi do porasta prekarnih radnih uslova), možemo zaključiti da u posmatranom periodu ipak ne dolazi do povećanja prekarnosti radnih uslova. Međutim, to ne znači da je reč o potpuno jednoznačnom trendu, te da dolazi do pada prekarnosti svih radnih uslova. Pre bi se moglo reći da do pada prekarnosti dolazi, pre svega, u pogledu jednog dela socijalno-ekonomske dimenzije (redovnosti prihoda i uplaćivanja doprinosa). To poboljšanje uslova rada moglo bi se objasniti time da je 2012. godina najviša tačka efekata krize iz 2008. godine, nakon čega dolazi do oporavka privrede. U tom smislu, ne iznenađuje da kod pojedinih indikatora prekarnosti dolazi do povećanja zabeleženih vrednosti, ali su ostali indikatori iste dimenzije, kao i indikatori organizacione dimenzije, nepromenjeni u odnosu na 2012. godinu. Pri tome, ne treba zaboraviti da navedeni nalazi ipak predstavljaju subjektivnu procenu ispitanika. S obzirom na to da subjektivna procena ne mora nužno odgovarati objektivnim pokazateljima ili očekivanjima istraživača (v. Warr & Inceoglu, 2018), mnoga istraživanja upravo iz tog razloga izbegavaju da uključe subjektivni doživljaj ispitanika, te na taj način nastoje da umanje efekte subjektivne procene kao izvora pristrasnosti (v. Van Aerden *et al.*, 2014). Ipak, autorka

ovog teksta smatra da bi se subjektivna procena ispitanika morala uzimati u obzir, iako s rezervom i imajući na umu sva ograničenja. Nije opravdano u potpunosti isključiti iz istraživanja procenu ispitanika, jer iako ona ne mora objektivno odslikavati realnost, ipak je bar donekle utemeljena u njoj.

Da bismo testirali drugu hipotezu, primenjena je najpre faktorska analiza, u okviru koje su se izdvojile dve dimenzije, čija je vrednost latentnih korena iznad jedan – prvi faktor je nazvan socijalno-ekonomska prekarnost, a drugi organizaciona prekarnost (tabela 2).²⁰

Tabela 2. Konfirmatorna analiza glavnih komponenti
– dimenzije prekarnosti, 2018. godina

Rotirana komponentna matrica		
Iskazi – Da li se na svom radnom mestu suočavate s nekim od navedenih problema...?	Komponente	
	Socijalno-ekonomska prekarnost	Organizaciona prekarnost
Neredovna plata	0,475	
Neplaćen prekovremeni rad		0,646
Uskraćivanje bolovanja	0,751	
Uskraćivanje plaćenog godišnjeg odmora	0,836	
Nedefinisani radni zadaci		0,775
Omalovažavanje		0,774
Neuplaćivanje doprinosa	0,725	
Zabrana ili ometanje samostalnog sindikalnog organizovanja	0,414	
KMO 0,784; Značajnost 0,000; Ukupno % 51,814		
Metod ekstrakcije: Maksimalna verodostojnost; Metod rotacije: Varimaks s Kajzerovom normalizacijom		

Da bismo videli šta je to što potencijalno određuje izdvojene dve dimenzije prekarnosti, primenjen je regresioni model (tabela 3). Kao nezavisne promenljive, u model su bili uključeni: mesto rođenja (grad/selo), region, pol, starost, veličina firme i pozicija u firmi, dodatni posao, materijalni položaj, obrazovanje, grana delatnosti, te kategorija zaposlenosti.²¹ Regresioni model objašnjava 13,5% varijanse kada je u pitanju socijalno-

20 Iskaz o seksualnom uznemiravanju je izbačen iz analize, jer je suviše mali broj ispitanika potvrdno odgovorio na ovo pitanje.

21 Referentne kategorije su sledeće: mesto rođenja – *grad*, veličina firme – *velike firme* (preko 50 zaposlenih), region – *Beograd*, dodatni posao – *bez dodatnog posla*, pozicija u firmi – *ne upravlja radom drugih*, privredni sektor – *tercijarni sektor*, obrazovanje – *srednja škola*, interakcija pola i kategorije zaposlenosti – *formalno zaposleni muškarci*. *Starost i materijalni položaj* su dati kao kontinuirana obeležja.

-ekonomska dimenzija prekarnosti radnih uslova, odnosno tek 4,5% varijanse kada je reč o organizacionoj dimenziji.

Tabela 3. Prediktori socijalno-ekonomske i organizacione prekarnosti, 2018. godina

Prediktori	Socijalno-ekonomska prekarnost		Organizaciona prekarnost	
	Standardizovani Beta koeficijent	Značajnost	Standardizovani Beta koeficijent	Značajnost
(Konstanta)		0,433		0,188
Starost ispitanika	-0,048	0,114	0,009	0,772
Selo	0,026	0,471	-0,045	0,231
Materijalni položaj	-0,088	0,015	-0,061	0,108
Veličina firme (do 50)	0,089	0,008	-0,045	0,197
Vojvodina	-0,103	0,005	-0,024	0,528
Šumadija i Zapadna Srbija	-0,018	0,626	-0,076	0,051
Južna i Istočna Srbija	0,007	0,846	-0,088	0,018
Dodatni posao	0,085	0,004	0,047	0,135
Upravlja radom drugih	0,037	0,258	0,031	0,368
Primarni sektor	0,024	0,540	-0,020	0,626
Sekundarni sektor	0,106	0,001	-0,007	0,831
Kvartarni sektor	-0,012	0,735	0,003	0,931
Osnovna škola	0,054	0,195	-0,021	0,631
Srednja škola	0,053	0,152	0,008	0,832
Žene formalno zaposlene	0,016	0,629	0,067	0,060
Muškarci neformalno zaposleni	0,148	0,000	0,048	0,128
Žene neformalno zaposlene	0,163	0,000	-0,030	0,328
Muškarci neformalno samozaposleni	0,142	0,000	-0,036	0,247
Žene neformalno samozaposlene	0,059	0,044	0,040	0,192
Muškarci formalno samozaposleni	0,031	0,313	-0,037	0,245
Žene formalno samozaposlene	-0,017	0,580	-0,066	0,040
Muškarci preduzetnici	-0,025	0,427	-0,066	0,046
Žene preduzetnice	0,001	0,981	-0,065	0,041
Žene poljoprivrednice	0,018	0,596	0,006	0,868
Muškarci poljoprivrednici	0,032	0,405	0,022	0,587
	R ² 0,135		R ² 0,045	

Kao statistički značajni prediktori socijalno-ekonomske dimenzije prekarnosti radnih uslova javljaju se: materijalni položaj ispitanika, veličina firme u kojoj ispitanik radi, region, postojanje dodatnog posla, sektor privrede u kojem ispitanik radi i interakcija pola i kategorije zaposlenosti. Dakle, zaposleni u manjim firmama (ispod 50 zaposlenih), ispitanici koji pored osnovnog rade i dodatni posao, zaposleni u sekundarnom sektoru (u odnosu na one iz tercijarnog sektora), neformalno (samo)zaposleni i muškarci i žene, te ispitanici s nižim materijalnim standardom²² pre će beležiti socijalno-ekonomsku dimenziju prekarnosti radnih uslova. S druge strane, ispitanici zaposleni u Vojvodini nalaze se u boljem položaju na tržištu rada u pogledu ove dimenzije prekarnosti nego oni u Beogradu.

U pogledu organizacione prekarnosti, kao statistički značajni prediktori izdvajaju se samo region i interakcija pola i kategorije zaposlenosti. Tako se zaposleni u Južnoj i Istočnoj Srbiji, kao i preduzetnici i preduzetnice, te formalno samozaposlene žene, nalaze u boljem položaju u pogledu organizacione dimenzije prekarnosti radnih uslova od zaposlenih u Beogradu, odnosno formalno zaposlenih muškaraca.

Prilikom tumačenja dobijenih rezultata vrlo je važno imati u vidu da podaci predstavljaju procenu ispitanika, te je stoga dopušteno posmatrati kako na subjektivnu percepciju prekarnosti radnih uslova utiču objektivni pokazatelji poput rada u neformalnoj ekonomiji, dodatnog posla i socio-ekonomskog statusa. Analiza je pokazala da se izdvajaju određeni prediktori, posebno u slučaju socijalno-ekonomske dimenzije prekarnosti radnih uslova, koji se delimično poklapaju s prethodno izvedenim teorijskim pretpostavkama. Naime, obavljanje dodatnog posla i niži materijalni položaj su se, kao što je i očekivano, izdvojili kao nezavisne varijable koje određuju zavisnu (socijalno-ekonomska dimenzija), ali se pol, zaposlenje u privatnom sektoru i neformalna zaposlenost nisu na taj način jasno izdvojili kao prediktori: kao prediktor se javlja interakcija pola i kategorije zaposlenosti, a u privrednom sektoru se izdvaja rad u lakoj i teškoj industriji (sekundarni sektor). Najzad, u pogledu organizacione dimenzije prekarnosti radnih uslova, teorijski pretpostavljeni prediktori se ne izdvajaju kao značajni, sem u interakciji pola i kategorije zaposlenosti. Dobijeni rezultat da su formalno samozaposlene žene, kao i preduzetnici i preduzetnice, u manje prekarnoj poziciji u pogledu organizacione dimenzije prekarnosti ne iznenađuje, jer su to zaposleni koji sami određuju elemente rada koji čine organizacionu dimenziju prekarnosti. S posebnim oprezom treba uzeti dobijene nalaze kada je u pitanju organizaciona dimenzija prekarnosti, jer korišćeni regresioni model objašnjava vrlo mali deo varijanse. Najzad, starost se nije izdvojila kao značajan prediktor ni u jednom modelu.

---

22 Negativan predznak označava da s rastom materijalnog položaja opada socijalno-ekonomska dimenzija prekarnosti.

6. Zaključak

Cilj analize u tekstu bio je da se ispituju dva aspekta prekarne zaposlenosti radno aktivnog stanovništva u Srbiji: da li je moguće uočiti neke trendove u pogledu prekarnosti radnih uslova i koji su činioci koji uslovljavaju veću socijalno-ekonomsku, odnosno organizacionu prekarnost radnih uslova zaposlenih.

Testirane su dve hipoteze. Prva je glasila da dolazi do porasta prekarnih radnih uslova radno aktivnog stanovništva u periodu od 2012. do 2018. godine, i ona je odbačena. Analiza je pokazala da u posmatranom periodu ipak ne dolazi do povećanja prekarnosti radnih uslova. Međutim, to ne znači da je reč o potpuno jednoznačnom trendu, te da dolazi do pada prekarnosti svih radnih uslova. Pre bi se moglo reći da dolazi do pada prekarnosti, ali ne u svim pokazateljima, već pre svega u pogledu jednog dela socijalno-ekonomske dimenzije (redovnost prihoda i uplaćivanje doprinosa). Taj nalaz bi se mogao objasniti ne samo oporavkom ekonomije od 2012. godine i boljim statističkim pokazateljima na tržištu rada u 2018. godini već i poboljšanjem materijalnog položaja ispitanika (s obzirom na to da je reč o subjektivnoj proceni radnih uslova).²³ Ostali indikatori iste dimenzije, kao i indikatori organizacione dimenzije, nepromenjeni su u odnosu na 2012. godinu, što bi značilo da u subjektivnom doživljaju ostalih radnih uslova ispitanika nije došlo do značajnih promena.

Druga pretpostavka je da viši stepen prekarnosti radnih uslova u 2018. godini beleže žene, mladi, zaposleni u privatnom sektoru, neformalno zaposleni, oni koji rade dodatne povremene poslove, te ispitanici s nižim socio-ekonomskim statusom, i ona je tek delimično potvrđena. Naime, u pogledu organizacione dimenzije prekarnosti, kao značajan faktor prekarnosti izdvaja se pol u kategoriji zaposlenosti (preduzetnici/ce i formalno samozaposlene žene, koji se nalaze u boljem položaju u odnosu na formalno zaposlene muškarce). S druge strane, kada je reč o socijalno-ekonomskoj dimenziji prekarnosti radnih uslova, obavljanje dodatnog posla i niži materijalni položaj su se, kao što je i očekivano, izdvojili kao nezavisne varijable koje određuju zavisnu (socijalno-ekonomska dimenzija), ali se pol, zaposlenje u privatnom sektoru i neformalna zaposlenost nisu izdvojili kao samostalni prediktori. Pol se javlja kao značajan faktor prekarnosti u kategorijama zaposlenosti (neformalno (samo)zaposleni muškarci i žene), a u privrednom sektoru se izdvaja rad u lakoj i teškoj industriji (sekundarni sektor). Starost se nije izdvojila kao značajan prediktor ni u jednom modelu.

---

23 Videti rad Željke Manić i Anđelke Mirkov u ovom zborniku.

Iako se nizak materijalni položaj i obavljanje dodatnog posla, koji su se izdvojili kao prediktori prekarnosti radnih uslova, mogu posmatrati i kao njeni indikatori, reč je pre svega o subjektivnoj proceni ispitanika, koja je objašnjavana objektivnim pokazateljima. Uz to, pojedini autori ne vezuju prekarnost isključivo za niži materijalni standard, već smatraju da se ona kao takva proteže kroz celokupnu društvenu strukturu i pogađa sve (Kalleberg, 2009). Izdvajanje sekundarnog sektora privrede upućuje na zaključak da su industrijski radnici u Srbiji u posebno ranjivijoj poziciji. Međutim, neizdvajanje pola i starosti kao samostalnih i jasnih prediktora prekarnosti, što bi se očekivalo na osnovu teorijskog okvira i dosadašnjih akademskih i istraživanja međunarodnih organizacija, javlja se kao činilac koji bi trebalo dodatno ispitati da bi se ponudilo celovito objašnjenje.

Literatura

- Alberti, G, Bessa, I, Hardy, K, Trappmann, V, & Umney, C. 2018. In, Against and Beyond Precarity: Work in Insecure Times. *Work, Employment and Society*, 32(3), 447–457.
- Betti, E, 2016. Precarious Work: Norm or Exception of Capitalism? Historicizing a Contemporary Debate: A Global Gendered Perspective. In: E. Betti and K. Miller (eds), *The Power of the Norm. Fragile Rules and Significant Exceptions*, Institut für die Wissenschaften vom Menschen, Junior Visiting Fellows' Conference, 35, 2016. Dostupno na: <https://goo.gl/3iA1e1>.
- Bradaš, S. 2017. *Statistika i dostojanstven rad: Kriička analiza političkog tumačenja statistike rada*. Beograd: Fondacija Centar za demokratiju.
- Bradaš, S. 2018. *Prekarna zaposlenost na tržištu rada Srbije*. Beograd: Fondacija Centar za demokratiju.
- Bradaš, S. 2018b. *Politike zapošljavanja u Srbiji – podstrek (ne)dostojanstvenom radu*. Beograd: Fondacija Centar za demokratiju.
- Broughton, A, et al. 2016. *Precarious Employment in Europe part 1: patterns, trends and policy strategy*, (Employment and Social Affairs). Brussels: European Parliament. Directorate-General for Internal Policies. Policy Department A: Economic and Scientific Policy.
- Burdije, P. 1999. *Signalna svetla: Prilozi za otpor neoliberalnoj invaziji*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Davies, R. B, Vadlamannati, K. C. 2013. A race to the bottom in labour standards? An empirical investigation. *Journal of Development Economics*, Vol. 103 (0), pp. 1–14.
- Đurić, M. 1962. *Problemi sociološkog metoda*. Beograd: Savremena škola.
- Eurofound 2016. *Sixth European Working Conditions Survey – Overview report*, Publications Office of the European Union, Luxembourg. Dostupno na: <https://www.eurofound.europa.eu/publications/report/2016/working-conditions/sixth-european-working-conditions-survey-overview-report>.

- Fajgelj, S. 2005. *Metode istraživanja ponašanja* (II dopunjeno izdanje). Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Foti, A. 2017. *General theory of the precariat*. Amsterdam: Institute of Network Cultures.
- García-Pérez, C. & Prieto-Alaiz, M. & Simón, H. 2017. A New Multidimensional Approach to Measuring Precarious Employment. *Social Indicators Research*, Vol. 134(2), pp. 437–454.
- ILO. 2012. *From Precarious Work to Decent Work: Outcome Document to the Workers' Symposium on Policies and Regulations to Combat Precarious Employment*. Geneva: ILO, Bureau for Workers' Activities.
- Jandrić, M, Krivokapić, D. 2017. *Profil radnika zaposlenih preko agencija za privremeno zapošljavanje*. Beograd: Fondacija Centar za demokratiju.
- Kalleberg, A. 2009. Precarious Work, Insecure Workers: Employment Relations in Transition. *American Sociological Review*, 74(1), 1–22.
- Krek, M. (2018, 4. januar). Šta znači „prosečna zarada“ ako je većina nema? *Peščanik*. Dostupno na: <https://pescanik.net/sta-znaci-prosecna-zarada-ako-je-vecina-nema/>.
- Marković, A. 2018. Prekarnost i migranti: prolazni izazov ili pretnja za sigurnost i stabilnost neoliberalizma. Lutovac, Z, Mrđa S. (prir.) *Savremene migracije i društveni razvoj: interdisciplinarna perspektiva*. Beograd: SSD, IDN, ISI Filozofski fakultet.
- Marković, A, Jovanović-Ajzenhamer N. 2018. Klasično nasleđe savremenog fenomena: Veberovo shvatanje društvene stratifikacije i prekarijat. *Kultura polisa*, Vol. XV, No. 37: 533–544.
- Marks, K. 1978. *Kapital. Prvi tom*. Beograd: Prosveta.
- McKay, S., Jefferys, S., Paraskevopoulou, A. and Keles, J. 2012. *Study on precarious work and social rights*. Working Lives Research Institute. Carried out for the European Commission (VT/2010/084).
- Mihailović, Srećko (ur.) 2015. *Od novinara do nadničara. Prekarizacija rada i života*. Beograd: Fondacija za otvoreno društvo, Centar za razvoj sindikalizma.
- OECD. 2014. *OECD Employment Outlook 2014*. Paris: OECD Publishing.
- OECD. 2015. *In It Together: Why Less Inequality Benefits All*. Paris: OECD Publishing.
- Olsthoorn, M. 2014. Measuring precarious employment: A proposal for two indicators of precarious employment based on set-theory and tested with Dutch labor market-data. *Social Indicators Research*, Vol. 119, No. 1, pp. 421–441.
- Piketi, T. 2015. *Kapital u XXI veku*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Prosser, T. 2016. Dualization or Liberalization? Investigating Precarious Work in Eight European Countries. *Work, Employment and Society*, 30(6), 949–965.
- Reljanović, M., Ružić, B., Petrović, A. 2016. *Analiza efekata primene izmena i dopuna Zakona o radu*. Beograd: Fondacija Centar za demokratiju.
- Rodgers, G. 1989. Precarious work in Western Europe. In: Rodgers, G., Rodgers, J. (ed.). *Precarious Jobs in Labour Market Regulation: The Growth of Atypical Employment in Western Europe*. Geneva: International Institute for Labour Studies.

- Ružić, B, Milićević, M. (ur.). 2016. *Pojmovnik dostojanstvenog rada*. Beograd: Fondacija Centar za demokratiju.
- RZS. 2014. *Anketa o radnoj snazi u Republici Srbiji, 2014*. Beograd.
- RZS. 2015. *Anketa o radnoj snazi u Republici Srbiji, 2015*. Beograd.
- RZS. 2016. *Anketa o radnoj snazi u Republici Srbiji, 2016*. Beograd.
- RZS. 2017. *Anketa o radnoj snazi u Republici Srbiji, 2017*. Beograd.
- RZS. 2018. *Anketa o radnoj snazi u Republici Srbiji, 2018*. Beograd.
- RSZ. 2018b. *Promena izvora podataka za izračunavanje prosečnih zarada*. Beograd. Dostupno na: http://www.stat.gov.rs/media/2437/zarade_brosura.pdf.
- RZS. 2019. „Prosečna zarada po zaposlenom, decembar 2018“. Saopštenje br. 041, god. LXIX, 26. 2. 2019. Dostupno na: <http://publikacije.stat.gov.rs/G2019/Pdf/G20191041.pdf>.
- Scott-Marshall, H, & Tompa, E. 2011. The health consequences of precarious employment experiences. *Work: A Journal of Prevention Assessment & Rehabilitation*, 38(4), 369–382.
- Standing, G. 2011. *The Precariat: The New Dangerous Class*. London: Bloomsbury.
- Van Aerden, K, Moors, G, Levecque, K. et al. 2014. Measuring Employment Arrangements in the European Labour Force: A Typological Approach. *Social Indicators Research*, Vol. 116 (3), pp. 771–791.
- Vives, A, González, F, Moncada, S, Llorens, C, Benach, J. 2015. Measuring precarious employment in times of crisis: the revised Employment Precariousness Scale (EPRES) in Spain. *Gaceta Sanitaria*, Vol. 29, Issue 5, pp. 379–382.
- Warr, P, & Inceoglu, I. 2018. Work Orientations, Well-Being and Job Content of Self-Employed and Employed Professionals. *Work, Employment and Society*, 32(2), 292–311.
- White, J. 2018. Precarious work and contemporary capitalism. *Trade Union Futures*. [online]. Dostupno na <https://tradeunionfutures.wordpress.com/essays/>.
- Zajić, G. 2015. Prekarnost, siromaštvo i socijalna isključenost (6), u: Centar za razvoj sindikalizma. *Prekarnost radnika Srbije – istraživanje Centra za razvoj sindikalizma*. Beograd: Centar za razvoj sindikalizma. Dostupno na: <http://www.sindikats.org.rs/pdf/Edukacija/Srecko/Prekarnost%20radnika%20Srbije.pdf>.

RADNE ORIJENTACIJE I RADNO MOTIVISANA MOBILNOST U SRBIJI – KOMPARATIVNA PERSPEKTIVA

Dunja Poleti Ćosić*
Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Institut za
sociološka istraživanja

1. Uvod

Ovaj rad se bavi radnim orijentacijama u komparativnoj perspektivi, odnosno njihovom rasprostranjenosti među građanima Srbije koji su aktivni na tržištu rada. Posebna pažnja je posvećena radno motivisanoj prostornoj mobilnosti. Iako ne postoji jedinstvena definicija radnih orijentacija, one se najčešće sagledavaju iz perspektive savremenih teorija racionalnog izbora, definišu se kao preferencije ili poželjne vrednosti u vezi s radnim aranžmanima, a operacionalizovane su kroz spremnost aktera da prihvate određene ponude posla.

Izučavanje radnih orijentacija važno je iz nekoliko razloga. S jedne strane, kroz praćenje obrazaca radnih orijentacija stičemo uvid u promene, ne samo na tržištu rada već i u domenu dominantnih vrednosti. Kako su radne orijentacije determinisane objektivnim kretanjima u sferi rada, njihovim ispitivanjem dolazimo do saznanja o individualnim percepcijama i prihvatanjima ovih kretanja. Istovremeno, radne orijentacije predstavljaju i važne determinante ekonomske akcije. Upravo iz tog razloga, proučavanje spremnosti građana da se prilagode promenama od velikog je značaja za sticanje uvida u mogućnosti reformisanja tržišta rada, odnosno u kapacitete jednog društva za uspešno balansiranje između ponude i tražnje na tržištu rada.

Na globalnom planu, u poslednjih nekoliko decenija, domen rada pretrpeo je brojne promene, počevši od preraspodele radne snage po delatnostima, teritorijalnog razmeštanja povezanog s prostornom pokretljivošću,

---

* dunja.poleti@gmail.com

preko transformacije načina rada, uslova rada i sadržaja rada¹ (Nazarova, Galimova i Galina, 2019). Poslovi su postajali sve manje vezani za stalni radni odnos, pa je pitanje spremnosti ljudi da se uključe u fleksibilnije, kratkoročnije i samostalnije radne angažmane, a posebno pitanje spremnosti na prostornu mobilnost, postalo veoma bitno. U postsocijalističkim zemljama, promene u sferi rada bile su još turbulentnije, jer su ujedno bile posledica kako rušenja socijalizma i karijerne stabilnosti tako i uključivanja u globalnu, dinamičku, postfordističku sferu rada.

Tokom devedesetih godina XX veka, Srbija je bila društvo blokirane transformacije, čije su specifičnosti u sferi rada karakterisale nedovoljno svojinsko i gransko restrukturisanje, porast nezaposlenosti, uvećanje obima neformalne ekonomije, ali i porast privatnog preduzetništva (Babović, 2009: 174). Od 2000. godine i deblokiranja transformacije pa do danas, tržište rada bilo je pogođeno dvema važnim grupama faktora. Prva grupa se odnosila na procese transformacije i restrukturisanja preduzeća, koji su tekli uporedo sa širim društvenim reformama. Druga grupa se odnosila na uticaje ekonomske krize u periodu od poslednjeg kvartala 2008. godine, koji su doveli do duboke sistemske krize i novih recesija (Jandrić i Molnar, 2017). I jedna i druga vrsta faktora naterali su radnu snagu da se prilagođava novim uslovima rada i da usklađuje svoje ekonomske strategije s izmenjenim strukturama šansi kako bi pronašla ili zadržala posao (Babović, 2009). Nakon izlaska srpske privrede iz poslednje recesije, počeo je period relativno umerenog privrednog rasta i uvećanja stope zaposlenosti.

Ovaj rad je posvećen subjektivnim percepcijama transformacija u sferi rada, odnosno vrednostima i spremnošću aktera da se prilagode navedenim promenama. Komparativni pristup omogućen je zahvaljujući longitudinalnim istraživanjima koje Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu sprovodi duži niz godina. Prethodni ciklusi realizovani su odmah nakon deblokiranja transformacije (Bolčić, 2004a), odnosno u periodu najveće recesije (Babović i Petrović, 2014). Stoga će naš cilj biti da utvrdimo kakve radne orijentacije imaju ekonomski aktivni akteri u periodu konsolidacije kapitalističkog sistema u

---

1 Pod transformacijom načina rada podrazumeva se fleksibilizacija zapošljavanja u svim njegovim oblicima, počevši od eksternalizacije poslovnih procesa (*outsourcinga*) do skraćivanja radnog vremena. Transformacija radnih uslova odnosi se na stvaranje ekosistema za inovativnost i kreativnost i na deformaciju prostora, zatim na širenje informacionog okruženja i invaziju različitih pametnih sprava, rad u timovima i slično. Na kraju, transformacija sadržaja rada obuhvata rast zahteva za intelektualnom komponentom, pristup bazama znanja, što posledično dovodi do povećanja uloge novih znanja, do bržeg donošenja odluka, do rasta obima i varijabilnosti zadataka i drugih promena povezanih s digitalnom transformacijom (Nazarova, Galimova i Galina, 2019: 1150).

Srbiji, te da proverimo da li je došlo do njihovih promena od 2000. godine do danas.

U tekstu će prvo biti izložen teorijski deo, u okviru kojeg će biti objašnjeni i kontekstualizovani najvažniji rezultati prethodnih istraživanja, da bi se zatim prešlo na metodološki deo i analizu podataka.

2. Teorijski okvir

2.1. Globalni pristupi radnim orijentacijama

Radne orijentacije su postale predmet studija u industrijskoj sociologiji 1970-ih i 1980-ih godina. Do tada je zadovoljstvo radnim angažmanom objašnjavano ili kroz psihološke pristupe i naglašavanje ličnosti radnika, ili kroz ekonomske pristupe, kroz koje je pažnja usmeravana na karakteristike same radne pozicije, pre svega na prihode. Empirijska ispitivanja su pokazala koliko su motivi, vrednosti i stavovi ključni za determinisanje ponašanja na tržištu rada, radne statuse, pa čak i zarade (Hakim, 1991: 113), te su naučnici počeli da obraćaju pažnju na to kako želje i očekivanja utiču na mišljenja i ponašanja u okviru radne sfere. Tako je, na primer, Goldtorp sa svojim saradnicima (Goldthorpe 1968, nav. prema Warr & Inceoglu, 2017: 6) naglašavao da je zadovoljstvo poslom neophodno proučavati u odnosu na značenja koje pojedinci pripisuju svojoj radnoj aktivnosti, na osnovu kojih onda grade svoje radne orijentacije, dok je Kalleberg stavljao akcenat na radne vrednosti, definišući ih kao „konceptije onoga što je poželjno da pojedinci ostvare u pogledu svojih radnih aktivnosti“ (Kalleberg, 1977: 129). Uzimanje u obzir i subjektivnih faktora bilo je posledica prihvatanja značaja koji elementi kulturnog sistema imaju na oblikovanje ekonomskih akcija (Cvejić, 2011: 99–104), odnosno pristajanje uz polaznu pretpostavku da su vrednosne orijentacije i ekonomska akcija međusobno determinisani (Babović i Petrović, 2014: 154).

Iako ne postoji jedinstvena definicija, zajedničko gledište jeste da radne orijentacije predstavljaju prioritete koje pojedinci dodeljuju različitim poslovima, koji onda, dajući značenje individualnim odgovorima na radnu situaciju, oblikuju stavove i ponašanja u sferi rada² (Zou, 2015: 4). Na

---

2 Takvo shvatanje proističe iz klasične teorije racionalnog izbora, u kojoj su preferencije shvaćene kao tvrde mentalne dispozicije. Kritičari tog pristupa smatraju da ukoliko na preferencije gledamo kao na ukorenjene dispozicije, onda razum, promišljanje i izbori nisu ništa drugo do instrumenti za ostvarivanje stanja koja su pretpostavljena našim trajnim mentalnim preferencijama, te se može zaključiti da su svi naši izbori suštinski predodređeni. Za nove teoretičare racionalnog izbora, dobro uređen skup

osnovu brojnih studija, Kaleberg zaključuje da se „uticaj nagrada na zadovoljstvo poslom filtrira kroz subjektivne radne vrednosti ili važnosti koju ljudi pridaju različitim ekonomskim i neekonomskim poslovnim nagradama“ (Kalleberg, 2013, nav. prema Warr & Inceoglu, 2017: 6). Vidal konstatuje da su individualne orijentacije barem toliko važne za određenje zadovoljstva radnika koliko i opis posla (Vidal, 2007: 271), dok Rouz sugerije da je zadovoljstvo poslom proizvod zajedničkih uticaja radnih orijentacija i stvarnih radnih uslova, kao što su ugovor o radu, radno vreme i novčane nagrade (Rose, 2003: 526). U tom smislu, radne orijentacije se posmatraju kao posredujuće varijable između temeljnih vrednosnih orijentacija i realne ekonomske akcije (Babović i Petrović, 2014: 155). Osim što se na ovaj pojam gleda kao na kulturno određen, on se dovodi u vezu s klasom kojoj akteri pripadaju, njihovim porodičnim situacijama i fazom životnog ciklusa u kojoj se nalaze, kao i sa širim strukturalnim uslovima proisteklim iz demografskih karakteristika. Orijetacije se mogu javiti na ličnom, društvenom i ideološkom nivou, i to u formama koje se kreću u opsegu od širokih pogleda na svet, do specifičnih preferencija, u ovom slučaju vezanih za određene karakteristike posla (Warr & Inceoglu, 2018: 6). Bez obzira na to što se radne orijentacije nekada koriste kao sinonim za pojmove radnih vrednosti i radnih preferencija, upravo da bi se naglasila razlika između širih društveno definisanih vrednosti i ekonomski shvaćenih preferencija, u ovom radu ćemo se zadržati na pojmu radnih orijentacija.

Danas je ovaj koncept u širokoj upotrebi, a jedna od najčešćih primena vezana je za analizu i objašnjavanje razlika u zadovoljstvu poslom koje iskazuju akteri na tržištu rada. Hakim ovim pojmom objašnjava veće zadovoljstvo žena svojim poslom u odnosu na muškarce, iako one zauzimaju objektivno lošije pozicije na tržištu rada. Po njenom mišljenju, odgovor na pitanje zašto su žene zadovoljnije svojim poslovima od muškaraca trebalo bi pre tražiti u „dispozicionim“ faktorima koji su svojstveni ženama, izraženim kroz preferencije, nego u „situacionim“ faktorima vezanim za poslove koje obavljaju (Hakim, 1991: 101). Iako su njene studije bile predmet mnogih kritika kroz koje je ukazano na neotradicionalistički pristup, esencijalizaciju i predeterminaciju ženskih preferenci (Doughney & Leahy, 2006; Zou, 2015: 5), ova autorka je među prvima zaključila da su rodne razlike u zadovoljstvu pre svega posledica onoga što pojedinačni akteri vrednuju kod posla, a kako je preklapanje onoga što se želi i onoga što posao pruža veće kod žena, uočene tendencije su i očekivane.

---

preferencija obično je rezultat uspešnog razmatranja, a ne njegov preduslov (Doughney & Leahy, 2006: 44–46; Pavličić, 1997). I nakon redefinicije klasičnog pristupa, koja je podrazumevala uključivanje elemenata kulture i izmene u shvatanju uzročno-posledičnog sleda u kojem sada vrednosti prethode preferencijama, dati teorijski okvir i dalje je dominantan u objašnjenju radnih orijentacija.

Radne orijentacije se koriste i za upoređivanje osećaja blagostanja između grupa koje dele iste strukturalne položaje na tržištu rada. Vor i Inceoglu (Warr & Inceoglu, 2017: 5) fokusirali su se na poslovnu dobrobit i lične vrednosti samozaposlenih profesionalaca u poređenju sa profesionalcima iz organizacija. Odgovarajući na potrebu za većom konceptualnom diferencijacijom, autori naglašavaju razliku između izazovnih i podržavajućih radnih orijentacija i karakterisitka posla.³ Nalazi su potvrdili da samozaposleni profesionalci više vrednuju izazovne karakteristike posla nego što to čine zaposleni ne-menadžeri. Ujedno je kod samozaposlenih utvrđeno znatno bolje preklapanje između objektivno postojećih i željenih karakteristika kod izazovnih u poređenju s podržavajućim dimenzijama posla (Warr & Inceoglu, 2017: 16).

Centralni pojam ovog rada nekada se operacionalizuje i kao spremnost ljudi da prihvate određene hipotetičke poslove. Kroz takva istraživanja mere se (dis)balansi na tržištu rada, koji nastaju kao posledica neujednačenosti ponuda poslova i (ne)spremnosti radne snage da ih prihvati, odnosno meri se fleksibilnost aktera na tržištu rada. U okviru ovih studija, posebna pažnja se poklanja spremnosti na prostornu mobilnost zarad posla. U njima su teorije racionalnog izbora⁴ dopunjene saznanjima do kojih se došlo u okviru nove ekonomije migracija, teorije ljudskog kapitala i strukturalnih pristupa. Dok su prvi ukazali na to da pojedinac često ne donosi odluke samostalno, već da je veoma važan porodični kontekst, drugi su skrenuli pažnju na činjenicu da individualne karakteristike (poput obrazovanja, veština, fizičkih mogućnosti) utiču na različite troškove i koristi od migracija, a treći su naglašavali da različite socijalne strukture značajno oblikuju prepreke i mogućnosti aktera, nadilazeći njihove individualne osobine. Stoga danas sveobuhvatni modeli u determinante mobilnosti uključuju i individualne osobine i karakteristike domaćinstva, posebno one u vezi s demografskim i socio-ekonomskim varijablama, socijalne i kulturne norme, faktore ličnosti, kao što su spremnost na rizik ili prilagodljivost, kao i prilike koje dozvoljava struktura (De Jong *et al.*, 1983; Haug, 2008: 586).

---

3 Karakteristike posla koje sa sobom nose izazove uključuju finansijsku i organizacionu odgovornost, konkurenciju, zahtevne zadatke, teško donošenje odluka, zahteve za inovacijama i ličnu nezavisnost. S druge strane, karakteristike koje se mogu opisati kao pružanje podrške obuhvataju udobno radno mesto, sigurnost posla i jasnoću radne uloge. Svi poslovi sadrže mešavinu ove dve vrste osobina (Warr & Inceoglu, 2017: 5).

4 Suština teorija racionalnog izbora jeste model subjektivno očekivane koristi, koji migracije posmatra kao racionalne akcije do kojih se dolazi isključivo ako pojedinci u njima vide maksimizaciju neto koristi (Haug, 2008: 586–587).

Nalazi dosadašnjih empirijskih studija ukazuju na delimičnu nefleksibilnost aktera na tržištu rada. Na primer, kvantitativno istraživanje sprovedeno u Nemačkoj pokazuje da su nezaposlena lica spremnija da prihvate hipotetičke ponude za posao nego zaposlene osobe. Međutim, osim te generalne spremnosti, autori nisu pronašli značajne razlike u načinu na koji nezaposlene osobe procenjuju karakteristike međuregionalnih ponuda za posao u odnosu na svoje zaposlene kolege – jedina statistički značajna razlika je bila u tome što su nezaposlena lica češće od zaposlenih prihvatala kratkoročne ugovore. Takođe, nije potvrđena ni veća spremnost dugotrajno nezaposlenih lica za pristajanje na poslove s objektivno nepovoljnijim karakteristikama. Naprotiv, dugoročno nezaposleni izgledaju obeshrabreni kada im se ponude zahtevna radna mesta, a troškovi i rizici vezani za preseljenje domaćinstva za njih predstavljaju veće prepreke (Abraham *et al.*, 2013: 299–300).

Niska spremnost na prostornu mobilnost uočena je i kroz međunarodnu ISSP anketu.⁵ Naime, nalazi anketnog ciklusa o radnim orijentacijama iz 2015. godine ukazuju na to da su se, u odnosu na ponuđene opcije, ispitanici najređe odlučivali za promenu mesta boravka. Najspremniji su bili da prihvate posao koji zahteva usvajanje novih veština (81%), nakon čega sledi spremnost da se prihvati privremeno zaposlenje (60%). Duže putovanje do posla (48%) i prihvatanje nižih pozicija s manjim platama (42%) dobili su srednje jaku podršku, dok je najmanje pristalica dobila spremnost na preseljenje u okviru (26%) i van zemlje (22%) (Volk & Hudler, 2015: 117–120).

2.2. Istraživanja radnih orijentacija u Srbiji

Koncept radnih orijentacija razvijen je i primenjivan u kvantitativnim istraživanjima koje je Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu sprovodio 2003, 2007, 2012. i 2018. godine. Longitudinalni istraživački pristup omogućio je da se proprate promene u radnim orijentacijama građana Srbije, počevši od deblokirane transformacije do konsolidacije kapitalističkog sistema društvene reprodukcije, koja je danas na snazi (Lazić, 2014).

Inicijalno istraživanje iz 2003. godine sprovedeno je nakon deblokiranja društvene transformacije. Naime, proces temeljnih društvenih prome-

---

5 *Međunarodni program društvenih istraživanja (The International Social Survey Programme – ISSP)* je oblik međunarodne saradnje kroz koji se sprovode godišnja istraživanja o uverenjima, stavovima i ponašanju, pokrivajući teme relevantne za društvene nauke. Istraživanje se trenutno organizuje u 45 zemalja članica. Godine 2015, celokupna anketa bila je posvećena radnim orijentacijama (Jutz *et al.*, 2018: 96).

na, koje traju već skoro tri decenije, prošao je kroz različite faze, a najpre ga je odlikovalo blokiranje postsocijalističke transformacije društva (Lazić, 2000; Lazić i Cvejić, 2004), da bi nakon pada režima Slobodana Miloševića u Srbiji počeo period intenzivnih reformi (Lazić, 2011: 58–66). U šire definisanoj ekonomskoj sferi, promene su donele svojinsku transformaciju, u obliku razaranja društveno-državnog sektora i privatizacije, ali i sektorsku transformaciju, koju je obeležio izmenjen razmeštaj radne snage po delatnostima. Ujedno dolazi i do fleksibilizacije proizvodnih procesa i radnih organizacija. Društvena i ekonomska transformacija odrazila se i na sferu rada: pre svega, došlo je do uspostavljanja tržišta rada i njegove liberalizacije, te do promena u obimu zaposlenosti. Pređašnji socijalistički obrazac sigurnog i stalnog zaposlenja, o kojem se brinula država, transformisao se u manje sigurne vidove zaposlenosti. Ove promene su dovele kako do privremenog tako i do trajnog ispadanja aktera iz sfere rada, rasta nezaposlenosti i neformalnog rada u sivoj ekonomiji (Bolčić, 2004a: 113–115).

S jedne strane, navedene promene zahtevale su novu socio-prostornu pokretljivost i spremnost ljudi da rade u izmenjenim radnim angažmanima, a s druge, nije se moglo očekivati da će akteri u sferi rada po automatizmu menjati svoje radne orijentacije, prilagođavajući se novonastalim situacijama. Upravo su ambivalentna očekivanja bila polazna motivacija za istraživački pristup koji je razvijen. Bolčić je spremnost građana Srbije da prihvate nove oblike rada grupisao u četiri kategorije (Bolčić, 2004a: 127): 1) *spremnost da se učestalije menja vrsta posla* (koja obuhvata i spremnost da se radi svaki plaćeni posao, da se istovremeno radi u više firmi, da se prihvati posao ispod kvalifikacija, te da se stiču nove kvalifikacije, znanja i veštine); 2) *spremnost da se poveća intenzitet rada* (uključujući i rad duži od „normalnog“ radnog vremena, prihvatanje dodatnih honoranih poslova); 3) *prihvatanje nesigurnijeg zaposlenja* (napuštanje stalnog zaposlenja kako bi se radilo po ugovoru, ali za veću nadoknadu); 4) *spremnost na samostalne oblike zaposlenosti* (uz prihvatanje veće odgovornosti za nalaženje posla kroz samozapošljavanje i preduzetništvo). Nalazi za poduzorak zaposlenih osoba ukazuju na to da su zaposleni akteri na tržištu rada bili delimično spremni da prihvate tekuće promene: oni su češće birali da rade intenzivnije, uz zadržavanje režima sigurnog i samostalnog zaposlenja, istovremeno odbijajući režime nestalnog, fleksibilnog rada ili samostalnih oblika rada. Spremnost na intenzivnije angažovanje pokazali su zaposleni svih profesionalnih profila, kako radnici tako i nezaposlene osobe, dok su fleksibilnijim oblicima rada bili naklonjeniji mlađi ispitanici (Bolčić, 2004a: 145). Autor zaključuje da u početnim godinama dolazi do rasta nezaposlenosti, ne samo iz objektivnih razloga, poput svojinskog restrukturisanja, gubljenja ranijih tržišta, tehnološke i organizacijske modernizaci-

je, već i zbog subjektivnih faktora, odnosno nedovoljne spremnosti aktera da promene vrstu i način rada na koji su navikli u socijalističkom periodu.

Srbiju su u narednom periodu obeležili protivrečni trendovi u ekonomskoj sferi. Period povoljnih stopa ekonomskog rasta između 2001. i 2008. godine bio je praćen prvo pogoršanjem, a zatim i poboljšanjem pokazatelja na tržištu rada.⁶ Nakon izbijanja svetske ekonomske krize, koja se u Srbiji osetila krajem 2008. godine, obim zaposlenosti kontinuirano je opadao do 2012. godine, kada dostiže svoju najnižu tačku, a istovremeno stopa nezaposlenosti dostiže najviši nivo za celokupni posmatrani period.⁷ Iako je oporavak započeo iste godine⁸ (RSZ, ARS, 2012–2018), on se samo delom odvijao kroz smanjenje procenta nezaposlenih, dok je drugim delom do njega došlo zahvaljujući povećanju procenta neaktivnog stanovništva⁹ (Reljanović i dr., 2016: 29).

Upravo u tom periodu, sprovedena su još dva talasa istraživanja, 2007. i 2012. godine, u kojima su ispitivane radne orijentacije. Njihove rezultate uporedile su Babović i Petrović (2014), i to s ciljem da ispitaju da li je nakon početnog perioda došlo do promena u radnim orijentacijama društvenih aktera radnog uzrasta. Pokazalo se da u sva tri analizirana perioda – 2003, 2007. i 2012. godine – spremnost da se radi svaki plaćeni posao predstavlja najzastupljeniju radnu orijentaciju, s tim što opada učestalost izbora ove opcije kao ključne, čak i nakon izbijanja krize. Podaci pokazuju da iskazane radne orijentacije prate trendove u ekonomskoj sferi, i to tako što uporedo s poboljšanjem objektivnih pokazatelja raste i spremnost građana na fleksibilizaciju rada. Godine 2007, spremnost na samostalne oblike rada sustiže spremnost da se radi svaki plaćeni posao, da bi pet godina kasnije ponovo došlo do distance – u novom talasu, spremnost na bilo kakav plaćeni posao bila je mnogo češće birana od spremnosti na fleksibilnije, intenzivnije i samostalnije aranžmane. Kada se posmatraju razlike

---

6 Stopa zaposlenosti je sa 50,3 u 2001. godini pala na 40,4 u 2006. godini, da bi zatim porasla na 44,4 2008. godine (RSZ, ARS, 2003–2008).

7 Date godine, stopa zaposlenosti je iznosila 35,5 a nezaposlenosti 23,9 (Ekonomski indikatori infografik, 2017; RSZ, ARS, 2008–2012).

8 Stopa zaposlenosti se od 2014. do 2018. godine kretala od 42 do 47,6. Direktna poređenja s periodom pre 2014. godine, nažalost, nisu moguća, jer je promenjena metodologija koja se koristila u okviru Ankete o radnoj snazi (RSZ, ARS, 2012–2018).

9 Ujedno, analize za 2015. godinu pokazuju da je porast neformalne zaposlenosti u apsolutnim brojkama bio veći od pada nezaposlenosti, a udeo takozvane „ranjive zaposlenosti“, pod kojom se podrazumeva samozaposlenost i neplaćeni rad u porodičnim domaćinstvima, konstantno je iznosio oko 30% (Reljanović i dr., 2016: 29). Takođe, udeo zaposlenih u privremenim oblicima zaposlenja u ukupnom broju zaposlenih za platu je 2016. godine iznosio 23,6%, što je znatno više od proseka za EU (Jandrić, Molnar, 2017: 11–12).

između grupa po njihovim socio-demografskim i socio-ekonomskim karakteristikama, autorke zaključuju da „zapravo u velikoj meri akteri profilišu ove orijentacije imajući u vidu okolnosti i strukturne šanse povezane sa svojim obeležjima“ (Babović i Petrović, 2014: 168).

U isto vreme, detaljnija analiza spremnosti na prostornu mobilnost na istom istraživačkom materijalu ukazala je na to da promena mesta boravka zbog posla nije široko prihvaćena kao oblik fleksibilne radne strategije (Poleti, 2013). Kako je broj radno aktivnih ispitanika koji bi na pristali ovu opciju ostao gotovo nepromenjen od 2003. godine, nije se moglo govoriti o linearnoj korelaciji između reakcija radno aktivnog stanovništva i ekonomskih trendova. Kao najjači socio-demografski prediktori za izbor strategije mobilnosti izdvojeni su starost i obrazovanje, a važnim su se pokazali i bračni status, vlasništvo nad stanom/kućom i povezanost s lokalnom sredinom, koji su smanjivali verovatnoću da će promena mesta boravka za ispitanike biti prihvatljiva opcija. Tada je zaključeno da „ukoliko se prihvati stanovište ekonomističkih pristupa, prema kojima mobilnost pozitivno utiče na smanjenje regionalnih razlika i prevazilaženje neusklađenosti ponude i tražnje na tržištu rada, prikazani rezultati ukazuju na izostanak dinamičkog elementa i relativno mali potencijal stabilizacije i razvoja tržišta rada u Srbiji“ (Poleti, 2013: 154).

Između poslednja dva ciklusa istraživanja, koja su realizovana 2012. i 2018. godine, opet dolazi do brojnih promena, kako u ekonomskoj tako i u normativnoj sferi. Zvanični statistički podaci od 2014. godine do danas govore u prilog tome da je na snazi kontinuirani trend rasta stope zaposlenosti i pada stope nezaposlenosti, međutim, nije moguće direktno poređenje s prethodnim periodom zbog promenjene metodologije u okviru Ankete o radnoj snazi (RSZ, ARS, 2014–2018). Ujedno, izmene i dopune Zakona o radu iz 2014. godine otvaraju vrata drugačijem normativnom poretku.¹⁰ Promene su najavljivane kao veliki projekat usklađivanja srpskog radnog prava s pravom Evropske unije, s glavnim ciljem da se kroz razvoj politika fleksibilizacije radne snage otvori put povećanju zaposlenosti. Međutim, kritičari ovih promena tvrdili su da ovakav zakon ne može značajnije doprineti povećanju zaposlenosti, jer je za to neophodno stvaranje novih poslova bazirano na primeni ozbiljne politike industrijalizacije, delotvornijoj javnoj upravi i snižavanju troškova zapošljavanja novih radnika. Takođe, ukazano je na to da se kreatori zakona pozivaju na fleksibilizaciju rada, potpuno negirajući činjenicu da je taj koncept u Evropi

---

10 Naime, Zakon o radu je usvojen 2005. godine. Iako je do danas menjan više puta, zbog nastojanja da se zakonodavni okvir prilagodi promenjenim prilikama na tržištu rada, izmene iz 2014. godine predstavljaju najveći zahvat kada je u pitanju regulisanje radnih odnosa (Reljanović i dr., 2016: 6).

zamenjem politikom „fleksigurnosti“, koja uz fleksibilnost osigurava kako socijalna davanja nezaposlenim licima dok traže nove poslove tako i značajno drugačije tržište rada, sposobno da apsorbuje takvu vrstu fluktuacije. Generalna ocena stručne javnosti bila je da se ovim izmenama išlo ka smanjenju obima i kvaliteta prava zaposlenih, a da je postupak usvajanja praćen velikim nedostacima u transparentnosti i odsustvom socijalnog konsenzusa o predloženim izmenama (Reljanović i dr., 2016).

Upravo imajući na umu sve navedene objektivne promene, istraživačke spremnosti građana Srbije da im se prilagode dobija na značaju. Stoga će u nastavku rada biti izloženi nalazi iz poslednjeg ciklusa istraživanja, koji će biti upoređeni s prethodnim rezultatima.

3. Metodološko-hipotetički okvir

U ovom radu se proveravaju dve hipoteze. U okviru prve, ispituje se dinamika promene radnih orijentacija u zavisnosti od društvenih okolnosti. Naime, već je potvrđeno da su građani u periodu ekonomskog rasta, povećanja zaposlenosti i smanjenja nezaposlenosti spremniji na rizike koje sa sobom nose samostalniji i fleksibilniji oblici zapošljavanja, dok su, suprotno tome, u periodima krize, smanjenja zaposlenosti i povećanja nezaposlenosti spremniji da prihvate svaki plaćeni posao, da rade intenzivnije, odnosno pokazuju više spremnosti na prostornu mobilnost u cilju ostvarivanja zaposlenosti. Ako imamo u vidu ne samo konjunkturane promene u Srbiji, koje su sa sobom donele veću zaposlenost, već i normativna restrukturisanja, čiji se efekti odražavaju na kvalitet date zaposlenosti kroz fleksibilizaciju tržišta rada i smanjenje radne sigurnosti, ali i šire vrednosne orijentacije i dominantne javne diskurse, možemo očekivati da će radno aktivni građani Srbije iskazati veću spremnost da prihvate fleksibilnije i samostalnije oblike zapošljavanja, poput samozaposlenosti, preduzetništva, povremenih i honorarnih poslova.

U okviru druge hipoteze, očekivano je da se utvrde jasne razlike u preferiranim orijentacijama između društvenih aktera koji se razlikuju po polu, starosti, obrazovanju, klasnoj pripadnosti, materijalnom položaju, zaposlenosti, veličini mesta i regionu u kojem žive. Naime, na osnovu teorija humanog kapitala i strukturalnih pristupa, pretpostavlja se da će akteri profilisati svoje vrednosne orijentacije imajući u vidu okolnosti i strukturne šanse povezane sa svojim obeležjima. Konkretno, to bi značilo da će oni ispitanici čiji su troškovi prelaska u fleksibilnije radne aranžmane niži, poput muškaraca, mlađih, visokoobrazovanih, zaposlenih ispitanika

iz viših klasa i sa višim materijalnim položajem, koji žive u razvijenijim regionima Srbije, biti spremniji na atipične radne poduhvate.

Radne orijetacije merene su kroz spremnost ispitanika da prihvate različite tipove radnih aranžmana pod određenim, hipotetičkim okolnostima. Podaci su prikupljeni anketnim istraživanjem na reprezentativnom uzorku u okviru projekta *Izazovi nove društvene integracije u Srbiji*, koji je sproveo Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, u periodu od aprila do juna 2018. godine. U fokusu rada biće isključivo radno aktivno stanovništvo, odnosno osobe starosti od 15 do 65 godina, koje mogu biti zaposlene, samozaposlene (uključujući i poljoprivrednike), privremeno van posla (zbog bolesti, odmora) ili nezaposlene osobe koje aktivno traže posao (Bolčić, 2004b: 65). Iz analize su isključeni neaktivni građani (penzioneri, domaćice, studenti i učenici), jer je akcenat na stavovima onih građana koji na direktan način participiraju na tržištu rada. Poduzorak radno aktivnog stanovništva činilo je 1.219 osoba.

Radi komparacije, biće korišćeni i empirijski podaci iz istraživanja *Transformacijske strategije društvenih grupa u Srbiji* iz 2003. godine, kao i iz prethodnog istraživačkog ciklusa u okviru projekta *Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri*, realizovanog 2012. godine. Istraživanjem iz 2003. godine obuhvaćen je 1.761 radno aktivan građanin, dok je 2012. godine ovaj broj iznosio 1.418. Podaci za 2007. godinu, iako dostupni, neće biti prikazani, kako zbog toga što je odnos rezultata u tri vremenske tačke 2003, 2007. i 2012. godine već opisan na drugom mestu (Poleti, 2013; Babović i Petrović, 2014) tako i zbog pojednostavljenja analize i koncentracije na šire vremenske periode.

Težnja ka fleksibilnim radnim aranžmanima bila je operacionalizovana preko pitanja „Da biste sebi i svojoj porodici osigurali potrebna sredstva za život, spremni ste“, nakon čega je ispitanicima redom bilo ponuđeno jedanaest različitih opcija:

- da promenite mesto stanovanja ako tako dolazite do zaposlenja ili veće zarade;
- da radite bilo koji plaćen posao; da radite i duže od „normalnog“ radnog vremena;
- da radite istovremeno više poslova, u više firmi; da radite posao ispod svoje kvalifikacije, ali za znatno veću platu;
- da iz stalnog radnog odnosa pređete na povremeni, ali znatno bolje plaćen rad po ugovoru;
- da radite, uz stalan posao, i dodatne poslove po ugovoru, honorarno;

- da radite neformalno, poslove u „sivoj ekonomiji“;
- da stičete nova znanja, veštine, kvalifikacije;
- da započnete neki samostalan posao („samozaposliti se“);
- da osnujete sopstvenu firmu ili firmu sa nekim drugim vlasnicima.

Ispitanici su imali opciju da na ovo pitanje odgovore s „da“ ili „ne“. Kod pitanja vezanog za spremnost na mobilnost, krajnje odredište je ostavljeno otvorenim, čime jeste izmeren generalni stav o promeni mesta boravka, ali je ispuštena mogućnost poređenja različitih destinacija.

U cilju provere postavljenih hipoteza, osim deskriptivnih statističkih metoda i mere asocijacije (Hi kvadrat), korišćene su još faktorska analiza i binarna logistička regresija.

4. Analiza podataka

Poređenje radnih orijentacija u tri istraživačka talasa predstavljeno je u tabeli 1. Na osnovu prvih uvida, jasno je da postoji različita spremnost ljudi na prilagođavanje zahtevima tržišta rada. U 2018. godini, radno aktivno stanovništvo najčešće je bilo spremno da radi ispod kvalifikacija za veću novčanu nadoknadu (74%), da radi duže, da radi dodatno i da se obrazuje (72%), da se samozaposli (60%), te da promeni mesto boravka (59%). Međutim, sve navedene orijentacije, izuzev obrazovanja, iako su dominantne, beleže stagnaciju ili pad u odnosu na prethodni period. Upravo se kroz komparativni prikaz vidi promena svesti radne snage: dok su prihvatanje svakog plaćenog posla, pristajanje na produženo radno vreme, istovremeni rad u više firmi, rad ispod kvalifikacija za veću platu i neformalni rad u sivoj ekonomiji statistički značajno ređe birani nego 2012. godine, sticanje novih kvalifikacija, samozaposlenje, osnivanje firme i bolje plaćen honorarni posao umesto stalnog radnog odnosa, iako ne predstavljaju najčešće birane opcije, jesu statistički značajno češće birani nego pre. Takav nalaz ukazuje da, bez obzira na to što fleksibilni i atipični vidovi rada još uvek nisu glavne opcije za ekonomski aktivno stanovništvo Srbije, polako dolazi do promene svesti i gubljenja ideje o normalnosti stalnog zaposlenja, rada u istom zanimanju i istoj radnoj organizaciji tokom celog radnog veka.

Tabela 1. Procenat spremnosti na različite radne orijentacije 2003, 2012. i 2018. godine

Vrste spremnosti	Ispitanici spremni da prihvate ponuđenu alternativu, u % Poduzorak radno aktivnih		
	2003.	2012.	2018.
Promena mesta boravka zbog posla	57	57	59
Prihvatanje svakog plaćenog posla	63	61	54
Produženo radno vreme	82	80	72
Istovremeni rad u više firmi	48	55	51
Rad ispod kvalifikacije, za veću platu	76	78	74
Bolje plaćen honorarni posao umesto stalnog radnog odnosa	41	42	46
Dodatni honorarni rad uz stalan posao	73	75	72
Neformalni rad u sivoj ekonomiji	36	37	32
Sticanje novih znanja, kvalifikacija	65	68	72
Samozaposlenje	58	55	60
Osnivanje firme	46	44	53
N	1.761	1.418	1.219

Zanimljivo je primetiti da je tokom celog posmatranog perioda uočena izrazito mala spremnost ljudi za rad u sivoj ekonomiji, koja je u poslednjem talasu još i dodatno snižena za 5 procentnih poena u odnosu na prethodni period. Taj nalaz je interesantan ako se ima u vidu procenat radnih aktivnosti koji se odvija upravo u ovoj sferi. Najnovije procene ukazuju na pad obima sive ekonomije sa 21,2% BDP-a u 2012. godini na 15,4% u 2017. godini (Krtić & Radulović, 2018: 17). Međutim, ne bi trebalo izgubiti iz vida da je analiza obuhvatila samo registrovana preduzeća i registrovane preduzetnike, te ovaj procenat predstavlja samo jedan oblik aktivnosti u sivoj zoni, i to onaj koji se odvija u okviru formalnog sektora. Datom pokazatelju bi trebalo dodati i učešće neregistrovanih preduzeća, koje prema procenama iznosi 17,2%. Pored toga, neformalna zaposlenost, odnosno delimična ili potpuna isplata zarada u gotovini, čine znatno veći deo sive ekonomije nego neprijavljeni poslovni profit: od 100 dinara sive ekonomije, približno 62 dinara čine neprijavljene plate zaposlenih, a 38 dinara neprijavljeni profit (Krtić & Radulović, 2018: 18). Procene pokazuju da je stopa neformalne zaposlenosti za stanovništvo starije od 15 godina u 2016. godini iznosila 22% (Jandrić, Molnar, 2017: 13). Dakle, uprkos činjenici da bar trećina građana Srbije svoje ekonomske aktivnosti sprovodi u sivoj zoni, ova radna orijentacija nema širi legitimitet u društvu.

U tabeli 2 prikazani su odgovori dobijeni na pitanje koje se odnosilo na izbor ključne spremnosti. Naime, ispitanici su zamoljeni da izdvoje jednu od prethodno izabranih opcija kao onu koja bi bila njihov prvi izbor kako bi porodici osigurali potrebna sredstva za život. Promena mesta boravka jedna je od najčešće biranih ključnih opcija.

Tabela 2. Izbor ključne spremnosti 2012. i 2018. godine

	2003.	2012.	2018.
Promena mesta boravka zbog posla	12,1	12,9	14,6
Prihvatanje svakog plaćenog posla	23,8	18,5	8,9
Produženo radno vreme	10,8	12,5	7,6
Istovremeni rad u više firmi	3,7	3,7	3,6
Rad ispod kvalifikacije, za veću platu	5,6	5,8	8,2
Bolje plaćen honorarni posao umesto stalnog radnog odnosa	1,3	1,5	2,5
Dodatni honorarni rad uz stalan posao	13,1	14,7	13,9
Neformalni rad u sivoj ekonomiji	0,9	0,6	1,2
Sticanje novih znanja, kvalifikacija	6,0	6,6	10,3
Samozaposlenje	12,1	14,1	14,2
Osnivanje firme	10,5	9,2	15
Ukupno	100	100	100

U 2018. godini, prva po izboru je opcija osnivanja firme, čija je učestalost izbora u odnosu na prethodni period porasla za 5,8 procentnih poena, što predstavlja statistički značajan rast. Na drugom mestu se nalazi se izbor promene mesta boravka zarad posla, iako ova opcija nije statistički značajno češće birana u odnosu na prethodni talas. Naime, kako je prihvatanje svakog plaćenog posla potpuno izgubilo svoju vodeću ulogu među opcijama, i kako je zabeležen i drastičan pad pristajanja uz produženo radno vreme, mobilnost je izbila na drugo mesto. Čini se da se polako menja dosadašnji trend relativno niske spremnosti na migracije, dokazane u prethodnim istraživanjima (Bolčić, 2004a; Poleti, 2013; Poleti, 2014). Takođe, kao dve često birane opcije izdvojile su se samozaposlenje, odnosno intenziviranje rada kroz dodatni honorarni posao uz već postojeći stalni.

Veliko pristajanje uz preduzetničke radne orijentacije determinisano je nekolicinom faktora. S jedne strane, osnivanje firmi i zapošljavanje podstaknuti su strukturalnim promenama, odnosno padom ponude posla u industriji i ekspanzijom uslužnog sektora. Takođe, okretanje ka privatnom biznisu može biti odgovor na neodgovarajuće ponude na tržištu

rada. Spremnost ljudi na prihvatanje rizika i smanjenu radnu sigurnost, kako je pokazano u nekim međunarodnim istraživanjima, mogu biti posledica visoke stope nezaposlenosti i postojanja strogih propisa za zaštitu stalnih radnih mesta. S druge strane, individualizacija radnih mesta kroz samozapošljavanje može se ohrabriti od strane neoliberalne vlade koja nastoji da modifikuje norme i vrednosti kako bi stvorila nacionalnu kulturu preduzetništva, fokusirajući se na aktivno građanstvo, ličnu nezavisnost i stvaranje socio-pravno-ekonomskog okvira koji menja stavove i ponašanja aktera na tržištu rada. U tom slučaju, redukcija troškova za započinjanje novih poslova, te širenje dostupnosti potencijalnih tržišta zahvaljujući globalizaciji i dostupnosti informacionih tehnologija, mogu doprineti preduzetničkim aspiracijama (Warr & Inceogly, 2018: 2–3). U Srbiji su strukturalne promene dovele do smanjenog generisanja poslova u drugim sektorima, a vlade su probale da nadomeste ove nedostatke podsticanjem preduzetničkih aspiracija kroz različite državne programe i jačanje javnog diskursa o poželjnosti preduzetništva. Tako je, na primer, 2016. godina u Srbiji proglašena godinom preduzetništva, što je imalo za cilj da pokaže da je „Strateško opredeljenje Vlade Srbije razvoj konkurentne privrede koja, kao i sve razvijene i uspešne ekonomije modernog sveta, počiva na idejama privatne inicijative, preduzetničkog duha i društvenog konsenzusa o važnoj ulozi države i čitavog društva u podsticanju takvih vrednosti i dugoročnih politika“ (Razvojna agencija Srbije, 2016). Dakle, kroz širenje neoliberalnih vrednosti, te proglašavanje preduzetništva i proaktivnosti za opštu ekonomsku razvojnu strategiju, politički akteri su uspeali da nametnu ovu vrstu ekonomske aktivnosti kao dominantnu.

Prva hipoteza je pošla od toga da će građani u ponuđenim opcijama prepoznati dve grupe orijentacija – sklonost ka sigurnom zaposlenju, odnosno sklonost ka fleksibilizaciji radnih aranžmana. Da bi se proverila podela na dve oprečne dimenzije, urađena je faktorska analiza s indikatorskim varijablama. Putem analize glavnih komponenti s varimaks rotacijom, identifikovana su dva latentna faktora s karakterističnim korenom iznad 1. Međutim, tri varijable su imale niske faktorske skorove – spremnost na bolje plaćen honorarni posao umesto stalnog radnog odnosa i spremnost na neformalni rad u sivoj ekonomiji, koje inače imaju najmanje učešće u odgovorima, kao i spremnost na prostornu mobilnost, čiji su faktorski skorovi ukazivali da ona gotovo podjednako pripada i prvom i drugom latentnom faktoru. Stoga su ova tri odgovora isključena iz analize. Rezultati faktorske analize izkazani su u tabeli 3.

Tabela 3. Rezultati faktorske analize – faktorska punjenja

	Komponente	
	1	2
Spremnost da se radi bilo koji plaćeni posao	0,660	
Spremnost da se radi i duže od „normalnog“ radnog vremena	0,727	
Spremnost da se radi istovremeno više poslova, u više firmi	0,696	
Spremnost da se radi posao ispod svoje kvalifikacije, ali za znatno veću platu	0,667	
Spremnost da se uz stalan posao rade i dodatni poslovi po ugovoru, honorarno	0,688	
Spremnost da se stiču nova znanja, veštine, kvalifikacije		0,617
Spremnost da se započne neki samostalan posao		0,891
Spremnost da se osnuje sopstvena firma ili firma sa nekim drugim vlasnicima		0,905

Naime, pokazalo se da je podela na standardne i fleksibilne tipove poslova ispravna, s tim što je evidentno da ispitanici ne uočavaju samo dve, već četiri različite grupe orijentacija. Ako se posmatraju samo varijable uključene u faktorsku analizu, jasno je da prvi faktor oko sebe grupiše spremnost na intenzivniji rad (bilo u obliku dužeg radnog vremena, u obliku diverzifikacije poslova i rada u više firmi, bilo kroz honorarni, dodatni posao) i spremnost na deprofesionalizaciju, što bi združeno moglo biti smatrano opredeljenjem iz nužde i orijentacijom ka sigurnošću. Prvi faktor smo nazvali intenzifikacijom rada. S druge strane, grupisani su učenje, samozaposlenje i osnivanje firme, što bismo mogli nazvati odabirom iz prilike i spremnošću na rizik. Drugi faktor smo nazvali preduzetničkom orijentacijom.

Ne bi trebalo zaboraviti ni tri opcije koje su isključene iz analize zbog niskog faktorskog skora. Očigledno je da prelazak na honorane ili neformalne poslove za radno aktivne građane Srbije predstavlja vid potpune prekarizacije radnih orijentacija, na koji oni nisu spremni. Na kraju, javlja se spremnost na prostornu mobilnost, koja se mora shvatiti kao nezavisna opcija.

Na osnovu svega navedenog, možemo zaključiti da je prva hipoteza delimično potvrđena. Iako su i dalje široko prihvaćene neke opcije vezane za sigurno radno okruženje i intenziviranje poslova, postoji generalni trend rasta izbora samostalnih i atipičnih radnih angažmana. Pored dve opisane dimenzije, izdvojili su se najprekarniji oblici rada – povremeni posao umesto stalnog i rad u sivoj zoni – koje radno aktivni građani Srbije najređe biraju (više o prekarnim radnim pozicijama pogledati u tekstu Aleksandre Marković u ovom zborniku), kao i spremnost na prostornu

mobilnost, koja predstavlja najčešće biranu ključnu opciju. Veoma slični faktorski skorovi na obe dimenzije govore o tome da deo radne snage vidi ovu opciju kao eskapizam i potez iz nužde, dok drugi deo u promeni mesta boravka vidi proaktivnu strategiju.

Dalja analiza imala je za cilj da pokaže povezanost humanog kapitala i strukturalnih ograničenja (operacionalizovanih preko socio-demografskih i socio-ekonomskih karakteristika) s radnim orijentacijama. Naime, ispitanici su, prema opcijama koje su izabrali za najvažnije, podeljeni u četiri ranije već opisane grupe, a analiza je prvo usmerena na one koji su se odlučili za odgovore svrstane u dve dimenzije izdvojene putem faktorske analize – intenzivniji rad i deprofesionalizacija, odnosno preduzetništvo.¹¹ Ukrštanja ispitanika različitih obeležja s izborom ključne orijentacije prikazani su u tabeli 4.

Tabela 4. Krostabulacije – obeležja ispitanika i ključna spremnost, %

		Vrste spremnosti	
		Intenzivniji rad i deprofesionalizacija	Preduzetništvo
Starost ¹⁴	17–29	6,9	22,0
	30–44	33,7	36,7
	45–59	47,5	32,9
	60+	12,0	8,3
Obrazovanje ¹⁵	Osnovno	14,0	7,6
	Srednje	52,5	48,1
	Visoko	33,5	44,3
Klasna pripadnost ¹⁶	Viši sloj	8,6	11,4
	Sitni preduzetnici	7,5	11,1
	Stručnjaci i samozaposleni	21,8	27,6
	Službenici, tehničari i poslovođe	15,1	12,8
	VKV i KV radnici	20,2	22,6
	NKV i PKV radnici	12,7	7,5
	Sitni poljoprivrednici	14,0	7,0

11 Pored toga što su ove dimenzije jasno prepoznate faktorskom analizom, razlog isključivanja onih koji su se opredelili za jednu od dve najprekarnije opcije jeste njihova malobrojnost – takvih ispitanika je bilo samo 3,7%. S druge strane, prostornoj mobilnosti, kao najčešće biranoj opciji, posvetićemo posebnu pažnju.

12 $\chi^2 = 50,112$, Kramerov V = 0,240, p = 0,000

13 $\chi^2 = 15,631$, Kramerov V = 0,134, p = 0,000

14 $\chi^2 = 20,920$, Kramerov V = 0,169, p = 0,002

		Vrste spremnosti	
		Intenzivniji rad i deprofesionalizacija	Preduzetništvo
Materijalni položaj ¹⁷	Viši	2,7	5,7
	Viši srednji	12,2	21,8
	Srednji	21,5	25,8
	Niži srednji	41,5	36,3
	Niži	22,2	10,4
Regioni ¹⁸	Beograd	24,5	30,8
	Vojvodina	25,4	32,5
	Šumadija i Zapadna Srbija	28,5	24,9
	Južna i Istočna Srbija	21,6	11,8

Nalazi ukazuju na značajnu, ali relativno slabu povezanost određenih obeležja ispitanika i radnih orijentacija. Varijacije u različitim spremnostima izrazitije su vezane za generacijsku pripadnost i materijalni položaj nego za druge karakteristike ispitanika, mada su se kao statistički značajni izdvojili klasna pripadnost ispitanika i region. Nivo obrazovanja, iako statistički značajan pokazatelj, beleži izuzetno slabu vezu s odabirom radnih orijentacija. Pol, tip naselja u kojima akteri žive i radna aktivnost ne utiču značajnije na odabir spremnosti. Najmlađi akteri na tržištu rada češće biraju preduzetništvo nego intenzifikaciju rada, dok bi izbor druge opcije bio rasprostranjeniji među starijim radno aktivnim građanima. Očekivano, ispitanici s osnovnim i srednjim obrazovanjem se češće opredeljuju za identifikaciju i deprofesionalizaciju u okviru svojih radnih aktivnosti, dok najbolje obrazovani ispitanici više pristaju na edukaciju i preduzetništvo. I kada se posmatra klasna pripadnost ispitanika, postoje jasno definisane tendencije: dok se viši slojevi, sitni preduzetnici i stručnjaci pre opredeljuju za preduzetničke radne orijentacije, dotle silazak niz društvenu lestvicu povećava verovatnoću za izbor intenzivnijih radnih praksi i deprofesionalizaciju. Radno aktivno stanovništvo višeg, višeg srednjeg i srednjeg materijalnog položaja najčešće iskazuje preduzetničke aspiracije, dok se oni s najnižim materijalnim položajem odlučuju za deprofesionalizaciju i intenzivniji rad. Na kraju, uočeni su i regionalni obrasci – akteri koji žive u Beogradu i Vojvodini češće su okrenuti preduzetništvu, dok oni iz Zapadne Srbije i Šumadije, te Južne i Istočne Srbije češće biraju intenzivniji rad. Od varijabli koje nisu u vezi s odabirom različitih radnih orijentacija, najinteresantnije je da ne postoje razlike između zaposlene i nezaposlene radne snage. Uzrok tome mogu biti faktori koji su prepoznati i u drugim istraživanjima – po-

15 $\chi^2 = 38,269$, Kramerov V = 0,209, p = 0,000

16 $\chi^2 = 20,254$, Kramerov V = 0,152, p = 0,000

treba da nezaposlena lica budu otvorena za sve poslovne prilike kosi se s njihovim realno većim troškovima i rizicima, te sa nefleksibilnošću i osipanjem humanog kapitala koji su posledica udaljavanja s tržišta rada.

Na kraju je sprovedena dodatna analiza, koja je imala za cilj da utvrdi determinante prostorne pokretljivosti, kao orijentacije koja je u ovom istraživačkom talasu postala najčešće birana ključna opcija. U okviru modela binarne logističke regresije, indikatorska varijabla *spremnost na prostornu mobilnost*, na kojoj je 0 označavala one koji nisu voljni da se sele, a 1 one koji bi promenili mesto boravka radi pronalaska (bolje plaćenog) posla, predstavljala je zavisnu varijablu (tabela 5). Od nezavisnih varijabli, u model su unete godine starosti, kao i indikatorske varijable pol ispitanika (žene se posmatraju u odnosu na muškarce kao referentnu kategoriju), obrazovanje (gde je srednja stručna sprema bila referentna kategorija), radni status (zaposleni su referentna kategorija u odnosu na nezaposlene), klasa (gde su poljoprivrednici bili referentna kategorija), materijalni položaj (srednji materijalni položaj uzet je kao referentna grupa) i region (za referentnu kategoriju izabran je region Zapadne Srbije i Šumadije).

Tabela 5. Binarna logistička regresija

Varijabla	B	Sig.	Exp(B)
Pol – ženski	0,108	0,398	1,114
Starost	-0,047	0,000	0,954
Obrazovanje			
Nezavršena i završena osnovna škola	-0,028	0,909	0,973
Visoka i viša škola	0,366	0,069	1,441
Radni status – nezaposlen	0,751	0,007	2,118
Klasna pripadnost			
Viši sloj	0,843	0,028	2,324
Sitni preduzetnici	0,415	0,221	1,514
Stručnjaci	0,632	0,055	1,880
Službenici	0,052	0,001	2,864
VKV/KV radnici	0,787	0,005	2,197
PKV/NKV radnici	0,623	0,037	1,864
Indeks materijalnog položaja			
Niži	0,235	0,297	1,265
Niži srednji	0,173	0,334	1,189
Viši srednji	0,452	0,037	1,572
Viši	-0,115	0,738	0,892
Region			
Beograd	0,474	0,008	1,606
Vojvodina	0,438	0,009	1,549
Istočna i Južna Srbija	0,456	0,017	1,578
Konstanta	1,157	0,004	3,179

Statistički značajan model ($\chi^2 = 157,011$, $p = 0,000$) ispravno objašnjava između 12,2 i 16,4% varijanse i tačno klasifikuje 67% slučajeva. Naj snažniji prediktivni učinak ima klasna pripadnost. Naime, u odnosu na poljoprivrednike, službenici su oko tri puta spremniji da menjaju mesto boravka zarad posla, a pripadnici višeg i radničkih slojeva oko dva puta. Značajan prediktor predstavlja i radna aktivnost, čiji količnik verovatnoće ukazuje na to da su nezaposleni akteri na tržištu rada dva puta spremniji da menjaju mesto boravka u odnosu na zaposlene. Još jedna statistički značajna nezavisna varijabla su godine starosti – za svaku dodatnu godinu života, verovatnoća da je neko spreman da se preseli opada za 4,7%. Radno aktivni građani višeg srednjeg materijalnog položaja imaju oko 60% više šansi da prihvate promenu mesta boravka u poređenju sa onima srednjeg materijalnog položaja. Takođe, kao značajan prediktor pokazala se i regionalna pripadnost – u odnosu na stanovnike Zapadne Srbije i Šumadije, stanovnici Beograda, te Istočne i Južne Srbije imaju oko 60% više šanse da prihvate selidbu kao deo radne strategije, a stanovnici Vojvodine oko 55%. Pol i obrazovanje se nisu pokazali kao relevantni prediktori u ovom modelu. Dakle, ako posmatramo radno aktivno stanovništvo, možemo reći da se među potencijalnim radnim migrantima u Srbiji nalaze mlađe i nezaposlene osobe, ali pogled na ostale važne prediktore potvrđuje nalaze faktorske analize kojom je utvrđeno da pojedini ispitanici mobilnost svrstavaju u dimenziju intenzifikacije rada i deprofesionalizacije, dok je drugi dovode u vezu s preduzetničkim aspiracijama. Naime, ako se među akterima koji su spremni da se sele zarad posla nalaze i pripadnici višeg sloja i radništvo, i stanovnici razvijenijih i stanovnici najsiromašnijeg regiona, može se zaključiti da je ova opcija prihvatljiva osobama različitog nivoa humanog kapitala, koji se suočavaju s donekle drugačijim strukturalnim preprekama, upravo zbog segmentacije migracionih obrazaca koja nastaje kao posledica dualnog tržišta rada. Položaj aktera na jednom od dva segmenta tržišta rada, od kojih je prvi sačinjen od sigurnih, dobro plaćenih i visoko vrednovanih poslova, koji nose mogućnost napredovanja, a drugi od nesigurnih, loše plaćenih i nisko vrednovanih radnih mesta, utiče na dva različita shvatanja radne mobilnosti – dok je jedni vide kao nuždu, drugi je ocenjuju kao dobru priliku.

Na kraju, možemo zaključiti da je druga hipoteza potvrđena – postoje jasne razlike u preferiranim radnim orijentacijama između radno aktivnog stanovništva različitog nivoa humanog kapitala. Akteri i te kako profilišu svoje izbore imajući u vidu okolnosti i strukturne šanse povezane sa svojim karakteristikama. Intenzivnijem radu i deprofesionalizaciji skloniji su akteri s nižim humanim kapitalom i s lošijim položajem na tržištu rada, odnosno oni čiji su troškovi prihvatanja fleksibilnih i atipičnih oblika rada veći.

5. Zaključak

Nalazi poslednjeg ciklusa istraživanja jasno ukazuju na postepen trend promena u radnim orijentacijama ekonomski aktivnog stanovništva u Srbiji. Iako i dalje dominantne, spremnosti koje se odnose na povećanje intenziteta rada i deprofesionalizaciju polako gube primat u odnosu na proaktivne orijentacije – edukaciju, samozapošljavanje i osnivanje firme. Tako se, recimo, radno aktivno stanovništvo kod izbora ključne opcije danas ređe odlučuje za svaki plaćeni posao nego za samostalne radne aranžmane, iako je prihvatanje bilo kog posla za novčanu nadoknadu do sada bila najčešće birana opcija. Uzroke ove transformacije svakako možemo tražiti u boljim kvantitativnim pokazateljima na tržištu rada (iako je kvalitet te povećane zaposlenosti vrlo upitan), zatim u normativnim izmenama koje su otvorile vrata fleksibilizaciji radnih odnosa, ali i u propagiranju neoliberalnih vrednosti od strane vladajućih slojeva (više o prihvatanju kapitalističkog i neoliberalnog vrednosnog stanovišta u tekstu Mladena Lazića i Jelene Pešić u ovom zborniku).

Nasuprot očekivanju da će radne orijentacije biti posmatrane isključivo kroz dinstinkciju sigurnog i fleksibilnog radnog angažmana, uočeno je da radno aktivni građani među ponuđenim opcijama izdvajaju još dve vrste radnih orijentacija. Jednoj grupi pripadaju prekarni aranžmani, poput pristajanja na honorarni posao umesto stalnog zaposlenja, i neformalan rad, na koje građani Srbije nerado pristaju. Ako imamo u vidu da je petina zaposlenih u 2016. godini bila angažovana u sivoj ekonomiji, jasno je da je objektivno postojeća situacija u koliziji s vrednostima koje iskazuje radna snaga. U poslednju grupu se izdvojila spremnost na prostornu mobilnost zarad posla, koja je u ovom istraživačkom talasu bila najčešće birana ključna opcija. Ona je od strane jednog dela radno aktivnih građana Srbije shvaćena kao nužda i oblik bekstva od (lokalnih) društvenih i ekonomskih problema, dok drugi deo u njoj vidi priliku za proaktivno delanje. Iako u javnosti vladaju narativi koji ukazuju na izuzetno veliku želju za iseljenjem, posebno kod mladih, naša analiza to nije mogla i da potvrdi. Nažalost, zbog nenavođenja potencijalne destinacije u okviru samog pitanja, određivanje da li su ispitanici mislili na seljenje u okviru Srbije ili na spoljne migracije ostaje u sferi nagađanja.

Na kraju, možemo zaključiti da humani kapital i strukturna pozicija umnogome određuju prihvatljivost različitih radnih opcija za pojedinačne aktere. Dok su radne orijentacije niskoobrazovanih i starijih osoba obeležene spremnošću da se radi intenzivnije, dotle su mlade osobe znatno češće iskazale spremnost na samostalne oblike zaposlenja. U slučaju visokoobrazovanih imamo izraženu spremnost da se radi u samostalnom

aranžmanu. Migracijama su pak više okrenuti mlađi i nezaposleni akteri, oni s višim srednjim materijalnim položajem, ali gotovo podjednako pripadnici viših slojeva, službenici i radnici, te stanovnici Beograda, Vojvodine i Istočne i Južne Srbije. Radne prakse za čije prihvatanje procenjujemo da ćemo imati najmanji „trošak“, one koji su nam poznate i dostupne, ujedno će biti i one koje vremenom prihvatamo kao poželjne. Veoma jasne podele društvene strukture preslikavaju se i na odabir poželjnih poslova, a datu činjenicu bi trebalo da imaju u vidu i donosioci odluka pri kreiranju budućih normativnih okvira, institucionalnih rešenja i politika relevantnih za tržište rada.

Literatura

- Abraham, Martin, Auspurg, Katrin, Bähr, Sebastian, Frodermann, Corinna, Gundert Stefanie and Thomas Hinz. 2013. Unemployment and willingness to accept job offers: results of a factorial survey experiment. *Journal for Labour Market Research*. Vol. 46, no. 4: 283–305.
- Babović, Marija i Irena Petrović. 2014. Povezanost radnih i vrednosnih orijentacija društvenih aktera u uslovima ekonomske krize u Srbiji. *Teme*. Vol. 38, no. 1: 151–176.
- Babović, Marija. 2009. *Post-socijalistička transformacija i socio-ekonomske strategije domaćinstava i pojedinaca u Srbiji*. Beograd: ISSIFF.
- Bolčić, Silvano. 2004a. Post-socijalistička transformacija i nove radne orijentacije: Srbija 1990–2003. godine. U: Milić, Anđelka (prir.). *Društvena transformacija i strategija društvenih grupa: svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja. 110–150.
- Bolčić, Silvano. 2004b. *Svet rada u transformaciji*. Beograd: Plato.
- Cvejić, Slobodan. 2011. *Društvena određenost ekonomskih pojava*. Beograd: ISIFF, Čigoja štampa.
- De Jong, G., R. Abad, F. Arnold, B. Cariño, J. Fawcett and R. Gardner. 1983. International and Internal Migration Decision Making: A Value-Expectancy Based Analytical Framework of Intentions to Move from a Rural Philippine Province. *International Migration Review*. Vol. 3: 470–484.
- Doughney, James and Leahy, Mary. 2006. *Women, Work and Preference Formation: A Critique of Catherine Hakim's Preference Theory*. *Journal of Business Systems, Governance and Ethics*, Vol. 1, no. 1: 37–48.
- Ekonomski indikatori infografik, Institut za teritorijalni ekonomski razvoj – INTER, http://www.lokalnirazvoj.org/upload/News/Documents/2017_03/Ekonomski_indikatori_Infografik.pdf. Pristupljeno 3. 2. 2019.
- Hakim, Catherine. 1991. Grateful slaves and self-made women: fact and fantasy in women's work orientations. *European Sociological Review*. Vol 7, no. 2: 101–121.
- Haug, Sonja. 2008. Migration Networks and Migration Decision-Making. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. Vol. 4: 585–605.

- Jandrić, Maja i Dejan Molnar. 2017. *Kvalitet zaposlenosti i tržište rada u Srbiji – Koliko je Srbija daleko od EU?* Beograd: Friedrich Ebert Stiftung
- Jutz, Regina; Scholz Evi; Braun, Michael and Markus Hadler. 2018. The ISSP 2015 Work Orientations IV Module. *International Journal of Sociology*. Vol. 48: 95–102.
- Kalleberg, Arne. 1977. Work Values and Rewards: A Theory of Job Satisfaction. *American Sociological Review*, Vol. 42, no. 1: 124–143.
- Krtić, Gorana i Branko Radulović. 2018. *Siva ekonomija u Srbiji – procena obima, karakteristike učesnika i determinante*. Beograd: Naled.
- Lazić, Mladen i Slobodan Cvejić. 2004. Promene društvene strukture u Srbiji: Slučaj blokirane post-socijalističke transformacije. u: Milić Anđelka (ur.). *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: ISIFF. 39–70.
- Lazić, Mladen. 2011. *Čekajući kapitalizam: nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*. Beograd: Službeni glasnik.
- Lazić, Mladen. 2014. Uvod. u: Lazić Mladen (ur.). *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. Beograd: ISIFF, Čigoja štampa. 9–36.
- Lazić, Mladen. prir. 2002. *Račji hod*. Beograd: Filip Višnjić.
- Nazarova, U. A., Galimova, A. S., and A. E. Galina. 2019. *Transformation of Labour and Labour Values: a System of Social-Labour Relations and its System Features*. International Scientific Conference „Far East Con“, Series: Advances in Economics, Business and Management Research. Vol. 47.
- Pavličić, Dubravka. 1997. „Individualne preferencije i racionalan izbor“. *Psihologija*. No. 1–2. 49–76.
- Poleti, Dunja. 2013. „Mobilnost radno aktivnog stanovništva u Srbiji“. u: Lazić, Mladen i Slobodan Cvejić (ur.). *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*. Beograd: ISIFF i Čigoja štampa. 140–157.
- Poleti, Dunja. 2014. „Oblici prostorne pokretljivosti u Srbiji: migracije i mobilnost“. *Sintezis*. Vol. 4, no. 1: 1–18.
- Razvojna agencija Srbije, Godina preduzetništva 2016, <https://www.ras.gov.rs/ak-tuelno/projekti/godina-preduzetnistva-2016>. Pristupljeno 20.02.2019.
- Reljanović, Mario; Ružić, Bojana i Aleksandra Petrović. 2016. *Analiza efekata primene izmena i dopuna Zakona o radu*. Beograd: Fondacija Centra za demokratiju.
- Republički zavod za statistiku, Anketa o radnoj snazi u Republici Srbiji, 2003–2018.
- Rose, Michael. 2003. Good Deal, Bad Deal? Job Satisfaction in Occupations. *Work, Employment and Society*. Vol. 17: 503–530.
- Vidal, Matt. 2007. Lean Production, Worker Empowerment, and Job Satisfaction: A Qualitative Analysis and Critique. *Critical Sociology*. Vol. 33: 247–278.
- Volk, Hannah and Markus Hadler. 2018. Work Orientations and Perceived Working Conditions across Countries: Results from the 2015 ISSP Survey. *International Journal of Sociology*. Vol. 48, no. 2: 103–123.
- Warr, Peter and Ilke Inceoglu. 2018. Work orientations, well-being and job content of self-employed and employed professionals. *Work, employment and society*. Vol. 32, no. 2: 1–20.
- Zou, Min. 2015. Gender, work orientation and job satisfaction. *Work, employment and society*, Vol. 29, no. 1: 3–22.

POLITIČKI AKTIVIZAM U SRBIJI

Jelisaveta Petrović*

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet

Dragan Stanojević**

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet

1. Uvod

U poslednjih pola veka, interesovanje društvenih naučnika za temu političkog aktivizma se budilo i zamiralo, velikim delom pod uticajem promena u dominantnim obrascima građanskog angažovanja u političkom polju. Dok se tokom pedesetih i šezdesetih godina u fokusu istraživača nalazilo izborno ponašanje, sedamdesetih se pažnja usmerava ka protestnom aktivizmu. Osamdesete godine su donele oživljavanje volonterskog angažmana u okviru „trećeg sektora“, što je usmerilo istraživanja u pravcu civilnog društva, a akcenat stavilo na aktivnosti različitih udruženja građana (Van Deth, 2014). U poslednjoj dekadi 20. veka, na Zapadu dolazi do osetnog opadanja učešća građana kroz konvencionalne mehanizme političke participacije i do slabljenja socijalnog kapitala, što je podstaklo istraživače da usmere pažnju na činioce koji su doprineli onome što su prepoznali kao eroziju participativne demokratije (Putnam, 2000; Dalton, 2006). Kao odgovor na tezu o krizi demokratije s kraja dvadesetog veka, početkom novog milenijuma autori počinju da ukazuju na to da nije došlo do slabljenja političkog angažovanja već do njegove transformacije. Promenu odlikuje smanjeno interesovanje za konvencionalne oblike učešća u javnom životu, pre svega za glasanje i članstvo u političkim partijama, ali i paralelan razvoj novih oblika aktivizma: personalizovanog, koji izlazi iz sfere usko shvaćene politike, kao i novih mehanizama učešća u javnom životu koje su omogućile savremene informaciono-komunikacione tehnologije (Bennett, 1998; Bennett, 2008).

---

* jelisaveta.petrovic@f.bg.ac.rs

** draganstanojevich@gmail.com

Pomenute tendencije razvoja političkog aktivizma opisane su na osnovu iskustva zapadnih demokratskih društava. Izvan tog kruga, razvojna putanja političkog aktivizma je imala nešto drugačiji tok, a sama tema je postala aktuelna tek u poslednjoj dekadi 20. veka, s procesom „demokratizacije“¹ i uvođenja „dobre uprave“ (engl. *good governance*), čiji su nosioci bile vlade razvijenih zemalja (pre svega Amerike i EU), razvojne agencije i različite nevladine organizacije, a „primaoci“ društva bivšeg socijalističkog bloka i kolonijalnih zemalja (Burnell, 2000). Imajući u vidu promene koje se dešavaju u prostoru građanskog delovanja na Zapadu, te razvoj novih oblika aktivizma (etičke/političke potrošnje, politike životnog stila, internet aktivizma itd.), koji su zamutili doskoro relativno jasnu sliku onoga šta politička participacija (ili aktivizam) jeste i šta nije, namera nam je da u ovom radu ispitamo zastupljenost različitih (novih i starih) oblika političkog aktivizma u Srbiji, kao i činioce koji utiču na njih.

2. Politički aktivizam

Teoretičari demokratije su uglavnom saglasni s tim da je politička participacija jedan od važnih preduslova za razvoj demokratije (Pateman, 1970; Verba & Nie, 1972; Verba et al., 1995; Van Deth, 2014: 350). Smatra se da više participacije znači više demokratije. Ono u pogledu čega, ipak, ne postoji saglasnost između zastupnika participativne demokratije (npr. Pateman, 1970) i demokratskih realista (recimo, Schumpeter, 1943; Sartori, 1987) jeste stepen učešća koji je neophodan da bi se demokratija nesmetano razvijala. Prema zagovornicima participativne demokratije, uključivanje građana u politički proces omogućava povećanje demokratske legitimnosti, smanjuje prostor između građana i vlasti, povećava kapacitete za rešavanje problema, obezbeđuje javnu podršku, što ujedno osigurava bolji kvalitet i mogućnost neometane realizacije donetih odluka (Edelenbos, 2000. prema Michels, 2012: 286). S druge strane, demokratski realisti ne smatraju da vitalnost demokratije zavisi od građanske participacije, te važnost uglavnom pridaju samo izbornom ponašanju (Norris, 2002).

Politički aktivizam (participacija) se uopšteno može odrediti kao skup različitih aktivnosti kojima građani utiču na političke odluke i aktivnosti nosilaca vlasti (Van Deth 2001, 2014, 2016; Verba & Nie, 1972: 2; Verba et al., 1995). I danas jedna od najčešće korišćenih definicija političkog aktivizma (Teorell, 2006) jeste ona koju su još sedamdesetih godina 20. veka

---

1 Taj proces je, između ostalog, podrazumevao pružanje pomoći u razvoju demokratskih institucija, jačanju civilnog društva i podsticanju građanske participacije.

razvili Verba i Ni (1972: 2): „Politička participacija se odnosi na aktivnosti građana koje su manje ili više direktno usmerene na vršenje uticaja na nosioce vlasti i/ili aktivnosti koje oni preduzimaju“.

Pre nego što pređemo na dalja razmatranja u vezi s pitanjem političkog aktivizma, potrebno je naglasiti da se u politikološkoj literaturi, koja je najčešće fokusirana na studije demokratije, ustalio pojam političke participacije kojim se naglašava uključenost građana u donošenje odluka, uz implicitnu pretpostavku postojanja široke podrške postojećem (demokratskom) političkom uređenju. S druge strane, sociološka literatura, na koju su značajan uticaj ostvarile studije društvenih pokreta, nešto je naklonjenija upotrebi termina aktivizam, koji obuhvata i dimenziju osporavanja. To razlikovanje se donekle poklapa s onim što Inghart vidi kao aktivnosti „predvođene od strane elite“ (engl. *elite directed activities*), u koje spada glasanje na izborima, članstvo u političkim partijama i sl., i aktivnosti koje „usmeravaju elitu“ (engl. *elite directing activities*), koje se mogu odvijati izvan institucionalno postavljenih okvira, i u koje bi, između ostalog, spadalo učešće u protestima, društvenim pokretima, okupaciji javnih prostora itd. (Inghart, 1990. prema: Dolenc & Kovačić, 2017: 381).

U ovom radu smo se opredelili da koristimo oba pojma – aktivizam i participacija – vodeći računa o tome da termin participacija podrazumeva učešće u sistemu koji se, načelno, prihvata, dok pojam aktivizma uključuje i one oblike delanja koji su usmereni na promenu samog političkog sistema. Sa širenjem polja političkog, o čemu će biti više reči u nastavku, i razvojem politike životnog stila, koja se značajno razlikuje od konvencionalnih oblika političke participacije kakvi su, recimo, izborna ponašanja i članstvo u političkim partijama, smatramo da bez upotrebe oba termina nije moguće prepoznati raznolikost političkog delanja. Pod politikom životnog stila (koja se u literaturi još naziva i „politika života“ (Gidens), „subpolitika“ (Bek), „personalizovana politika“ (Benet) i dr.) misli se prevashodno na one oblike političkog delanja kojima se prevazilaze tradicionalne podele na privatnu i javnu sferu. Akcenat se stavlja na to da aktivnosti u sferi privatnosti mogu imati politički značaj onda kada se dovode u vezu s javnim pitanjima, isto kao što i privatno može postati tema javnog angažmana. Politika životnog stila se može odrediti kao svestan izbor pojedinca da sferu svoje privatnosti iskoristi tako da preuzme odgovornost za šira društvena pitanja. Tako privatni život postaje politički stav, projekat i način delovanja. Politika životnog stila podrazumeva posvećenost tome da se živi i dela na konzistentan način, u skladu s određenim principima kroz sve društvene uloge (privatne i javne) (Micheletti & Stolle, 2010: 126–8).

2.1. Vrste i modaliteti političkog aktivizma

U literaturi postoji više pokušaja klasifikacije tipova političkog aktivizma. Jednu od prvih tipologija su načinili Sidni Verba i Norman Ni, praveći razliku između četiri oblika participacije: glasanja, učešća u kampanjama (članstvo u političkim partijama i doniranje novca za njihove aktivnosti), kontaktiranja s nosiocima javnih funkcija i aktivnosti u lokalnoj zajednici (Verba & Nie 1972: 56–63). Naime, s razvojem reprezentativne demokratije i širenjem prava glasa, od kraja 1940-ih do sredine 1960-ih, na Zapadu dolazi do razvoja različitih vidova tzv. izbornog ponašanja (glasanje, članstvo u političkim partijama, učešće u političkim kampanjama i kontaktiranje s predstavnicimavlasti). Oblici participacije nastali u tom periodu i danas se najčešće nazivaju *konvencionalnom participacijom*. Njih odlikuje učešće u sistemu i korišćenje za to zakonom predviđenih mehanizama.

Od vremena u kome su pisala dvojica pomenutih autora, lista oblika političkog delovanja se značajno proširila. S buđenjem novih društvenih pokreta krajem 1960-ih i početkom 1970-ih godina, bavljenje političkim aktivizmom dobija i konfliktnu dimenziju, a protestne aktivnosti postaju jedan od modaliteta učešća građana u političkom životu. Kako protestno delanje nije bilo u skladu s normama tog doba, te aktivnosti su nazvane *nekonvencionalnom participacijom*, a ta kvalifikacija, iako donekle zastarela, i danas je prisutna u literaturi. Tokom 1980-ih godina, s napredovanjem neoliberalizma i slabljenjem države blagostanja, usled čega se pružanje značajnog broja socijalnih usluga prebacilo na različita udruženja građana, dolazi do razvoja „građanskog“ aktivizma koji, pre svega, podrazumeva volonterski, humanitarni i dobrotvorni rad. Narednu deceniju odlikuje bujanje novih oblika individualizovanog kolektivnog delanja i prodora politike životnog stila (Micheletti, 2003), koja se u 21. veku pretače i na društvene onlajn mreže, gde zadobija nove forme kao što je konektivna akcija (Bennett & Segerberg, 2012).² Uz postepeno proširivanje repertoara građanskog angažmana, paralelno teče proces širenja političkog polja, gde sve dimenzije društvene stvarnosti potencijalno postaju politizovane, što znači da se pojam političkog aktivizma više ne može vezivati za usko shvaćen prostor institucionalizovane politike, kako ga je videla *mainstream* teorija. Imajući u vidu mnoštvo oblika građanskog delovanja, Van Deth (2014, 2016) ukazuje na problem demarkacije, odnosno određivanja šta jeste a šta nije politički aktivizam, i nastoji da razvije set kriterijuma kako bi se izbeglo da istraživanje političkog aktivizma postane „teorija svega“ (Van Deth, 2001) (videti tabelu 1).

2 O istorijskom razvoju mehanizama političkog delovanja videti detaljnije u: Van Deth, 2001. i 2016.

Tabela 1. Širenje repertoara političkog aktivizma

Period	Oblici političkog angažmana	Uobičajen naziv
1940–50. Širenje prava glasa	Učešće na izborima, članstvo u političkim partijama	Politička participacija (konvencionalna)
1950–60. Razvoj političkih kampanja	+ učešće u političkim kampanjama, kontaktiranja s predstavnicima vlasti	
1960–70. Javljanje novih društvenih pokreta	+ protestne aktivnosti	Politički aktivizam (nekonvencionalni, novi)
1980-te Slabljenje države blagostanja, razvoj trećeg sektora	+ građanska participacija (civilni, volonterski angažman)	Građanska participacija
1990-te Personalizacija i fleksibilizacija političkog delovanja	+ novi oblici individualizovanog kolektivnog delanja i politike svakodnevnog života	Politika životnog stila / (svakodnevnog) života / mikropolitika/infrapolitika / etička/politička potrošnja
21. vek Razvoj IKT	+ digitalno posredovani aktivizam, konektivna akcija	Digitalni/onlajn aktivizam

(Prilagođeno i dopunjeno u odnosu na Van Deth, 2001)

Društvenim naučnicima su ovi „najnoviji“, neinstitucionalizovani i neformalni oblici političkog delanja, teško uhvatljivi, pogotovo ukoliko se oslanjaju na standardni konceptualni aparat teorije političke participacije. U tom pogledu, ovim radom želimo da, između ostalog, osvetlimo nove oblike političkog aktivizma koji se počinju razvijati i na ovim prostorima i koji, u izvesnom smislu, menjaju sliku građanskog učešća u političkom životu Srbije.

2.2. Činioci političke participacije i aktivizma

U dosadašnjim istraživanjima prepoznat je značaj različitih faktora koji mogu da objasne zbog čega se pojedinci uključuju u političko polje. Neki od faktora su psihološki i zavise od osećaja depriviranosti, nezadovoljstva, frustracije koje pojedinci imaju, drugi su strukturni i zavise od posedovanja resursa na nivou pojedinaca i/ili grupe (materijalnih, socijalnih, obrazovnih, organizacionih), dok su treći deo životnog toka i povezani su s godinama starosti.

Tema *nezadovoljstva*, kao pokretača političkog aktivizma, široko je razmatrana u literaturi, počev od klasičnih teorija kolektivnog ponašanja (Barnes et al., 1979; Gurr, 1970), do savremenih teorija društvenih pokreta (Opp, 2009). Istraživanja pokazuju da nezadovoljstvo nastalo usled relativne deprivacije, odnosno percepcija da se živi lošije nego što je to

ranije bio slučaj, ili lošije u odnosu na neke druge s kojima se poredimo, ili od onoga kako se veruje da bi trebalo da se živi, pre nego objektivno nepovoljan položaj, predstavlja okidač (protestnog) delanja (Gurr, 1970; Klandermans et al., 2001; Van Stekelenburg & Klandermans, 2013).

Na drugoj strani, *teorija mobilizacije resursa* (TMR) ističe značaj koji posedovanje različitih resursa ima na mogućnost pokretanja kolektivne akcije (McCarthy & Zald, 1977). To ne znači da ovaj pristup negira važnost postojanja nezadovoljstva, već u prvi plan stavlja strukturalne uslove koji olakšavaju ili otežavaju njegovo izražavanje. Zaključak do koga dolaze zastupnici TMR jeste da je za političko delovanje neophodno posedovanje relevantnih resursa što, između ostalog, znači da su one društvene grupe koje raspolažu manjom količinom resursa (a, najčešće, objektivno imaju najviše razloga da budu nezadovoljne) ujedno u lošijoj poziciji da aktivno delaju kako bi ostvarile svoje ciljeve (McCarthy & Zald, 1977).

Pristup *političkih mogućnosti* se razvio kao svojevrsna nadgradnja na teoriju mobilizacije resursa, koja se fokusirala na unutrašnje resurse dostupne akterima. Za razliku od TMR, političko-procesni pristup stavlja poseban naglasak na spoljne okolnosti, odnosno na socio-političke karakteristike sistema, kao i na mogućnosti i barijere delanja koje on postavlja (Eisinger, 1973). Strukture političkih mogućnosti se sastoje iz specifičnih konfiguracija resursa, institucionalnih aranžmana, istorijskih preduslova za društvenu mobilizaciju koji, u nekim slučajevima, olakšavaju razvoj kolektivnog delanja, a u drugim ih otežavaju (Kitschelt, 1986: 58). Strukturu političkih mogućnosti treba razumeti kao specifičan teren na kojem se ostvaruje politički aktivizam. Od karakteristika terena u velikoj meri zavisi i krajnji ishod pokrenutih akcija. Prema mišljenju zagovornika ovog pristupa, što su političke institucije otvorenije prema vaninstitucionalnim akterima i njihovim zahtevima, to su veće šanse za uspešnu realizaciju ciljeva (McAdam, 1982). Uprkos postojanju izvesnih razlika u načinima na koji se različiti modeli (demokratskog) državnog uređenja odnose prema aktivizmu, neosporno je da demokratsko okruženje pruža veću mogućnost izbora načina izražavanja političkih stavova, interesa, mobilisanja podrške i delanja kroz konvencionalne političke kanale, u odnosu na nedemokratske političke sisteme. Demokratska pravila igre omogućavaju relativno slobodnu razmenu ideja i podrazumevaju institucionalne mehanizme kritike i suprotstavljanja vladajućoj politici.

Razmatrajući građansko delanje na mikro nivou, istraživači političke participacije su ukazali na uticaj *socio-ekonomskog položaja pojedinca* (tzv. SES model) (Verba & Nie, 1972; Verba et al., 1995). Za socio-ekonomski status se ističe da je jedan od ključnih faktora koji utiče na varijacije u stepenu političke participacije, tako što su pojedinci koji raspolažu većim

socio-ekonomskim resursima (obrazovanje i prihodi) ujedno skloniji političkoj participaciji (Verba & Nie, 1972; Verba et al., 1995). Pojedinci koji zauzimaju viši društveni položaj pre će se angažovati u političkom životu zato što imaju razvijenije veštine koje im omogućavaju razumevanje i snalaženje u političkom prostoru, ali i više materijalnih resursa na raspolaganju, neophodnih za angažovanje u političkoj sferi tokom dužeg vremenskog perioda. Drugi autori ističu i značaj faktora kao što su zainteresovanost za politiku, politička efikasnost, poverenje u institucije, građanska odgovornost, demokratske vrednosti i dr. (Abramson & Aldrich, 1982; Aldrich 1993). Drugim rečima, političkom aktivizmu nisu skloniji oni koji su u objektivno najtežem položaju ili oni koji su najnezadovoljniji, već oni koji za to imaju neophodna sredstva.

Starost ispitnika se u istraživanjima izdvojila kao važan činilac političkog aktivizma. Godine se pojavljuju kao relevantne za politički aktivizam na dva načina: kao deo životnog toka i kao specifične generacijske prakse. U prvom slučaju, to znači da su određene aktivnosti karakteristične za određene životne faze, pa tako mladi mogu u manjoj meri da budu uključeni u politički život kroz „konvencionalne“ kanale participacije, kao što su glasanje na izborima ili učešće u radu sindikalnih organizacija, a više u fleksibilnijim i neformalnim oblicima kakvi su, recimo, protesti i blokade (Norris, 2009). U drugom slučaju, to znači da pripadnici određene generacije, usled specifičnog društveno-istorijskog konteksta unutar kog su odrastali, razvijaju drugačije prakse u odnosu na generacije pre njih. Tako su pripadnici generacije rođene ili stasavale u vreme Interneta češće prisutni u virtuelnoj sferi, optiraju za nekonvencionalne oblike političnosti, ređe su uključeni u tradicionalne političke organizacije (partije, sindikati) i manje ideološki postojani (Bennett, 2008). Značaj generacijskog iskustva i životnog toka za uključivanje u političko polje zavisi od konkretnog društvenog konteksta (društva u kom se odvija socijalizacija i ostvaruje životni tok), tako da je neophodna opreznost prilikom tumačenja podataka.

3. Kontekstualni okvir istraživanja

Istraživanja koja su u fokusu imala razlike u modalitetima i zastupljenosti političkog aktivizma u različitim društvenim kontekstima pokazala su da postoje izvesne pravilnosti, te da su za blok postsocijalističkih zemalja karakteristični, generalno, niži nivoi političkog aktivizma i demokratski deficit (Norris, 2002). Nalazi jednog broja istraživanja sprovedenih tokom prve dekade 21. veka u Srbiji govore u prilog ovim zaključcima, ukazujući na to da se relativno mali broj građana aktivno uključuje u po-

litički život, koristeći za to raspoložive mehanizme političke participacije (Cvejić, 2004; Vukelić, 2009; Mojsilović et al., 2011). U domaćoj literaturi se izdvojilo nekoliko činilaca koji vode slabom učešću građana u političkom životu, među kojima figuriraju nerazvijenost participativne političke kulture, prihvatanje autoritarnih vrednosti, centralizovanost političkog sistema, slabost institucija i nisko poverenje u institucije, te nerazvijenost civilnog društva (Gredelj, 2000; Vujadinović, 2009; Vukelić, 2009; Stanojević i Stokanić, 2014; Klačar, 2015; Bešić, 2016; Vuković, 2016). Relativno visoko zastupljeno članstvo u političkim partijama (koje je konstantno tokom poslednjih dvadeset godina i održava se na oko 10% populacije) objašnjava se klijentelizmom i značajem koji partije imaju u raspodeli resursa, a u prvom redu zaposlenja u javnom sektoru (Cvejić et al., 2016). Kao individualni razlozi usled kojih građani ostaju izvan političkog polja, u literaturi se navode i nezainteresovanost za politiku, nedovoljna informisanost, kao i nedostatak poverenja u to da će građansko delovanje (udruženo ili pojedinačno) rezultovati poželjnim ishodom (Vukelić, 2009; Mojsilović et al., 2011).

Međutim, novija istraživanja ukazuju na to da se relativno nepovoljna slika političkog aktivizma u Srbiji, koja je opisana u literaturi s početka 21. veka, postepeno menja. Iako su procesi transformacije i evropskih integracija u postsocijalističkim zemljama bili praćeni srazmerno niskim nivoima protestne mobilizacije (ako izuzmemo sâm početak sistemskih promena), talas protesta koji je zahvatio region u poslednjih nekoliko godina govori u prilog oživljavanja protestne politike na ovim prostorima, koja koincidira s prolongirano negativnim efektima svetske ekonomske krize, pratećih politika štednje, te krizom demokratskih institucija (Tatar, 2018: 131; Brentin & Bieber 2018; Krastev, 2017). Kao nosioci novih oblika aktivizma, izdvajaju se različite samonikle inicijative i društveni pokreti (Foa & Ekiert, 2017; Matković i Ivković, 2018), od kojih je većina smeštena u velikim gradovima (Jacobsson, 2015). U prilog tezi o buđenju politike osporavanja na ovim prostorima, pomenimo proteste inicijative „Ne da(vi)mo Beograd“ iz 2016. godine, protest „Protiv diktature“ (2017), u trenutku pisanja teksta i dalje aktuelne proteste „1 od 5 miliona“, koji su započeli krajem 2018. godine, kao i niz manjih protesta organizovanih od strane različitih grupa građana – protiv izgradnje mini hidrocentrala („Ne za MHE“), protiv nepovoljnih zakonskih rešenja u vezi s novčanom naknadom u vreme porodiljskog odsustva („Mame su zakon“), protiv štetnih postupaka javnih izvršitelja („Združena akcija Krov nad glavom“);³ a tu su još i protesti građana zaduženih u švajcarskim francima („CHF Srbija“), protesti radnika (Goša),

---

3 Pešić, J. (2019) Protesti u doba postdemokratije, MONS (dostupno na: <https://mons.rs/protesti-u-doba-postdemokratije>, pristupljeno 24. 3. 2019)

vojnog i policijskog sindikata, protesti studenata (protiv Bolonjske reforme) itd. Na osnovu većeg broja istraživanja, može se reći da u Srbiji, kao i u zemljama okruženja, dolazi do postepenog buđenja tzv. aktivističkog građanstva (engl. *activist citizenship*) (Dolenec et al., 2017; Fagan & Sircar, 2017, Toplišek & Thomassen, 2017; Milan, 2017; Reinprecht, 2017). Za razliku od aktivnog građanstva (engl. *active citizenship*), koje podrazumeva da pojedinci obavljaju svoje građanske dužnosti tako što izlaze na izbore, plaćaju porez i poštuju red i zakon, Isin (2009) razlikuje oblik građanskog delovanja koji naziva aktivističkim građanstvom. Ono podrazumeva prekidanje s ustaljenim i dominantnim društvenim praksama kako bi se stvorili novi politički subjekti koji postavljaju nove zahteve u vezi s društvenom pravdom i ukupnim uređenjem političke zajednice.

4. Nalazi istraživanja

U prvom delu analize ćemo ukazati na to u kojoj meri su zastupljeni pojedini oblici aktivizma, dok ćemo u drugom delu pokušati da prepoznamo veze između različitih oblika aktivizma i onih osobina pojedinaca koje su sociološki relevantne za objašnjenje tih fenomena. Analiza se zasniva na podacima anketnog istraživanja koje je tokom 2018. godine sproveo tim istraživača Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu. Istraživana je populacija Srbije starosti od 18 do 75 godina, a uzorak je reprezentativan za stanovništvo Srbije (N = 2211).

4.1. Rasprostranjenost različitih oblika političkog aktivizma u Srbiji

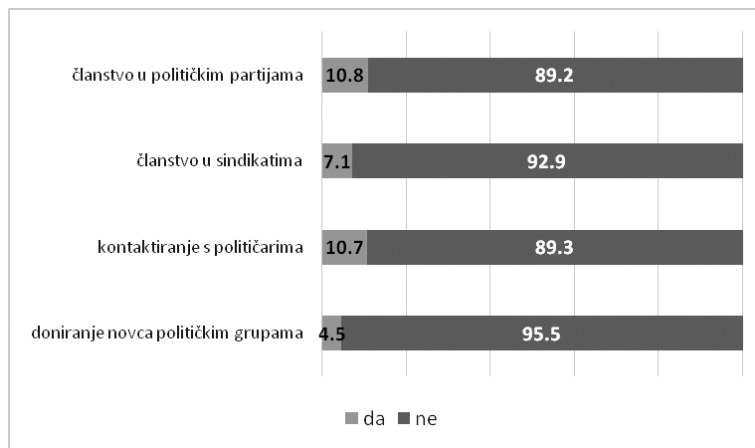
Postojeći oblici političkog aktivizma mogu se svrstati u dve grupe: *konvencionalni*, kojima upravljaju elite i u koje spadaju glasanje, kontaktiranje s političarima, doniranje novca političkim partijama, članstvo ili volontiranje za partiju, članstvo u sindikatima; i *nekonvencionalni* (koji imaju za cilj usmeravanje elite), kao što su članstvo u građanskim organizacijama, potpisivanje peticije, učešće u demonstracijama i okupacijama javnih prostora (Dolenec & Kovačić, 2017: 5). Kao posebnu potkategoriju novog (nekonvencionalnog) aktivizma, koja ima političke implikacije ali se odvija u ekonomskoj sferi, posmatračemo različite oblike etičke/političke potrošnje: bojkot robe (engl. *boycott*) i namernu kupovinu robe iz etičkih i političkih razloga – „bajkot“ (engl. *buycott*).

Rasprostranjenost različitih konvencionalnih oblika političkog delanja u Srbiji je prikazana grafikonom 1. Kao što se na osnovu podataka

može zaključiti, od starijih (konvencionalnih) oblika aktivizma, građani Srbije su najčešće članovi političkih partija, dok su u gotovo istoj meri spremni da kontaktiraju s političarima. Članstvo u sindikalnim organizacijama, kao tradicionalni oblik klasnog delovanja, praktikuje 7% ispitanih građana Srbije, dok je praksa davanja novca političkim grupama i organizacijama relativno nerazvijena.

Grafikon 1. Konvencionalni aktivizam (participacija)

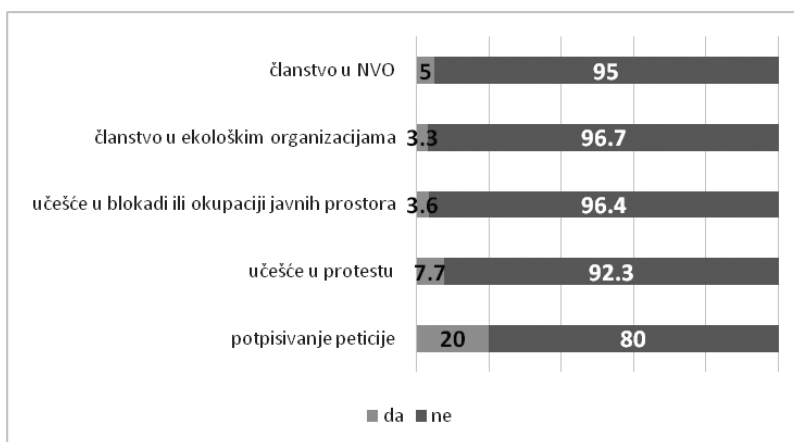
Pojedini nekonvencionalni oblici političkog delanja se češće praktikuju u odnosu na konvencionalne. Takav je, recimo, slučaj s potpisivanjem peticije (grafikon 2). U toku tri godine koje su prethodile istraživanju, peticiju je potpisalo 20% ispitanih građana Srbije.⁴ Građani su relativno aktivni i kroz bojkotovanje ili namernu kupovinu robe. Tako je svaki četvrti ispitanik u protekle tri godine bojkotovao proizvod zbog zemlje porekla ili zato što nije proizveden u skladu s ekološkim standardima, gotovo jedna trećina ispitanika je, makar jednom, kupila određeni proizvod baš iz ekoloških razloga, dok je gotovo polovina (46,7%) ispitanika to učinila zato što je proizvod iz Srbije. Približno svaki peti ispitanik je neki proizvod kupio ili odbio da kupi iz vrednosnih razloga (grafikon 3a i 3b).

Međutim, oblici nekonvencionalnog aktivizma (s izuzetkom peticija) izvan sfere političke potrošnje nisu značajnije rasprostranjeni. Primera radi, 3,3% ispitanika su članovi neke ekološke organizacije, 5% su članovi neke druge nevladine organizacije, 3,6% ispitanika je učestvovalo u blokadama i okupacijama javnih prostora, dok je 7,7% učestvovalo u protestima

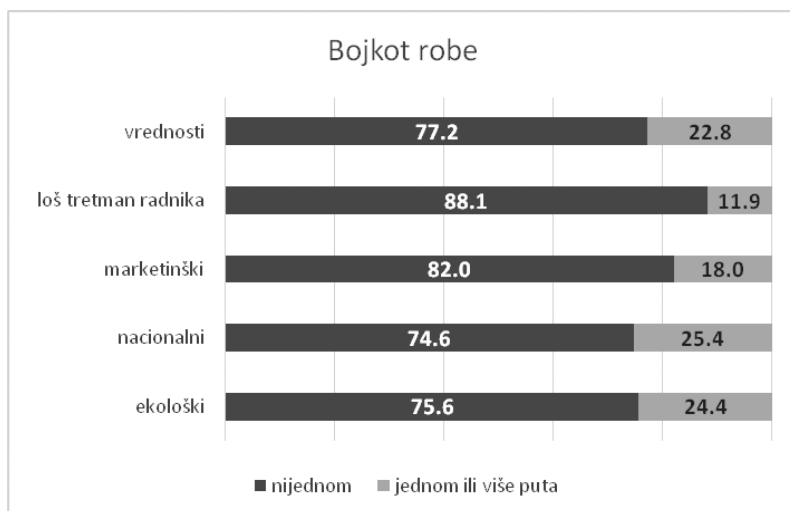
4 Relativno visok udeo građana koji su potpisali peticiju može se jednim delom objasniti inflacijom onlajn peticija na društvenim mrežama u poslednjih nekoliko godina, čije potpisivanje zahteva vrlo malo vremena.

u prethodne tri godine. Drugim rečima, može se reći da su aktivnosti koje se realizuju u sferi privatnosti, a koje imaju izvesne političke implikacije, najčešći oblik političkog aktivizma u Srbiji, dok se aktivnosti koje zahtevaju vreme, izdvajanje značajnije svote novca ili ulaženje u direktnije (fizičke) oblike sukobljavanja, ređe praktikuju.

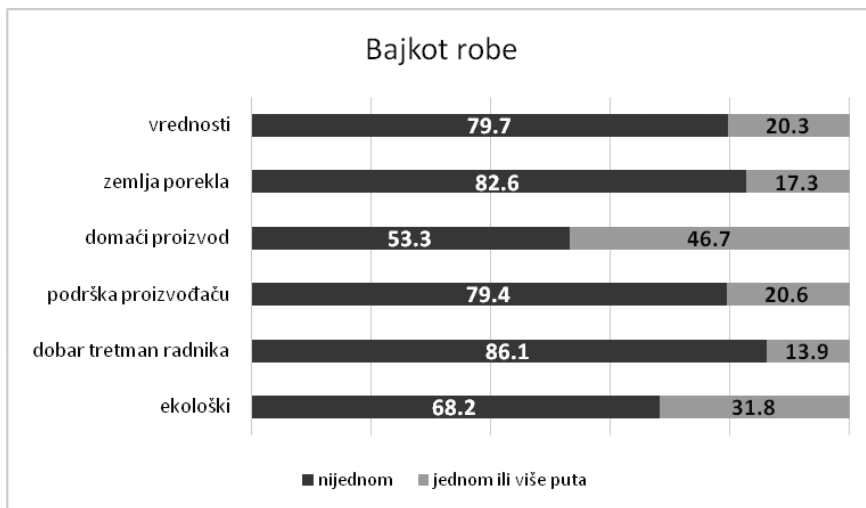
Grafikon 2. Nekonvencionalni aktivizam

Grafikon 3a. Koliko često ste u poslednje tri godine bojkotovali (odbili, izbegavali da koristite ili kupite) određeni proizvod: 1. jer je simbol vrednosti koje Vam se ne dopadaju; 2. zbog lošeg tretmana radnika od strane kompanije; 3. zbog načina na koji se reklamira; 4. zbog zemlje porekla; 5. zato što nije proizveden na ekološki način?

Grafikon 3b. Da li ste u poslednje 3 godine namerno kupili određeni proizvod: 1. zato što izražava Vaše vrednosti; 2. jer je iz određene zemlje (a da nije Srbija); 3. jer je proizvod iz Srbije; 4. zato što želite da podržite baš tog proizvođača; 5. jer je kompanija poznata po pravednom tretmanu svojih radnika; 6. jer se proizvodi na ekološki način?

4.2. Činioci političkog aktivizma i participacije

Na osnovu navedenih teorijskih elaboracija, u ovom delu rada želimo da proverimo sledeće hipoteze:

1. konvencionalna politika je povezana sa socio-ekonomskim položajem (SES), kao i sa starošću, tako što aktivizam raste s povećanjem raspoloživih resursa i tako što je taj oblik delanja rasprostranjeniji među starijim generacijama;
2. nekonvencionalna politika je povezana sa SES, kao i s godinama, tako što se aktivizam povećava s povećanjem resursa (uključujući obrazovanje), i tako što je taj oblik delovanja rasprostranjeniji među mlađim generacijama;
3. bojkot i „bajkot“ povezani su sa SES, tako što se i ovaj oblik aktivizma povećava s povećanjem resursa i prisutniji je među mlađom populacijom.

Da bismo testirali postavljane hipoteze formirali smo četiri modela u kojima su zavisne varijable sačinjene od učestvovanja u različitim oblicima

političkog delovanja.⁵ U prva dva modela, zavisne varijable predstavljaju stepen učestvovanja u konvencionalnoj i nekonvencionalnoj politici, dok u druga dva predstavljaju stepen učestvovanja u bojkotu i „bajkotu“ određenih proizvoda. Kao nezavisne varijable, korišćeni su: 1. pol; 2. tip naselja (grad i selo); 3 materijalni položaj (kompozitni indeks, sačinjen od skale imovine, prihoda i potrošnje); 4. obrazovanje (trostepena skala, gde je visoko obrazovanje korišćeno kao referentna kategorija), i 5. generacije (koje smo podelili na mlade u dobi od 18 do 29 godina, koji predstavljaju referentnu kategoriju, i one starosti od 30 do 44; od 45 do 64 i više od 65 godina).

Kada je reč o *konvencionalnoj politici*, rezultati pokazuju da su muškarci angažovaniji u pomenutim aktivnostima u odnosu na žene, što ukazuje na češću prisutnost muškaraca unutar polja tradicionalne politike. S povećanjem materijalnih resursa dolazi i do češćeg uključivanja u konvencionalne oblike političkih aktivnosti, dok će ispitanici s visokim obrazovanjem češće učestvovati upoređenju s onima s osnovnim i srednjim obrazovanjem. Ukoliko se uzme u obzir starost ispitanika, izdvajaju se generacije od 30 do 44 i od 45 do 64 godine, čiji su pripadnici u većoj meri uključeni u politiku na ovaj način, u poređenju s mladima u dobi od 18 do 29 godina (tabela 2).

Drugi model ukazuje na povezanosti osobina pojedinaca sa *nekonvencionalnim oblicima* političke participacije. Razlike između muškaraca i žena su na granici značajnosti, te ostavljaju pitanje rodnih razlika otvorenim. Grad se izdvaja kao prostorni okvir unutar kog je verovatnije odvijanje nekonvencionalnih politika, što ukazuje na značaj urbanog miljea za netradicionalne oblike političnosti. Sa stepenom nekonvencionalnog aktivizma je povezan i materijalni položaj ispitanika, kao i stepen obrazovanja, tako što s višim nivoom resursa (materijalnih i obrazovnih) ide i viši stepen aktivizma. Ključna razlika je generacijska. Mlađi od 30 godina su

5 Za potrebe analize, napravljenisu sledeći kompozitni indeksi političke participacije i aktivizma: (1) *indeks participacije u konvencionalnoj politici*, koji je sačinjen na osnovu varijabli: 1. kontaktiranje s političarima, 2. doniranje novca partiji, 3. članstvo u partiji, 4. članstvo u sindikatu; (2) *indeks nekonvencionalnog aktivizma*, koji je sačinjen od toga da li je ispitanik: 1. član u građanskim organizacijama, 2. aktivan u ekološkim inicijativama, 3. potpisao neku peticiju, 4. učestvovao u demonstracijama, i 5. učestvovao u okupacijama javnih prostora; (3) *indeks bojkota robe*, koji je sačinjen na osnovu toga da li je ispitanik odbio da kupi određeni proizvod u poslednje tri godine zato što: 1. je simbol vrednosti koje mu se ne dopadaju, 2. kompanija loše tretira radnike, 3. ne podržava način na koji se proizvod reklamira, 4. je poreklom iz određene zemlje, i 5. nije proizveden na ekološki način; i (4) *indeks „bajkota“ robe*, koji je sačinjen od aktivnosti namerne kupovine robe u prethodne tri godine usled toga što: 1. proizvod izražava njegove vrednosti, 2. je poreklom iz određene zemlje (a da nije Srbija), 3. je proizveden u Srbiji, 4. želi da podrži baš tog proizvođača, 5. je kompanija poznata po pravednom tretmanu svojih radnika, i 6. se proizvodi na ekološki način.

aktivniji od svih drugih starosnih grupa, što ukazuje na specifičnosti novih generacija koje u većoj mjeri praktikuju nove oblike politike (tabela 2).

Tabela 2. OLS regresioni modeli – asocijacije socio-demografskih osobina ispitanika i SES sa tipovima političkoga aktivizma

	Konvencionalni aktivizam			Nekonvencionalni aktivizam		
	B	Beta	sig.	B	Beta	sig.
pol (ref. ženski)	0,118	0,088	0,000	0,063	0,039	0,057
naselje (ref. grad)	-0,040	-0,028	0,213	-0,177	-0,102	0,000
materijalni položaj	0,084	0,131	0,000	0,123	0,158	0,000
ref. visoko obrazovanje						
srednja škola	-0,166	-0,102	0,000	-0,256	-0,131	0,000
osnovna škola	-0,197	-0,146	0,000	-0,189	-0,117	0,000
ref. 15–29						
30–44	0,131	0,077	0,007	-0,180	-0,088	0,002
45–64	0,237	0,170	0,000	-0,356	-0,213	0,000
65+	0,063	0,042	0,173	-0,421	-0,234	0,000
Konstanta	0,017		0,842	0,690		0,000
prilagođeni R²	0,074			0,132		

Naredna dva modela nam otkrivaju asocijacije između stepena spremnosti stanovništva da učestvuje u bojkotu ili „bajkotu“ određene robe i njihovih socio-demografskih i SES osobina. Polne razlike se ne pokazuju kao relevantne, dok se mesto stanovanja izdvaja kao relevantno samo kod bojkota robe, tako što je nešto češće povezan s urbanim miljeom. Materijalni položaj i nivo obrazovanja su povezani s ovim praksama tako što s povećanjem oba raste i stepen ovih oblika aktivizma. Ti rezultati nam ukazuju na značaj resursa, ali i odnosa prema ovim oblicima aktivizma, koji idu s višim stepenom obrazovanja. Odnos godina i etičke/političke potrošnje otvara pitanja tumačenja razlika. Naime, od najmlađe generacije se samo oni starosti od 45 do 64 godine razlikuju tako što će češće bojkotovati određenu vrstu robe, dok je kod „bajkota“ razlika prisutna između najmlađih i srednjih generacija – od 30 do 44 i od 45 do 64 godine, i to tako što pripadnici potonje generacije češće izražavaju svoje političke vrednosti i sklonostina ovaj način. Imajući u vidu da mlađe generacije tek ostvaruju tranziciju iz obrazovne u sferu rada, te da su njihove potrošačke navike ograničene raspoloživim prihodima, izgleda da tek stabilizacija prihoda otvara mogućnost ovakvog oblika aktivizma.

Tabela 3. OLS regresioni modeli – asocijacije socio-demografskih osobina ispitanika i SES sa tipovima potrošačkih strategija

	Bojkot			Bajkot		
	B	Beta	sig.	B	Beta	sig.
pol (ref. ženski)	0,042	0,011	0,615	-0,082	-0,017	0,428
naselje (ref. grad)	-0,198	-0,047	0,035	-0,049	-0,009	0,678
materijalni položaj	0,226	0,119	0,000	0,309	0,132	0,000
ref. visoko obrazovanje						
srednja škola	-0,428	-0,109	0,000	-0,618	-0,126	0,000
osnovna škola	-0,734	-0,154	0,000	-0,981	-0,167	0,000
ref. 15–29						
30–44	0,217	0,044	0,127	0,504	0,082	0,004
45–64	0,250	0,062	0,048	0,433	0,086	0,006
65+	0,042	0,010	0,756	0,150	0,027	0,373
Konstanta	1,226		0,000	1,625		0,000
prilagođeni R²	0,059			0,065		

5. Zaključna razmatranja

Političko polje u Srbiji karakteriše širok repertoar delanja, od tradicionalnih oblika participacije do novih, nekonvencionalnih oblika aktivizma. Nalazi istraživanja pokazuju da su građani Srbije, ukupno posmatrano, skloniji praktikovanju pojedinih „nekonvencionalnih“, odnosno „novih“ oblika političkog aktivizma, kao što su etička/politička potrošnja i potpisivanje peticija. Ti oblici aktivizma zahtevaju najmanje angažmana, te je očekivano relativno visoko učešće. Po učestalosti potom slede neki „stariji“ oblici političkog angažovanja, kao što je članstvo u političkim partijama i kontaktiranje s političarima, dok se blokada i okupacija javnih prostora, kao i protestno delovanje, ređe praktikuju. Ukoliko se ostavi po strani delovanje u sferi potrošnje, nalazi pokazuju da infrastruktura konvencionalnih oblika participacije i dalje predstavlja najčešći kanal uključivanja u politički život. Međutim, ove zaključke treba uzeti s rezervom, s obzirom na to da nam nalazi drugih istraživanja ukazuju na prisustvo klijentelizma unutar ovog kanala, koje otvara pitanje demokratskog karaktera ovog vida participacije (može se razumeti i kao ekonomska strategija), te motivacije za učešće članova/aktivista partija (preovlađuje instrumentalna; videti šire u: Stanojević i Petrović, 2018). S druge strane, novi oblici organizovanog aktivizma se veoma sporo uspostavljaju kao obrazac delanja i, usled

relativno nerazvijene infrastrukture, diferenciraju populaciju na onu koja ima i onu koja nema pristup i kapacitete/resurse za uključivanje (vreme, kompetencije, znanje i sl.).

Analize nam dalje ukazuju da je učestvovanje u konvencionalnim i nekonvencionalnim oblicima politike verovatnije s povećanjem količine relevantnih resursa kojima građani raspolažu, tako što će se češće politički angažovati oni s višim obrazovanjem i s više materijalnih resursa. Ovi nalazi su u skladu s postojećim teorijskim pristupima, koji ističu značaj SES za političku participaciju i aktivizam. Pored toga, nalazi otvaraju pitanje mogućnosti društveno-slojne artikulacije interesa, kao i mogućnosti pristupa određenim (javnim) resursima. Isti niz faktora je povezan i s potrošnjom indukovanom političkim stavovima, s obzirom na to da se učestalost praktikovanja političke potrošnje povećava s rastom materijalnih resursa i obrazovanja.

Poslednji važan istraživani činilac, godište ispitanika, ukazuje nam na to da su tradicionalni kanali participacije prisutniji kako se starost povećava, dok su nekonvencionalni zastupljeniji među mlađim ispitanicima. Imajući u vidu da analize ne omogućavaju razdvajanje efekta godišta od efekta generacija, ostavljamo mogućnost interpretacije u dva smera. Prvi ističe značaj godina u životnom toku, dok drugi ističe značaj generacija koje odlikuje posebno iskustvo, pa samim tim i odgovor na političke izazove. U prvom slučaju, interpretacija bi išla u smeru da pokaže da, dok su mladi, građani optiraju za nekonvencionalne, fleksibilnije kanale participacije i aktivizma, ali s protokom vremena napuštaju nekonvencionalnu politiku i uključuju se u politiku na tradicionalan način, s obzirom na to da partije u domaćem kontekstu predstavljaju značajan kanal pokretljivosti i ostvarivanja ličnih instrumentalnih ciljeva. Drugi smer interpretacije bi ukazivao na značaj novih, „digitalnih“ generacija, koje stasavaju u doba izrazite krize demokratskih institucija, i koje su u velikoj meri izgubile veru u tradicionalne forme demokratije, koje menjaju novim, deliberativnim formama. Za detaljnije merenje značaja godišta i generacija biće nam potrebna nova istraživanja.

Literatura

- Abramson, P., R. Aldrich, J.H. (1982) The Decline of Electoral Participation in America, *American Political Science Review* 76(3): 502–21.
- Aldrich, J. H. (1993) Rational Choice and Turnout, *American Journal of Political Science* 37(1): 246–78.
- Barnes, S. H., Farah, B. G. & Heunks, F. (1979) Personal Dissatisfaction. In Barnes, S. H. & Kaase, M. (Eds.), *Political Action: Mass Participation in Five Western Democracies* (pp. 381–407). Beverly Hills: Sage.

- Bennet, W. Lance, Segerberg, Alexandra (2012) „The Logic of Connective Action“, *Information, Communication and Society* 15(5): 739–768.
- Bennett, W. Lance (1998) „The Uncivic Culture: Communication, Identity, and the Rise of Lifestyle Politics“, *Political Science and Politics* 31(4): 741–761.
- Bennett, W. Lance (2008) *Civic Life Online: Learning How Digital Media Can Engage Youth*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Bešić, M. (2016) Poverenje u institucije u bivšim jugoslovenskim republikama. *Sociologija* 57(2): 302–318.
- Bieber, F., Brentin, D. (2019) (eds.) *Social Movements in the Balkans: Rebellion and Protest from Maribor to Taksim*, London, Routledge.
- Burnell, P. (ed.) (2000) *Democracy Assistance: International Co-operation for Democratization*. London: Frank Cass.
- Cvejić, S. (2004) Građanski pokret, socijalni kapital i institucionalna transformacija u post-socijalističkoj Srbiji. *Sociologija* 46(3): 269–282.
- Cvejić, S. (ed.) (2016) *Informal Power Networks, Political Patronage and Clientelism in Serbia and Kosovo**, SECONS, Belgrade.
- Dalton, R.J. (2006) *Citizen Politics in Western Democracies*. New Jersey: Chatham.
- Dolenec, D, Doolan, K, Tomašević. T. (2017) Contesting Neoliberal Urbanism on the European Semi-periphery: The Right to the City Movement in Croatia, *Europe-Asia Studies* 69(9): 1401–1429.
- Eisinger, P.K. (1973) The Conditions of Protest Behavior in American Cities, *American Political Science Review* 67: 11–28.
- Fagan, A., Sircar, I. (2017) Activist Citizenship in Southeast Europe, *Europe-Asia Studies* 69(9): 1337–1345.
- Foa, R.S., Ekiert, G. (2017) The Weakness of Postcommunist Civil Society Reassessed, *European Journal of Political Research* 56(2): 419–439.
- Gredelj, S. (2000) Politička kultura građana Srbije, *Filozofija i društvo* 16: 93–112.
- Gurr, T. R. (1970) *Why Men Rebel*, Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R. (1990) *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton: Princeton University Press.
- Isin, E. (2009) Citizenship in Flux: The Figure of the Activist Citizen, *Subjectivity*, 29.
- Jacobsson, K. (ed.), (2015) *Urban Grassroots Movements in Central and Eastern Europe*. Furham: Ashgate Publishing.
- Kitschelt, H. (1986) Political Opportunity Structures and Political Protest, *British Journal of Political Science* 16: 57–95.
- Klačar, B. (2015) Nepoverenje u političke stranke – prolazni izazov ili problem za izbornu participaciju u Srbiji? *Godišnjak Fakulteta političkih nauka* 9(14): 185–199.
- Klandermands, B., Roefs, M. & Olivier, J. (2001) Grievance Formation in a Country in Transition: South Africa, 1994–1998. *Social Psychology Quarterly*, 64(1): 41–54.
- Kovačić, M., Dolenec, D. (2017) Youth Participation in Eastern Europe in the Age of the Austerity, in: Pickars, S. and J. Bessant (eds.). *Young People Re-generating Politics in Times of Crisis*. London: Palgrave.

- Krastev, I. (2017) *Ometena demokratija*. Beograd: Službeni glasnik.
- Matković, A. & Ivković, M. (2018) Neoliberal instrumentalism and the fight against it: the „We Won't Let Belgrade D(r)own“ movement, *East European Politics*, 34(1): 27–38.
- McAdam, D. (1982) *Political Process and the Development of Black Insurgency, 1930–1970*, Chicago, IL: University of Chicago Press.
- McCarthy, J. D. and Zald, M. N. (1977) Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory. *American Journal of Sociology* 82 (6): 1212–1241.
- Micheletti, M. (2003). Political Virtue and Shopping: Individuals, Consumerism and Collective Action. *New York: Palgrave MacMillan*.
- Micheletti, M, Stolle, D. (2010) Vegetarianism – A Lifestyle Politics?, In: Michelletti, M, McFarland, A.S. (eds.) *Creative Participation: Responsibility-Taking in the Political World*, pp. 125–145, London: Paradigm Publishers.
- Michels, A. (2012) Citizen Participation in Local Policy Making: Design and Democracy, *International Journal of Public Administration* 35: 285–292.
- Milan, C. (2017) Reshaping Citizenship through Collective Action: Performative and Prefigurative Practices in the 2013–2014 Cycle of Contention in Bosnia & Hercegovina, *Europe-Asia Studies* 69(9): 1346–1361.
- Mojsilović, M, Klačar, B, Sretenović, V., Žegarac, J., Radović, N. (2011). *Neposredno učešće građana u upravljanju lokalnom zajednicom – Problemi, izazovi i preporuke za unapređenje procesa*, Beograd: OEBS. Dostupno na: <http://www.osce.org/sr/serbia/82794?download=true>, (pristupljeno 16. 8. 2017)
- Norris, P. (2002) *Democratic Phoenix: Reinventing Political Activism*. New York: Cambridge University Press.
- Norris, P. (2009) Political Activism: New Challenges, New Opportunities, In: Boix, C., Stokes, S. (eds.), *The Oxford Handbook of Comparative Politics* (pp. 628–652), Oxford: Oxford University Press.
- Opp, K.D. (2009) *Theories of Political Protest and Social Movements – A Multidisciplinary Introduction, Critique, and Synthesis*, London: Routledge.
- Pateman, C. (1970) *Participation and Democratic Theory*. Cambridge: Cambridge University
- Pešić, J. (2019) Protesti u doba postdemokratije, MONS (dostupno na: <https://mons.rs/protesti-u-doba-postdemokratije>, pristupljeno 24. 3. 2019)
- Putnam, R. (2000) *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.
- Reinprecht, A. (2017) Between Europe and the Past—Collective Identification and Diffusion of Student Contention to and from Serbia, *Europe-Asia Studies* 69(9): 1362–1382.
- Sartori, G. (1987) *The theory of democracy revisited* (Vol. 2). Chatham: Chatham House Publishers.
- Schumpeter, J. (2003) *Capitalism, Socialism and Democracy*. New York: Routledge.
- Stanojević, D, Stokanić, D. (2014) Između Sicilije i Lombardije odnos poverenja, građanskih normi i društvene participacije među građanima Srbije. *Sociologija* 56(2): 181–200.

- Stanojević D, Petrović J. (2018) Socijalne biografije mladih aktivista političkih partija u Srbiji, u: Pešić, J, Backović, V, Mirkov A. (ur.) *Srbija u uslovima globalne krize neoliberalnog oblika kapitalističke regulacije* (str. 147–170), Beograd: Univerzitet u Beogradu, ISI FF.
- Tătar, Marius Ioan (2018) „Are the Balkans Different? Mapping Protest Politics in Post– Pommunist Southeast Europe“ in: Bieber, E., Brentin, D. (eds.) *Social Movements in the Balkans: Rebellion and Protest from Maribor to Taksim* (pp. 131–157), London, Routledge.
- Teorell, J. (2006) Political participation and three theories of democracy: A research inventory and agenda, *European Journal of Political Research* 45: 787–810.
- Toplišek, A, Thomassen, L. (2017) From Protest to Party: Horizontality and Verticality on the Slovenian Left, *Europe-Asia Studies* 69(9): 1383–1400.
- Van Deth, J.W. (2001) Studying Political Participation: Towards a Theory of Everything? Paper presented at the Joint Session of Workshops of the European Consortium for Political Research, Grenoble 6–11 April 2001.
- Van Deth, J.W. (2016) *What is Political Participation?* <http://oxfordre.com/politics/view/10.1093/acrefore/9780190228637.001.0001/acrefore-9780190228637-e-68> (pristupljeno 1. 4. 2019).
- Van Deth, J.W. (2014) A Conceptual Map of Political Participation. *Acta Politica* 49: 349–367.
- Van Stekelenburg, J. & Klandermans, B. (2013) The Social Psychology of Protest. *Current Sociology*, 61(5), 886–905.
- Verba, S., & Nie, N. (1972) *Participation in America*. New York: Harper & Row.
- Verba, S., Scholzman, K., & Brady, H. (1995) *Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Vujadinović, D. (2009) *Civilno društvo i političke institucije – Srbija u vrtlogu promena*. Beograd: Pravni fakultet.
- Vukelić, J. (2009) Neposredno učešće građana u donošenju odluka na lokalnom nivou vlasti u Srbiji. *Sociologija* 51(3): 291–312.
- Vuković, D. (2016) Uloga građanskog društva u uspostavljanju odgovorne vlasti u savremenoj Srbiji: O granicama depolitizovanog građanskog aktivizma. *Sociologija* 57 (4): 637–661.

STABILIZACIJA KAPITALISTIČKOG PORETKA U SRBIJI I PRIHVATANJE LIBERALNIH VREDNOSNIH ORIJENTACIJA

Mladen Lazić*

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet

Jelena Pešić**

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet

1. Uvod: pojmovna određenja

Osnovne društvene odnose u kapitalističkom poretku karakterišu tri osobenosti. Pre svega, ekonomske odnose primarno reguliše tržište, na kojem nezavisni akteri razmenjuju resurse (država se javlja kao sekundarni regulator, a privatno vlasništvo, pre svega orijentisano na proizvodnju profita, čini preovlađujući svojinski oblik). Zatim, interesi društvenih grupa se predstavljaju u političkom podsistemu, po pravilu, preko političkih stranaka, koje se za vlast takmiče pod približno ravnopravnim uslovima. Najzad, osnovni društveni odnosi legitimišu se putem relativno slobodne javne artikulacije interesa dominantnih društvenih grupa, koji se predstavljaju kao opšti društveni interesi. Te tri karakteristike pokazuju i da su osnovni podsistemi društva u kapitalizmu (ekonomski, politički i kulturni) međusobno relativno autonomni (podvrgnuti su različitim oblicima regulacije), s tim što je njihovo jedinstvo postignuto tako što, na osnovu zajedničkog obrasca koji postavljaju opšti uslovi za proizvodnju profita, osiguravaju neometanu reprodukciju bazičnih društvenih odnosa (kapitala). Naravno, reč je o „idealno-tipskom“ određenju, čiji su oblici karakteristični za odnose koji vladaju u kapitalističkim središtima, a što se više udaljavamo ka periferiji, ti su obrasci (potencijalno) udaljeniji od bazičnih (odstupanja mogu biti rezultat različitog spleta istorijskih činilaca, npr.

---

* mlazic@f.bg.ac.rs

** jlpesic@f.bg.ac.rs

zakasnele modernizacije iznutra, kao što je slučaj na prostorima Balkana – up. Chirot, ed. 1989. – i nametanja razvojnih oblika spolja, od strane zemalja iz središta). Pri tom je preovlađujuća tržišna regulacija na profit orijentisanih ekonomskih odnosa ključna za kapitalistički poredak, dok su odstupanja od središnjeg (istorijski oblikovanog idealno-tipskog) obrasca u druga dva podsistema, političkom i kulturnom, podložnija značajnim varijacijama (od demokratije do diktature, od kulturne hegemonije do monopola u javnoj sferi).

Prethodna određenja su neophodna da bi se razumeo proces preobražaja srpskog društva iz socijalističkog u kapitalističko. Ranije je pokazivano da je taj preobražaj započeo u poslednjoj deceniji 20. veka i da se odvijao veoma usporeno u prvim godinama, da bi se potom ubrzao u novom milenijumu, tako da više nema sumnje da je u Srbiji konstituisan kapitalistički poredak (polu/periferijskog tipa) i da se postepeno oblikuje prema središnjem obrascu (vidi više u Lazić, 2011). To se, pre svega, odnosi na činjenicu da se država sve manje pojavljuje kao dominantni vlasnik ekonomskih resursa (zbog privatizacije ili likvidacije nekadašnjih većih društvenih i državnih firmi) i kao glavni regulator razmene (napredovanjem autonomne tržišne regulacije). U političkom podsistemu, iako su odnosi još daleko od poretka koji garantuje slobodno stranačko takmičenje za (privremenu) kontrolu nad državnim aparatima, izbori se održavaju u uslovima koji, u krajnjoj liniji, omogućavaju opozicionim strankama izbornu pobjedu i promenu na vrhu vlasti (kao što je pokazano već 2000. godine, a pogotovo tokom narednih izbornih ciklusa, u kojima je više puta dolazilo do smene vlasti). Najzad, državna dominacija nad javnim prostorom i dalje ne omogućava jednakost šansi za predstavljanje različitih interesa, ali ostavlja mogućnost (barem u privatnim medijima i na društvenim mrežama) za izlaganje alternativnih programa i mobilizaciju protivnika vlasti. U tom smislu, može se nesumnjivo zaključiti da se kapitalistički poredak u Srbiji – prema predstavljenom osnovnom obrascu, „prilagođenom“ polu/periferijskim uslovima – postepeno formira tokom poslednjih dvadesetak godina.

Stabilna reprodukcija vladajućih društvenih odnosa pretpostavlja, između ostalog, da njihove osnovne obrasce većina pripadnika društva prihvata kao „prirodne“ (što znači, ne samo nužne nego i poželjne). A ključni činilac koji omogućava legitimisanje društvenog poretka, ne samo u političkoj sferi („legitimna vlast“) nego i ekonomskoj i kulturnoj, jesu vrednosti. U teorijskom okviru koji se ovde razrađuje, vrednosti se definišu na specifičan način.¹ Polazi se od toga da su, unutar datog

1 U literaturi se mogu naći mnogobrojne odredbe vrednosti, kako u okvirima sociologije tako i u okvirima drugih društvenih disciplina (psihologije, antropologije, filozofije itd.), tako da se ovde ne možemo baviti razmatranjem tih odredbi. Vidi više o tome u Pešić, 2017: 17–26.

društvenog poretka, glavni izvor vrednosti osnovni principi reprodukcije dominantnih društvenih odnosa, koji su predstavljeni kao poželjni obrasci ljudskog (grupnog i individualnog) mišljenja i delanja. S obzirom na prethodno pomenute karakteristike kapitalističkog tipa društva (preovlađujuća tržišna ekonomija zasnovana na privatnom vlasništvu i orijentisana na proizvodnju profita, političko takmičenje, relativna kulturna autonomija), kao bazične (sistemske) vrednosti pojavljuju se sakrosanktnost privatnog vlasništva, univerzalna građanska prava (kao što su sloboda i jednakost pred zakonom), individualizam i sl. (vidi Heywood, 2013). Naravno, određene vrednosti pojavljuju se i u široj istorijskoj perspektivi, tako da imaju „transistorijski“/transsistemski karakter, i prenose se iz jednog društvenog poretka u drugi (kao što su npr. neke biblijske zapovesti). Međutim, takve vrednosti se u istoriji ne kristališu u nepromenljivom obliku, već njihovi jezički izrazi, ili načini tumačenja, bivaju prilagođeni aktuelnim dominantnim društvenim odnosima (ovde je dovoljno podsetiti na „zapovest“ „ne ubij“, te na pitanje ko se i pod kojim uslovima (ne)može ubiti, koje se na bitno različit način reguliše u različitim porecima).

Kada se kao temeljno izvorište vrednosnog sistema postavi dominantan način reprodukcije društvenih odnosa, onda, kao jedan od ključnih problema, može da iskrasne postojanje *normativno-vrednosne disonance* (NVD). Naime, kao što je poznato, vladajući se poredak održava, s jedne strane, normama. To su institucionalizovana pravila koja pretpostavljaju postojanje sankcija kojima se štite. Drugim rečima, norme uključuju elemenat manifestne prisile. Vrednosti, za razliku od toga, predstavljaju manje vidljiv, latentan način zaštite poretka, i podrazumevaju poželjno mišljenje i delanje. Problem u odnosu između normi i vrednosti može nastati iz barem dva razloga. Jedan je taj što se uz dominantne društvene odnose mogu pojaviti odnosi koji počivaju na drugačijim osnovama – oni koji su preostali iz ranijeg poretka (ostaci feudalnih odnosa, pa čak i robovlastničkih, u kapitalizmu); ili oni koji čine potencijalnu alternativu aktuelno dominantnim odnosima (socijalistički pokreti u XIX i XX veku, npr.). U okviru tih vansistemskih odnosa, rađaju se za njih specifične vrednosti, koje su različite od dominantnih i koje su u (potencijalnom ili manifestnom) sukobu s vladajućim normama. I zatim, društveni odnosi su dinamičke (istorijske) pojave, pa njihova promena (koja ostaje u okvirima dominantnog poretka) vodi do normativnih, kao i vrednosnih promena, odnosno do barem privremenog odstupanja vrednosnog od normativnog sistema. Ta dva slučaja sukoba između normi i vrednosti nazivamo *normativno-vrednosnom disonancom*.

Ranije je pokazivano (Lazić, 2011; Lazic i Cvejic, 2011; Lazić i Pešić, 2013) da se ta disonanca može pojaviti u više oblika. Tako se sukob

između vladajućih normi i određenih vrednosti, koji počiva na tome što nastaju na osnovama različitih temeljnih društvenih odnosa, može odrediti kao *sistemska disonanca* (npr. kapitalističke vrednosti u okvirima feudalnog normativnog poretka).² Od nje treba razlikovati *unutarsistemska disonancu*, koja se javlja zbog promena parcijalnih struktura u okviru dominantnog poretka, koje ostaju u okvirima tog društvenog poretka (neoliberalni režim kapitalističke akumulacije, koja je usledila nakon režima države blagostanja). S druge strane, kada je reč o *sistemske disonanci*, može se razlikovati sukob između normativnog poretka i vrednosnog sistema koji je zaostao iz istorijski prethodećeg tipa društva – disonanca koju ćemo zvati *regresivnom* (vrednosti staleškog društva u okviru kapitalističkog poretka, npr.) – od onog koji se rađa između trenutno dominantnog poretka i potencijalnog (više ili manje prisutnog, nastajućeg) poretka, koju nazivamo *prospektivnom* disonancom (kapitalističke vrednosti u realnosocijalističkim društvima). Sličan sukob se može javiti i u okvirima unutarsistemske disonance (vrednosti karakteristične za prethodni režim akumulacije, koje se zadržavaju i unutar naredne – regresivna disonanca, za razliku od prospektivne – pojava vrednosti koje proizvode nastajući odnosi itd.).³

Treba imati u vidu da se može očekivati da normativni sistem, zbog svog institucionalizovanog i prisilnog karaktera, u principu bude unutrašnje konzistentan. Kod vrednosti, međutim, zbog toga što su društveni odnosi po pravilu „hibridnog“ tipa (svakako, u okvirima dominantnog društvenog oblika), takvu je konzistenciju teško postići, i to kako na individualnom tako i na grupnom nivou. Odnosno, na empirijskom planu, po pravilu, pojedinci i grupe zastupaju vrednosti koje nisu međusobno saglasne (naravno, unutar okvira dominantnog vrednosnog sistema koji podržavaju). Takvu pojavu, koja je utoliko verovatnija ukoliko je snažnije izražena NVD, nazivamo *vrednosnom konfuzijom*.

Stepen izraženosti NVD je očigledno neposredno povezan s uslovi-
ma u kojima se odvija reprodukcija vladajućeg sistema društvenih odnosa: njen rast ukazuje na rastuće probleme u toj reprodukciji, a pad na napredovanje procesa njenog neometanog odvijanja. Usklađivanje između normi i vrednosti, koje je rezultat tendencije da se vladajući društveni odnosi nametnu kao celovit okvir reprodukcije društvenog života, trajan je društveni proces. To usklađivanje, kao i rast/pad stepena izraženosti NVD,

2 Vidi izuzetnu istorijsku analizu takvih pojava u Hiršman, 1999.

3 Termini regresivno i prospektivno u ovom kontekstu upućuju isključivo na postojanje istorijske dinamike, na smenu poredaka (sistemska disonanca) ili njihovih varijanti (unutarsistemska disonanca) u vremenskoj perspektivi („pre“, odnosno „posle“), a nikako ne na vrednosnu procenu njihovih karakteristika (u smislu „nižih“ ili „viših“ društvenih oblika).

zavise od konkretnih istorijskih okolnosti, pa se njihovi uzroci ovde ne mogu detaljnije analizirati. Rast NVD može biti posledica prodora novih društvenih odnosa (u slučaju prospektivne disonance), kao i istrajavanja starih vrednosnih obrazaca u novom tipu poretka, što ometa njegovo celovito uspostavljanje (regresivna disonanca). Takođe, u okvirima dinamičnog načina društvene reprodukcije koji je karakterističan za kapitalizam, u kojem se režimi akumulacije smenjuju u razmacima od pedesetak godina, unutarstemska disonanca mora biti izraženija nego u okvirima poredaka koji se usporeno menjaju. U svakom slučaju, istraživanje NVD može biti izuzetno važno za utvrđivanje stepena stabilnosti (očuvanja ili moguće promene) datog (ili potencijalnog) sistema vladajućih društvenih odnosa.

U analitičkom delu teksta, sistemska promena iz socijalističkog u kapitalistički poredak u Srbiji biće okvir za utvrđivanje postojanja i razmera sistemske NVD, a kriza neoliberalnog tipa kapitalističke regulacije (izražena posebno nakon 2008. godine) uzeće se kao mogući uzrok eventualnog nastanka unutarstemske NVD. Kao što je isticano, u krizi socijalističkog poretka krajem 1980-ih, značajnu ulogu je imala prospektivna NVD (širenje vrednosnog sistema karakterističnog za kapitalistički poredak), dok je za usporeno napredovanje kapitalizma u Srbiji tokom 1990-ih naglašavano da je, između ostalog, posledica postojanja regresivne NVD (opstanaka elemenata socijalističkog vrednosnog sistema u novom društvenom poretku; Lazić, 2011).

2. Istorijske pretpostavke vrednosnih promena u Srbiji

Pošto je ranije opširno pisano o ovoj temi (vidi šire u Lazić, 2011; Pešić, 2017), sada će se naznačiti samo osnovne analitičke tačke. Pre svega, empirijski je više puta potvrđivano da su u okvirima jugoslovenskog liberalnog socijalizma, uz dominantne vrednosti (kao što su autoritarni kolektivism unutar političkog podsistema i redistributivni etatizam u ekonomskom podsistemu), bile šire zastupljene vrednosti tipične za kapitalistički poredak (politički i tržišni liberalizam; vidi – uz drugačiju terminologiju i pojmovni okvir – Pantić, 1977; vidi šire u Lazić, 2011; Pešić, 2017).

Ta sistemska disonanca proizvela je dve međusobno naizgled suprotstavljene posledice. Promena vladajućih društvenih odnosa mogla je biti (a u Srbiji je i bila) predstavljena kao ograničena reforma dotadašnjih odnosa, i tako osigurati lakši prodor novog (kapitalističkog) vrednosnog sistema (učinak prospektivne NVD tokom završne faze jugoslovenskog socijalizma). S druge strane, predstavljanje sistemskih promena kao parcijalnih,

omogućavalo je i lakši opstanak elemenata starog dominantnog vrednosnog sistema (rast regresivne NVD tokom transformacije sistema). Te dve tendencije, uz čitav niz drugih činilaca, kao što su ratni raspad zemlje, međunarodna izolacija itd., omogućile su vrhu socijalističke nomenklature (S. Milošević i krugovi oko njega) da zadrži političku dominaciju i značajno uspori i usmeri (u vlastitom interesu) sistemske promene. Najvažniji rezultat bilo je to što je, na osnovu kontrole nad konverzijom ekonomskih resursa, značajan deo javnog vlasništva pretvoren u privatno vlasništvo nekadašnjih pripadnika nomenklature i s njima povezanih krugova (vidi empirijske podatke u Lazić, 1994). Ipak, iako usporeno i usmereno, uspostavljanje kapitalističkog tipa ekonomske (i ukupne društvene) reprodukcije odvijalo se u Srbiji i tokom 1990-ih.

Promene na vrhu državne vlasti 2000. godine donele su ubrzanje procesa kapitalističke transformacije u okviru sva tri podsistema. U političkoj sferi je omogućena periodična smena stranaka na vlasti, putem relativno slobodnih izbora. U ekonomskom podsystemu je ubrzana privatizacija i podstican razvoj tržišta, naročito otvaranjem zemlje prema inostranom kapitalu, međunarodnim finansijskim institucijama i sl. Kada je pak reč o području kulture, rasle su mogućnosti za javno predstavljanje interesa različitih grupa i za njihovu mobilizaciju (šire u Lazić, 2011). Normativno učvršćivanje novog dominantnog društvenog poretka jačalo je osnovu i za širi prodor odgovarajućih vrednosti. Pri tom, u središnjim zemljama kapitalističkog poretka dominirao je u to vreme neoliberalni oblik akumulacije i njemu odgovarajući vrednosni sistem, koji se širio i prema (polu) periferijskim područjima, pa tako i na Srbiju.

Međutim, pre nego što su novi vrednosni obrasci (oni opšti, tipični za kapitalistički poredak u celini, kao i oni razvijeni tokom njegovog specifičnog, neoliberalnog režima) mogli da se učvrste u Srbiji, nastupila je 2007. godine u SAD dramatična finansijska kriza, a zatim, sledeće godine, i svetska ekonomska kriza. Jedna od njenih ključnih posledica bilo je saznanje da je neoliberalni oblik akumulacije kapitala iscrpljen (vidi Dumenil & Levy, 2011), a s njim je potkopan i specifičan vrednosni sistem, karakterističan za ovaj režim. Na taj način je stvorena osnova za pojavu unutarstemske NVD (čiji se karakter ne može preciznije odrediti dok se novi oblik poretka barem početno ne kristališe).

Pomenuta kretanja imala su dvostruki učinak u Srbiji. S jedne strane, opšti istorijski okvir (dominacija kapitalizma u svetskim razmerama) osiguravao je dalje jačanje bazičnih pretpostavki kapitalističkog načina proizvodnje društva, uključujući dominantan vrednosni sistem (uslovi za opadanje sistemske NVD). S druge strane – zbog krize aktuelnog neoliberalnog režima akumulacije i posledične ekonomske krize (pad nacional-

nog dohotka, opadanje životnog standarda i sl.) – u pitanje dolaze specifični vrednosni obrasci karakteristični za ovaj režim (mogućnost za rast unutarstemske NVD).

Najzad, krajem druge decenije ovog veka, u Srbiji se postepeno popravljaju opšte ekonomske prilike: započela je finansijska stabilizacija, raste društveni proizvod,⁴ a zabeležen je i pad nezaposlenosti,⁵ kao i spori porast životnog standarda.⁶ Time se stvaraju uslovi za učvršćivanje opštih vrednosnih obrazaca tipičnih za kapitalizam. Međutim, treba imati na umu i to da je ukupan ekonomski oporavak Srbije i dalje spor (društveni proizvod i realne zarade i dalje su ispod nivoa dostignutog 2008. godine) i neizvestan, a pri tome u kapitalističkom središtu u međuvremenu nije uspostavljen model koji bi zamenio krizom uzdrmani neoliberalni režim akumulacije i doneo snažniji ekonomski rast. Naprotiv, stope rasta osciliraju na niskom nivou, dok su snažno prisutni nagoveštaji nove svetske ekonomske krize (a s njom i političke, nacionalne i međunarodne). Ta dva činioca, unutrašnji i spoljni, i dalje dovode u pitanje specifične – za neoliberalizam karakteristične – vrednosne obrasce u Srbiji, pa se, dakle, može pretpostaviti da utiču i na razmere kako sistemske tako i unutarstemske NVD.

3. Hipotetički okvir

Ranija istraživanja (2003, 2012) pokazala su da promene u načinu proizvodnje društvenog života nisu linearno praćene promenama vrednosnog sistema (Lazić i Pešić, 2013). Dok je sistemska – prospektivna – NVD (rasprostranjenost liberalnih vrednosti) prethodila slomu socijalizma, uspostavljanje kapitalističkog poretka nije direktno vodilo širenju novih vrednosti. Sistemsku NVD iz vremena kraja socijalizma nasledila je vrednosna konfuzija, naročito karakteristična za niže društvene slojeve ali prisutna i u višim. I dok se sistemska NVD (regresivna, s vrednostima prenetim iz socijalizma), utvrđena 2003. godine, u Srbiji mogla objašnjavati uslovima blokirane transformacije, kolebanja u prihvatanju liberalnih ekonomskih vrednosti 2012. godine (unutarstemska NVD), čak i među pripadnicima ekonomske elite, verovatno su bila proizvod svetske krize postojećeg režima kapitalističke akumulacije. S obzirom na to, kao i na

---

4 Vidi podatke Svetske banke: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?locations=RS>.

5 Vidi podatke Međunarodne organizacije rada: <https://data.worldbank.org/indicator/SL.UEM.TOTL.NE.ZS?locations=RS>.

6 <https://data.worldbank.org/indicator/SL.UEM.TOTL.NE.ZS?locations=RS>.

činjenicu da u međuvremenu svetska kriza nije prevladana već se ponovo zaoštava, a domaći je ekonomski oporavak tek otpočeo (pogotovo kada je reč o dohocima stanovništva, kao i s obzirom na visok rast ekonomskih nejednakosti)⁷ i stoji na nesigurnim temeljima, možemo pretpostaviti da nisu otklonjeni izvori opstanka kako sistemske tako i unutarstemske NVD.

Doduše, u Srbiji su na delu dva dodatna elementa. Pre svega, s obzirom na usporeno oblikovanje kapitalističkih odnosa tokom prve decenije sistemske transformacije, može se pretpostaviti da je ovde još uvek na delu proces učvršćivanja normativne osnove poretka, pa s njom i dominantnih vrednosti (opadanje sistemske NVD). Takođe, poslednjih nekoliko godina ekonomskog oporavka zemlje deluju kao činilac koji bi mogao podstaći opadanje unutarstemske disonance, barem u nekim slojevima osnovnih klasa. Drugim rečima, pretpostavićemo da su, u celini, u odnosu na ranije razdoblje, liberalne vrednosti šire prihvaćene (pad sistemske NVD), osim među pripadnicima društvenih slojeva koji su neposredno pogođeni krizom (dugoročno ili kratkoročno). Kada je reč o unutarstemske disonanci, opšta kriza neoliberalnog režima akumulacije teško da ostavlja prostor čak i za njeno lokalno opadanje. Drugim rečima, moglo bi se pretpostaviti da se, pogotovo u ekonomskom polju, održava stanje unutarstemske NVD, koja se, na nivou vrednosnih orijentacija društvenih grupa i pojedinaца, pojavljuje kao vrednosna konfuzija.

Kada se, dakle, vrednosne orijentacije analiziraju prema podsistemu koji regulišu (politički odnosno ekonomski odnosi), moglo bi se pretpostaviti da je, donedavno u Srbiji, opadanje sistemske NVD bilo snažnije u političkom polju nego u ekonomskom, a to bi moglo da bude karakteristično i za unutarstemske NVD (podaci su prikupljeni pre masovnih uličnih protesta građana i opozicionih političkih stranaka s kraja 2018. i početka 2019. godine). Međutim, nesposobnost opozicionih stranaka da se institucionalno odupru dominaciji SNS (na izborima) i zloupotreba te slabosti od strane vladajućeg političkog režima (partijsko korišćenje državnih aparata i javnih medija, ali i koruptivno korišćenje privatnih medija, što vodi daljem slabljenju opozicije) potkopavaju poverenje u liberalno-demokratski poredak i mogu biti osnova rasta unutarstemske NVD i unutar političkog podsistema. Isto tako, oslanjanje države u pokušaju reindustrijalizacije zemlje prvenstveno na strani kapital svedoči o slabosti domaće ekonomske elite (ali je i uzrokuje), pa bi moglo voditi rastu unutarstemske NVD, čak i unutar ovog sloja vladajuće klase, koji bi morao biti glavni promoter liberalnih ideja.

---

7 Vidi podatke o tome u Arandarenko, Krstić, Žarković, Rakić, 2017.

4. Podaci i metodologija

Prvi deo analize biće posvećen promenama u stepenu prihvatanja liberalnih vrednosti tokom perioda konsolidacije kapitalizma u Srbiji, to jest praćenju promena u rastu, odnosno opadanju systemske i unutarsystemske NVD. Podaci koji će se analizirati prikupljeni su u tri vremenske tačke, koje korespondiraju različitim fazama konsolidacije kapitalističkog poretka u Srbiji. Radi se o podacima dobijenim putem tri istraživačka projekta Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 1. *Stratifikacijske i vrednosne promene u periodu društvene transformacije (South-East European Social Survey Project)*, iz 2003. godine, u okviru kojeg je rađeno istraživanje na nacionalno reprezentativnom uzorku od 2997 punoletnih stanovnika Srbije; 2. istraživanja izvedenog u okviru projekta *Izazovi nove društvene integracije u Srbiji – koncepti i akteri*, iz 2012. godine, na uzorku od 2500 ispitanika; 3. istraživanja rađenog u okviru istog projekta, 2018. godine, na uzorku od 2211 ispitanika.

S obzirom na to da su se empirijski iskazi koji su nam stajali na raspolaganju mahom odnosili na vrednosti koje su vezane za političko i ekonomsko polje, plan analize je podrazumevao poređenje iskaza u sve tri godine (prikupljenih tokom sve tri faze konsolidacije kapitalizma u Srbiji: početne stabilizacije, krize i postepenog oporavka), odnosno njihovo diferenciranje na one koji ukazuju na postojanje systemske i unutarsystemske NVD unutar dva društvena podsistema (tabela 1). Nažalost, s obzirom na mali broj uporedivih iskaza, analiza je morala da bude ograničena na poređenje po jednog iskaza za svaku od 4 dimenzije.

Tabela 1. Iskazi kojima se meri postojanje systemske i unutarsystemske disonance između normativnog i poželjnog tipa političkog i ekonomskog poretka

	Sistemska disonanca	Unutarsistemska disonanca
Ekonomski poredak	Društveni napredak će uvek počivati na privatnom vlasništvu.	Što vlada manje interveniše u ekonomiji, to bolje za Srbiju. / Što se država manje meša u ekonomiju, to bolje za ekonomski rast (2018).
Politički poredak	Višepartijski sistem garantuje izražavanje interesa svih društvenih grupa.	Mediji bi danas trebalo da imaju više razumevanja prema vlasti / državi (2018).

Drugi deo analize posvetićemo dubljoj analizi NVD na podacima iz 2018. godine. Naime, pomenuta analitička shema, koja razlikuje systemsku

i unutarsistemska NVD, dosledno je operacionalizovana samo u instrumentu, pa samim tim i na podacima iz te godine (iako treba reći da su nalazi iz 2012. godine u značajnoj meri doprineli oblikovanju analitičke sheme). To nam je omogućilo da na pouzdanim podacima, koristeći veći broj empirijskih iskaza, izvršimo analizu disonance i s obzirom na njenu vremensku usmerenost (ka prošlom, odnosno budućem tipu poretka: regresivna/prospektivna NVD).

Na osnovu eksplorativne analize glavnih komponenti (koristeći varimaks metod rotacije), izdvojili smo empirijske iskaze koji se okupljaju oko latentnih dimenzija koje predstavljaju dimenzije normativno-vrednosne disonance (tabela 2). Kada je reč o političkom poretku, izdvojili smo dve orijentacije: autoritarnu i neliberalnu pluralističku. Dok prva ukazuje na postojanje sistemske NVD, odnosno na orijentaciju prema ranijem autoritarnom tipu političkog poretka, druga se odnosi na načelno prihvatanje političkog pluralizma, ali u njegovoj neliberalnoj varijanti (koja je, nakon svetske ekonomske krize započete 2008. godine, postala karakteristična za nemali broj nekada demokratskih režima: u Poljskoj, Mađarskoj, Turskoj itd., pa čak, s obzirom na neke elemente Trampove politike, i u SAD).⁸

Kada je reč o ekonomskom poretku, izdvojila su se tri faktora: orijentacija na privatno-vlasničku tržišnu ekonomiju, potom na neoliberalnu tržišnu orijentaciju i na redistributivnu orijentaciju. Prva dimenzija takođe ukazuje na opšti odnos prema tržišnoj privredi, te stoga predstavlja indikator sistemske NVD (kod onih ispitanika koji je ne prihvataju). Preostale dve dimenzije su unutarsistemske po svom karakteru: prva ukazuje na orijentaciju ka neoliberalnoj varijanti kapitalizma (i u suprotnosti je s modelom državnog intervencionizma, usmerenog ka pomaganju krupnog kapitala), dok druga predstavlja indikaciju socijaldemokratskog shvatanja uloge države u kapitalističkoj ekonomiji (koje podrazumeva redistributivnu ulogu države usmerenu ka nižim društvenim grupama).

---

8 Opširnije o različitim modelima demokratije videti u: Kriesi, 2013 i Ferrin & Kriesi, 2016.

Tabela 2. Dimenzije vrednosnih orijentacija koje su se izdvojile na podacima iz 2018. godine, putem analize glavnih komponenti

Autoritarna orijentacija (sistemska NVD, politički sistem)	Neliberalni pluralizam (unutarsistemska NVD, politički sistem)
Sudstvo u krajnjoj liniji mora da služi vlasti.	Demokratija je dobar oblik vlasti samo u stabilnim vremenima.
Najbolje je kada državu i sudove kontroliše ista grupa (npr. politička stranka ili interesno povezani pojedinci).	Demokratsko odlučivanje rađa neodlučnost i proizvodi sukobe.
Država mora da ima jakog vođu kojeg ne bi ograničavali parlament i izbori.	Demokratija nije dobra za održavanje reda.
Srbiji je uvek išlo bolje kada je na vlasti bio sposoban vođa koji je preuzimao odgovornost za donošenje najvažnijih odluka.	U demokratiji ekonomija loše funkcioniše.
U današnjim okolnostima čvrsta ruka na vlasti je neophodna da bi se zaštitili nacionalni interesi.	
Mediji bi danas trebalo da imaju više razumevanja prema državi.	

Privatno-vlasnička tržišna ekonomija (sistemska NVD, ekonomski sistem)	Neoliberalna tržišna orijentacija (unutarsistemska NVD, ekonomski sistem)	Redistributivna orijentacija (unutarsistemska NVD, ekonomski sistem)
Samo tržišna privreda omogućava trajan ekonomski rast.	Država bi trebalo da svojim propisima što manje ograničava slobodu poslovanja preduzeća.	Država treba da naplaćuje veći porez bogatima i da subvencionise siromašne.
Takmičenje je dobro. Ono podstiče ljude da rade više i da razvijaju nove ideje.	Sva državna preduzeća treba privatizovati.	Nezaposleni treba da dobijaju veću pomoć od države.
Samo privatno vlasništvo osigurava brz ekonomski rast na duge staze.	Što se manje država meša u ekonomiju, to bolje za ekonomski rast.	Država treba da interveniše kako bi nejednakosti u društvu bile manje.
Društveni napredak će uvek poživati na privatnom vlasništvu.	Ekonomske nejednakosti su korisne za ekonomski rast.	Država bi trebalo da garantuje minimalni životni standard.
	Država ne bi trebalo da pokušava da kontroliše, reguliše ili da se na bilo koji način meša u rad privatnih firmi.	

U nastavku analize nastojaćemo da utvrdimo kako su se menjale vrednosne orijentacije stanovništva u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka (2003–2018. godine). Potom ćemo analizirati na koji način se osnovne društvene grupe razvrstavaju s obzirom na izdvojene dimenzije⁹ vrednosnih orijentacija, kako bismo ispitali klasnu osnovu legitimacije kapitalističkog poretka u Srbiji. Konačno, završni deo analize posvećen je ispitivanju kontrolisanog uticaja činilaca kao što su klasni položaj, stepen obrazovanja, veličina mesta stanovanja, pol i starost ispitanika, te materijalni položaj i stepen političke participacije. Nastojaćemo, pri tom, da utvrdimo da li socio-demografski činioci, pored klasnog položaja, utiču na stepen prihvatanja ispitivanih vrednosnih orijentacija, kao i da ispitamo efekat klasne pripadnosti kada se drugi činioci, a posebno obrazovanje, drže pod kontrolom.¹⁰

5. Promena vrednosnih orijentacija tokom perioda konsolidacije kapitalizma u Srbiji

U prethodnom delu teksta ukratko su opisani istorijski uslovi u kojima su se oblikovale vrednosne orijentacije u Srbiji u periodu ubrzane kapitalističke transformacije (podaci iz 2003. i 2012. godine), kao i smer tih promena. U nastavku ćemo ukazati na dalji proces vrednosnih promena, koje su usledile do 2018. godine (tabela 3).

Podaci o vrednosnim orijentacijama u ekonomskom podsistemu jasno pokazuju da je, posle rasta NVD u prethodnom periodu, uslovljenog krizom (opadanje prihvatanja vrednosti karakterističnih za kapitalistički društveni poredak), period makar i kratkog i privremenog ekonomskog oporavka u svetu i Srbiji poslednjih godina doveo do ponovnog šireg prihvatanja tih vrednosti (opadanje NVD). Doduše, to prihvatanje još uvek zaostaje za periodom pre krize, te jedva prelazi teorijsku sredinu skale (a zastupa ga manje od polovine ispitanika). Zanimljivo je, međutim, da podržavanje neoliberalnih vrednosti (istorijski specifičnih za aktuelni/dosađajni režim akumulacije kapitala) ima nešto drukčiju putanju. Ono je u Srbiji bilo poraslo i u ekonomskim uslovima koji su bili izrazito nepovoljni (podaci iz 2012. godine), u vreme svetske i domaće krize (pa tako i krize kapitalističkog poretka u celini, kao i njegove neoliberalne varijante). Taj raniji rast je verovatno bio posledica zakasnelog prodora kapitalizma u

9 Iskazi koji su se okupljali oko izdvojenih faktora su transformisani u skale, nakon pozitivnog ishoda analize pouzdanosti.

10 U analitičkim odeljcima opširnije će biti objašnjen način na koji su operacionalizovane date nezavisne varijable u regresionim modelima.

Srbiju, u kojoj je, zbog toga, neoliberalna doktrina još uvek mobilizacijski dominirala, i stoga usmeravala izgradnju normativnog poretka. Dalje širenje neoliberalnih vrednosti (do 2018. godine) moglo se zato i očekivati, s obzirom na ekonomski oporavak koji je usledio u zemlji, iako je ekonomski uspon u značajnoj meri podstaknut državnim intervencijama (počiva na neliberalnoj normativnoj osnovi).

Tabela 3. Promene sistemske i unutarsistemske NVD u ekonomskom i političkom polju, u periodu konsolidacije kapitalizma u Srbiji (2003–2018. godina)

	Sistemska disonanca			Unutarsistemska disonanca		
	2003.	2012.	2018.	2003.	2012.	2018.
Ekonomski poredak	Društveni napredak će uvek počivati na privatnom vlasništvu.			Što vlada manje interveniše u ekonomiji, to bolje za Srbiju. / Što se država manje meša u ekonomiju, to bolje za ekonomski rast (2018).		
U potpunosti se ne slažem	5,2	10,8	20,2	6,5	8,5	16,3
Ne slažem se	23,3	24,9	15,1	34,0	28,4	14,2
Niti se slažem niti se ne slažem	25,1	29,2	21,4	21,2	18,6	27,3
Slažem se	36,3	26,7	25,4	28,9	29,3	21,6
U potpunosti se slažem	10,1	8,3	17,9	9,4	15,3	20,6
Prosečna vrednost*	3,22	2,97	3,06	3,00	3,14	3,16
Politički poredak	Višepartijski sistem garantuje izražavanje interesa svih društvenih grupa.			Mediji bi danas trebalo da imaju više razumevanja prema vlasti/državi (2018).		
U potpunosti se ne slažem	3,1	7,3	15,8	5,8	24,8	32,4
Ne slažem se	12,7	20,0	8,7	41,3	35,1	9,3
Niti se slažem niti se ne slažem	15,7	23,6	20,0	17,3	19,2	18,7
Slažem se	52,2	38,8	26,0	21,9	15,7	14,6
U potpunosti se slažem	16,3	10,3	29,6	5,7	5,2	25,1
Prosečna vrednost*	3,65	3,25	3,45	3,36	3,59	3,09

* Iskazi su redukovani, tako da viši skorovi označavaju liberalne vrednosti

Naravno, ukupno prihvatanje neoliberalnog vrednosnog stanovišta (jačina unutarsistemske NVD) približno je onom koje se odnosi na podržavanje kapitalističkog poretka u celini (sistemska NVD), i iskazalo ga je nešto preko 40% ispitanika. Takođe, treba zapaziti da vrednosti kapitali-

stičkog poretka kao celine prihvata više ispitanika nego vrednosti vezanih za njegovu neoliberalnu varijantu (u prvom slučaju nešto više, a u drugom nešto manje od trećine), što je logično. Međutim, taj podatak nas upozorava da je prihvatanje kapitalističkog poretka u celini, kao i njegove aktuelne varijante, još uvek manjinsko u Srbiji (na nivou analize pojedinačnih iskaza), što dalje znači da je ne samo unutarstemska već i sistemski NVD u Srbiji, u okviru ekonomskog podsistema, veoma izražena.

Podaci koji se odnose na politički podsistem ponešto se razlikuju. Kada se pogledaju nalazi o sistemskoj NVD, uočice se da se prihvatanje pluralističkog poretka tokom vremena kreće na način sličan onom na ekonomskom polju, uz nešto izraženiju podršku. Više od dve trećine ispitanika prihvatalo je politički pluralizam posle smene Miloševićevog režima, da bi ta podrška značajno opala u vreme ekonomske krize, ali i prateće krize u okviru političkog sistema (neposredno pre izbora na kojima su političke snage koje su uklonile Miloševićev režim izgubile vlast). Najzad, „stabilizacija“ političkih prilika (izražena kroz učvršćivanje vlasti SNS – Vučićevog režima), uz početak ekonomskog oporavka, vratila je podršku dela stanovništva Srbije pluralističkom poretku,¹¹ karakterističnom za kapitalističke odnose (natpolovična većina ispitanika, ali ipak manja nego početkom milenijuma).

Podaci o unutarstemske NVD pokazuju nešto drukčije tendencije. Decenija bržeg uspona kapitalističkih odnosa doprinela je učvršćenju podrške liberalnom principu autonomije medija (kao glavnih legitimacijsko-mobilizacijskih instrumenata), nezavisno od toga što je podrška vladajućim strankama bila u opadanju (smanjivanje NVD). Zatim, po sličnoj logici, ali u suprotnom smeru, učvršćivanje novog političkog režima praćeno je opadanjem podrške pluralističkim principima (rastuća NVD, koja svedoči o konformističkom prihvatanju neliberalne politike prema medijima koju sprovodi vlast). Prema tome, stanje u Srbiji prati uspon neliberalnih (populističkih) politika koje uzimaju maha u Evropi (naročito, ali nipošto ne i isključivo, unutar država u kojima je ranije bio uspostavljen socijalistički poredak). Ipak, treba primetiti da ukupni nalazi za 2018. godinu na petostepenoj skali prelaze teorijsku srednju vrednost, što znači da još uvek preovlađuje liberalno stanovište, iako ga podržava tek nešto više od dve petine ispitanika (što govori o i dalje vrlo izraženoj disonanci).

Najzad, kada se posmatra celina dobijenih nalaza, može se zaključiti sledeće: u Srbiji je tokom posmatranog perioda (2003–2018. godina) vrednosni sistem karakterističan za kapitalizam kao društveni poredak (sistemski NVD) preovlađujuća orijentacija, i to prvenstveno u okvirima

11 Zanimljivo je da se ta podrška pluralizmu može argumentovano tumačiti na dva suprotna načina: kao podrška sadašnjem režimu i kao njegova kritika.

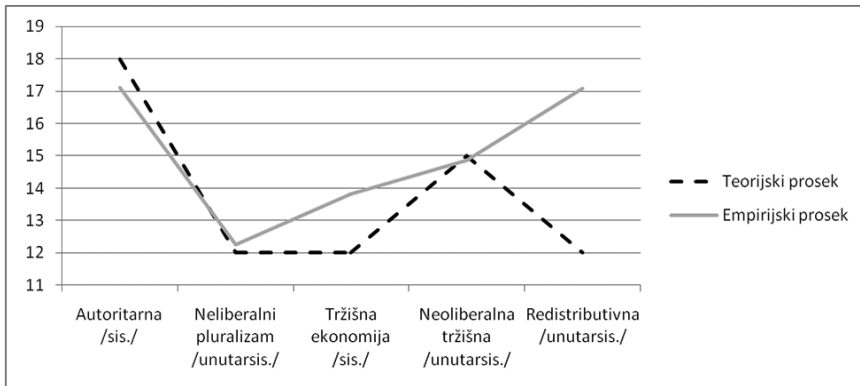
političkog podsistema, dok je to daleko slabije izraženo unutar ekonomskog podsistema. U oba slučaja, za ovaj period su karakteristična kolebanja u vrednosnim orijentacijama. Tokom tih kolebanja, povezanih i s aktuelnim političkim i ekonomskim kretanjima (krizama), ostaje preovlađujuća podrška političkom pluralizmu, dok podrška kapitalističkim ekonomskim vrednostima (privatno vlasništvo) oscilira blizu sredine skale, pa je 2012. godine pala i ispod nje. Iz toga jasno sledi da kapitalistički poredak u Srbiji još uvek nije pustio dublje korene.

Nešto drukčije stoji stvar s vrednostima karakterističnim za neoliberalni režim kapitalističke akumulacije. One su sve šire prihvaćene u okviru ekonomskog podsistema (opadajuća NVD, u okviru neoliberalnog principa uklanjanja države iz ekonomije), ali ni u najnovije vreme nisu dobile podršku većine ispitanika. Za razliku od toga, opada podrška nezavisnim medijima (koji predstavljaju osnovno sredstvo za mobilizaciju aktera s različitim interesima), što osnažuje prethodni zaključak o tome da je kapitalistički poredak (u idealno-tipskoj varijanti) u Srbiji još uvek na relativno krhkim temeljima.

6. Aktuelne vrednosne orijentacije stanovnika Srbije

U nastavku teksta ćemo, na interno validnijim podacima, preispitati i dopuniti prethodno dobijene nalaze o NVD za 2018. godinu. Kao što je u odeljku o metodologiji rečeno, na osnovu analize glavnih komponenti u okviru podataka dobijenih u istraživanju iz te godine, empirijski iskazi koji mere stepen pristajanja uz stavove o političkom i ekonomskom podsystemu (vidi tabelu 2) grupisali su se oko tri latentne dimenzije koje se odnose na ekonomski podsistem, i dve dimenzije koje se odnose na politički podsistem. Latentne faktore, koji predstavljaju redukciju većeg broja podataka na jedinstvenu dimenziju, nazvali smo autoritarnom orijentacijom i neliberalnim pluralizmom, kada je reč o političkom podsystemu, odnosno orijentacijom ka privatno-vlasničkoj tržišnoj ekonomiji, potom neoliberalnom tržišnom orijentacijom i redistributivnom orijentacijom, kada se radi o stavovima o ekonomskom podsystemu. Od iskaza koji se okupljaju oko navedenih latentnih faktora konstruisali smo skale, da bismo, u sledećem koraku, izračunali prosečne rezultate na tim skalama (empirijske proseke) i uporedili ih s matematički izračunatim prosečnim vrednostima u okviru date distribucije podataka (teorijskim prosecima). Poređenje teorijskih i empirijskih proseka, na taj način, predstavlja indicaciju većinskog prihvatanja, odnosno odbacivanja ispitivane vrednosne orijentacije. Dobijeni nalazi su prikazani na grafikonu 1.

Grafikon 1. Teorijski i empirijski proseci na izdvojenim dimenzijama ispitivanih vrednosnih orijentacija

Pre detaljnije analize ispitivanih vrednosnih orijentacija, treba napomenuti da se rezultati dobijeni uvidom u veći broj varijabli tek neznatno razlikuju od onih dobijenih analizom pojedinačnih iskaza. Zapravo, kod svih ispitivanih dimenzija zabeležena je ista tendencija, osim kod one koja se odnosi na neoliberalnu orijentaciju koja je, kao što se može videti poređenjem nalaza iz tabele 3 i grafikona 1, nešto snažnije izražena kada se analizira pojedinačni iskaz, u odnosu na njeno ispoljavanje na čitavom nizu indikatora korišćenih pri formiranju skale neoliberalne orijentacije. Ovu korekciju treba, stoga, imati u vidu pri daljoj interpretaciji nalaza.

Kada je reč o političkom podsistemu, čini se da sistemska NVD nije snažno izražena. Naime, prosečan skor na skali autoritarne orijentacije nešto je niži od teorijskog proseka, što ukazuje na to da autoritarna orijentacija nije dominantna vrednosna orijentacija. Ipak, činjenica da je razlika između empirijskog i teorijskog proseka relativno niska, može se tumačiti kao potvrda stanovišta prema kojem značajan deo stanovništva Srbije još uvek baštini vrednosti koje su vezane za prethodni, socijalistički poredak (regresivna NVD). Ukoliko prethodni nalaz dopunimo onim koji ukazuje na to da je dominantna neliberalna koncepcija demokratije u Srbiji, onda je jasno da je ekonomska kriza kapitalizma (započeta 2008. godine), koja je uslovlila i krizu demokratije (opširnije o tome videti u Streeck, 2011. ili Merkel, 2013), narušila krhko i relativno teško uspostavljeno poverenje u demokratske institucije u Srbiji. Drugim rečima, iako se osnovna orijentacija ka političkom pluralizmu i demokratskom uređenju političkog poretka ne dovodi tako snažno u pitanje, jasno je da su ekonomska kriza, ali i derogacija demokratskih institucija od strane političkih elita, proizvele ozbiljnu sumnju u njihovu efikasnost. Treba pri tom imati u vidu da poda-

ci Eurobarometra¹² o poverenju u nacionalne političke institucije – vladu, parlament, političke partije i javnu administraciju – pokazuju da je ono u Srbiji godinama unazad relativno nisko, u poređenju s drugim evropskim državama, a posebno s konsolidovanim evropskim demokratijama koje pripadaju zemljama kapitalističkog centra (i to naročito onim u kojima je dominantan državno-koordinisani model kapitalizma, kao što su Švedska, Nemačka, Danska itd.).

Podaci koji se odnose na ekonomski podsistem pokazuju da opšta orijentacija ka tržišnoj ekonomiji ima relativno snažno legitimacijsko uporište, s obzirom na to da empirijski prosek značajno nadmašuje teorijski (zastupa je nešto više od 50% ispitanika). Drugim rečima, izgleda da sistemska NVD, kada je reč o ekonomskoj sferi, nije preovlađujuće izražena, odnosno da, ukupno gledano, u Srbiji u današnje vreme, kapitalizam i u političkom i u ekonomskom pogledu za značajan broj građana predstavlja „jedinu igru u gradu“. Tome verovatno doprinose dve činjenice: prvu predstavlja globalna i lokalna ideološka difamacija prethodnog socijalističkog poretka, koja se odvijala uporedo s usponom neoliberalne agende (potiskivanje osnove za regresivnu NVD); druga se odnosi na to da još uvek ne postoji globalna utopija koja bi anticipirala neki budući društveni poredak, a koja bi imala svoje diferencirane društvene nosioce i odgovarajuću oblikovane vrednosne obrasce (odsustvo pretpostavki za prospektivnu NVD).

Podaci o unutarstemskej disonanci pokazuju da neoliberalna paradigma ne dobija većinsku podršku građana Srbije, iako predstavlja i dalje relativno rasprostranjenu vrednosnu matricu (razlika između teorijskog i empirijskog proseka je gotovo zanemariva). U situaciji obeleženoj svetском ekonomskom krizom i njenim lokalnim odjecima, državni intervencionizam u ekonomiji u Srbiji se prepoznaje kao novi poželjan oblik regulacije kapitalističkog poretka, koji se sada pojavljuje uporedo s neoliberalnom paradigmom. Kada je reč o ovom aspektu, jasno je da postoji izražena disonanca, koja je posledica nužnih promena u dominantnom načinu regulacije kapitalističkog poretka.

Drugi aspekt unutarstemske disonance, koji je najsnažnije izražen, odnosi se na redistributivnu ulogu države usmerenu na niže društvene slojeve. Naime, nalazi ukazuju na najširu i nedvosmisleni potporu ispitanika redistributivnim vrednostima, i to u okolnostima u kojima država sprovodi mere fiskalne štednje, odnosno politike usmerene ka smanjenju budžetskih rashoda namenjenih ugroženim socijalnim kategorijama i javnom sektoru ekonomije. Taj nalaz bi, sam po sebi, sugerisao orijentaciju

---

12 <http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Chart/index>

prema socijaldemokratskom tipu kapitalizma. Međutim, s obzirom na to da smo u okviru političkog podsistema uočili snažno izraženu autoritarnu orijentaciju, moglo bi se zaključiti da je ovde prvenstveno reč (iako ne i isključivo) o vrednosnoj matrici „prenesenoj“ iz prethodnog, socijalističkog perioda (regresivna NVD). Zatim, ako se uzme u obzir trajnije istorijsko iskustvo na ovim prostorima, moglo bi se dodati da u formiranju ispitivane vrednosne orijentacije određenu ulogu verovatno igra i transistorijska vrednosna potka, koja je snažno ukorenjena u kulturnoj matrici Srbije (obeleženoj u dugom trajanju autoritarnošću, patrijarhalnošću, egalitarizmom i nacionalizmom), pa ta orijentacija dobija oblik koji nije samo sistemski utemeljen, već je transsistemskog karaktera (vidi u Pešić, 2017). Ima li se, najzad, u vidu da značajan broj ispitanika prihvata i neoliberalnu paradigmu, nalazi u celini ukazuju na izraženu vrednosnu konfuziju, odnosno na istovremeno podržavanje različitih, pa i suprotstavljenih, vrednosnih orijentacija.

7. Klasne osnove aktuelnih vrednosnih orijentacija

U ovom odeljku ćemo analizirati klasnu uslovljenost vrednosnih orijentacija karakterističnih za aktuelni društveni poredak. Naime, uspešno legitimisanje jednog društvenog poretka određeno je, između ostalog, i sposobnošću vladajuće klase da prikaže uslove sopstvene reprodukcije kao neophodne opšte uslove društvene reprodukcije (vidi Lazić, 2011). Taj zadatak je olakšan u okolnostima u kojima jedan tip poretka (u ovom slučaju kapitalistički) dominira u globalnim društveno-istorijskim okvirima, odnosno kada nema realno-istorijsku ili ideološko-utopijsku alternativu. Međutim, problem može da nastane onda kada se dominantni oblik regulacije unutar jednog poretka menja, što neretko izaziva vrednosnu konfuziju, posebno ako je sistem u ranim fazama konsolidacije i ako je njegov društveni supstrat, oličen u društvenim grupama koje su nesumnjivi nosioci dominantnih društvenih odnosa (vladajuća klasa), relativno nerazvijen, tako da uslove svoje reprodukcije ne može u celini da nametne kao opšte uslove proizvodnje društvenog života, kao što je to slučaj sa Srbijom.

Stoga ćemo u nastavku analize pokušati da utvrdimo u kojoj meri pripadnici osnovnih društvenih grupa (klasa/slojeva) prihvataju pojedine vrednosne orijentacije u okviru pet analiziranih dimenzija tih orijentacija, odnosno da li se određene klase izdvajaju kao nesumnjivi nosioci vrednosti karakterističnih za kapitalistički poredak. Pri operacionalizaciji klasno-

-slojnog položaja, kao osnovu smo koristili kriterijum radnog mesta ispitanika, dopunjen stepenom obrazovanja i, u slučaju pojedinih položaja, veličinom preduzeća, odnosno zemljišnog poseda.¹³

Preovlađujuća autoritarna (nedemokratska) orijentacija zabeležena je samo kod NKV radnika i poljoprivrednika (vidi tabelu 4), dok pripadnici ostalih grupa jasno podržavaju politički pluralizam. Ipak, treba reći da najveći otklon od autoritarne orijentacije ne pokazuje vladajuća grupacija (predstavnicima političke i ekonomske elite) već grupacija stručnjaka, najbrojniji sloj unutar srednje klase. Taj sloj je predstavljao grupaciju koja je podržavala politički pluralizam i tokom poslednjih faza socijalističkog poretka (vidi u Pešić, 2017), pa se tako profilisao kao (relativno) dosledni nosilac demokratskih vrednosti. S druge strane, istrajno prihvatanje autoritarnih vrednosti (videti u Lazić, 2011. i Pešić, 2017), zabeleženo među poljoprivrednicima i NKV radnicima, ukazuje na to da se radi o grupacijama kod kojih je još uvek značajno prisutna sistematska NVD, i to prvenstveno ona koja je regresivna po svom karakteru.¹⁴ Naravno, ovde mora ostati bez odgovora sledeće pitanje: da li je prihvatanje nedemokratskih vrednosti pre svega posledica pomenute sporosti transformacije poretka u Srbiji, usled koje opstaju vrednosti usvojene tokom socijalističkog perioda, ili se radi o vrednosnoj matrici koja u slučaju ovih grupa ima i trajniji, transsistemski karakter, i ukazuje na potencijalni kulturni jaz koji generišu različiti uslovi života unutar kapitalističke polu/periferije?

---

13 Izdvojeno je sedam klasno-slojnih kategorija: 1. politička i ekonomska elita; 2. niži rukovodioci i sitni preduzetnici; 3. stručnjaci; 4. prelazni sloj (službenici, tehničari i samozaposleni sa srednjom stručnom spremom); 5. visokokvalifikovani (VKV) i kvalifikovani radnici (KV); 6. polukvalifikovani (PKV) i nekvalifikovani radnici (NKV); 7. sitni poljoprivrednici (vidi detaljnije o sedmočlanoj klasno-slojnoj shemi u Lazić, 2011).

U analizi vrednosnih orijentacija nije korišćen dominacijski pristup u određivanju klasnog položaja, već su položaji dodeljivani individualnim ispitanicima. Neaktivnim kategorijama ispitanika nije dodeljen klasni položaj, te nisu uključeni u ovaj deo analize. Treba napomenuti i da je u poduzorku ekonomske elite podzastupljen sloj menadžera, koji se nalaze na najvišim rukovodećim pozicijama u okviru najvećih preduzeća u zemlji.

14 Analiza varijanse je pokazala da postoje statistički značajne razlike između klasno-slojnih kategorija u pogledu prosečnih rezultata na ovoj skali. Na jednoj strani su nedvosmisleno grupisani pripadnici srednje (i preduzetnička i stručnjačka grupacija) i više klase, dok su na drugoj strani grupisani poljoprivrednici i NKV radnici.

Tabela 4. Prosečni rezultati na skalama koje mere stavove prema poželjnom tipu političkog i ekonomskog poretka, prema klasno-slojnoj pripadnosti

Klasa/sloj	Stavovi prema poželjnom političkom poretku		Stavovi prema poželjnom ekonomskom poretku		
	Autoritarna orijentacija /sistemska/	Neliberalni pluralizam /unutarsistemska/	Tržišna ekonomija /sistemska/	Neoliberalna tržišna /unutarsistemska/	Redistributivna orijentacija /unutarsistemska/
Viši sloj	13,63	9,09	14,59	16,09	15,10
Sitni preduzetnici/ niži rukovodioci	15,18	12,31	14,21	16,18	15,71
Stručnjaci	12,8	10,29	14,01	15,44	16,67
Službenici i tehničari	15,57	12,07	13,57	14,71	16,80
VKV i KV radnici	17,28	12,13	13,54	14,4	17,30
NKV i PKV radnici	19,4	13,15	14,34	15,08	17,55
Poljoprivrednici	20,42	13,14	14,36	15,4	17,69
Teorijski prosek	18,0	12,0	12,0	15,0	12,0

Kada je reč o drugoj dimenziji, orijentaciji ka neliberalnom pluralizmu, situacija je nešto drugačija. Naime, najsnažniji otklon od ove orijentacije pokazuju pripadnici političke i ekonomske elite, verovatno u nastojanju da daju legitimitet institucionalno-normativnom poretku čiji vrh čine, ali i da održe privid njegovog efikasnog funkcionisanja. Druga grupacija, koja većinski i dosledno podržava liberalno viđenje demokratije, jesu stručnjaci, koji se jasno profilisu kao najsnažniji nosioci tog poretka (uprkos sumnjama u dati sistem tokom svetske ekonomske krize, zabeleženim na podacima iz 2012. godine; videti u Lazić i Pešić, 2013).¹⁵ Kod ostalih grupacija beleži se većinska podrška neliberalnom shvatanju političkog pluralizma, koja ukazuje na konformiranje dominantnom tipu političkog poretka (uspostavljenom u Srbiji dolaskom SNS na vlast), te, posmatrano u dužem roku, svedoči o tome da privrženost demokratskom pluralizmu varira s obzirom na trenutne okolnosti, odnosno na sposobnost sistema da efikasno usaglašava interese različitih društvenih grupa i pretače ih u politike kojima se rešavaju ključni problemi tih grupa (uporediti s nalazima Lazić i Pešić, 2013). Ukoliko uzmemo u obzir da je autoritarnost, kao sindrom, odnosno skup osobina ličnosti, raširena upravo među grupama koje se nalaze na nižim pozicijama unutar društvene hijerarhije (pogledati u tekstu Petrović i Radoman u ovom zborniku), jasno je kako se načelna privrženost demokratskom poretku, u situaciji krize koja najsnažnije pogađa upra-

15 Analiza varijanse je ujedno pokazala da se ove dve grupe izdvajaju u odnosu na ostale klasno-slojne grupacije (koje se raspoređuju u dve preostale kategorije), kada je reč o prosečnim rezultatima na datoj skali.

vo te kategorije, lako pretače u podršku neliberalnoj koncepciji demokratije (tzv. demokratska autoritarnost – videti u Brancati, 2014).

Nalazi o vrednosnim orijentacijama vezanim za ekonomski sistem su jasni: sve društvene grupe pružaju većinsku podršku tržišnoj ekonomiji. Očekivano, podrška je najjača unutar vladajuće grupacije, sitno-preduzetničkog sloja i stručnjaka, koji čine nosioce kapitalističkog poretka, ali i među NKV radnicima i poljoprivrednicima, grupacijama koje su se pokazale najpodložnijima vladajućoj hegemoniji.¹⁶ Nalaz je utoliko interesantniji ukoliko znamo da rezultati našeg istraživanja pokazuju da se radi o grupama koje su najniže pozicionirane kada je reč o materijalnom položaju (pogledati u tekstu Manić i Mirkov u ovom zborniku).

Sličan nalaz je dobijen i na sledećoj dimenziji – podršci neoliberalnoj ekonomiji – s tim da je ona dominantna vrednosna orijentacija kod svih grupa osim kod službenika i KV radnika (kod kojih je izraženo zalaganje za državni intervencionizam usmeren na podršku kapitalu).¹⁷ Najsnažniji zastupnici neoliberalne varijante kapitalističke regulacije su sitni preduzetnici, potom predstavnici političke i ekonomske elite, te stručnjaci. I ovi nalazi ukazuju na to da navedene grupacije čine strukturalnu i mobilizacionu osnovu legitimisanja kapitalističkog poretka u Srbiji, a ponovo im se u podršci pridružuju najniži društveni slojevi. S druge strane, službenici i KV radnici su kategorije na čiji položaj na tržištu u značajnoj meri može uticati državna intervencija (kao što je, na primer, subvencionisanje novih radnih mesta u slučaju stranih investicija ili otpлата dugova u slučaju velikih „gubitaka“). Stoga se može zaključiti da se radi o grupama koje jasnije (za razliku od NKV radnika) prepoznaju svoje kratkoročne interese i koje se odnose prema različitim tipovima ekonomske regulacije u skladu s njima.

Konačno, redistributivna orijentacija je nesumnjivo prisutna kao dominantna u svim društvenim grupama, mada rezultati dozvoljavaju da izvedemo gradacijsko poređenje. Redistributivna orijentacija ima očekivano najsnažniju podršku u slojevima koji su na najnižim položajima unutar društvene hijerarhije – među poljoprivrednicima, NKV i KV radnicima, čiji je položaj na tržištu najnesigurniji, a materijalni, socijalni i kulturni resursi najmanji. Za njima slede službenici i stručnjaci, kod kojih podrška ovoj orijentaciji opada, da bi najniža (iako i dalje značajno iznad proseka) bila kod sitnih preduzetnika i nižih rukovodilaca, te pripadnika vladajuće grupacije.¹⁸

16 Pri tome, analiza varijanse je pokazala da među datim klasno-slojnim kategorijama nema statistički značajne razlike u prosečnim rezultatima na datoj skali.

17 Uprkos tome, ANOVA je pokazala da nema statistički značajne razlike između ove dve klasno-slojne kategorije i NKV radnika, poljoprivrednika, službenika i višeg sloja, kada je reč o podršci neoliberalnoj tržišnoj orijentaciji.

18 Pri tome, nalazi ANOVE ukazuju da se jedino pripadnici višeg i sitno-preduzetničkog sloja jasno izdvajaju u odnosu na ostale grupacije, kod kojih, uprkos varijacijama, razlike u podršci redistributivnoj orijentaciji nisu statistički značajne.

Ukoliko dobijene nalaze pokušamo da sagledamo u široj perspektivi, odnosno u sklopu zabeležene podrške različitih grupa drugim vrednosnim dimenzijama, jasno se uočava vrednosna konfuzija, pogotovo kada je reč o poželjnom tipu ekonomskog poretka. Konfuzija je, pri tome, najizraženija kod grupa koje se nalaze na dnu društvene lestvice, čiji su interesi u suprotnosti s neoliberalnim kapitalizmom, ali ga uprkos tome smatraju legitimnim, kao što, istovremeno, pružaju podršku i poretku koji počiva na posve drugačijoj regulacijskoj osnovi (redistributivnoj).¹⁹ Izražena vrednosna konfuzija najverovatnije je posledica dve činjenice: okolnosti da je u Srbiji kapitalizam u početnoj fazi konsolidacije, kao i toga što u savremenom kapitalističkom poretku, po svojoj prilici, dolazi do promene dominantnog tipa regulacije.

8. Determinante ispitivanih vrednosnih orijentacija

U poslednjem delu analize, cilj će biti da se utvrde determinante izdvojenih vrednosnih dimenzija na podacima dobijenim 2018. godine. U okviru regresionih modela, gde su zavisne varijable predstavljale skale ispitivanih vrednosnih orijentacija (izdvojenih putem faktorske analize), kao nezavisne varijable, čiji smo kontrolisani učinak ispitivali, uveli smo indikatorske varijable za ženski pol, stanovnike gradova (uz selo kao referentnu kategoriju) i klasnu pripadnost (gde su stručnjaci bili referentna kategorija), kao i indekse političke participacije²⁰ i materijalnog položaja,²¹ starost i godine školovanja (tabela 5).

Nalazi, pre svega, pokazuju da su jedino varijacije na skali autoritarne (nedemokratske) orijentacije, u relativno zadovoljavajućem stepenu, objašnjene nezavisnim varijablama u modelu (21,2%), dok je kod ostalih zavisnih varijabli ovaj procenat manji od 10% (vidi vrednosti koeficijenata

19 O razlozima zbog kojih grupacije koje se nalaze na dnu društvene hijerarhije pružaju podršku legitimaciji sistema u okviru kojeg su nesumnjivi gubitnici, uz istovremeno podržavanje redistributivnih vrednosti, videti na primeru dinamike klasnih odnosa i neoliberalnog „zaokreta“ u SAD (Dumenil & Levy, 2011).

20 Ovaj indeks je konstruisan na osnovu odgovora ispitanika na pitanja da li su tokom protekle tri godine kontaktirali s nekim političarom ili pripadnikom vlasti, potpisali apel ili peticiju, donirali novac političkoj partiji ili organizaciji, učestvovali u blokadi ili okupaciji javnih objekata, učestvovali u štrajku, demonstracijama ili prisustvovali mitinzima. Treba napomenuti da članstvo u političkoj stranci, kao poseban činilac, nema nikakvog prediktivnog značaja za objašnjenje varijacija ispitivanih zavisnih varijabli, te je stoga isključeno iz analize.

21 Indeks materijalnog položaja uključivao je različite indikatore prihoda, imovine i potrošnje ispitanika. Opširnije videti u tekstu Manić i Mirkov u ovom zborniku.

determinacije u tabeli 5). Drugim rečima, čini se da odabrane nezavisne varijable ne predstavljaju, ni pojedinačno ni u vidu združenog dejstva, jake prediktore ispitivanih vrednosnih orijentacija (izuzimajući autoritar-nu orijentaciju).

Kada je reč o autoritarnoj (nedemokratskoj) orijentaciji, treba reći da je ona ne samo najbolje objašnjena nezavisnim varijablama u odnosu na ostale skale (zavisne varijable) nego i da je kod nje zabeležen najveći broj nezavisnih varijabli koje imaju prediktivni značaj. Najsnažniji prediktivni učinak ima stepen obrazovanja (meren godinama formalnog školovanja), i to tako da s rastom broja godina školovanja opada rezultat na skali autoritarne orijentacije. Sličan – negativan – učinak beležimo i kod indeksa političke participacije, materijalnog položaja, indikatorske varijable za stanovnike grada i indikatorske varijable za službenike (u odnosu na stručnjake). S druge strane, pozitivan učinak, tj. sklonost ka autoritarnoj orijentaciji, raste sa starošću ispitanika (iako se ne radi o jakom prediktoru). Drugim rečima, regresioni model ukazuje na to da na datu vrednosnu orijentaciju utiču „standardni“ modernizacijski činioци: obrazovanje, urbana sredina, viši materijalni položaj i snažnija uključenost u političke procese (umesto pasivnog stava).

Tabela 5. Standardizovani koeficijenti (β) za svaku od determinanti ispitivanih vrednosnih orijentacija u regresionim modelima

	Autoritarna orijentacija	Neliberalni pluralizam	Tržišna ekonomija	Neoliberalna tržišna orijentacija	Redistributivna orijentacija	
Ženski pol	0,000	0,030	-0,037	-0,073	0,028	
Stanovnik grada	-0,134	-0,056	-0,093	-0,042	0,015	
Klasno-slojni položaj	Viši sloj	0,032	-0,063	0,045	0,035	-0,086
	Preduzetnici/niži rukovodioci	-0,003	0,024	0,022	0,060	-0,056
	Službenik	-0,047	-0,011	-0,022	-0,005	-0,003
	VKV/KV radnik	-0,018	-0,026	-0,026	-0,019	0,031
	PKV/NKV radnik	0,010	0,010	0,039	0,023	0,025
	Poljoprivrednik	0,005	-0,016	0,013	0,030	0,042
Politička participacija	-0,142	-0,066	-0,104	-0,004	0,035	
Starost	0,050	0,019	0,037	0,052	0,079	
Materijalni položaj	-0,125	-0,140	0,106	0,101	-0,176	
Godine školovanja	-0,230	-0,083	0,031	0,019	0,015	
Koeficijent determinacije	0,212	0,080	0,034	0,030	0,062	

Kada je reč o drugoj vrednosnoj orijentaciji – neliberalnom pluralizmu – najjači prediktor je materijalni položaj, čiji je učinak ponovo negativan: što je materijalni položaj viši, to više opada sklonost ka neliberalnoj koncepciji demokratije. Slično važi i za obrazovanje (iako je učinak ovog prediktora znatno slabiji u poređenju s prethodnom vrednosnom dimenzijom), političku participaciju, grad kao mesto stanovanja i pripadnost političkoj i ekonomskoj eliti (u odnosu na stručnjake). Drugim rečima, čini se da su populističkoj političkoj mobilizaciji skloniji niže obrazovani ispitanici, stanovnici sela, ispitanici koji se generalno slabije uključuju u političke procese, ali i oni koji se nalaze na dnu lestvice materijalnog položaja. S obzirom na to da manje-više isti činioci deluju na opšte (ne) prihvatanje demokratije i na zalaganje za njenu nepluralističku varijantu, jasno je da stav prema poželjnom tipu političkog poretka (pored sistemskih faktora) određuju činioci koji se tipično pojavljuju kao „standardni“ pratioci procesa modernizacije.

Taj nalaz, međutim, ne važi kada je reč o opštem stavu prema kapitalističkom poretku (orijentacija ka tržišnoj ekonomiji i privatnom vlasništvu). Naime, podrška ovoj orijentaciji raste s porastom materijalnog položaja, ali opada kod ispitanika koji su politički aktivniji i kod stanovnika gradova. Materijalni položaj se takođe javlja kao najsnažniji pozitivni prediktor neoliberalne orijentacije, uz pripadnost preduzetničkoj grupaciji, dok pripadnost ženskom polu ukazuje na suprotan učinak.

Najzad, učinak materijalnog položaja na redistributivnu orijentaciju je takođe najsnažniji, ali očekivano negativan (zajedno uz pripadnost vladajućoj i preduzetničkoj grupaciji). S druge strane, najsnažniji zastupnici redistributivne orijentacije su ispitanici čija bi ekonomska (tržišna) pozicija, bez redistributivne uloge države, bila najranjivija – stariji ispitanici.

Da rezimiramo: za razliku od stavova o poželjnom tipu političkog poretka, kada je reč o ekonomskom, broj prediktora iz skupa onih koji su odabrani da budu deo modela je manji, a njihov učinak je slabiji. Najsnažniji prediktor nije više stepen obrazovanja, već materijalni položaj, koji deluje u smeru podrške kapitalizmu, i to pogotovo njegovoj neoliberalnoj varijanti. S druge strane, važan nalaz je i taj da, kada se materijalni položaj i obrazovanje drže pod kontrolom, učinak klasnog položaja i dalje opstaje. Položaj u hijerarhijskoj društvenoj strukturi deluje tako što pripadnost grupacijama koje su nosioci kapitalističkog poretka (vladajućoj klasi i preduzetničkom sloju unutar srednje klase) podstiče snažniju orijentaciju na neoliberalnu varijantu kapitalizma, odnosno naglašenije odbacivanje redistributivne uloge države. Za razliku od političkog podsistema, modernizacijski činioci nisu najvažniji za formiranje stavova prema poželjnom

tipu ekonomskog poretka, već su to oni činioci koji ukazuju na materijalnu i klasnu osnovu kapitalističkog poretka.

9. Zaključna razmatranja

Gledano u celini, istraživački podaci pokazuju da institucionalno i normativno učvršćivanje kapitalističkih društvenih odnosa u Srbiji nije dosledno praćeno sve širim prihvatanjem odgovarajućeg vrednosnog sistema. Kao što je proces ukorenjivanja novih društvenih odnosa u Srbiji neravnomeran – zakasneli početak i ubrzanje koje je prekidano ekonomskim i političkim krizama – isto tako je proces vrednosnih promena, u oba ispitivana podsistema, napredovao i nazadovao, da bi poslednjih godina, slično kao i pred početak sistemskih promena, bio jasno obeležen izraženom normativno-vrednosnom disonancom. Ta (sistemska, prospektivna) disonanca je krajem socijalističkog perioda (potencijalno) olakšavala početak promena, dok danas NVD – kako sistemska tako i unutarstemska – predstavlja prepreku za stabilizaciju i nesmetanu reprodukciju kapitalističkih odnosa.

Disonanca je uočljiva u oba istraživana društvena podsistema, ekonomskom i političkom. Vrednosne orijentacije sistemskog karaktera u ekonomskom podsystemu, u periodu 2003–2018. godine, podložne su kolebanjima, s tim da je na kraju posmatranog perioda orijentacija koja podržava kapitalističke ekonomske odnose kao temeljni oblik društvene reprodukcije tipična za najveći broj ispitanika i za sve društven slojeve. Pri tom, takvu orijentaciju podržava oko 55% ispitanika, uz značajan broj – između jedne petine i jedne četvrtine – neodlučnih. Ono što bi mogao biti problem, izuzev toga što relativno veliki broj građana Srbije nije do kraja vrednosno prihvatio dominantni oblik društvenih odnosa koji se uspostavljaju u zemlji, jeste činjenica da većina pripadnika svih društvenih grupa (uključujući ekonomsku i političku elitu, sitne preduzetnike i stručnjake) podržava (unutarstemske) vrednosti tipične za državno-redistributivan tip ekonomije (oko 90% ispitanika, što predstavlja najveći broj ispitanika koji je podržao bilo koju ispitivanu vrednosnu orijentaciju).

Moglo bi se, naravno, tvrditi da pomenuti nalazi prvenstveno svedoče o postojanju unutarstemske disonance, tj. o podržavanju države blagostanja kao oblika regulacije kapitalističke ekonomije, u uslovima u kojima na svetskom planu, normativno i ideološki, još uvek prevladuje (ma koliko bio u krizi) neoliberalni ekonomski model. Takav bi zaključak mogao izgledati još ubedljivije, kada bi se u obzir uzeo nalaz prema kojem samo

približno četvrtina ispitanika prihvata iskaze koji podržavaju neoliberalni tip regulacije ukupnih ekonomskih odnosa. Međutim, onih koji su protiv takve orijentacije ima jedva nešto više, dok je većina ispitanika kod ovih iskaza neodlučna.

Prisetimo li se, pri tom, sadržaja iskaza o redistributivnoj orijentaciji, koju podržava tako ubedljiva većina ispitanika (državna intervencija usmerena na preraspodelu resursa u korist nižih društvenih slojeva), i povežemo li tu orijentaciju s nalazima o vrednostima karakterističnim za politički podsistem, u prvi plan izbija drukčije tumačenje. Naime, i ovde, kada se analiziraju odgovori o opštem prihvatanju temeljnog kapitalističkog političkog odnosa – partijskog pluralizma – možemo da utvrdimo kako većina ispitanika podržava sistemske vrednosti. Međutim, tu pluralistički orijentisanu većinu čini tek oko 40% ispitanika, uz čak (približno) trećinu autoritarno orijentisanih i četvrtinu koja je neodlučna. Rečju, i na ovom planu nalazimo izraženu NVD. Pri tom, kada se pogledaju podaci o tipu pluralizma koji ispitanici preferiraju (unutarsistemska NVD), pokazuje se da – osim pripadnika vladajuće grupacije – najveći broj pripadnika svih ostalih klasa/slojeva prihvata vrednosti karakteristične za tzv. neliberalni pluralizam (ukupno dve petine ispitanika, naspram jedne trećine liberalno orijentisanih). Drugim rečima, najveću podršku ima poredak koji je nominalno demokratski (višepartijski sistem), ali u kojem jedna stranka, po pravilu s neprikosnovenim vođom na čelu, ima dominantan položaj na duži rok.

U celini, dakle, vrednosna podrška uspostavljanju kapitalističkih društvenih odnosa u Srbiji je pre kolebljiva nego preovlađujuća, njeno širenje tokom vremena praćeno je povremenim opadanjem, karakterističnim za oba podsistema, ekonomski i politički, i pri tom promenljivog sadržaja. Te promene samo jednim delom zavise od promena legitimacijskih obrazaca u zemljama kapitalističkog centra, dok ih drugim delom usmeravaju ranija istorijska iskustva. Tako svetska ekonomska kriza 2008. godine, koja je na širem planu uzdrmala i neoliberalnu legitimaciju dotadašnjeg režima kapitalističke regulacije, nije vodila značajnijem opadanju odgovarajućih vrednosnih orijentacija u Srbiji već visokom rastu broja neodlučnih ispitanika (skoro 50%), ali je praćena dramatično jakom orijentacijom na državni intervencionizam u korist nižih slojeva (koju podržavaju čak i pripadnici ekonomske elite, te srednji i sitni preduzetnici). Kada takvu orijentaciju, kao što je rečeno, povežemo s najizraženijom vrednosnom orijentacijom u okviru političkog podsistema, neliberalnim pluralizmom, najprihvatljivija (logički najkonzistentnija) interpretacija upućuje na jačanje regresivne NVD: na održavanje (ili oživljavanje) elemenata legitimacije prethodnih istorijskih oblika društvene reprodukcije. Pri tom, ne treba zaboraviti da ti

vrednosni obrasci u sebi sadrže, na oba plana – ekonomskom i političkom – kako realnosocijalističke oblike regulacije tako i istorijski dugoročne, tradicionalne oblike regulacije društva (autoritarna vlast, koja ekonomski arbitrira tako da podržava i oblike solidarističke redistribucije), koji su na ovim prostorima bili karakteristični sve do uspostavljanja socijalističkog poretka, polovinom 20. veka (up. Lazić, 2011; Čalić, 2004).²² To istovremeno znači da su postavljene hipoteze ovog istraživanja samo delimično potvrđene, i to mnogo ubedljivije u delu koji govori o neodređenosti promena nego u delu koji se odnosi na potencijalno smanjivanje sistemske NVD.

Naizgled paradoksalno, zasad, barem na političkom planu, takav proces promena vrednosnih orijentacija u Srbiji prati i tendencije u aktuelnom konfigurisanju strukture političkog podsistema na globalnom planu, u okviru kojeg se ustoličuje lična vlast na osnovu plebiscitarne, na pluralističkim izborima prethodno legitimisane, podrške većine stanovništva. Naravno, imamo na umu tekući uspon populizma u mnogim, ne samo poluperifernim i ne samo evropskim, zemljama. Jasno je po sebi da taj tip vlasti ne može funkcionisati u (neo)liberalnom ekonomskom okruženju i da podrazumeva snažnu ekonomsku (barem redistributivnu) ulogu države. No, smer kojim bi se izgradnja novog ekonomskog oblika regulacije kapitalizma mogao uputiti nije zasad jasan (kineski model hibridne ekonomije, koji se već decenijama gradi i još nije dobio definitivnu formu, pokazatelj je teškoća da se takav smer utvrdi, ne samo praktično već i teorijski). Kada je o Srbiji reč, može se zaključiti i da će istrajavanje visoke normativno-vrednosne disonance – prepreke da se kapitalistički poredak legitimise kao (slobodno) tržišno i (liberalno) demokratski utemeljen – dodatno učiniti neizvesnim put daljih društvenih promena.

Literatura

- Arandarenko, Mihail, Krstić Gorana i Jelena Žarković Rakić, 2017. *Analysing Income Unequality in Serbia. From Data to Policy*. Friedrich Ebert Stiftung, <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/belgrad/14010.pdf>, pristupljeno 15. 2. 2019.
- Brancati, Dawn, 2014. Democratic Authoritarianism: Origins and Effects. *Annual Review of Political Science*, god. 17: 313–326
- Chirot, Daniel, 1989. *The Origins of Backwardness in Eastern Europe*. Berkeley: University of California Press
- Čalić, Mari-Žanin. 2004. *Socijalna istorija Srbije 1815–1941*. Beograd: Clio
- Dumenil, Gerard and Dominique Levy. 2011. *The Crisis of Neoliberalism*. Cambridge, Massachusetts – London, England: Harvard University Press
- Heywood, Andrew. 2013. *Politics*. London: Palgrave Mcmillan

22 Ovde treba imati na umu i činjenicu da oblici regulacije karakteristični za režim države blagostanja u kapitalizmu nikada nisu bili prisutni na ovim prostorima.

- Hiršman, Albert. 1999. *Strasti i interesi*. Beograd: Filip Višnjić
- Kriesi, Hanspeter (ur.). 2013. *Demokratija u eri globalizacije i medijalizacije*. Beograd: Filip Višnjić
- Ferrin, Monica and Hanspeter Kriesi (eds.). 2016. *How Europeans View and Evaluate Democracy*. Oxford: Oxford University Press
- Lazić, Mladen. 1994. *Sistem i slom*. Beograd: Filip Višnjić
- Lazić, Mladen. 2011. *Čekajući kapitalizam*. Beograd: Službeni glasnik
- Lazić, Mladen and Slobodan Cvejić. 2011. Post-socialist Transformation and Value Changes of the Middle Class in Serbia. *European Sociological Review*, god. 27, br. 3: 808–823
- Lazić, Mladen i Jelena Pešić. 2013. Društvene promene i promene vrednosnih orijentacija pripadnika osnovnih klasa u Srbiji, u: Lazić, Mladen i Slobodan Cvejić (ur.), *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*. Beograd: Čigoja štampa i ISI FF, str. 281–306
- Merkel, Wolfgang. 2013. Is there a crisis of democracy? Can we answer the question?, https://www.researchgate.net/publication/269906448_Is_there_a_crisis_of_democracy_Can_we_answer_the_question, pristupljeno 14. 3. 2019. godine
- Pantić, Dragomir. 1977. Vrednosti i ideološke orijentacije društvenih slojeva, u: Popović, Mihailo (ur.), *Društveni slojevi i društvena svest*. Beograd: Centar za sociološka istraživanja Instituta društvenih nauka, str. 269–406
- Pešić, Jelena. 2017. *Promena vrednosnih orijentacija u postsocijalističkim društvima Srbije i Hrvatske*. Beograd: ISI FF
- Streeck, Wolfgang. 2011. The Crisis of Democratic Capitalism. *New Left Review*, br. 71: 5–29

PATRIJARHALNOST, AUTORITARNOST I NACIONALIZAM U SRBIJI – PROMENE VREDNOSNIH ORIJENTACIJA

Irena Petrović*

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet

Marija Radoman**

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet,
Institut za sociološka istraživanja

1. Uvod

Analiza i razumevanje procesa sistemskih društvenih promena, poput procesa postsocijalističke transformacije u Srbiji, nameće potrebu istraživanja promena vrednosnih orijentacija. Neophodnost razmatranja vrednosnih obrazaca proizilazi otuda što vrednosti predstavljaju orijentire za kolektivne i individualne akcije, pa tako mogu biti značajan pokazatelj promena u karakteru dominantnih društvenih odnosa. Uz to, dominantni vrednosni obrasci ukazuju na mogućnost stabilnog održavanja uspostavljenog sistema društvenih odnosa, kao i na pravce njegove promene (vidi Pešić, 2016; Lazić, 2011).

Istraživanja vrednosnih orijentacija u Srbiji tokom prve polovine devedesetih godina utvrdila su široku rasprostranjenost tradicionalnih vrednosnih obrazaca: patrijarhalnosti, autoritarnosti i nacionalizma, ali istovremeno i liberalnih vrednosti (Kuzmanović, 1995; Golubović et al., 1995). Prisustvo suprotstavljenih vrednosnih orijentacija u društvenim okolnostima u kojima su još uvek bili očuvani elementi starog i tek nastajali oblici novog načina reprodukcije društva, deluje razumljivo (Lazić, 2011: 186). Tako je, na ekonomskom planu, prethodnu mešavinu sistemski dominantne kolektivnovlasničke strukture odnosa (izražene u obliku kvazitržišnog samoupravnog sistema) i sitnog privatnog vlasništva u poljoprivredi i uslugama nasledio isto tako protivrečan sistem, ali s obrnu-

---

* irena.petrovic@f.bg.ac.rs

** marija.radoman@f.bg.ac.rs

tim determinističkim poretom. Društvene promene u obliku uvođenja tržišne ekonomije, uz dominantnu ulogu privatnog vlasništva, bile su praćene i „očuvanjem“ društvenog i državnog vlasništva, u cilju što uspješnije konverzije tog vlasništva u privatnu svojinu pripadnika nomenklature (očuvanje državnog vlasništva bilo je posebno razumljivo u okolnostima u kojima su se široki slojevi stanovništva, usled ekonomskog kolapsa, u velikoj meri oslanjali na državnu redistribuciju) (Ibid: 187). U datim okolnostima, „paradoksalno, uz dominirajuću liberalno-tržišnu i privatno-vlasničku ideologiju“ bila je prisutna i „orijentacija na snažnu državnu ekonomsku regulaciju, povezana sa kolektivističkim, autoritarnim i tradicionalističkim vrednostima“ (Ibid).

Period sistemskih društvenih promena nakon 2000. godine, koji je bio obeležen ubrzanim deblokiranjem procesa postsocijalističke transformacije, doneo je i promene unutar većine vrednosnih orijentacija: došlo je do opadanja intenziteta patrijarhalnosti i autoritarnosti, ali i opstanaka ambivalentnog odnosa prema liberalnim vrednosnim obrascima i porasta stepena nacionalizma (više u Lazić i Cvejić, 2004).

Transformacijski procesi u Srbiji tokom dve decenije 21. veka bili su obeleženi izraženom društveno-ekonomskom i političkom krizom, koja je posledica kako svetske ekonomske krize tako i nedosledne i neefikasne sistemske transformacije u zemlji. S tim u vezi, malo je verovatno da su takvi procesi mogli da predstavljaju pogodnu osnovu za uspostavljanje konzistentnog dominantnog vrednosnog sistema. Iako istraživački nalazi iz 2012. godine ukazuju na pad stepena prihvatanja patrijarhalnosti, autoritarnosti i nacionalizma među pripadnicima većine društvenih slojeva, „istorijska dotrajalost neoliberalnog modela ekonomske regulacije, uz nepostojanje jasne alternative (...) dovodi do stvaranja osećaja nesigurnosti i gubitka jasnog oslonca u orijentaciji gotovo svih društvenih grupa, proizvedeći tendenciju slabog ukorenjivanja, te lakog menjanja vrednosnih orijentacija – uključujući i bazične, sistemske vrednosti – u zavisnosti od promene trenutnih istorijskih okolnosti“ (Lazić i Pešić, 2013: 302). Ako se prethodnom doda da je do značajnih promena političke vlasti došlo 2012. godine, tako što sada vladajuću koaliciju većinski čine političke partije koje su bile na vlasti tokom 90-ih godina, sasvim je razumljivo da su ponovo uspostavljeni pogodni uslovi za nastavak podrške većine stanovništva tradicionalističkom sistemu vrednosti (posebno autoritarnim i nacionalističkim vrednosnim orijentacijama).

Polazeći od pretpostavke o povezanosti promena vrednosnih orijentacija osnovnih društvenih grupa i toka sistemskih društvenih promena, potreba proučavanja bazičnih vrednosnih orijentacija proizlazi upravo iz neophodnosti da se sagledaju karakteristike dosadašnjih transformacijskih procesa, kao i dometi njihovog budućeg razvoja.

S tim u vezi, osnovni cilj rada predstavlja analiza rasprostranjenosti i promena bazičnih vrednosnih obrazaca stanovnika Srbije, i to: patrijarhalnosti, autoritarnosti i nacionalizma, u periodu od 2003. do 2018. godine. Analizirane vrednosne orijentacije će se interpretirati kao međusobno suprotstavljene: pristajanje uz patrijarhalnost, autoritarnost i nacionalizam interpretiraće se kao podržavanje tradicionalističkih/„anti-modernizacijskih“ vrednosti, dok će se njihovo odbacivanje tumačiti kao pristajanje uz „modernizacijske“ vrednosne orijentacije. Osim analize rasprostranjenosti i promena vrednosnih obrazaca, u radu smo takođe nastojale da utvrdimo koje su glavne determinante ispitivanih vrednosnih orijentacija. Zaključci o rasprostranjenosti i promenama vrednosnih orijentacija izvodice se na osnovu rezultata istraživanja Instituta za sociološka istraživanja iz 2003, 2012. i 2018. godine.

2. Osnovni pojmovno-hipotetički okvir

Analiza rasprostranjenosti i promena vrednosnih orijentacija zahteva prethodno određenje osnovnih pojmova: patrijarhalnosti, autoritarnosti i nacionalizma.¹ Nije moguće upuštati se u šira razmatranja navedenih pojmova na ovom mestu, pa će stoga biti ponuđena samo ona određenja od kojih polazimo u radu.²

Prilikom razmatranja patrijarhalnosti, oslanjamo se na određenje koje daje Silvija Volbi (Sylvia Walby), koja uspešno kombinuje klasnu analizu i radikalno feminističku teoriju, ističući da je za razumevanje rodnih nejednakosti neophodna analiza patrijarhata. Naglašavajući važnost analize patrijarhata na različitim nivoima apstrakcije, autorka nudi sledeća razmatranja patrijarhata. Na najapstraktnijem nivou, patrijarhat se javlja kao sistem socijalnih relacija, dok je na nižim nivoima apstrakcije patrijarhat moguće analizirati u okviru šest struktura, i to: patrijarhalni odnosi u domaćinstvu, plaćeni rad, patrijarhalni odnosi u državi, muško nasilje, patrijarhalni odnosi u seksualnosti i patrijarhalni odnosi u kulturi (Walby, 1991: 20).

Osim analize patrijarhata na različitim analitičkim nivoima, Volbi razlikuje i dve osnovne forme ispoljavanja patrijarhata, *privatni* i *javni patrijarhat*, koje dalje koristimo u našem radu. Najpre, privatni patrijarhat se odnosi na uspostavljene odnose u privatnoj sferi (porodici i

1 Kada je reč o određenju pojma vrednosti, polazimo od Pantićeve definicije, koji ističe da su „vrednosti relativno stabilne, opšte i hijerarhijski organizovane karakteristike pojedinca (dispozicije) i grupa (elementi društvene svesti) formirane međusobnim delovanjem istorijskih, aktuelno socijalnih i individualnih činilaca koje usmeravaju ponašanje svojih nosilaca ka određenim ciljevima“ (Pantić, 1977: 277). U radu ćemo pojmove vrednosti, vrednosne orijentacije i vrednosni obrasci koristiti kao sinonime.

2 Detaljnu analizu navedenih pojmova videti u Pešić, 2016.

domaćinstvu), unutar koje su izražene rodne nejednakosti, dominacija i eksploatacija ženskog rada. S druge strane, javni patrijarhat se odnosi na javnu sferu, i to pre svega sferu plaćenog rada, koja je takođe obeležena dominacijom muškaraca (Walby, 1991). Autorka ukazuje na to da je patrijarhat podložan promeni i da se lako prilagođava, pa su se tako na putu ostvarivanja prava žena neka od osvojenih prava pretvorila u nove „zamke“ (na primer, s masovnim ulaskom žena u sferu plaćenog rada došlo je do pojave dvostruke opterećenosti žena). Najzad, posmatrano iz istorijske perspektive, Volbi ukazuje na promenu prirode patrijarhata, pa tako privatni patrijarhat, koji je bio dominantan tokom 19. veka, biva „dopunjen“ javnim patrijarhatom tokom 20. veka, kada su žene dobile veći pristup javnoj sferi.³

Kada je reč o pojmovnom određenju autoritarnosti, ona se teorijski najčešće definiše kao sistem vrednosti koji u međuljudskim odnosima, javnom životu i sferi rada podržava nekritičko pokoravanje autoritetu. Ono što je takođe značajno naznačiti jeste da autoritarnost podrazumeva rigidnost, mišljenje u čvrstim kategorijama, grubo i pojednostavljeno klasifikovanje pojava u mali broj kategorija (kao i čestu upotrebu dihotomnih kategorija), netolerantnost na neodređenost itd. (Golubović et al., 1995: 68).

Teorijski i metodološki, u radu razlikujemo dva tipa autoritarnog obrasca: opštu i specifičnu autoritarnost. Opšta autoritarnost predstavlja „nekritički odnos prema autoritetu i principu hijerarhije, odnosno istovremeno postojanje autoritarne submisivnosti (pre svega, prema vođama) i dominantnosti prema nižim na hijerarhijskoj lestvici“ (Kuzmanović, 1995: 156),⁴ ali i „bespogovorno prihvatanje hijerarhijske prirode društvenih odnosa“ (Pešić, 2016: 389). Opšta autoritarnost biće analizirana pomoću iskaza u kojima su formulisani standardni opšti autoritarni obrasci, za koje se može reći da su duboko povezani s kulturnim nasleđem (izgrađivanje crta ličnosti putem individualne socijalizacije) (Lazić, 2011: 196–197), te iskaza koji su povezani s određenim karakteristikama društva Srbije (primera radi, stav o bespogovornom poštovanju autoriteta). Bitnu komponentu autoritarnosti predstavlja i netolerantnost (odnosno autoritarna agresivnost) prema onima koji se ponašaju i misle drugačije (Kuzmanović, 1994: 156). Međutim, zbog malog broja iskaza u našim istraživanjima, ta dimenzija autoritarnosti biće izostavljena iz analize.

3 Međutim, različite kategorije žena, u zavisnosti od pripadnosti određenim manjinskim grupama, mogu da trpe različite posledice kombinacije privatnog i javnog patrijarhata (na primer, muslimanke u Britanji će prvenstveno trpeti stege privatnog patrijarhata).

4 Navedeno određenje blisko je Fromovom shvatanju autoritarnosti (vidi Kuzmanović, 1994: 152–156).

Specifična autoritarnost se odnosi na mikronivo: pomoću ove dimenzije pratićemo odnos prema zakonskom regulisanju privatne sfere (biće razmatran odnos prema zabrani abortusa, razvoda i homoseksualnosti).⁵

Najzad, u okviru nacionalističke vrednosne orijentacije, moguće je analizirati dva aspekta. Prvi, kojim se definiše odnos prema drugim etničkim ili nacionalnim grupacijama, nazivamo etnocentrični nacionalizam. Kako ističe Kuljić: „Etnocentrizam učvršćuje identitet i olakšava izdvajanje od drugih etničkih grupa, a mržnja prema drugoj naciji i strancima javlja se kao prenaplašeni oblik kolektivnog identiteta“ (Kuljić, 2002: 131). S etnocentrizmom tesno je povezan i slepi patriotizam, koji podržava i destruktivne postupke pripadnika svoje nacije, dok je „konstruktivni patriota kritički lojalan vlastitoj naciji i protivi se njenim destruktivnim nastojanjima“ (Kuljić, 2002: 132). Ovim stižemo do drugog aspekta nacionalističke orijentacije, koji se tiče odnosa prema sopstvenoj grupi, i koji ćemo nazivati organskim nacionalizmom, odnosno organicizmom.⁶ Organski nacionalizam, za razliku od etničkog koji se više odnosi na međunacionalne relacije, predstavlja odnos prema sopstvenoj naciji, ukazuje na značaj tradicije i na prirodan, odnosno organski nastanak države (Gredelj, 1994).⁷ Organicističko viđenje svodi pripadnike nacije na jedno MI, bez individualne autonomije (Dimitrijević, 1998). U njemu se naglašava kulturno i biološko jedinstvo nacije, shvaćene kao organske zajednice, čiji se temelji traže u dubljoj istorijskoj prošlosti (za koju se vezuju određene političke, strukturne i institucionalne karakteristike). Drugim rečima, u okviru te dimenzije nacionalizma, „naglašava se organsko jedinstvo pripadnika nacije, a koreni tog jedinstva traže se u onom delu istorijske prošlosti u kojem savremene podele pripadnika nacije (klasne, religijske, jezičke, teritorijalne) nisu postojale (bez obzira na to da li se radi o pozivanju na realne ili izmišljene istorijske činjenice). Otuda je za ovaj aspekt nacionalističke orijentacije karakteristično pozivanje na tradicionalne strukture i institucije, ali i nastojanje da se izvrši homogenizacija nacije na osnovu brisanja svih drugih oblika diferencijacije“ (Pešić, 2016: 494–495).

5 Ovde je važno ukazati da se odnos prema homoseksualnosti može analizirati i kao pojavni oblik opšte autoritarnosti, posebno dimenzije koja se odnosi na netolerantnost.

6 U tekstu koristimo izraz organski nacionalizam, a ne srodne termine kao što su patriotizam ili pozitivni nacionalizam. Naime, često se pravi distinkcija između etničkog i političkog nacionalizma, odnosno razlika između razarajućeg šovinizma i ksenofobije, čemu može da stremi shvatanje nacije kao kulturne i etničke zajednice, i shvatanja nacije kao političke zajednice (pozitivni nacionalizam ili patriotizam), koji predstavlja neutralnu kategoriju, koja se odnosi na osećaj pripadnosti istoj državi, jer naciju čine pojedinci s istim državljanstvom, bez obzira na poreklo (Gelner, 1997; Janković, 2019: 94).

7 O organicizmu kao specifičnoj dimenziji tradicionalizma videti Gredelj, 1995: 179–184.

Na osnovu određenja osnovnih pojmova, opšteg razmatranja političkih i ekonomskih kretanja, ali i empirijskih istraživanja promena vrednosnih obrazaca stanovništva Srbije tokom perioda postsocijalističke transformacije, proizilaze osnovne hipoteze o promenama i karakteristikama vrednosnih orijentacija tokom analiziranog perioda.

1. Najpre, u slučaju patrijarhalnosti, očekuje se njen dalji pad. Pretpostavljeno opadanje ovog vrednosnog obrasca deo je kontinuiranog trenda opšteg slabljenja patrijarhalnih normi (vidi Pešić, 2016; Lazić i Cvejić, 2004), ali i značajnih izmena pravnog i institucionalnog okvira u domenu postizanja rodne ravnopravnosti. Međutim, iako patrijarhalnost, usled izloženosti modernizacijskim uticajima, beleži kontinuiran pad (bar na deklarativnom nivou!), rezultati istraživanja o rodnim ulogama u privatnoj sferi ukazuju na spore promene, pa tako i dalje imamo visoke stope porodičnog nasilja,⁸ ali i izraženu nejednakost u obavljanju kućnih poslova. Rezultati prethodnih istraživanja pokazuju da se učešće muškaraca u obavljanju kućnih poslova neznatno povećava (Babović, 2009; Blagojević, 2013), dok anketno istraživanje o korišćenju vremena RZS-a ukazuje da žene u Srbiji dvostruko više rade u kući, a upola manje vremena provode na plaćenim poslovima nego muškarci.⁹ S tim u vezi, očekujemo da će promene u okviru formi ispoljavanja patrijarhalnog vrednosnog obrasca donekle biti različite, odnosno očekujemo slabljenje javnog patrijarhata, dok se u slučaju privatnog patrijarhata ne očekuju bitnije promene.

1.1. U pogledu odnosa javnog i privatnog patrijarhata, očekujemo da će biti izraženiji privatni patrijarhat, i to u sve tri istraživačke godine. Naime, u sferi privatnosti još uvek su snažnije izražene rodne nejednakosti u odnosu na javnu sferu, u kojoj, bar deklarativno, preovladava egalitarni

8 U poslednjih deset godina, u Srbiji je u porodičnom nasilju ubijeno 327 žena, dok je u poslednjih šest godina protiv nasilnika podneto čak 28.000 krivičnih prijava. Prema podacima Viktimološkog društva koje se bavi evidencijom i prevencijom nasilja, svaka četvrta žena u Srbiji je žrtva nasilja, dok su, prema podacima za 2017. godinu, u prvih 7 meseci u Srbiji partneri ubili čak 18 žena, što je više nego ranijih godina („Od početka godine u porodičnom nasilju ubijeno 18 žena“, izvor: <https://www.dijalog.net/od-pocetka-godine-u-porodicnom-nasilju-ubijeno-18-zena/> (pristupljeno 13. 2. 2019)).

9 Izvor: http://www.stat.gov.rs/media/1374/tus2016_srpski.pdf (pristupljeno 25. 4. 2019). Takođe, najnovije istraživanje – *Kultura rađanja i reproduktivne strategije žena u Srbiji danas* iz 2017. godine, pokazuje da preko tri četvrtine žena najčešće obavlja većinu kućnih poslova – 78,2% ispitanica najčešće (ili samo one) kuvaju za svoje ukućane: „Slična, pa i gora situacija se uviđa i kod pranja veša (88,8%), pranja sudova (74,5%), kao i kod čišćenja (72,4%). Jedina aktivnost u kojoj gotovo podjednako participiraju i muškarci i žene jeste nabavljanje namirnica – 43,2%“ (Radović, Marković, 2017: 145).

model (ipak, muškarci i dalje dominiraju u plaćenim poslovima, učešće žena u političkom životu na lokalnom nivou veoma je nisko, stope nezaposlenosti i neaktivnosti žena i dalje su veoma visoke).

2. U slučaju autoritarnosti (posebno opšteg obrasca autoritarnosti), očekuje se da nije bilo promena u zastupljenosti ovog vrednosnog obrasca. Takva očekivanja se temelje na uslovljenosti vrednosnih orijentacija karakteristikama dominantnog sistema društvenih odnosa, u ovom slučaju na naglašenom autoritarnom karakteru vlasti (koja putem medija i mehanizama ideološke kontrole doprinosi reprodukciji i porastu autoritarnosti stanovništva),¹⁰ ali i istorijskim činiocima dugog trajanja (autoritarnost predstavlja trajniju karakteristiku većine stanovništva na ovim prostorima).¹¹ Pored uticaja dugotrajnih istorijskih i sistemskih činilaca, reprodukcija autoritarnosti uslovljeno je i dejstvom kontekstualnih, odnosno situacionih činilaca, pre svega naglašenom ekonomskom depri-vacijom stanovništva.¹²

2.1. Kada je reč o odnosu opšte i specifične autoritarnosti, očekujemo da će biti izražena opšta autoritarnost, i to u sva tri istraživačka perioda.

10 Istraživanje političke elite 2015. godine pokazalo je visok stepen autoritarnosti njenih pripadnika. Tako je stav *bez vođe je svaki narod kao čovek bez glave*, podržalo čak 61,3% ispitanika, dok je u istraživanju političke elite 2003. godine ovaj stav podržalo svega 15,7% ispitanika (više o tome u Petrović, Radoman, 2016: 158–159).

11 Autoritarnost se i tokom sedamdesetih godina manifestovala u izrazito visokom stepenu (Rot i Havelka, 1973). Pantić je takođe otkrio visok stepen autoritarnosti na različitim uzorcima i u različitim vremenima (oko polovine, pa čak i više autoritarno orijentisanih; Pantić, 1977; 1981). I tokom devedesetih godina, zabeležen je visok stepen autoritarnosti na opštoj populaciji (Kuzmanović, 1994; Golubović et al., 1995). O raširenoj autoritarnosti stanovništva u Srbiji videti i Lazić, 2005; Lazić i Cvejić, 2004; Pešić, 2016. Takođe, rezultati novijih istraživanja ukazuju na prisustvo netolerancije i diskriminacije prema određenim kategorijama populacije (LGBT osobama, migrantima, ženama, osobama s invaliditetom, etničkim manjinama, kao npr. Albancima i Romima). Istraživanje iz 2016. godine pokazalo je da je u prethodne tri godine ipak smanjen udeo građana koji bi „imali nešto protiv da oni sami ili njihovo dete budu u braku sa LGBT osobom“ i takav stav sada ima 63% ispitanika. Izvor: <http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/rs/predstavljeni-rezultati-istrazivanja-odnos-gradana-i-gradanki-prema-diskriminaciji-u-srbiji/> (pristupljeno 15. 3. 2019).

12 Podaci pokazuju da se udeo populacije u Srbiji koja je u riziku od siromaštva ili socijalne isključenosti u proteklih nekoliko godina kreće oko 40%, što predstavlja jednu od najvećih stopa u Evropi. Izvor: Eurostat. *People at risk of poverty or social exclusion by age and sex*. https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-datasets/-/tepsr_lm410 (pristupljeno 29. 3. 2019). Ovde je potrebno imati u vidu i donošenje niza restriktivnih zakona (izmene Zakona o radu, Zakona o penzijskom i invalidskom osiguranju, Zakona o štrajku itd.), koji su uticali na porast udela ekonomski depriviranog stanovništva i prekarizacije rada (videti tekst A. Marković u ovoj studiji).

Zapravo, polazi se od pretpostavke da će ispitanici/e imati kritičkiji odnos prema stavovima pomoću kojih je analizirana specifična autoritarnost, a koji se odnose na zakonsko uređivanje privatne sfere, i to prvenstveno usled osećaja lične ugroženosti regulisanjem odnosa koji se smatraju privatnim i intimnim, kao što je zabrana abortusa, razvoda i sl.

3. Očekivanja prema promenama u rasprostranjenosti nacionalističkih stavova nisu sasvim jasna. S jedne strane, imajući u vidu rezultate dosadašnjih istraživanja, koja ukazuju na blagi pad nacionalizma,¹³ potom aktivne pregovore u procesu pridruživanja EU, otklon od perioda 1990-ih, deklarativno napuštanje radikalno-desničarske ideologije od strane SNS, možemo pretpostaviti da će doći do daljeg opadanja nacionalističke vrednosne orijentacije. S druge strane, uzmu li se u obzir trenutne političke okolnosti, poput pitanja Kosova, i na tome zasnovane mogućnosti mobilizacije stanovništva na nacionalnoj osnovi i izgradnje legitimiteta vlasti, može se očekivati porast nacionalizma. U stvari, bez obzira što su rezultati istraživanja političke elite ukazali na blagi pad nacionalizma (Petrović, Radoman, 2016), trenutna vladajuća koalicija i dalje koristi nacionalizam kao isproban mehanizam za mobilizaciju javnosti u trenucima nezadovoljstva ekonomskom situacijom u zemlji.

3.1. Kada je reč o dva analizirana podbrasca nacionalizma, očekujemo da će organski nacionalizam biti izraženiji u odnosu na etnocentrični, odnosno da će ispitanici imati manje ekstremne stavove kada je reč o međuetničkim relacijama, dok će podrška organskom nacionalizmu, odnosno isticanje i pre naglašavanje značaja tradicije, istorije i zajedničkog porekla pripadnika sopstvene nacije, biti izraženije. Zapravo, polazimo od pretpostavke da se podsticaji za podršku organskom nacionalizmu (kao, uostalom, i drugim tradicionalističkim vrednosnim orijentacijama – patrijarhalnosti i autoritarnosti) vezuju za istorijske činioce dugog trajanja, čime se osiguravaju trajnije pretpostavke za njegovo široko reprodukovanje. S druge strane, na održavanje etnocentričnog nacionalizma uticali su kontekstualni činoci (poput građanskih ratova tokom 1990-ih, osiromašenja stanovništva itd.), pa se otuda, i pored aktuelnog pitanja Kosova, ne očekuje značajnija podrška ovom vrednosnom obrascu.

Na oblikovanje pretpostavke o odnosu organskog i etnocentričnog nacionalizma utiče i struktura nacionalističkog vrednosnog sistema, tako što nacionalizam koji se odnosi na osećaj pripadanja većoj zajednici ili kolektivitetu (naciji) ima apstraktniji karakter, čime postaje lako prijemčiv, pa se otuda i očekuje dominantna podrška ovom vrednosnom obrascu. U nešto manjoj meri, mogao bi biti izražen nacionalizam koji se odnosi na

---

13 Lazić i Cvejić, 2004: 63–64; Pešić, 2016: 505, 526; Petrović, Radoman, 2016: 163–170.

međunacionalne i međuetničke odnose, dok bi u najmanjoj meri mogao biti prisutan nacionalizam koji se tiče međuindividualnih odnosa.

3. Metodološki okvir analize

Zaključci o vrednosnim orijentacijama izvodice se na osnovu rezultata tri empirijska istraživanja, koja je realizovao Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu: „Stratifikacijske i vrednosne promene u periodu društvene transformacije“ iz 2003. godine, na reprezentativnom uzorku od 2997 respondenata; „Promene osnovnih struktura srpskog društva“ iz 2012. godine, na reprezentativnom uzorku od 2557 ispitanika; i „Svakodnevni život domaćinstava i pojedinaca u uslovima društvenih promena u savremenoj Srbiji“ iz 2018. godine, na reprezentativnom uzorku od 2200 ispitanika.

S obzirom na to da podaci nisu bili dostupni za sve iskaze u sve tri istraživačke godine, deo empirijske analize koji je posvećen promenama vrednosnih orijentacija ostaće na opisnom nivou, odnosno biće posebno prikazane prosečne vrednosti za svaki od empirijskih iskaza. S druge strane, za potrebe ispitivanja činilaca koji su potencijalno uticali na vrednosne orijentacije u 2018. godini, urađena je konfirmatorna analiza glavnih komponenti, čiji su rezultati predstavljeni u tabelama 1, 2 i 3.

Prva vrednosna orijentacija čiju promenu pratimo, patrijarhalnost, analizirana je na osnovu empirijskih iskaza koji su dati u tabeli 1.¹⁴ Rezultati analize iskaza koji se odnose na patrijarhalnu vrednosnu orijentaciju pokazali su izdvajanje dva faktora čije su karakteristične vrednosti veće od 1 (3,300 i 3,187), na osnovu čega možemo zaključiti da se, u skladu s očekivanjima, analizirani empirijski iskazi mogu redukovati na dve latentne dimenzije: privatni i javni patrijarhat. Na osnovu vrednosti faktorskih opterećenja, jasno se uočava koji stavovi određuju privatni i javni patrijarhat. Ono što donekle iznenađuje jeste nalaz koji ukazuje da iskaz *dobro je da su žene i muškarci ravnopravni u braku, ali je po pravilu bolje da muškarac ima poslednju reč* predstavlja pojavni oblik javnog patrijarhata. Dobijeni rezultat može se objasniti time što su ispitanici percipirali ovaj iskaz kao stav koji se odnosi na ravnopravnost polova na opštijem nivou, a ne, kako smo pretpostavile, na ravnopravnost unutar privatne sfere (uz to, sâm iskaz sadrži dvostruku formulaciju!).

14 Svi iskazi su dati u obliku Likertove skale, gde viši skorovi označavaju snažnije prihvatanje određene orijentacije.

Tabela 1. Konfirmatorna analiza
glavnih komponenti – patrijarhalnost

Rotirana komponentna matrica		
Iskazi	Komponente	
	1 Javni patrijarhat	2 Privatni patrijarhat
Većina poslova u domaćinstvu po svojoj prirodi više odgovara ženama.		0,707
Ako je u braku samo jedan supružnik zaposlen, prirodnije je da to bude muškarac.		0,759
Predškolsko dete će verovatno trpeti ako majka radi.		0,721
Muškarcima su bliskije javne, a ženama privatne aktivnosti.		0,732
Zaposlenje je u redu, ali većina žena zapravo želi kuću i decu.		0,691
Dobro je da su žene i muškarci ravnopravni u braku, ali je po pravilu bolje da muškarac ima poslednju reč.	0,624	
U vreme nestašice posla, muškarci treba da imaju prednost pri zapošljavanju nad ženama.	0,604	
Sve u svemu, muškarci su bolji menadžeri od žena.	0,796	
Univerzitetsko obrazovanje je važnije za mladiće nego za devojke.	0,781	
U celini, muškarci su bolje političke vođe od žena.	0,773	
Ukoliko poslodavac treba da otpusti radnike, bolje je da otkaz dobiju žene koje imaju muževe nego muškarci.	0,649	
Metod ekstrakcije: Maksimalna verodostojnost (<i>Maximum likelihood</i>); metod rotacije: Varimaks s Kajzerovom normalizacijom (<i>Varimax with Kaiser's normalization</i>). Karakteristične vrednosti faktora (3,300 i 3,187) % objašnjenosti varijanse 58,974		

U slučaju autoritarne vrednosne orijentacije, na raspolaganju smo imali manji broj empirijskih iskaza (tabela 2). Na osnovu rezultata konfirmatorne analize glavnih komponenti stavova koji se odnose na autoritarnost, možemo takođe videti da su se ekstrahovala dva faktora, odnosno dva obrasca autoritarnog vrednosnog sistema. Vrednosti faktorskih opterećenja pokazuju da su se iskazi u kojima su formulisani standardni opšti autoritarni obrasci „okupili“ oko prvog faktora – opšte autoritarnosti, dok iskazi koji se odnose na zakonsko regulisanje privatne

sфере predstavljaju pojavni oblik drugog latentnog faktora – specifične autoritarnosti.

Tabela 2. Konfirmatorna analiza
glavnih komponenti – autoritarnost

Rotirana komponentna matrica		
Iskazi	Komponente	
	1 Opšta autoritarnost	2 Specifična autoritarnost
Abortus treba zabraniti zakonom.		0,798
Razvod braka treba zabraniti zakonom.		0,833
Homoseksualci nisu bolji od kriminalaca i treba ih najoštrije kažnjavati.		0,750
Najvažnija stvar za decu je učiti ih poslušnosti prema roditeljima.	0,749	
Ono što nam je potrebno u budućnosti je da ljudi više poštuju autoritete.	0,823	
Bez vođe je svaki narod kao čovek bez glave.	0,799	
Dve su vrste ljudi na svetu – jaki i slabi.	0,675	
Metod ekstrakcije: Maksimalna verodostojnost (<i>Maximum likelihood</i>); metod rotacije: Varimaks s Kajzerovom normalizacijom (<i>Varimax with Kaiser's normalization</i>) Karakteristične vrednosti faktora (2,454 i 2,051) % objašnjenosti varijanse 64,361		

Najzad, nacionalistička orijentacija analizirana je na osnovu iskaza koji su predstavljeni u tabeli 3. Rezultati faktorske analize su i ovde potvrdili izdvajanje po dve latentne dimenzije: organskog i etnocentričnog nacionalizma.¹⁵

15 Za potrebe regresione analize, regresioni faktorski skorovi sačuvani su kao zasebne varijable koje mere privatni i javni patrijarhat, specifičnu i opštu autoritarnost i organski i etnocentrični nacionalizam.

Tabela 3. Konfirmatorna analiza
glavnih komponenti – nacionalizam

Rotirana komponentna matrica		
Iskazi	Komponente	
	1 Organski nacionalizam	2 Etnocentrični nacionalizam
Opstanak vlastitog naroda je glavni zadatak svakog pojedinca.	0,712	
Zajedničko poreklo pripadnika našeg naroda temelj je našeg međusobnog poverenja.	0,705	
Seljak je najbolji oslonac naše nacije.	0,656	
Nacija koja ne poštuje svoju tradiciju zaslužuje da propadne.	0,644	
Prošlost našeg naroda treba da bude svetinja.	0,800	
Svaki pedalj ove zemlje treba da bude svetinja svima nama.	0,834	
Svako ima sve sto mu je potrebno kada je zemlja jaka.	0,661	
Nacionalno mešoviti brakovi moraju biti nestabilniji nego drugi brakovi.		0,736
Čovek se može osećati sasvim sigurnim samo kada živi u sredini gde je većina pripadnika njegove nacije.		0,791
Među nacijama se može ostvariti saradnja, ali ne i potpuno poverenje.		0,685
Pri izboru supružnika, nacionalna pripadnost treba da bude jedan od važnih kriterijuma.		0,804
Nacionalna raznolikost uništava jedinstvo našeg društva.		0,764
Najbolje je kada svi pripadnici neke nacije žive u svojoj nacionalnoj državi.		0,718
Metod ekstrakcije: Maksimalna verodostojnost (<i>Maximum likelihood</i>); metod rotacije: Varimaks s Kajzerovom normalizacijom (<i>Varimax with Kaiser's normalization</i>). Karakteristične vrednosti faktora (3,838 i 3,786) % objašnjenosti varijanse 54,464%		

4. Rezultati analize i diskusija

4.1. Javni i privatni patrijarhat

U nastavku rada predstavljene su prosečne vrednosti na pojedinačnim iskazima pomoću kojih su analizirani javni i privatni patrijarhat u periodu od 2003. do 2018. godine. Dobijeni podaci pokazuju da je na gotovo svim iskazima zabeležen pad u stepenu prihvatanja, odnosno nalazi deskriptivne analize ukazuju na opadanje vrednosti privatnog i javnog patrijarhata.

S druge strane, kada odvojeno posmatramo stavove koji se odnose na privatni i javni patrijarhat u 2003. i 2018. godini, uočava se da je privatni patrijarhat u oba posmatrana perioda znatno rasprostranjeniji u odnosu na javni. Prosečne vrednosti na iskazima koji se odnose na podelu uloga unu-

tar sfere domaćinstva (privatni patrijarhat) su u većini slučajeva iznad 3, što ukazuje na većinsko prihvatanje ovih stavova, i to ne samo u 2003. godini već i 15 godina kasnije. Ilustracije radi, istraživački rezultati iz 2018. godine pokazuju da iskaze *većina poslova u domaćinstvu po svojoj prirodi više odgovara ženama i ako je u braku samo jedan supružnik zaposlen, prirodnije je da to bude muškarac* i dalje podržava više od polovine ispitanika/ca (55,6% i 59,9%). S druge strane, prosečne vrednosti na gotovo svim iskazima koji se odnose na percepciju rodnih uloga unutar javne sfere, odnosno sfere plaćenog rada i obrazovanja (javni patrijarhat) su ispod 3. Najniži stepen podržavanja stavova pomoću kojih je merena patrijarhalnost zabeležen je u slučaju iskaza da su *muškarci bolji menadžeri od žena* (s ovim stavom se slaže nešto više od jedne četvrtine ispitanika/ca – 21,3%) i iskaza da je *univerzitetsko obrazovanje važnije za mladiće nego za žene* (svega 10,8%).

Ukratko, rezultati deskriptivne analize pokazuju da je rasprostranjenost patrijarhalnih vrednosnih obrazaca koji se odnose na podelu rodnih uloga u javnoj sferi, u obe posmatrane godine, ne samo niža u odnosu na vrednosne obrasce unutar privatne sfere, nego i da patrijarhalni obrasci ponašanja u javnoj sferi ne predstavljaju dominantnu vrednosnu matricu tokom perioda postsocijalističke transformacije (kao što možemo da vidimo, empirijski proseci na pojedinačnim iskazima su niži od teorijskih vrednosti – 3).

Tabela 4. Prosečne vrednosti
na iskazima koji mere patrijarhalnost (1–5)

Iskazi	2003.	2012.	2018.
Privatni patrijarhat			
Većina poslova u domaćinstvu po svojoj prirodi više odgovara ženama.	3,59	3,52	3,31
Ako je samo jedan supružnik zaposlen, prirodnije je da to bude muškarac.	3,52	3,45	3,47
Predškolsko dete će verovatno trpeti ako majka radi.	2,86	/	3,39
Muškarcima su bliskije javne, a ženama privatne aktivnosti.	3,21	3,13	2,97
Zaposlenje je u redu, ali većina žena zapravo želi kuću i decu.	3,46	/	2,92
Javni patrijarhat			
Dobro je da su žene i muškarci ravnopravni u braku, ali je po pravilu bolje da muškarac ima poslednju reč.	3,05	2,90	2,50
Ako žena zarađuje više od muža, to će uvek izazivati probleme u braku.	2,62	/	2,51
U vreme nestašice posla, muškarci treba da imaju prednost pri zapošljavanju.	/	/	2,59
Sve u svemu, muškarci su bolji menadžeri od žena.	2,73	/	2,17
Univerzitetsko obrazovanje je važnije za mladiće nego za devojke.	2,18	/	1,70
U celini, muškarci su bolje političke vođe od žena.	3,11	/	2,44
Ukoliko poslodavac treba da otpusti radnike, bolje je da otkaz dobiju žene koje imaju muževe nego muškarci.	3,08	/	2,29

* Više vrednosti označavaju prihvatanje patrijarhalne orijentacije

Dobijeni rezultati su u suprotnosti s pretpostavkom Volbijeve, prema kojoj u savremenim društvima intenzitet patrijarhalnih obrazaca u porodičnoj sferi slabi, dok se unutar javne sfere očekuje reprodukovanje i jačanje patrijarhalnosti (vidi detaljnije u Pešić, 2016: 462). Analiza vrednosnih orijentacija u Srbiji pokazuje da je tokom perioda postsocijalističke transformacije znatno rasprostranjenije prihvatanje rodnih uloga unutar privatne sfere, u odnosu na javnu. Dobijeni rezultati zahtevaju objašnjenje.

Dok je ulazak žena na tržište rada tokom socijalističkog perioda bio u skladu s ideologijom rodne ravnopravnosti, ali i sve većom potrebom za novom radnom snagom usled industrijskog razvoja zemlje,¹⁶ ekonomska aktivnost žena tokom perioda postsocijalističke transformacije uslovljena je izraženom ekonomskom deprivacijom domaćinstava, odnosno neophodnošću da i se žene aktivno uključe na tržište rada. S druge strane, urušavanje institucionalnog sistema socijalne podrške uslovlilo je retradicionalizaciju unutar porodične sfere, uz oslanjanje na instituciju proširenog srodstva, što se posledično odrazilo na poželjnost tradicionalističkih, patrijarhalnih rodnih obrazaca unutar porodice (Pešić, 2016: 464–465; vidi još Milić, 2009; Bobić, 2003). Utemeljenost ovakvog zaključka može se videti u slučaju prihvatanja stava da će *predškolsko dete verovatno trpeti ukoliko je majka zaposlena* – dok se 2003. godine s ovim stavom delimično ili u potpunosti slagalo 34,7% ispitanika/ca, dotle, petnaest godina kasnije, ovaj stav prihvata čak njih 56,8%. Međutim, nalazi koji su prikazani u prethodnoj tabeli pokazuju da je samo na ovom iskazu zabeležen porast u stepenu prihvatanja. Dakle, nedostatak institucionalne podrške zaposlenim majkama i samim porodicama, koji je na određeni način uslovio retradicionalizaciju porodičnih formi, nije doveo do šire retradicionalizacije patrijarhalnih vrednosnih orijentacija.

Prisustvo nepatrijarhalnih vrednosnih obrazaca u javnoj sferi i blago opadanje patrijarhalnih vrednosti unutar privatne sfere možemo objasniti time što je u poslednjoj deceniji došlo do značajnih izmena pravnog i institucionalnog okvira i ratifikovanja značajnih međunarodnih konvencija.¹⁷ Međutim, za interpretaciju opadanja patrijarhalnih vrednosnih obrazaca najvažniji činilac predstavlja nastavak opštih „modernizacijskih“ promena, odnosno nastavak strukturnih promena u vidu smanjenja udela

16 Ulazak žena na tržište rada bio je praćen institucionalizacijom mreža socijalne podrške u vidu ustanova dečje, socijalne i zdravstvene zaštite. Međutim, istraživanja tokom socijalizma su pokazala da masovni ulazak žena u sferu proizvodnog rada nije bio praćen adekvatnim redefinisanjem rodnih uloga unutar privatne sfere, što je uticalo na prisustvo „dvostruke opterećenosti“ žena (Pešić, 2016: 463; Milić, 1981).

17 Narodna skupština Srbije je 2013. godine ratifikovala značajnu Konvenciju Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici, poznatu pod imenom „Istanbulska konvencija“.

poljoprivrednog i slabije obrazovanog stanovništva, rasta stepena urbanizacije, uključivanja žena na tržište rada itd. Na taj način, redukovana je osnova održavanja tradicionalnih obrazaca društvenog života, odnosno osnova na kojoj se zasniva patrijarhalna vrednosna orijentacija.

U nastavku rada, pomoću modela linearne regresione analize, utvrdiće se u kojoj meri različiti prediktori utiču na diferencijaciju patrijarhalnog vrednosnog obrasca.¹⁸ Rezultati regresione analize biće prikazani za oba oblika patrijarhata: javni i privatni. U radu je analiziran uticaj sledećih faktora: pola, starosti, godina školovanja, mesta stanovanja, bračnog statusa, klasne pripadnosti ispitanika/ca, materijalnog položaja i političke opredeljenosti ispitanika/ca.¹⁹ Zavisnu promenljivu predstavljaju faktorski skorovi javnog i privatnog patrijarhata.

Ukratko, u pogledu korelata patrijarhalnosti, pošle smo od sledećih pretpostavki – na osnovu ranijih istraživačkih uvida, očekujemo niži stepen patrijarhalnosti kod: žena (različiti stavovi muškaraca i žena prema tradicionalnim ulogama polova zasnivaju se, pre svega, na razlikama u interesima, jer muškarci brane zatečene privilegije), obrazovnijih (izloženost modernizacijskim efektima obrazovnog sistema utiče na razvijanje kritičkog mišljenja i porast nivoa tolerancije), hijerarhijski viših društvenih grupacija (uslovljen višim stepenom obrazovanja i većom autonomijom na radu), stanovnika gradskih naselja (usled složenijih i raznovrsnijih socijalnih kontakata, saobraćajne razvijenosti i veće dostupnosti informaciono-komunikacionih tehnologija), onih s višim materijalnim položajem, mlađih ispitanika (izloženost različitim socijalizacijskim modelima različitih starosnih kategorija), onih koji nisu u braku, opredeljenih za političke partije u opoziciji ili neopredeljenih, u odnosu na one koji su opredeljeni za stranke na vlasti itd.).²⁰

Rezultati regresione analize za javni i privatni patrijarhat pokazuju da se potvrdio uticaj većine posmatranih prediktora, s tim da je procenat objašnjenosti kod privatnog patrijarhata nešto veći ($R^2 = 23,3\%$). Manji

18 Prilikom analize istraživačkih rezultata neophodno je imati na umu uticaj uzoračke pristrasnosti, odnosno povećano učešće žena i visokoobrazovanih.

19 Referentne kategorije su sledeće: pol – *muškarci*; bračni status – *u braku*; mesto rođenja – *selo*; klasni položaj ispitanika – *sitni poljoprivrednici*; politička opredeljenost – *opredeljenost za vladajuće političke partije*; varijable godine školovanja, starost i materijalni položaj date su kao kontinuirana obeležja. Analiza determinističkog uticaja navedenih korelata počiva na pretpostavci o različitim socijalizacijskim modelima kojima su izložene različite društvene grupe, a koje proizilaze iz karaktera rada i njihove pozicije u društvenoj strukturi, starosti, stepena obrazovanja, pola i veličine mesta stanovanja itd. (više o korelatima analiziranih vrednosnih obrazaca u Pešić, 2016).

20 Većina navedenih pretpostavki odnosi se i na ostale vrednosne orijentacije.

procenat objašnjenosti varijanse javnog patrijarhata može se objasniti nižim stepenom prihvatanja ovih stavova, čime manji broj faktora predstavlja značajne determinante ovog vrednosnog obrasca. Ono što se takođe jasno uočava jeste da je smer uticaja posmatranih prediktora očekivan.

Analizirajući uticaj pojedinačnih faktora, možemo najpre videti da obrazovanje (odnosno, godine formalnog školovanja), kao jedan od najvažnijih indikatora modernizacijskih procesa, u slučaju oba oblika patrijarhata predstavlja najznačajniji prediktor (tabela 5). Dalje, značajan je nalaz koji se odnosi na efekat pola. Najpre, negativna vrednost standardizovanog koeficijenta B u slučaju oba oblika patrijarhata ukazuje na to da su žene manje patrijarhalne od muškaraca. Međutim, kada je reč o uticaju ovog prediktora, može se videti da je on jači u slučaju javnog patrijarhata. Drugim rečima, žene iskazuju kritičkiji odnos prema rodnim ulogama u javnoj sferi (sferi obrazovanja, političkoj sferi, sferi rada) nego u privatnoj sferi. Dakle, iako privatna sfera umnogome predstavlja polje rodnih nejednakosti, žene izražavaju artikulisanije stavove kada je reč o rodnim ulogama u javnoj sferi. Dobijeni nalaz se može objasniti još uvek izraženom dominacijom muškaraca u privatnoj sferi, unutar koje se emancipacija žena odvija znatno sporije nego u javnoj sferi.²¹ Ilustracije radi, stav *ako je u braku samo jedan supružnik zaposlen, prirodnije je da to bude muškarac*, u sva tri vremenska perioda podržava sličan procenat ispitanika/ca (2003 – 65%; 2012 – 61,3%; 2018 – 59,9%). Uz to, rezultati poslednjeg istraživanja ukazuju na drastičan porast udela ispitanika/ca koji se u potpunosti slažu sa ovim iskazom (2012 – 24,8%; 2018 – 42,5%).

Dalje, starost ispitanika takođe ima statistički značajan uticaj, s tim da je efekat faktora starosti znatno jači u slučaju privatnog patrijarhata. Smer uticaja je očekivan: stariji ispitanici/e su privrženi patrijarhalnim vrednosnim orijentacijama, pogotovo u privatnoj sferi. Efekat mesta stanovanja je sličan: jači uticaj je zabeležen u slučaju privatnog patrijarhata, odnosno ispitanici/e iz seoskih sredina u većoj meri podržavaju rodnu podelu uloga unutar privatne sfere, što se može objasniti još uvek tradicionalnim obrascima društvenog života u seoskim sredinama.

Analizirajući uticaj ostalih nezavisnih promenljivih, možemo videti da materijalni položaj ispitanika/ca predstavlja statistički značajan prediktor u slučaju oba oblika patrijarhata: viši materijalni položaj vodi odbacivanju patrijarhalnih vrednosti u obe sfere. Kada je reč o nezavisnom efektu osta-

21 Rezultati istraživanja *Kultura rađanja i partnerski odnosi u Srbiji* iz 2017. godine pokazuju da su žene dvostruko više opterećene radom u privatnoj sferi, ali i plaćenim poslom, jer od toga najčešće zavisi kućni budžet domaćinstva. Rezultati ovog istraživanja ne ukazuju na unapređenje ravnopravnosti žena u srpskom društvu danas (vidi detaljno u Sekulić, et. al., 2017: 9–11).

lih faktora (kada se ostale nezavisne promenljive drže pod kontrolom), zanimljiv je nalaz koji govori da bračni status ispitanika/ca ispoljava značajan efekat samo u slučaju privatnog patrijarhata: ispitanici/e koji nisu u braku pokazuju kritičkiji odnos prema rodnim ulogama u privatnoj sferi. Još jedan činilac koji je ispoljio značajan uticaj predstavlja klasno-slojni položaj ispitanika/ca, i to za većinu kategorija klasnog položaja. Pripadnici višeg sloja, stručnjaci, sitni preduzetnici (i niži rukovodioci) i službenici ređe podržavaju patrijarhalne vrednosne obrasce u obe sfere u odnosu na sitne poljoprivrednike koji predstavljaju referentnu kategoriju, dok između radničkih slojeva i sitnih poljoprivrednika ne postoji statistički značajna razlika u slučaju privatnog patrijarhata (međutim, KV i VKV radnici pokazuju niži stepen javnog patrijarhata u odnosu na poljoprivrednike). Niži stepen javnog patrijarhata u slučaju radničkih slojeva u odnosu na sitne poljoprivrednike sasvim sigurno se može objasniti većom uključenosti žena iz radničkih slojeva u sferu plaćenog rada, prvenstveno usled egzistencijalne nužnosti, za razliku od sloja poljoprivrednika, gde žene najčešće obavljaju ulogu pomažućih članova domaćinstava, čiji se posao pretežno odvija u sferi neplaćenog rada.²²

Najzad, politička opredeljenost je takođe značajan prediktor, i to u nešto većoj meri u slučaju privatnog nego javnog patrijarhata.²³ Ovde je uveden kriterijum podele ispitanika na one koji *podržavaju vlast, opozicione partije* ili su *neopredeljeni*. Naime, u atmosferi potpunog gubljenja ideoloških razlika između deklarativno levih i desnih opcija, naš izbor je bilo uvođenje kriterijuma na osnovu kojeg bismo podelili stranke prema različitim interesima i vrednostima koje predstavljaju – očuvanja postojećeg stanja stvari kroz podršku stranaka na vlasti i njihovog menjanja kroz podršku opozicije. Istraživački rezultati pokazuju da je među ispitanicima/cama koji navode da njihove interese najbolje izražavaju opozicione partije, ili su neopredeljeni/e, privatni patrijarhat slabije izražen u odnosu na one čija je politička opredeljenost bliža političkim strankama na vlasti. U slučaju javnog patrijarhata, zabeležena je statistički značajna razlika samo

22 Videti *Žene na selu kao pomažući članovi poljoprivrednih domaćinstva: položaj, uloge i socijalna prava*. <https://www.secons.net/files/publications/94-publication.pdf>, pristupljeno 15. 3. 2019.

23 Stranke koje su svrstane na strani opozicije su: Demokratska stranka, Demokratska stranka Srbije, Dosta je bilo, Levica Srbije, Liberalno demokratska partija, Liga socijaldemokrata Vojvodine, Narodna stranka, Pokret slobodnih građana, Socijaldemokratska stranka, Srpska radikalna stranka, Srpski pokret Dveri, Ujedinjeni regioni Srbije (G17 plus), Stranka demokratske akcije. Stranke koje čine deo sadašnje vladajuće garniture su: Bošnjačka demokratska stranka Sandžaka, Jedinствена Srbija, Nova Srbija, Partija ujedinjenih penzionera Srbije, Pokret snaga Srbije, Pokret socijalista, Savez vojvodanskih Mađara, Socijaldemokratska partija Srbije, Socijalistička partija Srbije, Srpska napredna stranka, Srpska narodna partija, Srpski pokret obnove.

između kategorija ispitanika/ca koji su politički opredeljeni za opozicione partije i onih koji smatraju da su im bliže vladajuće partije.

Tabela 5. Prediktori patrijarhalnosti, 2018. godine

Prediktori	Privatni patrijarhat		Javni patrijarhat	
	Standardizovani koeficijent beta	Sig.	Standardizovani koeficijent beta	Sig.
(konstanta)		0,000		0,000
Godine školovanja	-0,187	0,000	-0,210	0,000
Starost	0,100	0,000	0,052	0,039
Materijalni položaj	-0,059	0,012	-0,054	0,024
Grad	-0,088	0,000	-0,049	0,018
Nisu u braku	-0,073	0,000	0,004	0,854
Viši sloj	-0,065	0,003	-0,081	0,000
Niži rukovodioci	-0,031	0,160	-0,023	0,300
Službenici	-0,078	0,000	-0,094	0,000
KV radnici	0,020	0,375	-0,052	0,024
NKV radnici	0,003	0,895	-0,007	0,726
Stručnjaci	-0,160	0,000	-0,124	0,000
Neopredeljeni	-0,122	0,000	-0,123	0,000
Opozicija	-0,092	0,000	-0,038	0,062
Žene	-0,096	0,000	-0,165	0,000
R ²	0,233		0,196	

U celini uzev, moglo bi se zaključiti da je u petnaestogodišnjem periodu došlo do postepenog opadanja intenziteta patrijarhalnosti. Ovim se umnogome potvrdila pretpostavka o izvesnim (u slučaju privatnog patrijarhata), odnosno značajnim promenama (kod javnog patrijarhata) u odnosu prema tradicionalnim normama i obrascima ponašanja. Ono što se takođe može lako uočiti jeste da je javni patrijarhat u celokupnom periodu postsocijalističke transformacije bio prihvaćen u manjoj meri, čime se potvrdila i hipoteza o odnosu javnog i privatnog patrijarhata. „Rečju, ideološko-vrednosna matrica liberalizacije rodni uloga u javnoj sferi, u sklopu priključenja dva društva (Srbije i Hrvatske) međunarodnoj kapitalističkoj podeli rada na periferijskim osnovama, išla je ruku pod ruku sa održavanjem tradicionalističkih rodni odnosa u privatnoj sferi“ (Pešić, 2016: 465). Za kraj, kada je reč o prediktorima patrijarhalnog vrednosnog obrasca, rezultati regresione analize pokazuju da je stepen obrazovanja ispitanika/ca najsnažniji (ali i najstabilniji prediktor!)²⁴ patrijarhalne

24 Rezultati istraživanja pokazuju da je obrazovanje najčešće najznačajniji prediktor vrednosnih orijentacija (vidi Kuzmanović, 1994; 1995; Pešić, 2016).

vrednosne orijentacije, čime se potvrđuje teza o modernizacijskom efektu stepena obrazovanja.

4.2. Opšta i specifična autoritarnost

U ovom delu rada biće predstavljeni rezultati istraživanja koji se odnose na promene i rasprostranjenost (ne)autoritarne vrednosne orijentacije u periodu od 2003. do 2018. godine. Vrednosti prosečnih skorova za pojedinačne iskaze prikazani su u sledećoj tabeli (tabela 6). Rezultati su predstavljeni posebno za iskaze koji mere specifičnu i opštu autoritarnost.

Ukoliko posmatramo pojedinačne iskaze pomoću kojih je analizirana autoritarnost, možemo videti da su u oba perioda na iskazima kojima se meri specifična autoritarnost zabeležene prosečne vrednosti ispod 3, što ukazuje na većinsko neslaganje s tim stavovima. Primera radi, 2018. godine, stav *abortus treba zabraniti zakonom* podržava 34,2%, nešto manji procenat ispitanika/ca se slaže s iskazom da *homoseksualci nisu bolji od kriminalaca i da ih treba najoštrije kažnjavati* (28,1%), dok, očekivano, veoma mali postotak ispitanika/ca podržava iskaz da *razvod treba zabraniti zakonom* (14%). Nisku rasprostranjenost specifične autoritarnosti objašnjavamo kritičkim odnosom ispitanika/ca prema zakonskoj regulaciji privatne sfere.²⁵

Analizirajući promene specifične autoritarnosti u periodu od 2003. do 2018. godine, zapaža se opadanje stepena podrške ovoj vrednosnoj orijentaciji, što možemo objasniti, kao i u slučaju patrijarhalnosti, nastavkom strukturalnih promena, ali i medijskom mobilizacijom. Objašnjenje za tako nizak stepen specifične autoritarnosti u 2018. godini moglo bi se jednim delom potražiti i u činocima metodološke prirode, tj. u uzoračkoj pristrasnosti, zbog povećanog učešća žena i visokoobrazovanih u uzorku.

S druge strane, prosečne vrednosti na iskazima koji se odnose na opštu autoritarnost su u većini slučajeva iznad 3,5, što ukazuje na većinsko prihvatanje ovih iskaza, i to u celokupnom analiziranom periodu. Uz to, kada je reč o promenama koje su se zbile u posmatranom periodu, poređenje istraživačkih rezultata ukazuje na blagi porast opšte autoritarnosti. Možda najbolju ilustraciju prisustva autoritarnog vrednosnog sindroma u Srbiji predstavlja slaganje s iskazom da je *potrebno da ljudi u budućnosti više poštuju autoritete*. Taj stav, 2018. godine, prihvata gotovo 70% ispitanika/ca (23,2% ispitanika/ca se delimično slaže s ovim stavom, dok blizu jedne polovine ispitanika/ca (45,5%) u potpunosti podržava ovaj stav). Visok procenat slaganja zabeležen je i u slučaju iskaza koji ukazuje na *poslu-*

25 Iskazi koji se odnose na specifičnu autoritarnost dati su u obliku ekstremnih formulacija (kao što su zakonska zabrana abortusa, razvoda), čime je „odbijen“ znatan deo ispitanika.

šnost dece prema roditeljima – 21% ispitanika/ca delimično se slaže s ovim stavom, dok ga gotovo 50% u potpunosti podržava.²⁶ Osim toga, porast slaganja se beleži i u slučaju iskaza da *na svetu postoje dve vrste ljudi: jaki i slabi*. Taj stav je prihvatilo više od jedne polovine ispitanika/ca, čime se ponovo potvrđuje teorijsko stanovište da autoritarnost podrazumeva rigidnost, mišljenje u krutim kategorijama, grubo i pojednostavljeno klasifikovanje pojava u mali broj kategorija (česta upotreba dihotomnih kategorija), netolerantnost na neodređenost itd. (Golubović et al., 1995: 68).

Tabela 6. Prosečne vrednosti na iskazima koji mere autoritarnost (1–5)

Iskazi	2003.	2012.	2018.
Specifična autoritarnost			
Abortus treba zabraniti zakonom.	2,65	/	2,58
Razvod braka treba zabraniti zakonom.	2,02	/	1,75
Homoseksualci nisu bolji od kriminalaca.	2,78	2,76	2,42
Opšta autoritarnost			
Najvažnija stvar za decu je poslušnost prema roditeljima.	3,61	3,67	3,86
Potrebno je da ljudi u budućnosti više poštuju autoritete.	/	/	3,84
Bez vođe je svaki narod kao čovek bez glave.	3,87	3,98	3,69
Dve su vrste ljudi na svetu – jaki i slabi.	3,25	3,18	3,40

*Više vrednosti označavaju prihvatanje autoritarne orijentacije

Imajući na umu dobijene istraživačke nalaze, postavlja se sledeće pitanje: gde se mogu tražiti uzroci reprodukcija i blagog porasta opšte autoritarnosti? Najpre, deo objašnjenja možemo potražiti u karakteristikama političkog sistema, koje se očitavaju u naglašenom autoritarnom karakteru vlasti, uz hegemoniju vladajućih grupacija, koja se, između ostalog, ostvaruje i održava uz pomoć kontrole nad masovnim medijima. Na taj način, stavovi koji se odnose na nekritički odnos prema autoritetima i hijerarhijskoj organizaciji društvenih odnosa postaju lako prijemčivi unutar širih društvenih grupacija. Treba takođe imati na umu nepovoljnu ekonomsku situaciju u zemlji, koja je pogodovala očuvanju ne samo patrijarhalnih obrazaca (prvenstveno unutar privatne sfere), već i reprodukciji autoritarnog mentaliteta, sklonog podržavanju autoritarnih obrazaca ponašanja. Time se još jednom pokazuje da je autoritarna vrednosna orijentacija u Srbiji značajno uslovljena socijalnom situacijom, odnosno nepovoljnim ekonomskim i političkim okolnostima, te da se radi o „reaktivnoj autoritarnosti“ (vidi Vasović, 1998: 379).

26 Visok stepen slaganja s ovim stavom utvrđen je i u prethodnim istraživanjima (Flere, 1991: 389; Pešić, 2016: 399).

Radi utvrđivanja pojedinačnih uticaja nezavisnih varijabli za koje se pretpostavlja da su značajne, urađena je regresiona analiza (koja kontroliše efekte ostalih nezavisnih determinanti). U pogledu *prediktora* autoritarnosti, ponovo očekujemo niže vrednosti autoritarnosti kod žena, obrazovanih, stanovnika grada, mlađih, onih s višim materijalnim položajem, kod pripadnika hijerarhijski viših društvenih grupacija, opredeljenih za političke partije u opoziciji ili neopredeljenih u odnosu na one koji su politički opredeljeni za stranke na vlasti.²⁷

Regresiona analiza pokazuje da se i ovde obrazovanje javlja kao najznačajniji prediktor, i to u slučaju oba oblika autoritarnosti. Negativan predznak standardizovanih koeficijenata beta u oba slučaja pokazuje da je veza između autoritarnosti i obrazovanja obrnuto proporcionalna, odnosno da s porastom stepena obrazovanja opada autoritarna vrednosna orijentacija. Osim obrazovanja ispitanika/ca, snažan prediktor opšte autoritarnosti predstavlja i pripadnost stručnjačkoj grupaciji (u odnosu na sitne poljoprivrednike kao referentnu kategoriju). Kao što možemo dalje da vidimo, pripadnost prelaznom (službeničkom) i najvišem sloju, ali i sloju sitnih preduzetnika i nižih rukovodilaca, takođe predstavlja značajan prediktor (veza je svuda inverzna, što ukazuje da ove grupacije pokazuju niži stepen autoritarnosti u odnosu na sitne poljoprivrednike). Kada je reč o uticaju klasne pripadnosti na prihvatanje specifičnog oblika autoritarnosti, pokazuje se da je jedino pripadnost stručnjačkoj grupaciji i sloju službenika značajan prediktor neautoritarne orijentacije, što se, uz stepen obrazovanja, može objasniti nešto većim udelom žena među kategorijom stručnjaka i službenika.

Ostali statistički značajni prediktori za oba oblika autoritarnosti su materijalni položaj (i to tako da s višim materijalnim položajem raste verovatnoća neautoritarne orijentacije), mesto stanovanja (gde ispitanici/e koji žive u gradovima pokazuju niži stepen opšte i specifične autoritarnosti u odnosu na stanovnike sela) i politička opredeljenost (ispitanici/e koji su opredeljeni za političke partije u opoziciji ili su pak neopredeljeni pokazuju niži stepen opšte i specifične autoritarnosti). Zanimljivo je da starost i bračni status ispitanika predstavljaju statistički značajne prediktore samo opšte autoritarnosti (očekivano, stariji ispitanici pokazuju viši stepen opšte autoritarnosti, dok ispitanici koji nisu u braku češće usvajaju neautoritarne obrasce ponašanja).

U slučaju prediktora opšte autoritarnosti, pored pripadnosti hijerarhijski nižim društvenim grupacijama, jedina varijabla koja nije pokazala statističku značajnost jeste pol ispitanika. S druge strane, u slučaju

27 Očekivanja se, između ostalog, temelje na rezultatima prethodnih istraživanja, koja su ukazala da navedeni činioci predstavljaju značajne prediktore (ne)autoritarnosti.

specifične autoritarnosti, pol ispitanika predstavlja snažan prediktor: žene pokazuju kritičkiji odnos prema zakonskom regulisanju i sankcionisanju privatne sfere, što objašnjavamo, između ostalog, osećajem lične ugroženosti zabranom abortusa i razvoda.

Tabela 7. Prediktori autoritarnosti, 2018. godine

Prediktori	Opšta autoritarnost		Specifična autoritarnost	
	Standardizovani koeficijent beta	Sig.	Standardizovani koeficijent beta	Sig.
(konstanta)		0,000		0,000
Godine školovanja	-0,165	0,000	-0,197	0,000
Starost	0,066	0,007	0,009	0,715
Materijalni položaj	-0,083	0,000	-0,124	0,000
Grad	-0,116	0,000	-0,091	0,000
Nisu u braku	-0,072	0,000	-0,021	0,298
Viši sloj	-0,080	0,000	-0,018	0,437
Niži rukovodioci	-0,046	0,034	-0,003	0,894
Službenici	-0,059	0,007	-0,068	0,003
KV radnici	0,005	0,813	0,000	0,994
NKV radnici	0,008	0,697	0,002	0,922
Stručnjaci	-0,171	0,000	-0,084	0,001
Neopredeljeni	-0,171	0,000	-0,162	0,000
Opozicija	-0,138	0,000	-0,098	0,000
Žene	0,007	0,714	-0,106	0,000
R ²	0,263		0,201	

Na osnovu prethodnih istraživačkih nalaza, moglo bi se ukratko zaključiti sledeće – u skladu s očekivanjima, period postsocijalističke transformacije doveo je do opadanja specifičnog oblika autoritarnosti, dok, s druge strane, nije bilo značajnijih promena u osnovnim vrednosnim usmerenjima: opšta autoritarnost, odnosno nekritičko povodjenje za autoritetom u sva tri vremenska perioda predstavljalo je većinsko stanovište. Kao i u prethodnom slučaju, hipoteza o međusobnom odnosu vrednosnih podobrazaca pokazala se tačnom: 2003. godine, kao i petnaest godina kasnije, zabeležen je daleko niži stepen specifične autoritarnosti. Kada je reč o hipotezi koja se odnosi na činioce autoritarnosti, stvari stoje malo drugačije: suprotno početnim pretpostavkama, analizirani prediktori dva oblika autoritarnosti međusobno se razlikuju.

Značajno je još jedno zapažanje. Sudeći po dobijenim istraživačkim rezultatima, pokazuje se da su nalazi o autoritarnosti slični prethodnim, o patrijarhalnosti, kako po ukupnoj rasprostranjenosti tako i po distribu-

ciji prema društvenim grupacijama: patrijarhalnost i opšta autoritarnost predstavljaju preovlađujuća stanovišta, dok su niži društveni slojevi i dalje natprosečno autoritarno i patrijarhalno orijentisani.²⁸ Analizirajući odnos patrijarhalnosti i autoritarnosti, nije suvišno podsetiti da su izvesni autori bili skloni da poreklo autoritarnosti vide upravo u tradicionalnom sistemu vrednosti i normi (Rot i Havelka, 1973). Tako je jedna od karakteristika tradicionalizma kod nas, pored kolektivističke i patrijarhalne orijentacije, bila i autoritarnost kao vrednost koju je pojedinac morao da prihvati i usvoji. I ne samo to: moguće je da deo objašnjenja povezanosti tradicionalnih i autoritarnih vrednosti leži u činjenici da su, kako pokazuje Kuzmanović, mnoge tvrdnje pomoću kojih je istraživana autoritarnost karakteristične upravo za ovdašnju tradicionalnu kulturu, pa se otuda ove dve orijentacije moraju pojaviti kao isprepletane (nav. prema Lazić, Cvejić, 2004: 62).

4.3. Organski i etnocentrični nacionalizam

Treća vrednosna orijentacija koju analiziramo u ovom radu jeste nacionalizam. Analiza će ponovo početi predstavljanjem rezultata deskriptivne analize. Prosečne vrednosti dobijene na pojedinačnim iskazima pomoću kojih je analiziran etnocentrični nacionalizam u sve tri vremenske tačke bile su ispod 3, što jasno ukazuje da je veći broj ispitanika češće odbacivao nacionalističke stavove nego što ih je prihvatao. Ako zatim pogledamo podatke za 2003. i 2018. godinu, možemo uočiti neznatne promene u stepenu prihvatanja etnocentričnih iskaza (tabela 8). Potpuniji uvid u strukturu ove dimenzije nacionalizma pruža analiza intenziteta prihvatanja tri iskaza pomoću kojih je meren etnocentrični nacionalizam. Očekivano, u sve tri godine, najniži stepen slaganja beleži se u slučaju iskaza prema kojem nacionalno mešoviti brakovi predstavljaju faktor nestabilnosti braka (2003 – 16,6%; 2012 – 13,4%; 2018 – 18,2%), dok se nešto veći procenat slaganja beleži u slučaju iskaza koji se odnosi na poverenje prema drugim nacijama (2003 – 51,7%; 2012 – 40,8%; 2018 – 45,1%), ili u slučaju iskaza koji se odnosi na zatvaranje u nacionalno čiste sredine (2003 – 34,1%; 2012 – 34,1%; 2018 – 37,4%).

Dobijeni podaci još jednom služe kao argumentacija u prilog tezi da raste stepen nacionalizma kada se s privatnog prelazi na opšti plan, odnosno, izgleda da se teže prihvataju neki oficijelni, institucionalizovani odnosi nego odnosi koji se obično smatraju privatnim i intimnim. Verovatno se u slučaju institucionalizovanih odnosa pripadnik druge nacije prven-

28 Na postojanje povezanosti između autoritarnih i tradicionalnih (patrijarhalnih) vrednosti i normi ukazala su još istraživanja tokom sedamdesetih i osamdesetih godina.

stveno vidi kao predstavnik te nacije, a ne kao pojedinac (Kuzmanović, 1994: 235). To bi nas moglo uputiti na pretpostavku o strukturi nacionalizma u Srbiji, kao pojavi usmerenoj prvenstveno na kolektivne, a ne na međuindividualne odnose (Lazić, Cvejić, 2004: 64).

Uvid u navedene rezultate ponovo potvrđuje jednu od bitnih crta etnocentrizma: u međuljudskim odnosima (kad se oni uspostavljaju između pojedinaca) etnocentrizam pokazuje relativno niske vrednosti (nacija – brak), ali kada se pojedinci odnose kao kolektiviteti, kao „mi“ i „oni“, kada, dakle, iščezava personalnost, onda se beleže relativno visoke vrednosti (kada ispitanik kaže: „Nemam ja ništa protiv njega“, tj. kolege, suseda, prijatelja, bračnog partnera, „ali imam protiv njegovog naroda“, onda on zapravo zamenjuje „ja“ sa „mi“, jer je „mi“ govornik protiv onog drugog (Hodžić, 1991: 11). To se najbolje pokazuje u dimenziji *nacija – poverenje*, u šta smo mogli upravo i da se uverimo.

S druge strane, u slučaju organskog nacionalizma zapaža se suprotna tendencija. Prosečne vrednosti za sve tri godine su blizu 4, što govori da organicistička percepcija sopstvene nacije predstavlja dominantnu orijentaciju u analiziranom periodu.²⁹ Ono što se dalje zapaža jeste da se promene na svim iskazima kreću u istom smeru: najpre blagog opadanja (2003–2012), a potom rastućeg prosečnog prihvatanja iskaza koji mere organski nacionalizam (2012–2018). Prosečne vrednosti dobijene na iskazima u 2018. godini ujedno su najviše zabeležene vrednosti kod analiziranih vrednosnih obrazaca. Izražena podrška organskom nacionalizmu, uz prenaplašavanje značaja tradicije, prošlosti, zajedničkog porekla, pozivanje na tradicionalne strukture i institucije, može da se objasni još uvek aktuelnom ideološkom mobilizacijom o stradanju srpskog naroda kroz istoriju i poslednje ratove, aktuelnom politikom i medijskom kampanjom koja se odnosi na očuvanju srpskih teritorija na Kosovu³⁰ i u Republici Srpskoj. Zapravo, na delu je naglašena retorika očuvanja identiteta zajednice, odnosno nacije, čime se pokušava izvršiti homogenizacija nacije. Takav istraživački nalaz ne bi trebalo da iznenađuje ni ako se ima u vidu struktura aktuelne vlasti: Srpska napredna stranka i Socijalistička partija Srbije, kao naslednice nekadašnjih ratnohušakačkih i nacionalističkih politika, sopstvenu vladajuću poziciju održavaju upravo uz pomoć nacionalističke mobilizacije i stvaranja diskursa o neophodnosti odbrane nacionalnih interesa.

29 Slični nalazi su dobijeni i za Hrvatsku (vidi Pešić, 2016: 526–527).

30 Istraživanje Instituta za evropske poslove o stavovima građana Srbije prema Kosovu, sprovedeno u prvoj polovini 2018. godine, pokazuje da 81% građana ne bi podržalo nezavisnost Kosova kao uslov za članstvo EU, 11% bi podržalo, dok je 8% neodlučnih (izvor <http://iea.rs/wp-content/uploads/2018/03/9-Stav-gradjana-Srbije-prema-Kosovu-2018-web-1.pdf>).

Tabela 8. Prosečne vrednosti na iskazima koji mere nacionalizam (1–5)

Iskazi	2003.	2012.	2018.
Organski nacionalizam			
Opstanak vlastitog naroda je glavni zadatak svakog pojedinca.	4,08	3,78	3,98
Zajedničko poreklo pripadnika našeg naroda je temelj našeg međusobnog poverenja.	3,65	3,47	3,77
Seljak je najbolji oslonac naše nacije.	3,84	/	3,99
Nacija koja ne poštuje svoju tradiciju zaslužuje da propadne.	3,80	/	3,86
Prošlost našeg naroda treba da bude svetinja.	3,87	/	4,08
Svaki pedalj ove zemlje treba da bude svetinja svima nama.	4,00	/	4,12
Svako ima sve sto mu je potrebno kada je zemlja jaka.	3,89	3,81	4,15
Etnocentrični nacionalizam			
Nacionalno mešoviti brakovi moraju biti nestabilniji nego drugi brakovi.	2,28	2,16	2,04
Čovek se može osećati sasvim sigurnim samo kada živi u sredini gde je većina pripadnika njegove nacije.	2,76	2,80	2,70
Među nacijama se može ostvariti saradnja, ali ne i potpuno poverenje.	3,19	3,04	3,03
Pri izboru supružnika, nacionalna pripadnost treba da bude jedan od važnih kriterijuma.	/	/	2,34
Nacionalna raznolikost uništava jedinstvo našeg društva.	/	/	2,26
Najbolje je kada svi pripadnici neke nacije žive u svojoj nacionalnoj državi.	/	/	2,88

*Više vrednosti označavaju prihvatanje nacionalističke orijentacije

U nastojanju da utvrdimo koji se faktori izdvajaju kao statistički značajni prediktori nacionalističke vrednosne orijentacije, urađena je regresiona analiza. Prethodno analiziranim nezavisnim varijablama dodat je još jedan prediktor – nacionalna pripadnost ispitanika. U pogledu osnovnih pretpostavki, i ovde očekujemo niže vrednosti nacionalizma kod žena, obrazovanih, stanovnika grada, onih s višim materijalnim položajem, mlađih ispitanika, kod pripadnika viših društvenih slojeva, kod onih koji su opredeljeni za stranke u opoziciji ili su neopredeljeni u odnosu na one na vlasti. Kad je reč o uticaju nacionalne pripadnosti ispitanika, dosadašnja istraživanja su pokazala da su pripadnici većinske grupacije daleko više prijemčivi za nacionalističke stereotipe od manjinskih. S tim u vezi, očekujemo da će pripadnici srpske nacionalnosti češće zastupati međuetničku netoleranciju/etnocentrizam nego ispitanici ostalih manjinskih nacionalnih grupacija.³¹

31 Pripadnici nesrpske nacionalnosti čine 12,7% uzorka.

Rezultati regresione analize pokazuju da isti deterministički činioci slabije objašnjavaju etnocentrični u odnosu na organski nacionalizam. U pogledu prediktora organskog nacionalizma, vidimo da su najznačajniji: starost (stariji ispitanici češće podržavaju ovaj oblik nacionalizma),³² politička opredeljenost (pristalice stranaka koje su trenutno na vlasti sklonije su organicističkoj percepciji nacije) i mesto stanovanja (među stanovnicima seoskih sredina izraženije je tradicionalističko shvatanje sopstvene nacije). Iako je zabeležena statistička značajnost obrazovanja, vrednost koeficijenta beta ukazuje da obrazovanje u slučaju organskog nacionalizma (za razliku od ostalih vrednosnih obrazaca) ostvaruje nešto slabiji efekat. Ostali analizirani faktori takođe pokazuju slabiji uticaj (materijalni položaj, nacionalna pripadnost i klasni položaj). Posebno je značajan nalaz koji se odnosi na efekat klasne pripadnosti ispitanika, gde se jasna razlika u stepenu pristajanja uz organski nacionalizam uočava jedino između kategorije stručnjaka i sitnih poljoprivrednika ($\text{sig} = 0,000$).

Iako istraživački nalazi ukazuju da organski nacionalizam predstavlja dominantnu vrednosnu orijentaciju među stanovnicima Srbije, ispitivani prediktori nisu u potpunosti potvrdili pretpostavljeni deterministički efekat (taj zaključak se pre svega odnosi na efekat stepena obrazovanja, klasne pripadnosti i materijalnog položaja). Znači li to da je efekat strukturnih faktora u slučaju organskog shvatanja nacije nešto slabiji, te da se uzročni mehanizmi moraju tražiti u sistemskim činiocima (pre svega autoritarnom modelu političkog režima) i istorijskim činiocima dugog trajanja (patrijarhalni tip društvene organizacije, neizdiferencirana društvena struktura, dominacija poljoprivrede na sitnom zemljišnom posedu, slaba pokretljivost radne snage, autoritarni karakter državne vlasti, ali i odnosi u zajednici zasnovani na autoritarnom obrascu ponašanja) (Lazić, 2011; Pešić, 2016; Čalić, 2004)?

S druge strane, rezultati regresione analize pokazuju da je najjači prediktor etnocentričnog nacionalizma nacionalna pripadnost ispitanika. Vrednost standardizovanog koeficijenta beta pokazuje da pripadnici srpske nacionalnosti češće zastupaju međuetničku netoleranciju nego ispitanici manjinskih nacionalnih grupacija, što se objašnjava već konstatovanom činjenicom da su pripadnici većinske grupacije daleko više prijemčivi za nacionalističke stereotipe od manjinske (vidi Hodžić, 1991). Dalje, statistički značajan prediktor predstavlja i obrazovanje ispitanika, i to tako što ispitanici s višim stepenom obrazovanja teže usvajaju nacionalističke stavove nego ispitanici s nižim stepenom obrazovanja. Ostali statistički značajni činioci etnocentričnog nacionalizma su pol ispitanika (žene teže usvajaju nacionalističku orijentaciju), materijalni položaj (s opadanjem materijalnog položaja raste verovatnoća nacionalističke orijen-

32 Starost ispitanika se i u istraživanju nacionalističkog organicizma 2003. godine pokazala kao statistički najznačajniji prediktor (vidi Pešić, 2016: 530–531).

tacije) i politička opredeljenost (ispitanici/e koji su opredeljeni za političke partije u opoziciji ili su pak neopredeljeni pokazuju niži stepen etnocentričnog nacionalizma). Klasna pripadnost ispitanika/ca takođe se pokazala statistički značajnim prediktorom. Očekivano, pripadnost hijerarhijski višim društvenim grupacijama (osim kategoriji sitnih preduzetnika i nižih rukovodilaca)³³ označava i nešto niži stepen pristajanja uz etnocentrični nacionalizam u odnosu na sitne poljoprivrednike, dok između radničkih slojeva i sitnih poljoprivrednika ne postoji statistički značajna razlika.

Najzad, varijable koje su predstavljale najznačajnije prediktore organskog nacionalizma (starost i mesto stanovanja) u nešto manjoj meri uspevaju da objasne etnocentrični nacionalizam, što dalje ukazuje da se uzročni činioci ova dva oblika nacionalizma umnogome razlikuju.

Tabela 9. Prediktori nacionalizma, 2018. godine

Prediktori	Organski nacionalizam		Etnocentrični nacionalizam	
	Standardizovani koeficijent beta	Sig.	Standardizovani koeficijent beta	Sig.
(konstanta)		0,026		0,008
Godine školovanja	-0,094	0,000	-0,122	0,000
Starost	0,158	0,000	0,055	0,032
Materijalni položaj	-0,064	0,008	-0,093	0,000
Grad	-0,120	0,000	-0,041	0,055
Viši sloj	-0,054	0,018	-0,061	0,009
Niži rukovodioci	-0,045	0,045	-0,017	0,461
Službenici	-0,005	0,828	-0,055	0,018
KV radnici	-0,012	0,613	-0,002	0,941
NKV radnici	0,005	0,829	-0,008	0,723
Stručnjaci	-0,095	0,000	-0,081	0,002
Neopredeljeni	-0,126	0,000	-0,133	0,000
Opozicija	-0,133	0,000	-0,078	0,000
Žene	-0,013	0,523	-0,090	0,000
Srbi	0,049	0,014	0,196	0,000
R ²	0,180		0,158	

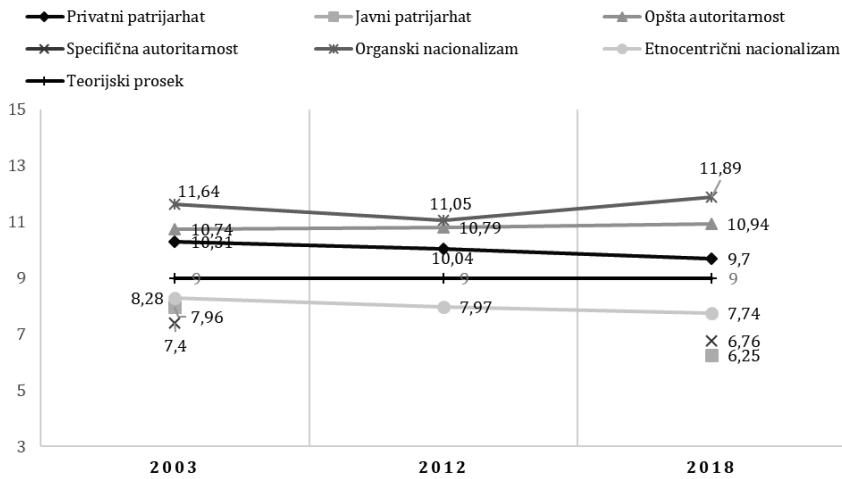
Sumiraju li se, za kraj, osnovni nalazi ovog odeljka, možemo ukratko zaključiti da etnocentrični nacionalizam, za razliku od organskog nacionalizma, u celokupnom analiziranom periodu nije predstavljao dominantnu vrednosnu orijentaciju. Uz to, stepen nacionalne isključivosti beleži blagi pad, dok u slučaju organskog nacionalizma, posebno nakon 2012. godine, uočavamo rast intenziteta prihvatanja.

33 Ovaj nalaz se može objasniti nižim stepenom obrazovanja sitnih preduzetnika i nižih rukovodilaca.

5. Zaključak

Rezultati istraživanja pokazuju da se analizirane vrednosne orijentacije menjaju u različitim smerovima u periodu od 2003. do 2018. godine. Rasprostranjenost i promene vrednosnih orijentacija mogu se jasno uočiti na sledećem grafikonu (grafikon 1).³⁴

Grafikon 1. Prosečni skorovi na skalama patrijarhalnosti, autoritarnosti i nacionalizma, 2003, 2012. i 2018. godine

Na osnovu grafičkog prikaza podataka možemo najpre videti da vrednosti organskog nacionalizma, opšte autoritarnosti i javnog patrijarhata i dalje predstavljaju dominantne vrednosne orijentacije (prosečne vrednosti na sve tri skale u sva tri vremenska perioda su iznad teorijske aritmetičke sredine). Uz to, dok se na skali privatnog patrijarhata u periodu od 2003. do 2018. godine beleži blagi pad, dotle se jasno uočava jačanje vrednosti opšte autoritarnosti i organskog nacionalizma. S druge strane, ispod sredine skale nalaze se preostale tri vrednosne orijentacije: javni patrijarhat,

34 Za potrebe sumarnog prikaza promena vrednosnih orijentacija konstruisane su skale privatnog i javnog patrijarhata, specifične i opšte autoritarnosti, organskog i etnocentričnog nacionalizma. Sve skale su formirane pomoću tri empirijska iskaza koji su bili dati u sve tri istraživačke godine. Minimalna vrednost na skalama je 3, maksimalna 15, dok je teorijska aritmetička sredina iznosila 9. S obzirom da iskazi pomoću kojih su analizirani specifična autoritarnost i javni patrijarhat nisu bili dati u istraživanju iz 2012. godine, na grafikonu su prikazane prosečne vrednosti na ovim skalama samo za 2003. i 2018. godinu.

specifična autoritarnost i etnocentrični nacionalizam. Osim toga, beleži se određeni pad rasprostranjenosti u slučaju sva tri vrednosna obrasca. Imajući u vidu da je za promene vrednosnih orijentacija potreban duži vremenski period, promene u vrednosnim obrascima, očekivano, jasnije se uočavaju ukoliko ih posmatramo u periodu dugom petnaest godina (od 2003. do 2018).

Još jedan značajan nalaz koji grafikon jasno ilustruje jeste da između vrednosti opšte autoritarnosti, organskog nacionalizma i privatnog patrijarhata, s jedne, i javnog patrijarhata, specifične autoritarnosti i etnocentričnog nacionalizma, s druge strane, u sve tri vremenske tačke postoji jasna razlika, što dalje sugerise da se uzročni činioci koji determinišu rasprostranjenost i reprodukciju ovih vrednosnih obrazaca ipak razlikuju. Može se pretpostaviti da je većinsko podržavanje prve tri vrednosne orijentacije uslovljeno činiocima dugog trajanja, na koje su se nadovezali kontekstualni činioci (u vidu građanskih ratova, otvorenog sprskog nacionalnog i državnog pitanja, ali i nestabilne ekonomske situacije), dodatno podstičući održavanje tradicionalističkog vrednosnog sindroma. S druge strane, vrednosti koje se odnose na rodne uloge u javnoj sferi, međunacionalne odnose itd. mogu se objasniti sadejstvom kontekstualnih faktora i konkretnih istorijskih okolnosti. U prilog tome možda najbolje govore istraživački rezultati koji se odnose na kretanje etnocentričnog nacionalizma u proteklih trideset godina (vidi Lazić, 2005; Pešić, 2016; Petrović, Radoman, 2016). Takođe, ne treba zaboraviti ni to da neki vrednosni obrasci imaju povratni uticaj na samu strukturu, pa tako, na primer, „autoritarni karakter društvenog sistema ili tradicionalne kulture“ preko svojih agenasa socijalizacije utiče na razvoj autoritarnosti u stavovima i mišljenju, ali „ukoliko veliki broj pojedinaca u društvu, ili u okviru pojedinih društvenih grupa, usvoji date stavove i načine mišljenja, tada oni povratno potpomažu reprodukovanje autoritarnog poretka i kulture“ (Pešić, 2016: 388).

Bez obzira na ustanovljena protivrečna kretanja na polju vrednosnih obrazaca, i dalje je opravdano govoriti o postojanju tradicionalističkog vrednosnog obrasca, na šta ukazuje visok stepen međusobne povezanosti posmatranih šest vrednosnih obrazaca (vrednosti koeficijenta korelacije u većini slučajeva su iznad 0,40) (tabela 1 u prilogu). Ono što se dodatno zapaža jeste da opšta autoritarnost i privatni patrijarhat predstavljaju dve dimenzije koje su najjače povezane s ostalim ispitivanim dimenzijama. Ako se ima u vidu da su nalazi istraživanja iz 2003. godine takođe pokazali da autoritarna orijentacija i patrijarhalno poimanje uloga u okviru privatne sfere čine jezgro tradicionalističkog sindroma (Pešić, 2016: 541–542), možemo zaključiti ne samo to da tradicionalizam i dalje predstavlja dominantan vrednosni obrazac, već možemo sasvim sigurno govoriti i o posto-

janosti strukture tradicionalističkog vrednosnog sistema. Uz to, na osnovu istraživačkih nalaza za prethodne tri decenije jasno se uočava da promene vrednosnih obrazaca predstavljaju deo procesa dugog trajanja, pa se tako neke od razmatranih vrednosnih orijentacija veoma sporo menjaju, predstavljajući i dalje dominantne vrednosne orijentacije, poput autoritarnosti i patrijarhalnosti u privatnoj sferi.

Sumirajući dobijene rezultate, može se reći da nalazi koji ukazuju na naglašenu podršku autoritarnim i patrijarhalnim obrascima ponašanja i isticanje značaja tradicije i prošlosti donekle upućuju na skeptičan stav u pogledu daljeg društvenog razvoja zemlje, pogotovo ako imamo u vidu da su procesi modernizacije i demokratizacije u jednom društvu povezani sa porastom tolerancije i poštovanjem različitosti.

Prilog

Tabela 1. Rezultati korelacione analize, 2018. godine

Vrednosni obrasci		Specifična autoritarnost	Opšta autoritarnost	Privatni patrijarhat	Javni patrijarhat	Organski nacionalizam	Etnocentrični nacionalizam
Specifična autoritarnost	r	1	0,457**	0,467**	0,494**	0,340**	0,467**
	Sig.		0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
Opšta autoritarnost	r	0,457**	1	0,568**	0,393**	0,578**	0,391**
	Sig.	0,000		0,000	0,000	0,000	0,000
Privatni patrijarhat	r	0,467**	0,568**	1	0,597**	0,459**	0,431**
	Sig.	0,000	0,000		0,000	0,000	0,000
Javni patrijarhat	r	0,494**	0,393**	0,597**	1	0,311**	0,494**
	Sig.	0,000	0,000	0,000		0,000	0,000
Organski nacionalizam	r	0,340**	0,578**	0,459**	0,311**	1	0,400**
	Sig.	0,000	0,000	0,000	0,000		0,000
Etnocentrični nacionalizam	r	0,467**	0,391**	0,431**	0,494**	0,400**	1
	Sig.	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	

Literatura

- Babović, M. 2009. Radne strategije i odnosi u domaćinstvu: Srbija 2003–2007, u: A. Milić i S. Tomanović, (ur.). *Porodice u komparativnoj perspektivi*. Beograd: ISIFF.
- Blagojević, M. 2013. *Rodni barometar u Srbiji: razvoj i svakodnevni život*. Beograd. Program Ujedinjenih nacija za razvoj.
- Bobić, M. 2003. Prekomponovanje braka, partnerstva i porodice u savremenim društvima, *Stanovništvo*, No. 1–4.
- Čalić, M. Ž. 2004. *Socijalna istorija Srbije 1815–1914*. Beograd: Clio.

- Dimitrijević, N. 1998. Words and Death: Serbian Nationalist Intellectuals 1986–1991, u: Bozoki, A (ur.). *Intellectuals in the Post-communist Europe*, Budapest: CEU Press.
- Flere, S. 1991. Autoritarizam i retradicionalizacija. *Sociologija*, Vol XXXIII, No. 3
- Gelner, E. 1997. *Nacije i nacionalizam*, Novi Sad: Matica srpska.
- Golubović, Z., Kuzmanović, B., Vasović, M. 1995. *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Beograd: IFDT i Filip Višnjić.
- Gredelj, S. 1994. Dominantne vrednosne orijentacije, u: M. Lazić (ur.). *Razaranje društva*, Beograd: Filip Višnjić.
- Hodžić, A. 1991. Etnocentrizam društvenih grupa, u: M. Lazić (ur.). *Položaj naroda i međunacionalni odnosi u Hrvatskoj*, Zagreb: IDL.
- Janković, A. 2019. Nacionalizam kao strukturalna prepreka u demokratizaciji bosanskohercegovačkog društva, *Sociologija*, Vol. LXI, No. 1, str. 87–112.
- Kuljić, T. 2002. *Prevladavanje prošlosti*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava.
- Kuzmanović, B. 1994. Autoritarnost, u M. Lazić (ur.). *Razaranje društva*, Beograd: Filip Višnjić.
- Kuzmanović, B. 1995. Autoritarnost kao socijalno psihološka karakteristika, u Z. Golubović (ur.). *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Beograd: IFDT i Filip Višnjić.
- Lazić, M. 2005. *Promene i otpori*, Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. 2011. *Čekajući kapitalizam. Nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*, Beograd: Službeni glasnik.
- Lazić, M., Cvejić, S. 2004. Promene društvene strukture u Srbiji: slučaj blokirane postsocijalističke transformacije, u: A. Milić (prir.). *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: ISI FF.
- Lazić, M., Pešić, J. 2013. Društvene promene i promene vrednosnih orijentacija pripadnika osnovnih klasa u Srbiji, u: M. Lazić i S. Cvejić (prir.). *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*, Beograd: ISI FF i Čigoja štampa.
- Milić, A. 1981. Preobražaj srodničkog sastava porodice i položaj članova u: A. Milić, E. Berković, i R. Petrović (ur.). *Domaćinstvo, porodica i brak u Jugoslaviji: društveno-kulturni, ekonomski i demografski aspekti promene porodične organizacije*, Beograd: ISI FF.
- Milić, A. 2009. Osvrt na rezultate anketnih istraživanja porodica i domaćinstava u Institutu za sociološka istraživanja u poslednjih 20 godina, u: A. Milić i S. Tomanović (ur.). *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, Beograd: ISI FF.
- Pantić, D. 1977. Vrednosti i ideološke orijentacije društvenih slojeva, u: Popović, M. (ur.). *Društveni slojevi i društvena svest*, Beograd: IDN.
- Pantić, D. 1981. *Vrednosne orijentacije mladih u Srbiji*, Beograd: Izdavački centar SSO Srbije.

- Pavlović, D. 1998. Srpska nacionalna politika od 1986. do 1991. godine, *Sociologija*, Vol. 40, No. 1.
- Pešić, J. 2016. *Vrednosne orijentacije u postsocijalističkim društvima Srbije i Hrvatske*. Filozofski fakultet. Univerzitet u Beogradu. Doktorska disertacija.
- Petrović, I., Radoman, M. 2016. Vrednosne orijentacije političke elite: patrijarhalnost, autoritarnost i nacionalizam u: M. Lazić (ur.). *Politička elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*, Beograd: ISI FF.
- Radović, S., Marković, A. 2017. Nova/stara rodna očekivanja – konformizam ili otpor patrijarhalnoj podeli rodni uloga u porodici. *Limes*. No. 2. Dostupno na: <http://www.limesplus.rs/images/2017-2/Llimes---Rodne-politike-2-2017---za-tampu.1.pdf>. pristupljeno 21. 3. 2019.
- Rot, N. i N. Havelka. 1973. *Nacionalna vezanost i vrednosti srednjoškolske omladine*, Beograd: Institut za psihologiju i Institut društvenih nauka.
- Sekulić, D. 2014. *Identitet i vrednosti. Sociološka studija o hrvatskom društvu*. Zagreb: Politička kultura.
- Sekulić, N., Jarić, I., Radonjić, O. 2017. Predgovor: U senci javnih politika, u Sekulić, N., Jarić, I., Radonjić, O., *U senci javnih politika: rodne politike i rodno iskustvo*, *Limes*. No. 2. Dostupno na: <http://www.limesplus.rs/images/2017-2/Llimes---Rodne-politike-2-2017---za-tampu.1.pdf>. pristupljeno 19.03.2019.
- Vasović, M. 1998. Vrednosne pretpostavke demokratske transformacije, u: S. Samardžić, et al. (ur.). *Lavirinti krize*, Beograd: Institut za Evropske studije.
- Walby, S. 1991. *Theorizing Patriarchy*. Basic Blackwell.

POLITIČKA KOMPETENCIJA I KONSOLIDACIJA KAPITALIZMA U SRBIJI: ANALIZA (NE)DAVANJA ODGOVORA NA STAVOVE O POŽELJNOM POLITIČKOM I EKONOMSKOM PORETKU

Jelena Pešić*

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet

Tamara Petrović Trifunović**

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet,
Institut za sociološka istraživanja

Ana Birešev***

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet

1. Uvod

Osnovni cilj rada je utvrđivanje efekta klasne pripadnosti, strukturalnih činilaca (pola, starosti, mesta stanovanja) i političke participacije na učestalost i distribuciju odgovora „ne znam“ ili „bez odgovora“ (u daljem tekstu ne-odgovora) na nizu empirijskih iskaza, dobijenih putem anketnog istraživanja stanovništva Srbije iz 2018. godine,¹ koji mere stavove građana o različitim društvenim pitanjima. U savremenim sociološkim i politikološkim radovima, čiji je predmet izostanak davanja odgovora na pitanja u okviru anketnih istraživanja, najčešće nailazimo na analizu udela odgovora „ne znam“ na različitim empirijskim iskazima. Na primer, Kriezi i saradnici (Ferrin & Kriesi, 2016), na osnovu

---

* jlpesic@f.bg.ac.rs

** tamara.petrovic@f.bg.ac.rs

*** ana.biresev@f.bg.ac.rs

analize zastupljenosti ovih odgovora u okviru Evropskog društvenog istraživanja kod stavova koji se odnose na demokratiju, zaključuju o stepenu razvijenosti demokratske svesti u različitim evropskim društvima. Ipak, pionirski pokušaji da se nedavanje odgovora na pitanja u empirijskim istraživanjima učini relevantnom temom sociološke analize, vezuju se za Pjera Burdijea (Pierre Bourdieu), koji je smatrao da sistemska analiza davanja i nedavanja odgovora na pitanja koja se odnose na političku problematiku može sociolozima da ponudi uvide u prirodu društvenog poretka, jer verovatnoća davanja odgovora zavisi od političkih kompetencija koje su društveno uslovljene i nejednako raspoređene među deystvenicima. Burdije (Bourdieu, 1977; 1984) je koristio izraz ne-odgovori za sve one situacije u kojima ispitanici nisu dali odgovor na postavljeno pitanje u istraživanjima na kojima je sprovodio sekundarnu analizu.² U istraživanju čije podatke interpretiramo u ovom tekstu, osim opcije „ne znam“, kao odgovor ispitanika na ponuđene iskaze, anketari su mogli da zabeleže i opciju „bez odgovora“.³ U analizi smo u kategoriju ne-odgovora uključile obe opcije, budući da i jedna i druga isključuju spremnost ili sposobnost ispitanika da na pročitani iskaz daju odgovor izražen u obliku jednog od pet stepena Likertove skale i tako označe stepen sopstvenog slaganja, odnosno neslaganja s pročitanim iskazom.

Teorijske osnove naše analize izvedene su iz komplementarne upotrebe dva stanovišta: prvo su teorije o postpolitici i postdemokratiji Žaka Ransijera (Jacques Rancière), Kolina Krauča (Colin Crouch)

---

2 Iako ne eksplicira koje je sve kategorije odgovora podvodio pod ne-odgovore, pregled tabelarnih prikaza podataka koje je analizirao ukazuje da se radi o odgovorima „ne znam“. Međutim, Burdije ni na jednom mestu ne izdvaja kategorije odbijanja ispitanika da odgovore na pitanja („bez odgovora“ ili „odbija da odgovori“) kao posebne u odnosu na ne-odgovore (bilo zato što ih podvodi pod ne-odgovore bilo stoga što date kategorije nisu bile ponuđene ispitanicima u francuskim sondažama iz 1960-ih i 1970-ih godina koje je analizirao).

3 Pri tome, nijedna opcija nije naglas čitana ispitanicima, već su ih anketari beležili na osnovu eksplicitnog iskaza ispitanika da ne zna da odgovori na pitanje ili kada jednostavno nisu dali odgovor. Da je umesto „bez odgovora“ postojala opcija „odbija da odgovori“, takav odgovor bi mogao da bude tumačen kao autentična i promišljena apstinencija i ne bi mogao da bude uključen u ne-odgovore. Za razliku od toga, formulacija „bez odgovora“ nije anketarima jasno označena kao kategorija „odbija da odgovori“, te se ne može zaključiti da li je i u kojim pojedinačnim slučajevima predstavljala vid svesnog i artikulisanog odbijanja da se da odgovor ili je bila opcija koju su anketari zaokruživali kada ispitanici nisu dali odgovor o slaganju s pročitanim iskazom, a da nisu eksplicitno rekli da „ne znaju“ kako i šta da odgovore na postavljeno pitanje.

i drugih autora, koje ukazuju na depolitizaciju i dedemokratizaciju savremenih (neoliberalnih) društava, dok je drugo Burdijeovo stano-
vište o opštim uslovima proizvodnje političkog mišljenja u zapadnim
klasnim demokratijama, izneto u poglavlju *Distinkcije* pod naslovom
„Kultura i politika“ (Bourdieu, 1984).⁴ Prema Burdijeu, mogućnost da
se pruži odgovor na pitanja o politici u okviru empirijskih akademskih
istraživanja – kao deo šireg sklopa odnosa prema političkom – treba
posmatrati kao funkciju „potražnje“ i postojeće „ponude“. „Potražnja“
je uslovljena specifičnim kompetencijama koje su dejstvenici razvi-
li u okviru svoje klasne pozicije. Samim tim, nedavanje odgovora na
empirijskim iskazima kojima se ispituje stepen pristajanja uz različite
stavove (a posebno one koji se odnose na poželjne vizije političkog i
ekonomskog poretka) dovodi se u vezu s nejednakom klasnom distri-
bucijom političkih i socijalnih kompetencija. S druge strane, „ponudu“
kreira polje ideološke proizvodnje, tačnije sile unutar njega koje kroz
međusobnu konkurenciju i konflikt stvaraju instrumente pomoću koj-
jih se promišlja društveni svet, definišući time polje politički mislivog,
to jest polje legitimne problematike (Bourdieu, 1977: 65; 1984: 399).
Na ovom mestu, teorijski okvir naše analize se dopunjuje teorijama o
postpolitičkom karakteru savremenog društva, kako bi se oslikale neke
tendencije koje su na delu kada je reč o ponudi u okviru polja ideološke
produkcije u Srbiji. Umesto da ovo polje izučavamo i rekonstruišemo u
celosti, pre svega se usredsređujući na ideološke razlike i sukob struja
koje u njemu trenutno deluju (što bi bilo u skladu s načelima burdi-
jevskog pristupa), kao poseban cilj našeg istraživanja postavile smo
objašnjenje širih društvenih procesa koji oblikuju kompletnu ideološku
ponudu na način da ona doprinosi potiskivanju političkog mišljenja,
čime je naglasak u analizi stavljen na konvergenciju ideoloških pozicija
umesto na njihovu divergenciju. U tu svrhu, oslonile smo se na stano-
višta o postpolitičkoj društvenoj konjunkturi, odnosno postdemokratiji,
koja su reakcija na globalnu legitimaciju demokratije iz devedesetih go-
dina 20. veka i odraz uviđanja da je demokratiju sve teže ostvariti, da se
političko odlučivanje udaljava od građana, te da „postoji nepopravljiva
šteta“ (Pavićević, 2016: 512).

---

4 Pomenuto stanovište razvijano je i kroz seriju tekstova objavljenih u francuskom ča-
sopisu *Actes de la recherche en sciences sociales* u razdoblju od 1976. do 1990. godine,
kojima je Burdije, analizirajući pre svega francusko društvo, postavio temelje opšte
teorije političkog polja i ustanovio principe i obrasce proizvodnje političkog mišljenja
u zapadnim klasnim društvima (Birešev, 2008).

2. Postpolitika i postdemokratija

U pristupima u kojima se problematizuje trend depolitizacije i demokratizacije savremenih društava, naglasak je na sistematskom potiskivanju i gušenju političkog⁵ – umesto da se prosto konstatuje njegovo nepostojanje – što u isti mah implicira da ono biva zamenjeno nečim drugim ili, kako primećuje Žak Ransijer, biva lišeno mestā i formi kroz koje bi moglo da se ispolji (Ransijer, 2014: 50). Autori koji govore o postpolitičkom društvu pre svega misle na „situaciju u kojoj politika – koja podrazumeva tehnokratske mehanizme i konsenzualne procedure koje operišu unutar neupitnog okvira predstavničke demokratije, ekonomije slobodnog tržišta i kosmopolitkog liberalizma – sve više kolonizuje političko – shvaćeno kao prostor osporavanja i agonističkog delovanja“ (Wilson and Swyngedouw, 2014: 6).

U postpolitičkoj konjunkturi, sve ono što bi potpadalo pod kategoriju političke kontroverze, i što bi inače zahtevalo neku vrstu sučeljavanja, redefiniše se kao praktično-politički (*policy*) problem, koji se tako prerađen dodeljuje ekspertima odgovarajućeg profila da ga oni rešavaju. Svodeći političko na vođenje javnih politika i ekspertski inženjering, čija je funkcija da prividom analitičnosti, neutralnosti i objektivnosti prikrije neoliberalnu ideologiju, vlade sužavaju prostor javne debate i značajno umanjuju mogućnost političkog spora. Usled potrebe da se ova praksa drugačijeg uokviravanja i izmeštanja problema na teren ekspertize nekako legitimise, ponekad se pribegava fingiranju otvorenog spora kroz razne participatorne forme u, za tu svrhu ustanovljenim, vladinim telima, u čiji se rad uključuju zainteresovani pojedinci, organizacije i grupe građana, s tim što je, po običaju, opseg mogućih ishoda u njima unapred ograničen (Wilson and Swyngedouw, 2014: 6). Preusmeravanje političkih pitanja ka ekspertima i upravljačkim ekspertskim telima predstavlja samo jedan od instrumenata kojima se savremene države koriste da „pokriju“ suzbijanje političkog i spreče politizaciju pitanja koja se svakodnevno javljaju u društvu. U strategije koje države i njihove ekspertske vlade (najčešće u službi vladajuće klase – prim. autorki) preduzimaju u cilju demobilizacije političkog mišljenja, Ransijer ubraja još i ekstenzivnu juridizaciju i raširenu upotrebu istraživanja javnog mnjenja. I jedna i druga treba da pruže momentalnu reakciju, regulaciju i rešenje za sve predviđene i nepredviđene situacije – „[u] slaganju pravnog poretka i poretka činjenica država stručnjaka poništava svaki interval između pojave, subjektivacije

---

5 Govori se o „poništenju“ političkog (Ransijer, 2014) i njegovom „isključivanju“ (Žižek, 2006).

i spora“ (Ransijer, 2014: 150). Prema mišljenju ovog francuskog filozofa, obe jednako odražavaju težnju da se zajednica svede na prost zbir svojih delova (pokriven eufemizmom populacija umesto potencijalno remetilačkog političkog subjekta – *demosa* ili naroda). One, međutim, označavaju i ukidanje politike, budući da pobrojavanje i administriranje jedinica populacije ne ostavlja prostor za raspravu o tome ko *treba* da čini političku zajednicu, te kako ona treba da bude uređena i predstavljena, kao što oduzima svaku priliku i potrebna sredstva, materijalna i simbolička, da se konstituišu kolektivni delatni subjekti i artikulišu zajednički interesi koji nadilaze društvene jedinice i njihove pojedinačne interese. Šantal Muf (Chantal Mouffe) takođe povezuje imploziju političkog s nemogućnošću da se antagonizam, kao konstitutivna odlika ljudskih društava, iskaže kroz kategorije i institucije koje pripadaju domenu politike, dakle, na agonistički način (Mouffe, 2000; 2005). Danas preovlađujuća konsenzualna koncepcija demokratije sprečava da se vazda prisutni antagonizam, koji zbog sklonosti da oponente pretvara u neprijatelje uvek nosi opasnost da ih uvuče u rat do istrebljenja, prevede u borbu protivnika koji, premda ostaju nepomirljivi, priznaju jedni druge kao legitimne i dostojne deljenja istog simboličkog prostora. Muf zapaža da je važna komponenta tog procesa bila homogenizacija političke scene, obeležena gravitiranjem ka centru većine savremenih političkih partija, koje su demonstrirale svoju suštinsku nesuprotstavljenost prihvatanjem neoliberalne hegemonije (kao primer takve politike navode se britanski Novi laburisti, iz faze kada ih je predvodio Toni Bler), dok su različitost, u duhu neoliberalne delegitamacije bazičnih društvenih antagonizama proizašlih iz materijalnih uslova proizvodnje, iskazivale i dokazivale na identitetskim pitanjima. Tome je doprineo i trend obesmišljavanja ideološke distinkcije levo–desno, koji je nastupio s padom Berlinskog zida (do „centriranja“ političkog polja dolazi i u postsocijalističkim društvima – u Srbiji takođe – usled toga što većina političkih partija prihvata temeljne pretpostavke poretka i neoliberalnog modela regulacije).

Pojedini autori pre govore o postdemokratiji nego o postpolitici. Ransijer koristi pojam postdemokratije da označi „paradoks, koji pod imenom demokratije, daje vrednost konsenzualnoj praksi brisanja forme demokratskog delovanja“, to je „demokratija *posle demosa*“ (Ransijer, 2014: 137, istaknuto u originalu), ali i svet u kom ne postoji „udeo onih koji nemaju udela“ (Isto: 29), u kom nema izostavljenih delova, pa tako ni sporenja, budući da se pretpostavlja da je raspodela mesta, funkcija i legitimacija sveobuhvatna, dovršena i da ne postoji deo koji bi osporavao pravednost raspodele izvedene po modelu koji su osmislili eksperti a usvojili i primenili upravljači.

Postdemokratiju odlikuje i specifičan institucionalni poredak kroz koji se izražava postpolitičko društvo (Wilson and Swyngedouw, 2014). U pristupu Kolina Krauča, koji se razlikuje od ransijerovskog po tome što ide korak dalje od opisa savremene političke konfiguracije i mehanizama kroz koje se ona ostvaruje (država, ekspertske vlade) u pravcu bliže identifikacije osnovnih pokretača i nosilaca procesa postdemokratizacije, naglasak je na tome da politiku sve više oblikuje direktna interakcija izabranih vlada i elita koje predstavljaju korporativne interese, dok masa građana dobija ulogu pasivnih posmatrača, neretko se potpuno saživljavajući sa sopstvenom depolitizacijom. Krauč primećuje da ključna institucija u postdemokratskom svetu postaje globalna firma, odnosno korporacija – ne samo da se više ne može zamisliti da država funkcioniše bez angažovanja njenog ekspertskeg kadra ili kupovanja konsultantskih usluga koje ona nudi, već i uspeh i opstanak političkih partija u sve većoj meri zavise od korporacijskih fondova (Krauč, 2014: 37–53, 69–70). Otud jača uticaj (korporacijskih) lobija, koji pretvaraju politiku u svoje igralište. U takvim okolnostima, politička participacija građana se svodi na glasanje na izborima, s tim što ponekad i sama izlaznost beleži zabrinjavajuće procenete.⁶

Pokušavajući da osvetli posledice postpolitizacije iz perspektive samih dejstvenika, Krauč najpre ukazuje na odricanje građana od aktivne uloge u političkom životu i rastuću izbornu apstinenciju. Ta pasivizacija je svakako proizvedena, te Krauč upravo u tom smislu govori o „gubitku građanske sposobnosti“ usled primene modela privatizacije javnog sektora, koja građane lišava neposredne veze s izvršiocima usluga i uvida u to kako se obavljaju pojedini poslovi, dok istovremeno oslobađa državu odgovornosti i poništava je kao subjekta koji je dužan da „polaze račune“. Isti autor upozorava da i političke stranke značajno utiču na slabljenje političke participacije jer, iako zabrinute zbog sve manje izlaznosti na izbore i generalno sve manje podrške koju dobijaju za svoj rad, one ne žele aktivne i kritički raspoložene građane, pa nastoje da njihovo učešće svedu na „pravu meru“ – ono što Krauč naziva „maksimalnim stepenom minimalnog učešća“ (Krauč, 2014: 143).

Postdemokratski ambijent konstituise specifičan odnos aktera prema političkom – on stvara i podstiče osećanje nekompetentnosti i ne-pozvanosti da se interveniše u državne stvari, pa čak i da se o njima ima mišljenje. Eksperti su ovlašćeni da postavljaju i brane temelje poretka, i da imaju mišljenje o svemu, umesto svih. Njihova uloga se doživljava kao nužna, budući da se, kako primećuje Ransijer, politika poistovećuje s upravljanjem kapitalom – stoga, „optimalizacija užitaka pojedinaca moguća je

6 U okviru politikoloških teorija, ovakva vrsta političkog poretka naziva se pristrasnim pluralizmom (*biased pluralism*) (videti u: Gilens & Page, 2014).

samo na osnovi njihove priznate nesposobnosti da upravljaju uslovima te optimalizacije“ (Ransijer, 2014: 151). Burdije je primetio da, u odnosu na profesionalne političare, tehnostrate dodaju posebnu dimenziju procesu političkog razvlašćivanja, pošto izgrađuju svoju poziciju na temelju naučnog autoriteta, te je iz objektivnih i subjektivnih razloga znatno teže dovesti u pitanje sve ono što oni kao upravljači rade, naročito u trenutku kada se društvo suočava s krizom (Mihai, 2016).

Depolitizacija sukoba se u savremenom društvu ispoljava i kroz „militarizaciju politike“, za koju je ključno da se centralni antagonizam vezuje za spoljnog Drugog, umesto da se insistira na „bezuwjetnom primatu inherentnog antagonizma kao konstitutivnog za političko“ (Žižek, 2006: 167). Ova „ultra-politika“, kako je naziva Žižek, u ravni svakodnevnog reprodukcije života dobija svoj izraz u ne-političkom mišljenju (moralizmu, rasizmu, šovinizmu i dr.) i ekscesivnom nasilju, ali je ne treba videti samo kao znak da pojedinci i grupe nemaju na raspolaganju *odgovarajuće političke* alatke, identitete i prostore koji bi omogućili artikulaciju temeljnog antagonizma i s njim povezanu univerzalizaciju zahteva. Takve pojave jesu isto tako posledica, kao što su i sredstvo ograničavanja polja legitimne problematike – etničke, rasne i verske antagonizme i sukobe najlakše je „udaljiti“ od pitanja poretka i danas ih je gotovo nemoguće misliti u kontekstu neoliberalnog ustrojstva sveta. Osim toga, razne službe i tela zadužena za njihovo rešavanje, oslanjaju se na načela koja čuvaju njihov partikularni karakter. Sve to zajedno doprinosi da pitanje poretka bude stavljeno i van političkog i van politički mislivog.

3. Političke dispozicije dejstvenika i klasna distribucija kompetencija

Kada se s opštih društvenih činilaca koji oblikuju „ponudu“ pređe na plan „potražnje“, u analizi se prevashodno oslanjamo na Burdijeovo razmatranje društvenih preduslova formiranja i artikulisanja političkog mišljenja i aktivnog učešća dejstvenika u političkom životu društva. Odnos prema politici, smatra Burdije, određen je klasnom pripadnošću, te klasno generisanim dispozicijama i kompetencijama (znanje, informisanost, jezičke kompetencije itd.). U tom smislu, politička mišljenja i kapaciteti da se ona iskažu nejednako su distribuirani u društvu, u skladu s klasnom strukturom društva i raspodelom osnovnih tipova kapitala (ekonomskog i kulturnog). Kao jednu od upečatljivijih ilustracija društvene uslovljenosti mogućnosti proizvodnje i recepcije političkog diskursa, ovaj autor izdvaja upravo distribuciju ne-odgovora među različitim društvenim grupama i

kategorijama dejstvenika, kod onih pitanja koja u anketnim istraživanjima od ispitanika zahtevaju izražavanje stavova o temama iz sfere političke problematike.⁷ Nalazi sekundarne analize anketnih istraživanja koja su u Francuskoj sproveli različiti instituti i istraživački centri u razdoblju od početka šezdesetih do kraja sedamdesetih godina 20. veka, naveli su Burdijea na zaključak da stepen i distribucija ne-odgovora na pitanja koja su se ticala politike ne predstavljaju puki izraz apstinencije ili političke apatije, kao oblik disfunkcionalnosti ili „greške u sistemu“, već da je reč o efektima mehanizma koji je u srži reprodukcije društvenog poretka u liberalnim demokratijama (Bourdieu, 1984: 398). U pitanju je, prema njegovom mišljenju, ograničavanje pristupa političkom životu (političke participacije u širem smislu), u čijoj je osnovi samoisključivanje onih društvenih grupa i slojeva koje bi tehnokratska selekcija svejedno isključila. Samim tim, ono što se opaža kao indiferentnost u njihovom odnosu prema politici zapravo je vid ispoljavanja nemoći (Bourdieu, 1984: 398–406).

Prema stanovištu ovog francuskog sociologa, verovatnoća davanja odgovora na određeni tip pitanja u anketnim istraživanjima zavisi od međudnosa formalnih i sadržinskih karakteristika pitanja, s jedne strane, i kompetencije ispitanika, koja je društveno uslovljena i različito raspoređena među dejstvenicima, s druge strane.⁸ Kada je reč o karakteristikama pitanja, Burdije, na sadržinskom planu, razdvaja pitanja koja zahtevaju „politički odgovor“, tj. ona koja referišu na apstraktne političke koncepte i zahtevaju viši nivo upućenosti (međunarodni odnosi, stavovi o političkom i ekonomskom poretku), od onih koja prizivaju odgovore na osnovu neposrednog životnog iskustva dejstvenika i pitanja s elementima etičkog

7 Analizu političkog ponašanja društvenih dejstvenika Burdije ne zasniva samo na tumačenju ne-odgovora, već razmatra i „svaki izbor koji ima politički predznak“, uključujući političko mišljenje, sklonost delegiranju političkih odluka profesionalcima i ekspertima, apstinenciju, zainteresovanost za politiku, stranačku afilijaciju, ali i izbor dnevne i nedeljne štampe (Birešev, 2014: 85–86; analize objavljene u: Bourdieu, 1977; 1984: 397–465).

8 Naravno, ovim se ne odbacuje postojanje „autentične“ apstinencije, *uzdržavanja* od davanja odgovora (*elective non-response*), koja nije izraz nedostatka (osećaja) kompetentnosti i merodavnosti da se kroz stav iskaže mišljenje, već neslaganja s ponuđenim (legitimnim) odgovorima (Bourdieu, 1984: 401). Takođe, analogno mogućnosti artikulisanja osvešćenih estetskih izbora i odbacivanja kulturnih sadržaja („ukus slobode“), koja je nejednako raspodeljena među društvenim akterima i prevashodno rezervisana za pripadnike dominantne klase, naročito intelektualce i one s pretežnim udelom kulturnog kapitala u ukupnom sastavu kapitala (Bourdieu, 1984: 57), i ova vrsta apstinencije – osvešćena, promišljena, izgrađena na eksplicitno političkim načelima i argumentima – pre svega se vezuje za dominantnu klasu i po tome se kvalitativno i formativno razlikuje od apstinencije tipične za pripadnike dominirane, odnosno narodske klase (radnika i seljaka) koju analiziramo u ovom radu.

prosudivanja (Bourdieu, 1984: 400-401).⁹ Naravno, u neposredno životno iskustvo ulaze i neka pitanja koja se odnose na politički ili ekonomski sistem. Primera radi, utemeljeno je pretpostaviti da će radnici u većem procentu davati odgovore na sindikalna pitanja, pitanja koja se odnose na zarade i redistributivnu ulogu države (Bourdieu, 1984: 401, 405), dok će u slučaju pitanja koja se tiču ekonomskog poretka na apstraktnom nivou znatno više apstinirati od odgovora. Sa sadržinskim aspektom, u tesnoj su vezi i formalne karakteristike pitanja: naime, upotreba iskaza koji zahtevaju razumevanje apstraktnih formulacija, kao i tehničkih i usko stručnih termina, povećava verovatnoću da dođe do nejednake distribucije (ne)odgovora kod pripadnika različitih društvenih grupa. Stepenn ne-odgovora stoga ne zavisi samo od toga da li ispitanici imaju stav o određenom pitanju, već i od načina na koji im je to predstavljeno.

Mogućnost davanja odgovora na „politička pitanja“ uslovljen je i karakteristikama *dejtvenika* i temelji se na društvenoj (naročito klasnoj) distribuciji kompetencija. Burdije polazi od pretpostavke da ljudi koji imaju niže socijalno poreklo, slabiji stepen obrazovanja, oni koji su dugo bili izopšteni iz političkog života na temelju mesta stanovanja (stanovnici sela) ili pola (žene), u većem stepenu u odnosu na ostale kategorije ispitanika daju odgovor „ne znam“ ili ne odgovaraju na pitanja koja se odnose na političku problematiku. Prema tome, ne-odgovori se očekuju od „manje legitimnih“ *dejtvenika*, koji poseduju niži nivo političke kompetencije, definisane kao sposobnosti društvenih aktera da imaju izgrađeno političko mišljenje, da politička pitanja prepoznaju kao politička i da na njih daju odgovor zasnovan na ličnoj proceni, oslanjajući se na odgovarajuće političke formulacije koje su deo standardnog repertoara legitimnog političkog mišljenja (Birešev, 2014: 83).

Važno je istaći da se politička kompetencija, i verovatnoća davanja odgovora kao jedna od njenih manifestacija, ne svodi na čisto „tehničku“ kompetenciju, pa tako ona, u skladu s Burdijeovom opštom teorijom simboličke (re)produkcije društvenog poretka, nije uslovljena isključivo kulturnim kapitalom, posedovanjem teorijskog i praktičnog znanja, „stručnosti“ i jezičkih kompetencija kao preduslova formiranja i izražavanja političkog mišljenja. Prema Burdijeovom stanovištu, „tehnička“ kompetencija u osnovi zavisi od društvene kompetencije¹⁰ i od nečijeg „osećaja (koje ima društvenu potvrdu i podršku) da ima pravo da se bavi politikom, da je ovlašćen da govori o politici, da ima autoritet da o politi-

9 Burdije uvodi i distinkciju između pitanja koja „pokrivaju“ dobro poznate teme iz javnih debata i onih koja se odnose na problematiku koja se skoro pojavila u sferi ideološke proizvodnje u datom društvu, premda dosledno ističe da je uticaj ove distinkcije na distribuciju ne-odgovora sekundaran (Bourdieu, 1984: 400, 426).

čkim stvarima govori na politički način, služeći se specifičnom političkom kulturom, tj. principima klasiranja i analize koji su eksplicitno politički“ (Bourdieu, 1984: 409). Politička kompetencija, samim tim, podrazumeva i osećaj „pozvanosti“ i „ovlašćenosti“ da se javno iskaže političko mišljenje. Dejstvenici koji pripadaju različitim društvenim klasama i kategorijama, u zavisnosti od položaja koji zauzimaju u društvenoj strukturi i na osnovu implicitne „društvene podele kompetencija“, u različitoj meri će smatrati sebe merodavnim da formulišu i iskažu politički sud. Tako će se pripadnici dominantne klase, kao nosioci „legitimne političke kulture“, osećati ne samo pozvanim i kompetentnim, već i u izvesnom smislu obavezanim (Bourdieu, 1984: 402) da, u skladu sa sopstvenim statusom, na postavljeno pitanje iskažu i obrazlože svoj sud. Oni će artikulirati političko mišljenje primenjujući političke principe klasifikacije i analize, dok to neće biti slučaj s „razvlašćenim“ dejstvenicima (dominirana klasa), koji će političke sudove pre zasnivati na klasnom etosu (Bourdieu, 1984: 419-431) ili će se odlučiti na delegiranje, prepuštajući donošenje političkih odluka ekspertima, budući da sebe ne vide kao merodavne da na ovaj način učestvuju u političkom životu (bilo jer smatraju da ne poseduju adekvatna znanja, bilo jer „nije na njima“ da o takvim pitanjima imaju mišljenje). Burdije nas tako uverava da se osećaj kompetentnosti, koji utiče na stepen (ne) odgovora, ne izvodi samo iz objektivno postojećeg znanja i sposobnosti ispitanika, već i iz njihovog subjektivnog osećaja (usađenog i transponovanog na iskustva u različitim društvenim situacijama) da su pozvani da to učine i da će njihovo mišljenje biti uvaženo.

4. Osnovne hipoteze istraživanja

Na osnovu iznetog teorijskog okvira, analizu zasnivamo na dve osnovne istraživačke hipoteze. Teorije o postpolitičkom karakteru savremenih društava uređenih na neoliberalnim osnovama, koje ukazuju na kolonizaciju političkog kao prostora osporavanja i agonističkog delovanja i, sledstveno tome, tendenciju opadanja svih vidova političkog angažmana, uključujući i artikulaciju političkog mišljenja i donošenje političkih sudova, predstavljaju okvir za prvu hipotezu na kojoj se temelji naša analiza. Prema prvoj hipotezi, učestalost ne-odgovora biće manja kod stavova koji se odnose na neposredno životno iskustvo ispitanika, kao i kod onih koji od ispitanika implicitno zahtevaju donošenje moralnih sudova, u odnosu na stavove koji operišu apstraktnim konceptima vezanim za funkcionisanje političkog i ekonomskog poretka, odnosno koji impliciraju preispitivanje neoliberalne paradigme.

Burdijeova razmatranja političkih dispozicija predstavljaju osnovu za izvođenje druge osnovne hipoteze, prema kojoj se pretpostavlja da će ispitanici sa slabijim stepenom obrazovanja, oni koji imaju niži klasni položaj, ali i niže socijalno poreklo, zatim ispitanici čije je učešće u donošenju političkih odluka i u raznovrsnim formama političkog angažmana podložno strukturnim ograničenjima, na temelju mesta stanovanja (stanovnici sela i manjih gradova), pola (žene) ili starosti (stariji ljudi), češće u odnosu na ostale kategorije davati ne-odgovore na pitanja koja se odnose na poželjni tip političkog i ekonomskog poretka (Bourdieu, 1984: 400, 458).¹⁰ U okviru ove hipoteze, najpre se očekuje da će se veći udeo ne-odgovora javiti kod ispitanika s nižim stepenom obrazovanja (merenim godinama školovanja), budući da se s višim obrazovnim kvalifikacijama razvijaju političke kompetencije, ali i osećaj „ovlašćenosti“ i „pozvanosti“ da se javno iskaže političko mišljenje. Dalje pretpostavljamo da pripadnost vladajućoj klasi i sloju stručnjaka (dominantnoj klasi u burdijeovskoj klasifikaciji) povlači i manju verovatnoću davanja ne-odgovora na pitanja o političkom i ekonomskom poretku, a da ona, sledstveno tome – raste, spuštajući se niz lestvicu društvene hijerarhije, preko slojeva sitne buržoazije i činovništva do radničkih slojeva i poljoprivrednika (dominirana klasa u burdijeovskoj klasifikaciji). S tim u vezi, iako je, prema Burdijeovom stanovištu, za političko ponašanje značajniji prediktor udeo kulturnog nego ekonomskog kapitala (mada, treba naglasiti da i sâm Burdije analizira, između ostalog, i materijalni položaj kao faktor koji utiče na verovatnoću davanja ne-odgovora – Bourdieu, 1984: 400, 427), ispitaćemo pretpostavku da je viši materijalni položaj povezan s manjom verovatnoćom davanja ne-odgovora na navedene iskaze. Ova hipoteza proishodi iz činjenice da je posedovanje materijalnih resursa neretko (iako ne nužno linearno) povezano s višom klasnom pozicijom, odnosno s razvijanjem kompetencija ka davanju političkih sudova, ali i s osećajem pozvanosti da se ima mišljenje o pitanjima poretka, koji proističe iz legitimacije koju kapitalistički način proizvodnje daje ekonomskom kapitalu i onima koji ga poseduju. Pretpostavljamo, dalje, da je mesto stanovanja takođe značajan prediktor davanja ne-odgovora, i to tako što s porastom veličine mesta, od sela, preko varošica i gradova različite veličine, raste i udeo odgovora. Ova hipoteza se temelji na činjenici da su političke institucije snažnije koncentrisane u većim gradovima, pa time rastu i šanse za raznovrsne oblike i platforme političkog aktivizma. Na osnovu Burdijeovih nalaza da su žene manje sklone da daju odgovor na pitanja koja opažaju kao striktno politička – za

---

10 Burdije ističe da su pol, starost ili partijska pripadnost i afilijacija potencijalne determinante davanja ne-odgovora, čiji je efekat nezavisan od klasne pozicije (Bourdieu, 1984: 400, 593).

razliku od etičkih i onih koja apeluju na humanost i emocije, a koja su im „namenjena“ prema tradicionalnoj podeli rada između polova (Bourdieu, 1984: 402) – očekujemo da će kod ispitanika ženskog pola biti veći udeo ne-odgovora na pitanja o poželjnom tipu političkog i ekonomskog poretka. Kada se razmatra uticaj starosti, na umu imamo efekat „povlačenja“, koji s napuštanjem profesionalne sredine, podrazumeva i povlačenje iz društvenog života i slabljenje društvenih odnosa i stepena informisanosti (posebno kada je reč o pitanjima koja pokrivaju problematiku koja se skoro pojavila u sferi ideološke proizvodnje). Naša pretpostavka da s porastom godina starosti ispitanika raste i udeo ne-odgovora, zasnovana je i na efektu „društvenog pada“, do kojeg može da dođe nakon penzionisanja, a koji se snažnije ispoljava kod pripadnika podređenih klasa i analogan je efektu koji društveno opadajuće trajektorije vrše na pojedinca (Bourdieu, 1984: 595). Na kraju, u skladu s Burdijeovim nalazom, pretpostavljamo da viši stepen političke participacije (uključujući i članstvo u stranci), kao specifično politički faktor, funkcioniše relativno autonomno od ekonomskih i društvenih uzročnika (pola, starosti, obrazovanja), te predstavlja još jedan faktor koji povlači manju verovatnoću davanja ne-odgovora (Bourdieu, 1984: 593).

5. Metodološki okvir analize

Kao što je naglašeno u početnim redovima ovog teksta, analiza klasne uslovljenosti političkih kompetencija obavljena je na podacima dobijenim putem anketnog istraživanja stanovnika Srbije starijih od 17 godina, tokom 2018. godine (na uzorku od 2.211 ispitanika). U početnom koraku, analiza je imala eksplorativni karakter: namera je bila da izdvojimo udeo odgovora „ne znam“ ili „bez odgovora“ (ne-odgovora) na svim empirijskim iskazima koji su, u okviru datog istraživanja, merili stepen slaganja sa stavovima o različitim pitanjima (preferiranim tipovima političkog i ekonomskog poretka, rodnoj podeli uloga, etničkim odnosima, različitim aspektima morala i odnosa prema poštovanju zakona). Osnovni cilj analize bio je da se utvrdi da li se prosečni udeo ne-odgovora izdvaja u pojedinim baterijama pitanja kojima se mere stavovi prema različitim aspektima društvene realnosti.¹¹

11 Da bismo bile sigurne da ne-odgovori nisu proizvod pristrasnosti u radu anketara, urađena je preliminarna analiza udela ne-odgovora na iskazu kojim se meri stav prema zabrani abortusa (*Abortus treba zabraniti zakonom*), kako bi se utvrdilo da li se ovakav ishod pojavljuje kao sistematski kod većeg broja ispitanika s kojima je razgovarao isti anketar. Pomenuti iskaz je odabran kao „test pitanje“ jer je reč o stavu koji uključuje etičko rasuđivanje (odnosno, koji potpada pod okvir „legitimne“ pro-

Svi empirijski iskazi kojima je meren stepen slaganja uz pojedine stavove transformisani su u dihotomne varijable, gde je vrednost 0 označavala (bilo koji) odgovor na pitanje, dok je 1 bio indikacija odgovora „ne znam“ ili ishoda „bez odgovora“. Na taj način, predmet naše analize nisu više bili odgovori na datim iskazima, već udeo i struktura ne-odgovora. Preliminarni predmet analize bila su 82 pitanja u upitniku, kojima je meren stepen slaganja uz stavove o različitim društveno-političkim i ekonomskim pitanjima, podeljenih u devet baterija pitanja. Rezultati analize (tabela 1) pokazali su da udeo ne-odgovora značajno varira s obzirom na sadržaj pitanja grupisanih u baterije: naime, kada je reč o stavovima koji se odnose na rodne uloge, etničke odnose, redistributivnu ulogu države i odnos prema poštovanju autoriteta, udeo ne-odgovora je relativno nizak (kreće se u rasponu od 1,3 do 3,4%); međutim, kada je reč o opštim stavovima prema kapitalizmu i tržišnoj privredi, te stavovima o poželjnom tipu političkog poretka i poštovanju zakona, prosečni udeo ne-odgovora raste iznad 6%, da bi dosegao udeo od 11,4% kod stavova koji se odnose na donošenje sudova o funkcionisanju demokratije u društvu. Da se radi o relativno visokom prosečnom udelu svedoči podatak da je u studiji u kojoj je analiziran udeo ne-odgovora na stavovima o demokratiji u okviru Evropskog društvenog istraživanja iz 2012. godine, kao značajan ocenjen nalaz da je takvih odgovora oko 4% (na nivou uzorka svih zemalja koje su date godine učestvovala u istraživanju), naspram prosečnih 1,5% ne-odgovora na iskazima koji su ponuđeni ispitanicima u prethodnim rundama istraživanja (Hernandez, 2016).

Tabela 1. Prosečni udeo ne-odgovora prema baterijama pitanja

Baterije pitanja	Broj pitanja u bateriji	Prosečni udeo ne-odgovora
Opšti stavovi prema kapitalizmu	10	7,3%
Stavovi prema redistributivnoj ulozi države	3	1,3%
Stavovi prema poželjnom tipu političkog poretka – nedemokratska orijentacija	7	6,5%
Stavovi prema neoliberalnom tipu tržišne regulacije	12	6,4%
Stavovi prema funkcionisanju demokratije	7	11,4%
Autoritarnost	7	2,9%
Rodna podela uloga	12	2,8%
Nacionalizam	15	3,4%
Poštovanje zakona	9	6,1%

blematike rasuđivanja u postpolitičkom društvu). Analiza je pokazala da se kod dva anketara ne-odgovori pojavljuju kao sistematski ishod odgovora na dato pitanje, te je, na temelju datog nalaza, ukupno 11 slučajeva isključeno iz analize.

S obzirom na veliki broj pitanja u kojima je udeo ne-odgovora relativno visok, analiza je sprovedena samo na pitanjima gde je ovaj procenat prelazio 10%. Na taj način, dobile smo 13 empirijskih iskaza na kojima je analizirana struktura ne-odgovora. Dati iskazi se, kada je reč o sadržaju, odnose na stavove prema poželjnom tipu političkog i ekonomskog poretkta, dok se jedan iskaz odnosi na stav prema poštovanju zakona (videti tabelu 2).

Tabela 2. Empirijski iskazi
na kojima je udeo ne-odgovora viši od 10%

Iskaz	% ne-odgovora
Samo tržišna privreda omogućava trajan ekonomski rast.	17,3%
Društveni napredak će uvek počivati na privatnom vlasništvu.	11,3%
Samo državno planiranje u privredi omogućava trajan ekonomski rast.	14,3%
Višepartijski sistem garantuje izražavanje interesa svih društvenih grupa.	10,2%
Što se manje država meša u ekonomiju, to bolje za ekonomski rast.	14,1%
Ekonomske nejednakosti su korisne za ekonomski rast.	18,1%
U demokratiji ekonomija loše funkcioniše.	15,0%
Demokratsko odlučivanje rađa neodlučnost i proizvodi sukobe.	14,2%
Demokratija nije dobra za održavanje reda.	12,2%
Demokratija je dobar oblik vlasti samo u stabilnim vremenima.	11,4%
Nacionalno zakonodavstvo mora imati prednost pred međunarodnim.	10,4%
Mediji bi danas trebalo da imaju više razumevanja prema državi.	10,2%
U kriznim situacijama država može da suspenduje zakone da bi rešila goruće socijalne probleme.	10,6%

Jedan od ciljeva analize bio je i da se utvrdi da li je klasno-slojna pripadnost ispitanika relevantan činilac u davanju vrednosnih sudova na izdvojenim iskazima, te smo u sledećem koraku analize, koristeći hi-kvadrat test i odgovarajuće mere asocijacije, nastojale da utvrdimo da li se statistički značajne razlike u udelu ne-odgovora pojavljuju s obzirom na kategorije klasnog položaja. Klasno-slojni položaj je operacionalizovan na temelju radnog mesta, obrazovanja, veličine zemljišnog poseda i veličine radne organizacije ispitanika, sledeći teorijsko-metodološka uputstva koja je razvio Mladen Lazić (2011). Izdržavane kategorije lica izostavljene su iz ovog segmenta analize, jer je, sledeći pomenutu metodologiju, njihov individualni klasni položaj bilo nemoguće utvrditi.

Konačno, u poslednjem delu analize, cilj je bio da putem linearnih regresionih modela utvrdimo da li činioci kao što su pol, starost ispitanika, klasna pripadnost i klasno poreklo, materijalni položaj, obrazovanje, veličina mesta stanovanja, stepen političke participacije i članstvo u

političkim partijama imaju statistički značajan pojedinačni efekat na davanje ne-odgovora kada se ostali činioци drže pod kontrolom. Da bismo izvršile redukciju broja empirijskih iskaza na manji broj dimenzija, prethodno je urađena analiza glavnih komponenti, kojom je 13 iskaza redukovano na dve dimenzije (tabela 3). Grupisanje je izvršeno tako da je prvi latentni faktor okupio iskaze koji se odnose na poželjan oblik političkog poretka, dok su se oko drugog okupili iskazi koji se odnose na poželjan tip ekonomskog poretka. Pomenuti faktori su transformisani u regresione faktorske skorove, koji su potom predstavljali zavisne varijable u regresionim modelima.

Tabela 3. Analiza glavnih komponenti

	Komponente	
Samo tržišna privreda omogućava trajan ekonomski rast.	0,209	0,754
Društveni napredak će uvek počivati na tržišnom vlasništvu.	0,268	0,732
Samo državno planiranje u privredi omogućava trajan ekonomski rast.	0,277	0,752
Višepartijski sistem garantuje izražavanje interesa svih društvenih grupa.	0,372	0,503
Što se manje država meša u ekonomiju, to bolje za ekonomski rast.	0,327	0,692
Ekonomske nejednakosti su korisne za ekonomski rast.	0,362	0,651
U kriznim situacijama država može da suspenduje zakone da bi rešila goruće socijalne probleme.	0,282	0,524
U demokratiji ekonomija loše funkcioniše.	0,746	0,298
Demokratsko odlučivanje rađa neodlučnost i proizvodi sukobe.	0,790	0,313
Demokratija nije dobra za održavanje reda.	0,825	0,274
Demokratija je dobar oblik vlasti samo u stabilnim vremenima.	0,744	0,313
Nacionalno zakonodavstvo mora imati prednost pred međunarodnim.	0,613	0,364
Mediji bi danas trebalo da imaju više razumevanja prema državi.	0,651	0,292
Metod ekstrakcije: glavne komponente / Metod rotacije: varimaks s Kajzerovom normalizacijom		

6. Postpolitičko društvo i samoisključivanje

Kao što se jasno vidi na osnovu prethodnih tabela (tabele 1 i 2), relativno visok udeo ne-odgovora zabeležen je samo na iskazima koji se odnose na stavove o poželjnom karakteru političkog i ekonomskog poretka, dok je dati udeo relativno nizak kada je reč o iskazima koji se odnose na stavove koji se formiraju s obzirom na neposredno životno iskustvo, uključujući stavove kojima se iznose moralni sudovi.¹² Ukoliko pažljivije

12 Radi se o iskazima koji se odnose na sudove o abortusu, razvodu braka, ulozi žena u porodici i u javnoj sferi, homoseksualnosti i sl. U anglosaksonskoj sociološkoj

pogledamo sadržaj iskaza na kojima je visok udeo ne-odgovora (tabela 2), jasno je da se radi o stavovima koji zahtevaju određeni nivo kompetencija koje prevazilaze svakodnevna životna iskustva većine građana Srbije, odnosno koji su vezani za sferu delovanja političkih, ekonomskih ili pravnih eksperata. Drugim rečima, radi se o iskazima čiji je sadržaj relativno apstraktan, odnosno koji zahtevaju donošenje sudova na osnovu osećaja kompetentnosti zasnovanog na posedovanju stručnog znanja.

Osim toga, reč je i o iskazima kojima se na ovaj ili onaj način problematizuje donedavno neprikosnoveni oblik neoliberalne kapitalističke regulacije (zasnovan na normativima slobodnog tržišta, privatnog kapitala i liberalno-demokratskog političkog uređenja), i to u situaciji koja je na globalnom i lokalnom planu obeležena postepenim i neizvesnim oblikovanjem alternativnih modela kapitalističkog uređenja (među kojima je za nas svakako najinteresantniji onaj zasnovan na populističkom karakteru političkog poretka, na jednoj strani, kao i na snažnom državnom intervencionizmu u korist kapitala, na drugoj, iako su i drugi modeli kapitalizma u igri). Reč je o stavovima na kojima je zabeležen relativno visok nivo vrednosne konfuzije (vrednosno-ideološke nekonzistentnosti) kod ispitanika koji su dali odgovor (pogledati tekst M. Lazića i J. Pešić u ovom zborniku), što implicira da promene koje se dešavaju na sistemskom planu još uvek nisu rezultovale nedvosmislenim učvršćivanjem normativnih obrazaca koji bi potom zahtevali i vrednosno-ideološko saobražavanje i legitimaciju.

Imajući na umu navedene činioce – apstraktni karakter iskaza koji zahteva stručna znanja kako bi se doneo sud, s jedne strane, i nedovršen, kolebljiv i neizvestan proces stabilizacije novog tipa kapitalističke regulacije, s druge – postaje jasno zbog čega je relativno visok udeo onih koji se samoisključuju na datim iskazima. Ovde treba dodati još jedan potencijalni faktor koji utiče na relativno visok nivo ne-odgovora na ovim pitanjima. Naime, čini se da značajan deo ispitanika zapravo ne prepoznaje data pitanja kao legitimna usled toga što je izostala njihova problematizacija u javnoj sferi. Gotovo nijedna politička partija koja deluje u Srbiji (izuzimajući pojedine aktivističke grupe čija je javna vidljivost manje ili više ograničena na digitalne medije i društvene mreže), ne samo da ne dovodi u pitanje kapitalistički poredak (pa čak ni njegovu neoliberalnu varijantu), već gotovo da uopšte ne problematizuje pitanje oblika kapitalističke regulacije (kako u okviru ekonomskog tako i političkog podsistema). Dok su za po-

---

literaturi se obično označavaju kao *morality questions*, a ukazuju na stavove prema pitanjima koja izazivaju kontroverzna mišljenja (posebno u društvenim kontekstima u kojima strukturne promene menjaju poželjne obrasce interpersonalnih odnosa i ustaljene načine njihovog uređenja).

litičare ključna pitanja ona koja se odnose na dnevno-političke probleme (od pitanja Kosova i evrointegracija do pitanja suzbijanja korupcije i kriminala), stručne rasprave o funkcionisanju ekonomskog i političkog poretka (ako se uopšte i dese u okviru javne sfere), po pravilu su rezervisane za eksperte (i time definisana kao polje „tehničke ekspertize“). Drugim rečima, „simbolički rad“ političara, kojim se problematizuje pitanje poretka i na taj način legitimise kao političko u okviru javne sfere, izostaje.

Promišljanja o karakteru poželjnog tipa društveno-ekonomskog i političkog poretka, na taj način, za značajan deo stanovnika Srbije „ispadaju“ iz okvira legitimnog političkog mišljenja, čime se, zapravo, sužava prostor za politizaciju antagonizama koji se nalaze u osnovi kapitalističkog poretka. S obzirom na visok udeo onih koji se samoisključuju iz procesa donošenja sudova o poželjnom karakteru poretka, nije teško zaključiti da kod njih izostaje prepoznavanje bazičnih društvenih antagonizama kao političkih. S druge strane, relativno nizak udeo ne-odgovora na iskazima koji se odnose na pitanja rodnih ili etničkih podela, ukazuje da se temeljni društveni antagonizmi prepoznaju i interpretiraju uz pomoć identitetskih ili moralnih kategorija. Drugim rečima, uočljiva je tendencija da se etnička ili rodna pitanja i podele uopšte ne vezuju za pitanje poretka.

7. Klasna uslovljenost donošenja vrednosnih sudova o poželjnom tipu političkog i ekonomskog poretka

Osim ispitivanja hipoteze da je na iskazima kojima se daje sud o poželjnom karakteru društvenog i ekonomskog poretka udeo ne-odgovora viši nego na iskazima kojima se definišu stavovi prema etničkim ili rodnim odnosima, ili kojima se daju moralni sudovi, jedan od ciljeva analize bio je da testiramo Burdijeovu tezu da političke (i ekonomske) kompetencije ispitanika variraju s obzirom na klasno-slojnu pripadnost. Zapravo, „klasne varijacije“ u ne-odgovorima su u funkciji reprodukcije društvenog poretka: one ukazuju da postoje indicije da je na delu proces samoisključivanja iz političkih procesa u kojima se donose ključne političke odluke onih društvenih grupa i slojeva koje bi, u neoliberalnom poretku, tehnokratizacija politike svejedno isključila iz relevantnih političkih procesa (naravno, to ne znači da su date grupe isključene iz tradicionalnih ili savremenih formi političke participacije; naprotiv, njihova politička mobilizacija je neretko uspešna, s tim da ključna mobilizacijska pitanja nisu više ona koja se odnose na karakter poretka ili na poboljšanje njihove klasne pozicije, već su mahom identitetska po svom karakteru).

Hi-kvadrat test i odgovarajuće mere asocijacije (Kramerov V) pokazuju (tabela 4) da na svim iskazima koje smo analizirale postoji statistički značajna razlika u udelu ne-odgovora između različitih klasno-slojnih kategorija. Na gotovo svim iskazima, udeo ne-odgovora kod pripadnika višeg sloja je relativno nizak (i kreće se u rasponu od 0 do 4,4%). Za pripadnike vladajuće klase, legitimno područje rasuđivanja, kako pokazuju rezultati analize, obuhvata pitanja koja se odnose na politički i ekonomski poredak, odnosno kod njih proces samoisključivanja iz davanja političkih sudova očigledno nije na delu. Kako se krećemo niz lestvicu društvene hijerarhije, tako proces samoisključivanja postaje izraženiji. Ipak, on nije linearan: naime, najslabije je izražen kod stručnjačkog sloja unutar srednje klase, potom kod sitno-preduzetničke klase i grupacije nižih rukovodilaca i službenika, KV radnika, poljoprivrednika, da bi najizraženiji bio kod NKV radnika. Ukoliko detaljnije pogledamo nalaze, postaje jasno da se kod pripadnika onih klasno-slojnih kategorija koje su u neoliberalnom kapitalizmu inače isključene iz procesa učešća u političkom odlučivanju i koje poseduju najmanju količinu kapitala (materijalnog, kulturnog, socijalnog, organizacionog) – a to su, kako pokazuju i rezultati našeg istraživanja, poljoprivrednici i manuelni radnici – udeo onih koji daju ne-odgovore na analiziranim iskazima kreće od 10% do frapantnih 30% (što, naravno, navodi na oprez kod donošenja zaključaka pri analizi koja se odnosi na strukturu datih odgovora).

Apstraktno formulisani iskazi koji se odnose na pitanja funkcionisanja poretka neretko predstavljaju nepremostivu prepreku za ispitanike koji ne poseduju potrebna znanja, odnosno za one koji ne uspevaju da razumeju apstraktne formulacije date u iskazima. Od njih se očekuje ne samo da razumeju iskaze (koji uvek predstavljaju jednu vrstu konstrukcije društvene realnosti, i to onu vrstu koju sprovode intelektualci, kao frakcija buržoaske klase u burdijeovskoj konceptualizaciji), nego i da usvoje jezik kojim se iskazuju diskursi pri ispitivanju stavova (Bourdieu, 1984: 460). Tu problematiku je kod nas istraživao Božidar Filipović (Filipović, 2018), koji je u okviru kvalitativne studije validnosti merenja vrednosnih orijentacija u kvantitativnim istraživanjima, sproveo i analizu odbijanja odgovora na iskaze koji mere stavove o poželjnom tipu ekonomskog poretka, uključujući neke iskaze koji su bili predmet i naše analize.¹³ Nakon odgovaranja na pitanja koja su data u standardnom obliku Likertove skale, uz mogućnost davanja odgovora „ne znam“, usledio je kvalitativni deo istraživanja u kojem su ispitanici mogli da komentarišu kako su razumeli ponuđene iskaze. Istraživanje je pokazalo da su ispitanici koji su davali odgovor „ne znam“

---

13 Na primer: *Društveni napredak će uvek počivati na privatnom vlasništvu ili što vlada manje interveniše u ekonomiji, to bolje za Srbiju.*

neretko odustajali od naknadnog interpretiranja iskaza, bilo tako što su se proglašavali nekompetentnim za razgovor o ekonomskim temama, bilo priznajući da im značenje iskaza nije bilo sasvim razumljivo. Ukoliko je i dolazilo do interpretacija iskaza, u njima je bilo primetno mišljenje u moralnim kategorijama, dok je prepoznavanje iskaza kao političkih neretko izostajalo. Imajući u vidu nalaze tog istraživanja – koji su u značajnoj meri komplementarni našim nalazima – nije teško saglasiti se sa Burdijeovim uvidima da pripadnicima nižih društvenih slojeva, u kontekstu odgovaranja na pitanja u okviru (akadenskog) društvenog istraživanja, nedostaju jezičke i političke kompetencije da formulišu političko mišljenje, odnosno da prepoznaju političke iskaze kao političke i da na njih odgovaraju s političkih a ne etičkih pozicija (Bourdieu, 1984: 461).

Razlog nešto nižeg stepena samoisključivanja iz davanja političkih i ekonomskih sudova kod stručnjaka u odnosu na sitne preduzetnike i niže rukovodioce (koji u našoj klasifikaciji predstavljaju slojeve unutar srednje klase) treba tražiti u činjenici da je osnovni kapital kojim oni raspolažu kulturni (znanje), odnosno da se radi o grupaciji koja poseduje odgovarajuće kompetencije da razume ono što je iskazano empirijskim iskazima. Drugim rečima, diskursi koji se koriste u formulisanju pitanja u istraživanjima nisu nepoznati pripadnicima stručnjačke grupacije. S druge strane, radi se o grupaciji čije stručne kvalifikacije pothranjuju osećaj pozvanosti da daju svoje sudove na iskazima kojima se tematizuje ili problematizuje vladajući društveni poredak. Tome treba dodati i nalaz da se sitni preduzetnici, prema udelu ne-odgovora, ne razlikuju mnogo od službenika (što je razumljivo, uzme li se u obzir činjenica da su te dve grupe veoma slične kada je reč o obrazovnoj strukturi, odnosno, u kontekstu naše analize, „znanja“ kojim raspolažu).

„Ekstremni“ udeo ne-odgovora (preko 20%) beležimo samo kod NKV radnika, te kod poljoprivrednika, i to ne na svim analiziranim iskazima (uprkos tendenciji kontinuiranog rasta niz lestvicu društvene stratifikacije, dramatičan rez u udelu ne-odgovora je, pri tome, prisutan između kategorija kvalifikovanih i nekvalifikovanih radnika). Njihov udeo je visok pre svega na iskazima kojima se izražavaju stavovi prema poželjnom tipu ekonomskog poretka (odnos prema privatnom vlasništvu, tržišnoj ekonomiji i društvenim nejednakostima), ali i kada je reč o stavovima koji se odnose na funkcionisanje demokratije. Po pravilu, radi se o iskazima koji su apstraktni po svom karakteru, i koji ni na koji način ne referišu na ispitanikovo neposredno iskustvo (centralnost subjekta – ispitanika u formulacijama pitanja ne postoji). Pored toga, radi se o iskazima formulisanim tako da se u njima u odnos stavljaju dva apstraktna pojma i od ispitanika zahteva da se odredi prema tom odnosu, što dodatno otežava donošenje sudova jer zahteva

ekspertsko znanje. S druge strane, to su ujedno i iskazi kojima se problematizuje dominantni tip društvene regulacije – neoliberalni kapitalizam, što kod grupa koje se ne smatraju politički kompetentnim da daju sopstveni sud, neretko ishodi u samoisključivanju (davanju ne-odgovora) ili u vrednosnoj konfuziji (davanju nekonzistentnih odgovora).¹⁴

Tabela 4. Udeo ne-odgovora na odabranim iskazima prema klasno-slojnoj pripadnosti ispitanika

Klasa	Viši sloj	Sitni preduzetnici, niži rukovodioci	Stručnjaci i samozaposleni sa VSS	Službenici, tehničari, poslovođe	VKV i KV radnici	PKV i NKV radnici	Sitni poljoprivrednici	Kramerov V (sig.)
Iskaz								
Samo tržišna privreda omogućava trajan ekonomski rast.	0	7,3	8,0	10,7	14,8	30,1	27,2	0,259 (0,000)
Društveni napredak će uvek počivati na privatnom vlasništvu.	1,1	7,3	4,0	5,0	7,4	15,1	19,4	0,205 (0,000)
Samo državno planiranje u privredi omogućava trajan ekonomski rast.	1,1	7,3	5,8	8,7	10,2	19,4	19,2	0,188 (0,000)
Višepartijski sistem garantuje izražavanje interesa svih društvenih grupa.	0,0	4,9	4,0	10,1	9,8	17,2	12,0	0,171 (0,000)
Što se manje država meša u ekonomiju, to bolje za ekonomski rast.	2,2	8,5	5,8	8,6	9,7	21,5	19,4	0,193 (0,000)
Ekonomske nejednakosti su korisne za ekonomski rast.	1,1	18,3	10,7	11,4	12,0	29,0	26,4	0,223 (0,000)
U demokratiji ekonomija loše funkcioniše.	1,1	9,8	5,4	8,6	13,9	24,7	23,4	0,232 (0,000)
Demokratsko odlučivanje rađa neodlučnost i proizvodi sukobe.	1,1	7,3	4,9	7,1	13,9	20,4	23,2	0,228 (0,000)
Demokratija nije dobra za održavanje reda.	1,1	7,4	4,9	7,1	12,6	19,4	17,6	0,191 (0,000)

14 Videti tekst M. Lazića i J. Pešić u ovom zborniku.

Klasa	Viši sloj	Sitni preduzetnici, niži rukovodioci	Stručnjaci i samozaposleni sa VSS	Službenici, tehničari, poslovođe	VKV i KV radnici	PKV i NKV radnici	Sitni poljoprivrednici	Kramerov V (sig.)
Iskaz								
Demokratija je dobar oblik vlasti samo u stabilnim vremenima.	1,1	4,9	4,0	7,1	9,3	16,1	16,8	0,184 (0,000)
Nacionalno zakonodavstvo mora imati prednost pred međunarodnim.	1,1	9,8	3,6	6,4	7,9	12,9	14,4	0,156 (0,001)
Mediji bi danas trebalo da imaju više razumevanja prema državi.	1,1	9,8	4,0	6,5	7,9	12,9	10,4	0,129 (0,014)
U kriznim situacijama država može da suspenduje zakone da bi rešila goruće socijalne probleme.	4,4	8,5	5,8	10,7	6,5	12,0	17,6	0,142 (0,003)

8. Strukturni i socio-demografski činioci ne-odgovora

Poslednji segment ove analize posvećen je utvrđivanju determinanti davanja ne-odgovora. Umesto da vršimo analizu na svakom od pojedinačnih iskaza posebno, analizom glavnih komponenti smo izdvojile dve dimenzije (jednu koja se odnosi na udeo ne-odgovora na stavovima o demokratiji i drugu koja se odnosi na stavove o ekonomskom poretku), a regresioni faktorski skorovi su nam poslužili kao zavisne varijable. Nezavisne varijable čiji smo pojedinačni efekat ispitivale kontrolišući efekte ostalih varijabli u modelima su: demografske kategorije starost i pol (uz pomoć indikatorske varijable za ženski pol), stepen obrazovanja (meren godinama formalnog školovanja), materijalni položaj, klasna pripadnost i klasno poreklo ispitanika (u prvom slučaju, višu klasu smo koristile kao referentnu kategoriju, a u drugom – stručnjake), članstvo u političkim partijama i indeks političke participacije, te mesto stanovanja (referentna kategorija su bili stanovnici Beograda).

Kada je reč o udelu ne-odgovora na stavovima o demokratiji, najznačajniji prediktor su godine školovanja ispitanika. Efekat ovog činioca je, kao što smo i pretpostavile, negativan, što implicira da s porastom stepena obrazovanja (kada se svi ostali faktori drže pod kontrolom), opada samoisključivanje ispitanika pri davanju sudova o demokratiji (tabela 5). Specijalizovano znanje o načinu funkcionisanja političkog i pravnog po-

retka, koje se stiže na srednjim i višim nivoima obrazovanja, opskrbljuje ispitanike neophodnim kulturnim kapitalom i osećajem pozvanosti da rasuđuju o političkim pitanjima. Na taj način, stepen obrazovanja povećava verovatnoću artikulisanog mišljenja o pitanjima načina funkcionisanja demokratskog poretka.

Efekat ženskog pola na verovatnoću davanja ne-odgovora je, s druge strane, pozitivan: žene se češće od muškaraca samoisključuju pri davanju odgovora na ova pitanja, što ukazuje na to da su političke kompetencije neravnomerno raspoređene među polovima, posebno u društvima, među koja spada i Srbija, u kojima je rodni režim još uvek obeležen patrijarhalnošću (Blagojević Hjuson, 2012).

Tabela 5. Nestandardizovani i standardizovani regresioni koeficijenti za regresione faktorske skorove koji okupljaju stavove o demokratiji i o poželjnom obliku ekonomske regulacije

	Stavovi o demokratiji / koeficijent determinacije = 0,056/			Stavovi o poželjnom obliku ekonomske regulacije /koeficijent determinacije = 0,091/		
	B	Beta	Sig.	B	Beta	Sig.
Godine školovanja	-0,039	-0,137	0,000	-0,062	-0,220	0,000
Materijalni položaj	-0,006	-0,016	0,549	-0,025	-0,065	0,012
Starost	-0,001	-0,017	0,502	-0,002	-0,043	0,077
Ženski pol	0,107	0,054	0,013	0,191	0,097	0,000
Klasa ispitanika						
Sitni preduzetnici/niži rukovodioci	0,065	0,012	0,577	-0,079	-0,015	0,484
Stručnjaci	-0,084	-0,025	0,295	0,020	0,006	0,797
Službenici	-0,108	-0,025	0,235	-0,139	-0,035	0,113
KV radnici	-0,017	-0,005	0,827	-0,206	-0,063	0,005
NKV radnici	0,030	0,006	0,784	0,034	0,007	0,749
Poljoprivrednici	-0,016	-0,004	0,873	-0,024	-0,006	0,807
Indeks političke participacije	-0,081	-0,085	0,000	-0,017	-0,018	0,438
Klasno poreklo						
Viši sloj	-0,060	-0,010	0,649	-0,188	-0,032	0,140
Sitni preduzetnici/niži rukovodioci	-0,178	-0,037	0,104	0,156	0,033	0,142
Službenici	-0,209	-0,067	0,005	-0,091	-0,030	0,206
KV radnici	-0,205	-0,081	0,001	-0,098	-0,039	0,114
NKV radnici	-0,053	-0,020	0,445	-0,098	-0,036	0,146
Poljoprivrednici	-0,168	-0,066	0,015	0,015	0,006	0,823
Član/ica partije	0,062	0,019	0,390	-0,074	-0,023	0,293
Mesto stanovanja						
Regionalni centar	0,002	0,001	0,978	-0,080	-0,025	0,287
Veliki grad	0,236	0,088	0,001	0,017	0,006	0,796
Srednji grad	0,125	0,032	0,172	-0,115	-0,030	0,199
Mali grad	-0,049	-0,018	0,495	-0,039	-0,014	0,576
Selo	0,072	0,032	0,283	0,018	0,008	0,778

Kada se obrazovanje ispitanika, materijalni položaj i klasno poreklo drže pod kontrolom, tada sama klasno-slojna pripadnost ispitanika ne predstavlja statistički značajan prediktor ne-odgovora; međutim, klasno poreklo predstavlja statistički značajnu eksplanatornu varijablu, i to iskazujući efekat čiji je smer suprotan od očekivanog: ako je ispitanikov/ispitaničin otac bio službenik, KV radnik ili poljoprivrednik (u poređenju s ispitanicima čiji su očevi bili stručnjaci), opada verovatnoća javljanja ne-odgovora. Iako je nezahvalno doneti konačni sud o efektu klasnog porekla na temelju ovih nalaza, izvesno je da rezultati ukazuju na nešto snažniju politizovanost osoba nižeg socijalnog porekla (bez obzira na njihov trenutni društveni položaj) u odnosu na one koji potiču iz vladajućih ili srednjih slojeva, što je verovatno posledica toga što niže klasno poreklo implicira socijalizacijske obrasce koji podstiču snažniji kritički angažman prema po-retku. Konačno, činjenica da klasni položaj nema efekta kada se obrazovanje drži pod kontrolom, ukazuje da je kulturni kapital presudan za artikulaciju političkih stavova, dok institucionalno okruženje gubi na značaju (verovatno usled toga što je većina radnih mesta u savremenim društvima vezana uz organizacije u kojima je značajno sužen prostor za politizaciju).

Interesantan je nalaz da, suprotno našim očekivanjima, starost, materijalni položaj i članstvo u partiji nemaju nezavisan efekat na mogućnost artikulacije političkog mišljenja. Kada je reč o potonjem činiocu, jasno je da su savremene političke partije ispražnjene od svog političkog (demokratskog) sadržaja (Krauč, 2014), te da se procesi političkog odlučivanja ne odvijaju na nižim nivoima partijskog angažmana (partijska pripadnost, na taj način, za veliki broj niže pozicioniranih članova ne označava nužno uključenost u procese u kojima se od njih traži da iskažu svoj stav, a time, zapravo, ne doprinosi nužno ni razvijanju osećaja pozvanosti članova da formulišu i iskazuju svoje političke sudove). Postpolitičko doba se, zapravo, odlikuje opadajućim učešćem građana u tradicionalnim oblicima političke participacije, ali i opadajućim poverenjem u političke institucije (videti u Merkel, 2013. ili u Kriesi & Saris, 2016). Na drugoj strani, drugi (savremeni) oblici političkog angažmana (potpisivanje peticija, učešće u protestima i blokadama javnih institucija, direktno obraćanje političarima i slično) uvećavaju šanse za davanje odgovora na analiziranim iskazima. Dok „tradicionalni“ oblici političkog angažmana gube svoju primarnu funkciju artikulacije političkog mišljenja i mobilizacije na političku akciju, čini se da nju preuzimaju novi, često vaninstitucionalni oblici angažmana. S druge strane, pretpostavljeni efekat „društvenog pada“, koji se vezuje uz starije životno doba, nije se pokazao značajnim nezavisnim prediktorom, verovatno usled činjenice da je stepen politizacije starijih generacija, koje su svoju političku socijalizaciju imale tokom socijalističkog perioda ili tokom perioda 1990-ih godina, bio snažniji nego u slučaju mlađih generacija.

Konačno, veliki grad kao mesto stanovanja (u odnosu na Beograd) ima efekat, i to tako da povećava šanse za samoisključivanje, dok ne važi isto za ostale kategorije naselja. Na taj način, tek je delimično potvrđena naša pretpostavka da su političke kompetencije neravnomerno teritorijalno raspoređene, odnosno da fizička blizina ključnim političkim institucijama vodi većoj verovatnoći uključivanja u političke procese, a time i širim mogućnostima artikulacije političkih sudova. Neravnomerna teritorijalna distribucija političkih kompetencija je povezana s nejednakom distribucijom kulturnog kapitala (znanja), ali kada se ovaj činilac drži pod kontrolom, nezavisan efekat mesta stanovanja je zanemarljiv.

Kada je reč o drugom skupu iskaza – o poželjnom tipu ekonomskog poretka – efekat obrazovanja je još jači (ponovo, smanjujući verovatnoću davanja ne-odgovora). Tu je reč o iskazima koji zahtevaju još uže, specijalizovano znanje (o načinu funkcionisanja ekonomskog poretka), koje se više nužno ne stiže ni na srednjoškolskom nivou obrazovanja, već zahteva viši stepen kvalifikacija i kompetencija. Obrazovanje ovde još snažnije deluje kao „isključujući“ faktor iz polja legitimnog mišljenja.

Međutim, interesantan je nalaz da efekat materijalnog položaja (kada se obrazovanje i klasa drže pod kontrolom) sada postaje statistički značajan, i to tako da s višim materijalnim položajem opada verovatnoća sopstvenog isključivanja iz davanja sudova o poželjnom obliku ekonomskog uređenja. Drugim rečima, verovatnoća davanja odgovora na pitanja o ekonomskom poretku raste ne samo sa stepenom posedovanja „znanja“, već i s posedovanjem ekonomskog kapitala. Ako je kulturni kapital osnovni resurs kojima stručnjaci raspolazu u sticanju osećaja vlastite kompetentnosti, za pripadnike vladajuće klase i preduzetnike koji nemaju visoko obrazovanje – to je ekonomski kapital.

Efekat pola je ponovo statistički značajan i sličan kao i u prethodnom slučaju – žene pokazuju snažniju tendenciju samoisključivanja iz procesa donošenja sudova o poželjnom obliku ekonomskog poretka. Pri tome, taj efekat je sada još snažnije izražen. Na drugoj strani, i klasni položaj sada pokazuje svoj prediktivni potencijal, i to ponovo, kao i u slučaju klasnog porekla kod prethodnog niza iskaza, u suprotnom smeru od očekivanog: naime, ukoliko je ispitanik KV radnik (u odnosu na pripadnike višeg sloja), tendencija samoisključivanja opada ako se svi drugi faktori drže pod kontrolom. Mada neočekivan, ovaj nalaz nam ukazuje na jedno od mogućih objašnjenja: naime, kvalifikovano radništvo je snažnije politizovano u odnosu na ostale društvene slojeve (unutar dominirane klase), verovatno usled već pomenute tendencije razvijanja kritičkog stava prema poretku (koja je zabeležena i kod klasnog porekla),¹⁵ iako je „osuđeno“ na stalno

---

15 Nalazi ovog istraživanja koji se odnose na stepen pristajanja uz neoliberalnu vrednosnu orijentaciju ukazuju da su KV radnici, uz službenike, jedine grupacije koje

osciliranje između opštih principa funkcionisanja ekonomskog poretka i neposrednog iskustva.

S druge strane, za razliku od iskaza koji se odnose na politički poredak – u slučaju stavova o poželjnom ekonomskom poretku – politička participacija,¹⁶ veličina mesta stanovanja i klasno poreklo ne pokazuju nezavisni prediktivni efekat. Ovi nalazi ukazuju da postoje dve grupe faktora koji determinišu verovatnoću delegitimsanja pri određivanju u odnosu na sudove o političkom i ekonomskom poretku: zajednički – u koje spadaju stepen obrazovanja (odnosno posedovanje znanja) i pol, odnosno faktori koji su specifični za svaki od skupova iskaza (materijalni položaj i klasno-slojna pripadnost – za stavove o ekonomskom poretku, odnosno politička participacija, mesto stanovanja i klasno poreklo – za stavove o političkom poretku).

9. Zaključak

Rezultati analize pokazuju da ima osnova za prihvatanje obe osnovne hipoteze od kojih smo krenule u analizu: naime, udeo ne-odgovora raste kod pitanja čija se sadržina odnosi na one probleme koji u postpolitičkom društvu izlaze van okvira legitimnog političkog mišljenja. Radi se o stavovima kojima se tematizuje ili problematizuje dominantni poredak i čija jezička formulacija ostaje na nivou apstraktnog ili zahteva posedovanje određenog stručnog znanja da bi se o njima prosuđivalo. S druge strane, stavovi koji zahtevaju donošenje moralnih sudova, koji se odnose na politike rodnog ili etničkog identiteta, kao i oni koji se odnose na neposredno životno iskustvo ili interes ispitanika, ostaju u polju legitimnog rasuđivanja i promišljanja. Drugim rečima, teme i antagonizmi koji podrazumevaju temeljne ideološke podele, odnosno kojima se problematizuje aktuelni društveni poredak, nisu više predmet političkog mišljenja (one se „izbacuju“ iz polja legitime javne debate), dok identitetski problemi bivaju uzdignuti na nivo univerzalnih (pitanja rodnih politika, etničkih ili religijskih

---

većinski odbacuju pomenutu vrednosnu matricu (videti tekst autora Lazić i Pešić u ovom zborniku), što, uz nalaz o manjoj verovatnoći davanja ne-odgovora u odnosu na pripadnike vladajuće grupacije, ukazuje da se radi o društvenoj grupi koja u određenoj meri pruža otpore strukturno određenoj nužnosti.

16 Pri tome, treba napomenuti da članstvo u političkoj partiji ne predstavlja statistički značajan prediktor davanja ne-odgovora ni na jednoj od dve ispitivane dimenzije, još jednom ukazujući da učlanjenje u partiju ne otvara nužno prostor za učešće u političkim procesima (putem kojih se proširuju kapaciteti za donošenje političkih sudova), već pre ima za cilj zadovoljenje pojedinih socijalnih funkcija koje su, u sklopu klijentelističkog sistema, izmeštene iz delokruga države i prigrabljene od partija koje raspolažu javnim resursima.

identiteta i sl.). Naravno, ovde treba napomenuti da je teza o postpolitičkom karakteru savremenih društva jedno od mogućih objašnjenja visokog udela ne-odgovora koji se odnose na karakter političkog i ekonomskog poretka (potpunu i doslednu korektnost ove interpretacije je teško ispitati s obzirom na nedostatak uporedivih longitudinalnih podataka).

Distribucija ne-odgovora delimično varira s obzirom na klasno-slojnu pripadnost, potvrđujući drugu hipotezu, koja je formulisana s obzirom na Burdijeovu tvrdnju da se iz procesa političkog mišljenja i participacije uopšte samoisključuju one grupacije koje bi i inače bile isključene iz procesa donošenja odluka (koji zahtevaju tehnokratsko znanje i određene kompetencije).¹⁷ Drugim rečima, odgovore na pitanja o poželjnom tipu političkog ili ekonomskog poretka, čija je formulacija takva da zahteva određeni nivo kompetencija, daju češće one grupacije koje se smatraju legitimnim da imaju i izraze mišljenje o tim problemima (u slučaju Srbije, to su, najpre, pripadnici vladajuće klase, a potom i grupacija koja služi kao osnovni rezervoar za regrutaciju pripadnika političke i privredne elite – stručnjački sloj).

Ipak, nalazi nisu posve u skladu sa Burdijeovim pretpostavkama: iako klasna pripadnost pokazuje svoj efekat, kada držimo pod kontrolom stepen obrazovanja i materijalni položaj, gubi se efekat klase (odnosno institucionalnog okruženja koje se vezuje za radno mesto). Učinak klasnog porekla je nekonzistentan: on se javlja kod iskaza koji se odnose na politički (ali ne i na ekonomski) poredak, i to tako da, suprotno Burdijeovoj hipotezi, niže socijalno poreklo (u odnosu na stručnjačko) smanjuje šanse da se da ne-odgovor. Sličan, nekonzistentan efekat ispoljava i veličina mesta stanovanja (javlja se kao značajan prediktor ne-odgovora samo kod stavova kojima se problematizuje demokratija, iako njegov efekat ni ovde nije linearan). S druge strane, pol je konzistentan prediktor ne-odgovora kod oba skupa iskaza, ukazujući na međuzavisnost političkih i ekonomskih kompetencija i (patrijarhalnog) rodnog režima. Konačno, oba skupa iskaza određena su i specifičnim prediktorima: naime, dok je politička participacija značajan prediktor razvijenosti „političkih kompetencija“, materijalni položaj je ukazao na razvijenost „ekonomskih kompetencija“.

Umesto konačnog zaključka o klasnoj distribuciji političkih (i ekonomskih) kompetencija, nalazi ovog istraživanja poslužiće nam da ukažemo na neke od problema akademskih (konkretno, anketnih) istraživanja, a koji se, pre svega, odnose na validnost podataka i pouzdanost zaključaka koji se donose na njihovom temelju. Pre svega, ukoliko se ne-odgovori sistematski javljaju kod pojedinih kategorija ispitanika (kao što je, u našem

---

17 Ovde treba napomenuti da je jedini izuzetak iz pomenute pravilnosti onaj koji se odnosi na kvalifikovane radnike.

slučaju, kod pripadnika društvenih klasa koji se nalaze na dnu društvene hijerarhije), to neminovno utiče na reprezentativnost poduzoraka tih kategorija koje su dale odgovor, a time i na pouzdanost zaključaka (viši udeo samoisključivanja kod pojedinih grupa čini date grupe podzastupljenim, a reprezentativnost celokupnog uzorka narušenom, osim ako se ne-odgovori ne analiziraju kao svojevrsna forma odgovora – up. Bourdieu, 1984: 428).

Druga važna metodološka pouka, koja ishodi iz nalaza o klasnoj uslovljenosti davanja ne-odgovora, odnosi se na formulacije pitanja: ispitanici s niskim stepenom političkih (i ekonomskih) kompetencija neretko ne odgovaraju na postavljeno pitanje, već na ono koje sami formulišu u pokušaju da prilagode pitanje svom praktičnom iskustvu – na osnovu klasnog etosa. Kada god odgovaraju na pitanje koje sami ne bi mogli da postave, oni su, samim tim, „rasposedovani“ i od značenja njihovog odgovora, te se može desiti da im istraživači pripisuju stav koji im je zapravo stran (Bourdieu, 1984: 428, 435). „Nekompetentni“ ispitanici ne poseduju dispozicije koje bi im omogućile da suštinski razumeju iskaz (posebno kada je reč o pitanjima koja mere pristajanje uz postojeći društveni poredak). Na taj način, istraživanja eliminišu diskusiju, jer formulacija pitanja (kojom se ne samo opisuje, već i konstituše društveni poredak) predstavlja domen jedne grupe u političkoj podeli rada, dok se implicira da je druga grupa (ispitanici) sposobna da proizvede ili reprodukuje značenja koja su data u okviru pitanja (Bourdieu, 1984: 460–461).

Literatura

- Birešev, Ana. 2008. Pierre Bourdieu – nekoliko elemenata (teorije) političkog polja. *Filozofija i društvo*, god. 37, br. 3: 9–36.
- Birešev, Ana. 2014. *Orionov vodič: otkrivanje dominacije u sociologiji Pjera Burdijea*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Blagojević Hjuson, Marina. 2012. *Rodni barometer u Srbiji: razvoj i svakodnevni život*. Beograd: UN WOMEN.
- Bourdieu, Pierre. 1977. Questions de politique. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, god. 16, br. 1: 55–89.
- Bourdieu, Pierre. 1984. [1979]. *Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste*. Cambridge: Harvard University Press.
- Filipović, Božidar. 2018. O privatizaciji i privatnom vlasništvu – kvalitativni i kvantitativni pristup problemu vrednosne orijentacije, u: Pešić, Jelena, Backović, Vera i Anđelka Mirkov (ur.). *Srbija u uslovima globalne krize neoliberalnog oblika kapitalističke regulacije*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja.
- Gilens, Martin and Benjamin I. Page. 2014. Testing theories of American politics: Elites, interest groups, and average citizens. *Perspectives on Politics*, god. 12, br. 3: 564–581.

- Krauč, Kolin. 2014. *Postdemokratija*. Beograd: Karpos.
- Kriesi, Hanspeter and Willem Saris. 2016. The Structure of the Evaluations of Democracy, u: Ferrín, Mónica and Hanspeter Kriesi (ur.). *How Europeans View and Evaluate Democracy*. Oxford: Oxford University Press.
- Lazić, Mladen. 2011. *Čekajući kapitalizam: nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*. Beograd: Službeni glasnik.
- Merkel, Wolfgang. 2013. Is there a crisis of democracy? Can we answer the question?, dostupno na: https://pdfs.semanticscholar.org/3505/b57fffad02d6b4c08ba-7aee7b7daac42241.pdf?_ga=2.129711759.2097296441.1554148261-600508590.1554148261, pristupljeno 14. 3. 2019.
- Mihai, Mihaela. 2016. Theorizing change: Between reflective judgment and the inertia of political *Habitus*. *European Journal of Political Theory*, god. 15, br. 1: 22–42.
- Mouffe, Chantal. 2000. *The Democratic Paradox*. London, New York: Verso.
- Mouffe, Chantal. 2005. *On the Political*. Abingdon, New York: Routledge.
- Pavićević, Đorđe. 2016. Postdemokratske kritike demokratije: transformacija ili urušavanje demokratije. *Sociologija*, god. 58, br. 4: 505–524.
- Ransijer, Žak. 2014. [1995]. *Nesaglasnost. Politika i filozofija*. Beograd: Fedon.
- Žižek, Slavoj. 2006. [1999]. *Škakljivi subjekt. Odsutno središte političke ontologije*. Sarajevo: Šahinpašić.
- Wilson, Japhy and Erik Swyngedouw. 2014. Seeds of Dystopia: Post-Politics and the Return of the Political, u: Wilson, Japhy and Erik Swyngedouw (ur.). *The Post-Political and its Discontents*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

OD INFORMACIJE DO PODATKA: PROCESI I SOCIJALNE DIMENZIJE PROIZVODNJE STATISTIČKIH PODATAKA

Stefan Janković*

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet,
Institut za sociološka istraživanja

Nemanja Zvijer**

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet,

1. Uvod

Proces stvaranja i proizvodnje statističkih podataka, gde se najpre prikupljaju informacije koje se kasnije transformišu u podatke za analizu, odlikuje složenost koja se otvara tokom terenskog rada, gde se otkrivaju nizovi kvalitativnih razlika koje se kriju iza kvantiteta. Upravo ti procesi, koji teku naporedo s „akumulacijom“ numeričkih izraza koji će se docnije naći unutar baze podataka za statističku obradu, daju sasvim dobar povod za analizu, što je i jeste cilj u ovom radu. Parapodaci o samoj dinamici terenskog rada, koji su paralelno generisani tokom *Istraživanja o svakodnevnom životu domaćinstava i pojedinaca u Srbiji*, sprovedenog u prvoj polovini 2018. godine, izvrstan su podsticaj da se opiše proces prikupljanja podataka. Naša početna zamisao je bila posve eksplorativna i vođena skromnom namerom da se, koliko je moguće, pruži što detaljniji prikaz dinamike terenskog rada, koja se dala rekonstruisati iz datih parapodataka: kakvi su prosečno bili ishodi kontaktiranja s domaćinstvima iz uzoračkog plana, gde je stopa pristajanja na saradnju dostizala najviše

---

* stefan.jankovic@f.bg.ac.rs

** nzvijer@f.bg.ac.rs

vrednosti, gde su se koncentrisala odbijanja, kakvi su bili uvidi anketara o samom procesu anketiranja i sl. Ipak, prve analize su pokazale da tokovi terenskog rada sadrže interesantne društvene dimenzije. Mada su neki od nalaza koje ćemo predstaviti možda i očekivani, poput onog da je veća stopa učešća ispitanika u seoskim sredinama i slično, učinilo nam se daleko provokativnijim da u grubim crtama ponudimo objašnjenje kako učešće u istraživanju korespondira sa specifičnim načinima društvenog života i zašto vremenska i prostorna grupisanja u stepenu odaziva ispitanika sa specifičnim društvenim zaleđem poprimaju date forme.

Takav sled je zahtevao razvoj adekvatne metodologije. U literaturi, pa čak i u domaćoj (Vuletić, 1993), pronalaze se mnoge komponente potencijalnog analitičkog aparata koje, kako ćemo imati prilike da vidimo u narednoj sekciji, izdvajaju određene aspekte koji se pojavljuju kao odlučujući prilikom odziva ispitanika, samim tim oblikujući dinamiku terenskog rada. Socio-demografske odlike ispitanika i indikatori koji su jasno razdvojili, recimo, delove dana u kojima ispitanici iz određenih statističkih regiona ili tipova naselja pristaju na saradnju, pružaju jasne naznake koliko je složen društveni prostor u kom istraživači obavljaju posao. Ipak, ti nalazi su nam se ukazali tek kao početak realnosti koju bi valjalo iščitati: kako su se unutar ovog kontingentnog procesa, kroz koji kvanta dobija formu, nazirale i naročite semiotike i moralne gramatike. Naime, načini na koji različite grupe i akteri uopšte shvataju učešće u istraživanju, bilo kroz činove neposrednog prihvatanja, odbijanja, ili onoga što smo nazvali vreme odlaganja, mnogo otkrivaju o stvarnosti koja prati proces prikupljanja podataka.

Analiza parapodataka biće ponuđena u drugom delu ovog rada, i počinje najpre na deskriptivnoj analizi i analizi vremenskih serija, putem kojih ćemo težiti da pridemo bliže celokupnoj kompleksnosti koju uključuje anketiranje, pokrivajući različite faze: od odziva ispitanika, do vremenske dinamike i ritmova anketiranja. Pre svega, bliže ćemo se pozabaviti raspoređivanjem kontakata i odzivom ispitanika unutar četiri statistička regiona, da bismo potom prešli na razmatranje uočenih razlika između grupa u njihovoj stopi odaziva. Kao što će se videti, takvi nalazi iziskuju da se raščlani zašto i kako različite grupe imaju sasvim drukčije perspektive spram anketiranja. Da bi prethodna analiza dobila što zaokruženiju sliku, uz nju su detaljnije razmotrene anketarske opservacije. Kako bi analiza anketarskih opservacija dobila na saznajnoj težini i preciznosti, biće izvršeno njihovo kodiranje, a takođe će biti podvrgnute i analizi diskursa. Potom ćemo obratiti pažnju na ono što su anketari kroz svoje opservacije pratili tokom terenskog rada, ne bismo li pružili barem grube smernice za potencijalno objašnjenje razlika u stopama odaziva. Na samom kraju,

želimo da ponudimo nekoliko mogućih pravaca za dalji razvoj ovakvog oblika „para-metoda“, kojim bi se naporedo vodilo računa o svim suptilnostima koje prate prikupljanje podataka. No, pre svega, neophodno je napraviti kratak pregled dosad korišćenih analitičkih aparata za praćenje anketnih istraživanja, a potom i stvoriti jedan model pogodan za analizu dostupnih parapodataka.

2. Proizvesti podatak: o analitici anketnih istraživanja

Mnogobrojni aspekti anketnih istraživanja, do sada osvetljeni u literaturi, govore o nadasve razuđenim sekvencama akcija i struktura konfigurisanih tokom prikupljanja podataka, nakon kojih činjenice mogu izaći na čistinu i biti analizirane. Na prvo mesto dolaze metodološki postupci i tehnike. Slično onome što su istraživači nauke takođe primetili (npr. Knorr-Cetina, 1999), delikatnost naučnog procesa započinje od etičkog sklopa, koji se proteže od tehničkih uputstava i procedura, kao i načina vrednovanja i značenja umetnutih u istraživački postupak, poput kriterijuma evaluacije i kvalifikacija obavljenih u preuzetom referentnom sistemu (videti i: Stengers, 2010). U slučaju anketnih istraživanja, ti normativni imperativi su posebno vezani za principe uzorkovanja, načina implementacije uzoračkog plana i kriterijuma reprezentativne zastupljenosti jedinica uzetih u obzir. Naizgled samorazumljivi, kako Mejnard i Šafer primećuju (Maynard, Schaffer, 2002), oni sadrže „tenziju“ nastalu između standardizacije i prećutnog znanja, uključujući niz pretpostavljenih klasifikatornih suptilnosti koje, s ciljem da se zadrži princip slučajnog odabira, postaju gotovo rukovodeće načelo, kulturni dispozitiv, kojim se upravlja sklop praktičnih radnji. Stoga i ne čudi što promišljanja koja se protežu od dizajna uzorka sve do standardizacije upitnika (Alwin, 2007; Särndal & Lundström, 2005), jesu najpre metodološka i tehnička po tonu, te usmerena ka minimalizaciji „greške“, ali se nipošto ne zaustavljaju na tome. Kontingentnost praksi koje se pronalaze prilikom prikupljanja podataka, naime, zahvata i brojne socijalne aspekte, koji se mogu registrovati i u drugim domenima društvenog života. Mada su ti sklopovi i strukture daleko više istražene u kompresovanim uslovima laboratorija (npr. Latour, Woolgar, (1979) 1986; Pickering, 1995; Knorr-Cetina, 1999; Collins, 2010), *in actu* procesi koji se svakodnevno obavljaju kroz definisane pozicije (npr. između koordinatora i anketara) ne zaobilaze ni anketna istraživanja ispunjena semiotikom terenskih interakcija i normativne imperatve koji zbilja žive kroz instrukcije i evaluacije.

Dok bi potonji aspekt bilo interesantno detaljnije istražiti, posebno istančane transmisije kulturnih kodova i organizacije anketarskog rada, ono što neizbežno prati anketna istraživanja jeste često nepregledna i krhka materijalnost prevođenja informacije u podatak, čiju dinamiku diktiraju intenzitet i forme reakcija ispitanika. Istraživači su dosad popisali znatan broj ovih sitnih posredovanja nastalih u anketiranju, koja se registruju na različite načine. Među najistaknutije spadaju kulturne varijacije u proizvodnji odgovora. Ova sad već klasična tema, koju je Burdije analizirao u *Distinkciji* ne kao nusproizvod interakcije, već kao temeljno i strukturno određeno odsustvo kulturnih kapaciteta kod nižih slojeva da se apstraktne kategorije i formulacije iz upitnika poimaju i proizvode kao „legitiman“ odgovor (Bourdieu [1979] 1984), jasno upućuje na kognitivnu umešnost ispitanika na koju treba posebno obratiti pažnju (videti i: Chepp & Gray, 2014; Shwarz *et al.*, 2010; Uskul *et al.*, 2010, a posebno: Pešić *et al.* u ovoj publikaciji). Slična težnja da se identifikuju diferencijacije nastale tokom anketnih istraživanja verovatno je najviše istražena kada je u pitanju stepen odaziva, odnosno, neodaziva ispitanika iz uzorka. U proteklih 25 godina, istraživači su ovaj domen anketiranja mahom nastojali da ispituju s ciljem unapređivanja metoda i pažljivo vođenog eksperimenta, tako što su se trudili da raspoznaju one karakteristike ispitanika (ili njihovog neposrednog okruženja) koje se prikazuju najrelevantnijim prilikom njihovog pristanka ili odbijanja. Barem kada je reč o indikatorima koji se ističu, oni se kreću od urbanizovanosti (Goyder *et al.*, 1992), preko socio-demografskih atributa domaćinstava (Couper & Groves, 1996) i prihoda (Korinek *et al.*, 2005), sve do samog stava prema istraživanjima (Stocké, 2006). Svi ovi fragmentarni segmenti su okupljeni i verovatno najjasnije izraženi kroz *model kontaktnosti* (*contactibility model*) (Stoop *et al.*, 2010). Naime, model kontaktnosti cilja ka raščlanjivanju četiri grupe karakteristika koje se statistički daju registrovati pri terenskom radu, a koje u direktnom kontaktu između anketara i ispitanika za ishod imaju uspešno anketiranje ili odbijanje. S jedne strane, reč je o karakteristikama koje, posredno ili neposredno, nude indikacije o socijalnoj ekologiji ispitanika i njihovim socio-demografskim odlikama, kakve su razlike između regiona ili karakteristika mesta stanovanja, sve do neposrednih karakteristika domaćinstava i ispitanika, počev od zanimanja, obrazovanja, prihoda, demografskih osobenosti i sl. (Ibid.).

Model kontaktnosti tako prodire izvan neposredne „scenografije“ terenskog rada i iznosi na videlo karakteristične forme društvenog života. Međutim, postoji i druga grupa atributa identifikovanih putem modela kontaktnosti. Konkretno, reč je o poimanju i značenjima koje potencijalni ispitanici pripisuju istraživanjima (gde se, recimo, pristanak drastično smanjuje ako je reč o „političkoj“ anketi) i, na kraju, samih atributa anketara i njihove (retoričke) umešnosti i tehničkih veština da privole ispitanici-

ke (Ibid.). U ovom drugom segmentu, model kontaktnosti ipak ostaje slabo razrađen. Pojedini istraživači (Peneff, 1988; West, 2018; Kreuter, 2018) podvukli su da upravo ovaj momenat anketnih istraživanja često ostaje izvan vidokrug, a time i bez svojevrzne etnografije anketnih istraživanja. Anketarske opservacije, u tom smislu, popunjavaju ovu prazninu. One se svode na praćenje i analiziranje samog procesa anketiranja od strane anketara i na uočavanje i beleženje određenih specifičnosti koje anketar smatra važnim, korisnim ili na bilo koji drugi način indikativnim. U tom smislu, anketarske opservacije mogu imati određenu interpretativnu težinu, odnosno mogu se tumačiti s obzirom na prethodno postavljen analitički okvir, ili pak mogu biti upotrebljene u toku dalje analize (u smislu korelacije s drugim varijablama). Isto tako, anketarske opservacije mogu davati određene informacije o samom upitniku, njegovoj strukturi i varijablama, o toku izvođenja anketiranja, kao i o kvalitetu odgovora ispitanika. U tom kompleksnom procesu proizvodnje podataka, one uvode u igru momenat semiotičkog prevođenja na koji su (terenski) istraživači nužno upućeni, pokazujući na taj način i u kojoj meri same verbalne razmene između anketara i ispitanika mogu uticati na proces stvaranja podataka.

Mada isprva deluju kao interpretativno orijentisani opisi situacionih aspekata anketiranja, oni podrazumevaju čitav lanac radnji koje prekrivaju drugu grupu atributa prepoznatih kroz model kontaktnosti, jer se kroz njih, *post facto*, mogu povezati izvesne strukturne uslovljenosti i socijalno zaleđe ispitanika s njihovim direktnim odnosom prema istraživanju i pristupom odgovorima. Bilo da se odnose na opis određenih karakteristika uzoračkih jedinica (kao što su pokušaji kontakta ili opisi susedstava), ili na određene aspekte konkretnog anketiranja, anketarske opservacije obezbeđuju uvid unutar procesa koji ostaju nezabeleženi kroz kasniju kvantitativnu analizu gotovih podataka (West, 2018). U jednom širem, kulturološkom smislu, anketarske opservacije, koje tek u skorije vreme bivaju više ispitivane, mogu osvetliti suptilne mikroprocese koji se odvijaju između glavnih učesnika u procesu prikupljanja podataka. Ti procesi mogu sadržati i različite vrste napetosti, koje su temeljna karakteristika ljudskih odnosa, posebno u situacijama koje karakteriše rad na terenu, kada dolazi do interakcije potpuno nepoznatih subjekata. Boltanski i Teveno upućuju na to da (kvantitativna) analiza ne pominje osećaj nelagodnosti, koji se često javlja prilikom susreta istraživača, s upitnikom u ruci, i osoba koje ispituju u njihovoj sopstvenoj kući, gde takva situacija može oscilirati između stanja u kome se utvrđuje istina unutar standardizovane mreže upitnika i stanja koje preta da se pretvori u uznemirujuću, uzaludnu i ponekad uvredljivu interakciju (Boltanski, Thévenot, 2006). Kroz anketarske opservacije, stoga, primećuje Vest (West, 2018), dolazi se do uvida u optimalne uslove samog anketiranja i reakcije ispitanika, posebno kada je reč o određenim grupama pitanja (u slučaju da imaju senzitivniji karakter), ili o određenim

(osetljivim) društvenim grupama. Na kraju, anketarske opservacije dosta govore i o samim anketarima i načinu na koji obavljaju svoj posao, ali, najpre, o tom naizgled rutinskom procesu anketiranja koji počiva na svojstvenom referentnom sistemu kodova i praktičnih principa, materijalnosti i *in actu* uspostavljenim odnosima, koji se očito „filtriraju“ shodno načinu poimanja ispitanika. Takvo shvatanje nas navodi na bliže raščlanjivanje ovog procesa i izgradnju analitičkog modela.

3. Mapa kretnje: parapodaci i socijalno ustrojstvo anketiranja

Maločas ocrtani analitički aparat daje opšti smer pristupa terenskom radu, time što cilja ka identifikovanju reciprociteta nastalog kroz direktan kontakt anketara s ispitanicima na nekolicini osnova. Prvi od njih dotiče „rukovodeće načelo“ anketarske prakse, odnosno, referentni sistem izgradnje reprezentativnosti. U slučaju našeg istraživanja, postupak odabira ispitanika je bilo potrebno obaviti na osnovu plana uzorka unutar izlistanih adresa u ukupno 98 opština u Srbiji, tako da u obzir dolaze samo osobe unutar datog domaćinstva kojima je prvima sledeći rođendan po redu. Kao svojevrсна mapa kretnje koja postavlja temelj anketiranja, ona se ukršta s drugim relevantnim kriterijumom: ukoliko na datoj adresi u prva dva navrata nije bilo jasnog ishoda (anketiranje ili odbijanje), bilo je potrebno još jednom obići tu adresu. Prostorni i vremenski tokovi koji su potekli od ovih principa i sklopa koordinisanih aktivnosti, načinili su *tri paralelna vremenska toka* u slučaju mnogih domaćinstava, odnosno, u nekim slučajevima, čak do tri odlaska na adresu pre nego što je, ili nije, obavljeno anketiranje. Svakako, ne treba smetnuti s uma da račvanja vremenskih tokova pri kontaktiranju s istim uzoračkim jedinicama jesu randomizovana. No, ta ista račvanja, nastala usled nužnosti da se ista адреса poseti više puta, neposredno su oslikala socijalno ustrojstvo procesa anketiranja, koje je registrovano kroz parapodatke. Ti parapodaci¹ su generisani naporedo s prikupljanjem anketnih podataka, konkretno – njima su beleženi satnica, datum i ishod kontakta s članovima domaćinstava izlistanim u uzoračkoj listi, među kojima je bilo moguće obeležiti: 1) uspešno obavljeno anketiranje; 2) anketirano van obuhvata; 3) odbijanje; 4) nije nađeno na adresi; 5) domaćinstvo odsutno u vreme anketiranja; 6) nije bilo potrebe kontakti-

1 Treba razlikovati parapodatke od metapodataka (*metadata*), gde potonji predstavljaju vrstu informacija o karakteristikama podataka i sistemu prikupljanja podataka (jednostavnije rečeno, to su „podaci o podacima“). Kao primeri metapodataka najčešće se navode tehnički izveštaji, instrumenti ankete, anketarske instrukcije, kartice s odgovorima, kao i druga dokumentacija koja se odnosi na proces anketiranja ili na varijable (Kreuter, 2018).

rati i 7) nema informacija. U ukupnom broj napravljenih opservacija, odnosno pokušaja kontakata s domaćinstvima koji su beleženi (N = 4.719), postalo je jasno da materijalnost terenskog rada, kako ćemo videti u naredne tri sekcije, poprima ozbiljna račvanja na prostornom i vremenskom planu, odnosno, da ispitanici veoma različito reaguju na anketna istraživanja, posebno kada se pogledaju njihovi socijalni atributi, poput prihoda domaćinstva ili zanimanja glavnog ispitanika.

Dobijeni nalazi, iako očekivani, teško da su dobijali karakter pedantnih obrazaca. Oni su provocirali da se identifikuje *sociološko zašto* i kako se objekat ispitivanja diferencira prema anketi. Na tom planu, analitički pravac uokviren modelom kontaktnosti bio je tek od polovične pomoći. Varijacije između regiona i drugih socio-prostornih celina – i to kada se radi o stepenu odziva ispitanika (prihvatanja anketiranja u ukupnom broju načinjenih kontakata), te, s tim u vezi, stopama odbijanja, i, povrh svega, očitih račvanja u svakodnevnim ritmovima koji su se oslikavali kroz doba dana kada je urađeno anketiranje – prikazale su osetne razlike između socijalnih ekologija. Intenziteti dnevnih ritmova između različitih grupa i materijalizacije oblika života koji vode, poprimali su delikatnu formu na drugoj strani po uvođenju socio-demografskih atributa u analizu. Kako ćemo videti u narednoj sekciji, ono što smo uočili jeste svojevrsno vremensko odlaganje, neophodno da bi se određene grupe uopšte anketirale, što sasvim izvesno proishodi iz razlike između onih „receptivnijih“ prema istraživanjima i distance, karakteristične za više slojeve. Iako podaci s kojima raspolazemo, nažalost, ne omogućavaju da se razazna kakav je pojedinačni učinak preko 150 angažovanih anketara, to ipak nije ugrozilo zaključivanje kako su ispitanici reagovali u opštem smislu. Štaviše, upravo su veći ili manji odziv naznačivali generalizovane socio-psihološke odlike koje izražavaju način na koji se obavljaju vrednovanja društvenog sveta i koncipira normativni poredak. Te moralne gramatike su vidljive u našim nalazima i neodoljivo liče na režime koje pragmatički sociolozi (npr. Boltanski, Thevénot, 2006; Boltanski, 2011; Blok, 2013) prepoznaju kao vitalne kapacitete aktera da se, kroz svakodnevne okolnosti, prilagođavaju, sude i iznose kritike, shodno onome što shvataju kao dobro.

Na tom planu, anketarske opservacije, koje su u slučaju našeg istraživanja napravljene za 17,1% ukupnog uzorka (N = 378), u određenoj meri prikazuju bogatstvo vrednovanja anketiranja, ali i semiotičke rascepe i interpretacije nastale prilikom anketiranja. Premda nejednako raspoređene među anketarima i ograničene po udelu u ukupnom broju anketa, uvođenje anketarskih opservacija u analizu ima mnogostruke prednosti. Isprva, moguća sumnjičavost zbog njihove navodne pristrasnosti ili limitiranosti na „subjektivni“ doživljaj, brzo se uklanja kada se shvati da njihova snaga upravo jeste u tome što otkrivaju rad ključnih aktera posredovanja prilikom prikupljanja podataka. Drukčije rečeno, anketarske opservacije daju važne

informacije koje bi mogle da omoguće određena operativna poboljšanja, u smislu ukazivanja na eventualne probleme s upitnikom ili na probleme kvaliteta samih podataka (West, 2018). Naime, te beleške, koje smo na osnovu jedne ranije date analize (Peneff, 1988) kodirali na dve veće kategorije, a zatim i na nekoliko dodatnih potkategorija, omogućavaju da se prate osnovni motivi i obrasci koji se ponavljaju u vidu moralnih gramatika, deskriptivnih oznaka i kategorija putem kojih su anketari ocenjivali kako sami ispitanici pristupaju anketiranju. Te grupacije kodova najpre obuhvataju a) procenu kvaliteta odgovora, koja se račva na tri potkategorije – a.1. iskrenost i zainteresovanost za odgovaranje, a.2. neiskrenost i nezainteresovanost i a.3. sumnjičavost. Evaluacije koje potpadaju u ovu grupaciju se mogu shvatiti kao procena vrednosti i važnosti ankete od strane ispitanika. Kao što ćemo imati prilike da vidimo, one su jednako tehničke po karakteru, ali neizbežno ispunjene emotivnim nabojem koji ispitanici iskazuju. Druga grupacija kodova je više „tehnička“ po karakteru i otkriva probleme prilikom anketiranja. Ti problemi takođe mogu biti razvrstani u tri ključne potkategorije, gde najpre dolazi b.1. kognitivno i lingvističko nerazumevanje, b.2. neobaveštenost i b.3. interferencija, dakle semiotički „zastoji“ nastali pri proizvodnji podatka usled mešanja trećih lica u sâm proces anketiranja.

Anketarske opservacije otvaraju tle za istinsku etnografiju terenskog rada anketara u mogućnosti da se putem analize diskursa ispita i odnos koji se uspostavio između anketara i ispitanika. Kao što ćemo imati prilike da vidimo, nadasve delikatni kulturni izrazi, kakvi su želja ispitanika da se predstave u što boljem svetlu, a najpre, sama moralna gramatika koju anketari koriste, bivaju otelotvoreni u anketarskim opservacijama i mogu biti posmatrani i kao vrsta diskurzivne formacije. Pod diskurzivnom formacijom podrazumevaćemo način na koji su značenja zajedno povezana u određeni diskurs, pri čemu će se sâm diskurs, u najširem smislu, odnositi na način razmišljanja i na praksu koja proističe iz tog načina razmišljanja (Rose, 2016). Tri tipa diskursa – diskurs moći, emotivni i socijalni diskurs, izviru iz središta anketnog procesa. Kada je u pitanju prvi, on je pogodan za analizu konstituisanja odnosa simboličke moći, gde je anketar taj koji sebe doživljava kao da je na poziciji moći, ako zauzima dominantan stav prema ispitaniku, ili je previše sažaljiv prema njemu (tj. pokroviteljski postavljen), odnosno ako je izrazito kritički (ili netrpeljivo) nastrojen. Za razliku od toga, pretpostavka da je simbolička moć situirana na drugoj (ispitivanoj) strani biće izvedena ako je u pitanju bilo anketiranje osoba koje su koristile proces anketiranja da istaknu svoj kulturni (ili ekonomski) kapital i da podvuku razliku u odnosu na druge (npr. anketara), ili da se prepuste apstraktnim i/ili „filozofskim“ obrazlaganjima, čime posredno pokazuju obaveštenost i učenost. Emotivni diskurs je nešto specifičnije konstruisan i njegova analiza obuhvata izražavanje emotivnih stavova od strane anketara u pogledu samih ispitanika, zatim preoblikovanje formal-

nog anketarskog procesa u formu prijateljskog razgovora (podrazumeva nudenje kafe, ručka, osveženja...), uočavanje problema s kojima se susreću ispitanici (zdravstveni problemi, usamljenost), kao i anketarsko prepoznavanje i isticanje predusretljivosti od strane ispitanika. Na kraju, socijalni diskurs upućuje na procenjivanje materijalne situacije ispitanika od strane anketara, odnosno ukazivanje na to da li su ispitanici osobe s niskim ili visokim primanjima, odnosno niskim ili visokim materijalnim standardom, zatim uvid u njihovu stambenu ili novčanu situaciju, reminiscencije o boljoj prošlosti, kao i dodatna pojašnjenja o političkim opredeljenjima.

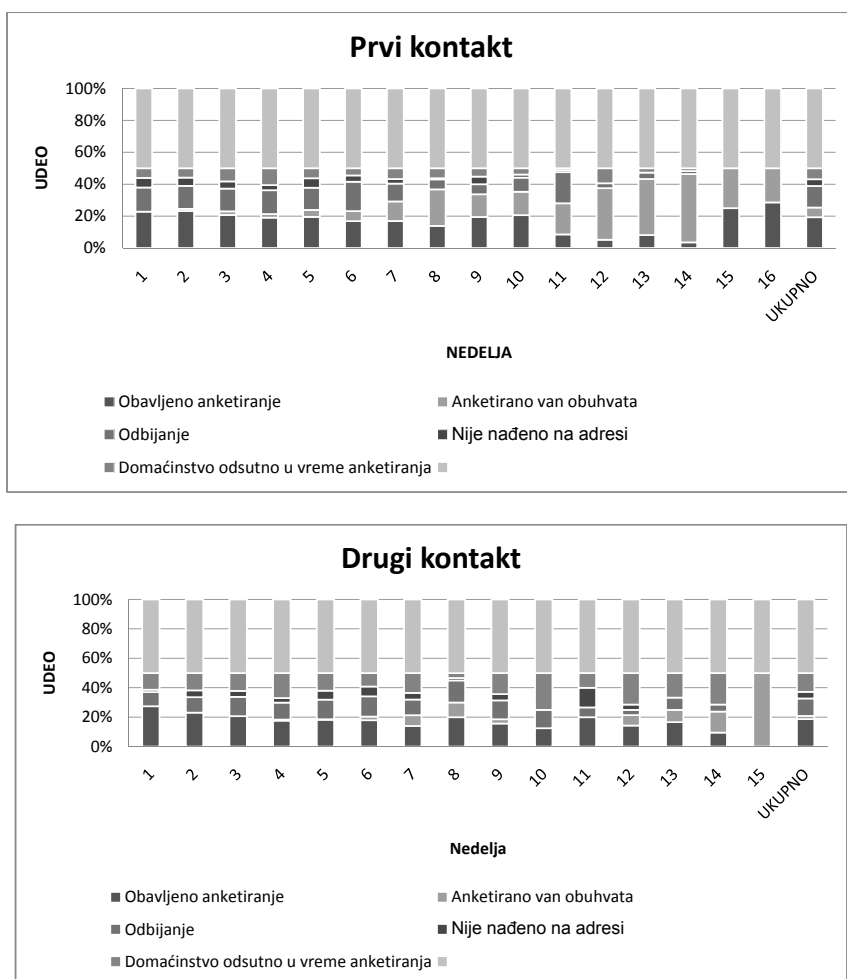
U nastavku rada ćemo najpre pristupiti prikazu prostornih i vremenskih račvanja, nastalih pri kontaktu anketara i ispitanika u različitim socio-ekološkim središtima, a potom i identifikovanju nekolicine atributa (glavnih) ispitanika koji se pokazuju bitnim u pogledu prijemčivosti za anketiranje. Ta analiza će pretežno biti zasnovana na deskriptivnoj statistici i vizuelnom prikazu ključnih parametara, koji izdvajaju određene grupe prvenstveno po tome koliki stepen pristanka imaju, odnosno, koliko koriste nešto što smo nazvali vreme odlaganja, da bismo potom prešli na raščlanjavanje anketarskih opservacija i diskursa koje sadrže. U okviru tog procesa, nisu uzete u obzir one anketarske opservacije koje su davale dodatna pojašnjenja na pitanja na koja je već odgovoreno, ili pak nije, već samo one koje su se odnosile na procene anketara o razumevanju pitanja od strane ispitanika, proceni njihove uključenosti u sâm proces anketiranja, iskrenosti u pogledu određenih tvrdnji i pitanja i sl. Na koncu, pokušaćemo da pružimo jednu vrstu refleksije o nalazima i mogućim koracima za unapređenje ovog modela.

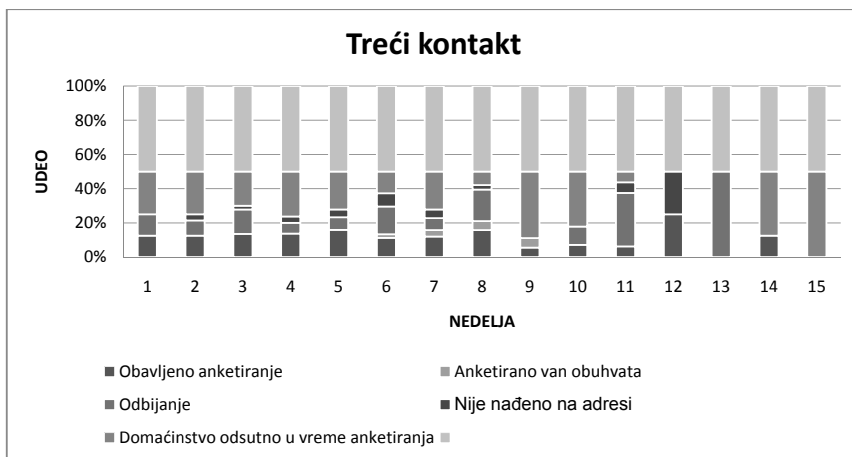
4. Ekologije i vremenski intervali anketiranja

Sama ekologija, kako je pretpostavljeno modelom kontaktnosti, podrazumeva da se interaktivna matrica terenskog rada raspoređuje shodno naročitim prostorno-vremenskim atributima. Naznake ovih procesa, koje pronalazimo unutar naših podataka, i to u okviru 15 nedelja trajanja terenskog rada, omogućavaju nam najpre da razložimo temporalne ritmove anketiranja i da ih uvezemo s njihovim okolinskim aspektima. Grafik 1 upravo nudi opšti prikaz ovih vremenskih varijacija i intenziteta na nivou celokupnog uzorka, u sukcesivnom maniru poređanom po različitim ishodima tri (pokušaja) kontakta s domaćinstvima. Vidljiva diferencijacija između ova tri vremenska rasporeda ujedno je aritmetička i kvalitativna. Naime, reč je o tome da se struktura ishoda, kako je možda i očekivano, raspoređuje na različite načine između tri pokušaja. Tako je prvi kontakt (3.249 slučajeva) u ravno 50,8% slučajeva odmah za ishod imao anketiranje, dok se odbijanje događalo u 27,0% slučajeva, a preostali udeo se raspoređivao među neuspostavljenim kontaktima. Drugi kontakt (1.021 slučaj) već donosi manju uspe-

šnost u ishodu, s anketiranjem u udelu od 41,6% i nešto manjim udelom odbijanja od 23,9%, dok udeo neuspostavljenih kontakata sada dostiže trećinu. Oba vremenska režima poseduju značajne statističke i unutargrupne razlike, te je njihov eho posebno vidljiv kod trećeg pokušaja kontakta (449 slučajeva), gde dolazi do osetne rekonstrukcije strukture ishoda. Zato se tu pretežno grupišu prethodno nekontaktirani i dostižu udeo od 42,5%. Udeo odbijanja ostaje relativno stabilan, na oko petini slučajeva (20,9%), ali zato udeo anketiranih opada na samo 25,4%.

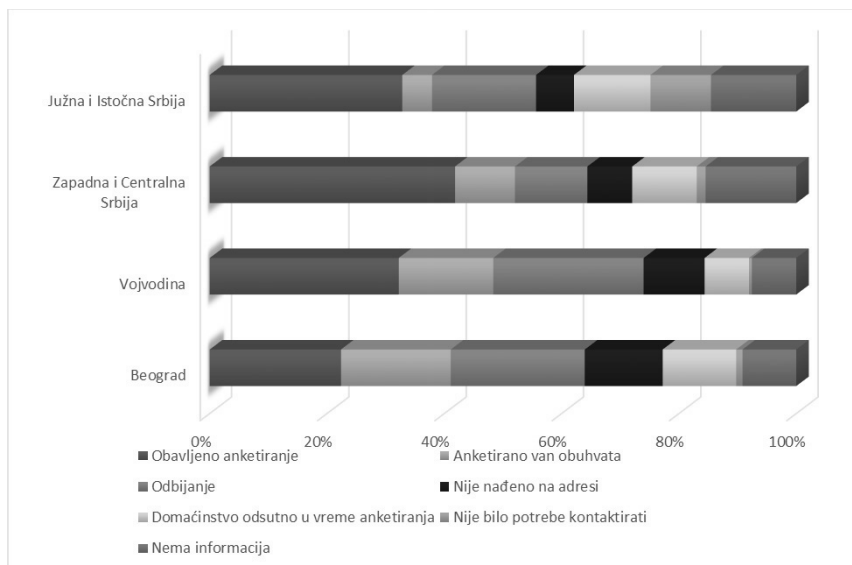
Grifik 1. Ishodi kontaktiranja prilikom tri kontakta, vremenski raspodeljeni po nedeljama. Horizontalna osa predstavlja nedelju, a vertikalna procentualni udeo datih ishoda.

Grubi obrisi poput ovih dosta govore o vremenskoj diferencijaciji. No, njima zasigurno treba pridružiti okolinske kvalitete. Ako se sagledaju kroz prizmu raspodele, najpre među regionima (grafik 2), upadljiva razlika među zastupljenosti određenih ishoda upućuje na to da se oni nesrazmerno koncentrišu ($C = 0,327$). Svaki treći kontakt u Beogradu i Vojvodini se završava odbijanjem, koje je po udelu u druga dva regiona, prosečno gledajući, tek na polovini vrednosti zastupljenih u dva prvo-

Grafik 2. Ishodi kontaktiranja raspodeljeni po regionima.

spomenuta. Beograd i Vojvodina pak poseduju i sličan udeo kontakata za koje se navodi da nisu nađeni na adresi (preko 10% unutar samih regiona) i, usled toga, veći je broj kontakata koje je trebalo uspostaviti ne bi li se došlo do broja anketiranja prema uzoračkom planu. Južna i Istočna, odnosno, Zapadna i Centralna Srbija, na drugoj strani, uprkos srazmerno visokom broju domaćinstava koja nisu pronađena na adresi, prikazuju daleko veću efektivnost kada je reč o odzivu ispitanika. Ujedno, poslednja dva regiona se razlikuju i na vremenskoj ravni. Naime, daleko manji intenzitet neophodnih kontaktiranja, raspoređenih po nedeljama, koje je potrebno napraviti, prikazuje se u vidu značajnih razlika između Beograda i Vojvodine s jedne, i Južne i Istočne, odnosno, Zapadne i Centralne Srbije, s druge strane. Taj intenzitet opada u potonja dva regiona: nakon prvog kontakta, gde takođe postoje razlike u ishodu ($C = 0,408$), pri drugom postaju osetnije ($C = 0,453$), a prilikom trećeg upadljive ($C = 0,542$).

Kada se ova ekologija, u koju se smeštaju ritmovi anketiranja, analizira tako što se morfološke celine stratifikuju i pri tom poslože u tri paralelna vremenska toka kontaktiranja, terenska geografija postaje jasnija. Naime, razlike između nekolicine karakterističnih prostornih skupina pokazuju da učestalost kontaktiranja srazmerno opada kada se pođe od centralnih opština Beograda, preko gradskih opština, regionalnih centara, većih i srednjih gradova, potom prigradskih i seoskih naselja u prestonici, sve do malih gradova i sela. Osim u nadasve marginalnim slučajevima, kod potonjih skupina, nakon inicijalnog kontakta, registruje se najčešće uspešno obavljen anketiranje, dok svaki stupanj više u složenosti prostorne morfologije nosi dodatne zahteve i neophodnost dodatnog kontakta. Takva prostorno-vremenska raspodela, prikazana u *tabeli 1*, naročito je indikativna, jer se već pri drugom pokušaju očitava disparitet ($C = 0,718$) između vremenskih tokova u različitim ekološkim središtima, da bi jaz postao naročito istaknut u trećem navratu ($C = 0,765$). Nesporno je da na ovakve tokove značajno utiču i anketarska kompetentnost, kao i umešnost da se, kako Burdije na jednom mestu upućuje govoreći o praksi (Bourdieu, 1992), obavi manipulacija vremenom.

Pomeranje kroz morfološke skupine, od ruralnih i peri-urbanih prostora ka onim više urbanim, kako smo već utvrdili, razlaže i nužnost kontaktiranja, tako što se kod prvospomenutih anketiranja najčešće obavlja pri prvom kontaktu, dok u ostalim prostornim celinama ono zahteva više kontakata, poklapajući se s vremenima dnevnih i habitualnih tokova. Iako ovde eho praktičnih odluka anketara, da se kontakt s potencijalnim ispitanicima obavi u određeno doba dana, zasigurno ima učešće, a mi, nažalost, te efekte ne možemo izolovati, postoji ipak određena koncentracija kon-

taktiranja, a samim tim i ishoda po delovima dana. Prikaz koji je takođe dat u *tabeli 1* svedoči, najpre, da je pretežna koncentracija kontakata (preko 60%) smeštena u središnjem delu dana, odnosno u popodnevnim časovima (od 12 do 18h), ali se raspodela prepodnevnih (od 7 do 12h) i večernjih sati (od 18 do 22h) iskazuje kao istaknuta tačka socio-prostornog diferenciranja. Naime, kontakti uspostavljeni u prvom delu dana, pretežno rezervisani za ruralne i peri-urbane sredine, u drugom delu dana postaju sve intenzivniji u urbanim skupinama. Ako uočene razlike isprva deluju kao ishod navika anketara, očiti i konzistentni temporalni aranžmani, koji postoje unutar zasebnih socio-prostornih celina, prikazuju vrlo mala odstupanja od prosečnih vrednosti kada je reč o vremenu uspostavljanja kontakta. Utoliko je vidljiva ekološka celovitost, kada se precizno razloži uz pomoć varijable u kojoj je upisivano tačno vreme kontakta (u satima i minutima), odnosno vremenske razlike pri kontaktima postaju očite, za šta su dobra ilustracija vrednosti koeficijenta kontingencije: pri prvom $C = 0,717$, pri drugom $C = 0,763$, a pri trećem, $C = 0,822$. Dodatni aspekt koji ide u prilog tvrdnji da postoje vrlo celovite ekološke matrice jeste i taj što se gotovo 70% varijanse ($R^2 = 0,695$) uspešnosti kontakta može objasniti temporalnim varijacijama.

Tabela 1. Prikaz socio-prostornog rasporeda i vremenskih intenziteta kontakata. Na levoj strani tabele se nalaze ishodi kontaktiranja u tri pokušaja (poređani horizontalno) unutar posebnih ekoloških celina (ukupno 3.249 opservacija). Na desnoj strani se nalazi vremenski aranžman kontaktiranja izražen kroz tri dela dana (ukupno 2.991 opservacija).

	Obavljeno anketiranje		Anketirano van obuhvata		Odbijanje		Nije nađeno na adresi		Domaćinstvo odsutno u vreme anketiranja		Ukupno		7-12h		12-18h		18-22h		Ukupno		
	Udeo	%	Udeo	%	Udeo	%	Udeo	%	Udeo	%	Udeo	%	Udeo	%	Udeo	%	Udeo	%	Udeo	%	Udeo
Beograd – uži centar	32	1,0%	26	0,80%	44	1,4%	17	0,5%	23	0,5%	142	4,4%	6	0,2%	93	3,1%	36	1,2%	135	4,5%	
	22	2,2%	2	0,2%	12	1,2%	3	0,3%	21	2,1%	60	5,9%	4	0,4%	42	4,4%	14	1,5%	60	6,3%	
	11	2,4%	0	0,0%	3	0,7%	1	0,2%	18	4,0%	33	7,3%	0	0,0%	18	5,8%	5	1,6%	23	7,3%	
Beograd – širi centar	107	3,3%	75	2,3%	133	2,3%	18	0,6%	63	1,9%	396	12,2%	16	0,5%	252	8,4%	122	4,1%	390	13,0%	
	44	4,3%	26	2,5%	36	3,5%	3	0,3%	36	3,5%	145	14,2%	17	1,8%	91	9,6%	34	3,6%	142	14,9%	
	22	4,9%	12	2,7%	14	3,1%	2	0,4%	28	6,2%	78	17,4%	2	0,6%	35	11,2%	15	4,8%	52	16,6%	
Beograd – prigradsko urbanizovano	86	2,6%	37	1,1%	74	2,3%	19	0,6%	37	1,1%	253	7,8%	30	1,0%	187	6,3%	33	1,1%	250	8,4%	
	40	3,9%	0	0,0%	21	2,1%	2	0,2%	33	3,2%	96	9,4%	5	0,5%	66	6,9%	24	2,5%	95	10,0%	
	10	2,2%	0	0,0%	8	1,8%	1	0,2%	22	4,9%	41	9,1%	10	3,2%	19	6,1%	4	1,3%	33	10,5%	
Beograd – prigradsko seosko	29	9%	7	0,2%	27	0,8%	18	6%	15	0,5%	96	3,0%	6	0,2%	45	1,5%	42	1,4%	93	3,1%	
	11	1,1%	1	0,1%	4	0,4%	1	0,1%	10	1,0%	27	2,6%	4	0,4%	8	0,8%	15	1,6%	17	2,8%	
	2	0,4%	0	0,0%	1	0,2%	0	0,0%	10	2,2%	13	2,9%	0	0,0%	4	1,3%	8	2,6%	12	3,8%	
Regionalni centar – gradski deo	71	2,2%	51	1,6%	96	3,0%	35	1,1%	31	1,0%	284	8,7%	26	0,9%	174	5,8%	40	1,3%	240	8,0%	
	24	2,4%	2	0,2%	35	3,4%	10	1,0%	25	2,4%	96	9,4%	15	1,6%	48	5,1%	30	3,2%	93	9,8%	
	8	1,8%	0	0,0%	21	4,7%	6	1,3%	24	5,3%	59	13,1%	4	1,3%	35	11,2%	12	3,8%	51	16,3%	
Regionalni centar – prigradski urbanizovan	27	0,8%	7	0,2%	18	0,6%	2	0,1%	4	0,1%	58	1,8%	5	0,2%	39	1,3%	14	0,5%	58	1,9%	
	15	9,4%	5	9,4%	4	0,4%	1	0,1%	4	0,4%	29	2,8%	3	0,3%	16	1,7%	10	1,1%	29	3,1%	
	5	1,1%	0	0,0%	0	0,0%	0	0,0%	3	0,7%	8	1,8%	1	0,3%	3	1,0%	0	0,0%	4	1,3%	
Regionalni centar – prigradski seoski	21	0,6%	5	0,2%	5	0,2%	0	0,0%	3	0,1%	34	1,0%	0	0,0%	11	0,4%	6	0,2%	17	0,6%	
	8	0,8%	0	0,0%	0	0,0%	0	0,0%	0	0,0%	8	0,8%	2	0,2%	3	0,3%	3	0,3%	8	0,8%	
	2	0,4%	0	0,0%	0	0,0%	0	0,0%	0	0,0%	2	0,4%	4	1,3%	24	7,7%	9	2,9%	37	11,8%	

Veći grad – gradski deo	151	4,6%	51	1,6%	112	3,4%	49	1,5%	51	1,6%	414	12,7%	50	1,7%	259	8,7%	78	2,6%	387	12,9%
	67	6,6%	5	0,5%	37	3,6%	16	1,6%	38	3,7%	163	16,0%	12	1,3%	111	11,7%	24	2,5%	147	15,5%
	18	4,0%	0	0,0%	12	2,7%	3	0,7%	32	7,1%	65	14,5%	0	0,0%	5	1,6%	0	0,0%	5	1,6%
Veći grad – prigradski urbanizovan	61	1,9%	6	0,2%	19	0,6%	19	0,6%	11	0,3%	116	3,6%	15	0,5%	47	1,6%	5	0,2%	67	2,2%
	21	2,1%	0	0,0%	7	0,7%	12	1,2%	10	1,0%	50	4,9%	6	0,6%	15	1,6%	8	0,8%	29	3,1%
	5	1,1%	0	0,0%	5	1,1%	1	0,2%	7	1,6%	18	4,0%	0	0,0%	5	1,6%	0	0,0%	5	1,6%
Veći grad – seoski deo	9	0,3%	0	0,0%	3	0,1%	1	0,0%	1	0,0%	14	0,4%	3	0,1%	5	0,2%	3	0,1%	11	0,4%
	2	0,2%	0	0,0%	0	0,0%	0	0,0%	0	0,0%	2	0,2%	0	0,0%	1	0,1%	1	0,1%	2	0,2%
	0	0,0%	0	0,0%	0	0,0%	0	0,0%	0	0,0%	0	0,0%	0	0,0%	0	0,0%	0	0,0%	0	0,0%
Srednji grad – gradski deo	72	2,2%	23	0,7%	55	1,7%	14	0,4%	12	0,4%	176	5,4%	9	0,3%	80	2,7%	38	1,3%	127	4,2%
	14	1,4%	1	0,1%	16	1,6%	7	0,7%	2	0,2%	40	3,9%	5	0,5%	20	2,1%	1	0,1%	26	2,7%
	2	0,4%	0	0,0%	7	1,6%	6	1,3%	1	0,2%	16	3,6%	0	0,0%	1	0,3%	0	0,0%	1	0,3%
Srednji grad – seoski deo	11	0,3%	2	0,1%	6	0,2%	0	0,0%	14	0,4%	33	1,0%	11	0,4%	17	0,6%	5	0,2%	33	1,1%
	5	0,5%	0	0,0%	2	0,2%	0	0,0%	1	0,1%	8	0,8%	0	0,0%	4	0,4%	4	0,4%	8	0,8%
	0	0,0%	0	0,0%	0	0,0%	0	0,0%	1	0,2%	1	0,2%	0	0,0%	1	0,3%	0	0,0%	1	0,3%
Mali grad – urbanizovani deo	179	5,5%	40	1,2%	116	3,6%	28	0,9%	56	1,7%	419	12,9%	60	2,0%	245	8,2%	88	2,9%	393	13,1%
	30	2,9%	0	0,0%	23	2,3%	11	1,1%	30	2,9%	94	9,2%	11	1,2%	56	5,9%	21	2,2%	88	9,3%
	9	2,0%	0	0,0%	10	2,2%	6	1,3%	14	3,1%	39	8,7%	5	1,6%	22	7,0%	2	0,6%	29	9,3%
Mali grad – seoski deo	34	1,0%	13	0,4%	19	0,6%	4	0,1%	7	0,2%	77	2,4%	12	0,4%	51	1,7%	9	0,3%	72	2,4%
	3	0,3%	0	0,0%	3	0,3%	1	0,1%	3	0,3%	10	1,0%	2	0,2%	4	0,4%	1	0,1%	7	0,7%
	1	0,2%	0	0,0%	2	0,4%	0	0,0%	1	0,2%	4	0,9%	0	0,0%	1	0,3%	2	0,6%	3	1,0%
Selo	364	11,2%	53	1,6%	151	4,6%	51	1,6%	118	3,6%	737	22,7%	218	7,3%	386	12,9%	114	3,8%	718	24,0%
	76	7,4%	1	0,1%	44	4,3%	25	2,4%	47	4,6%	193	18,9%	26	2,7%	122	12,8%	41	4,3%	189	19,9%
	19	4,2%	0	0,0%	11	2,4%	12	2,7%	30	6,7%	72	16,0%	21	6,7%	20	6,4%	17	5,4%	58	18,5%
Prvi kontakt	1254	38,6%	396	12,2%	878	27,0%	275	8,5%	446	13,7%	3249	100,0%	467	15,6%	1891	63,2%	633	21,2%	2991	100,0%
Drugi kontakt	382	37,4%	43	4,2%	244	23,9%	92	9,0%	260	25,5%	1021	100,0%	112	11,8%	607	63,9%	231	24,3%	950	100,0%
Treći kontakt	114	25,4%	12	2,7%	94	20,9%	38	8,5%	191	42,5%	449	100,0%	47	15,0%	192	61,3%	74	23,6%	313	100,0%

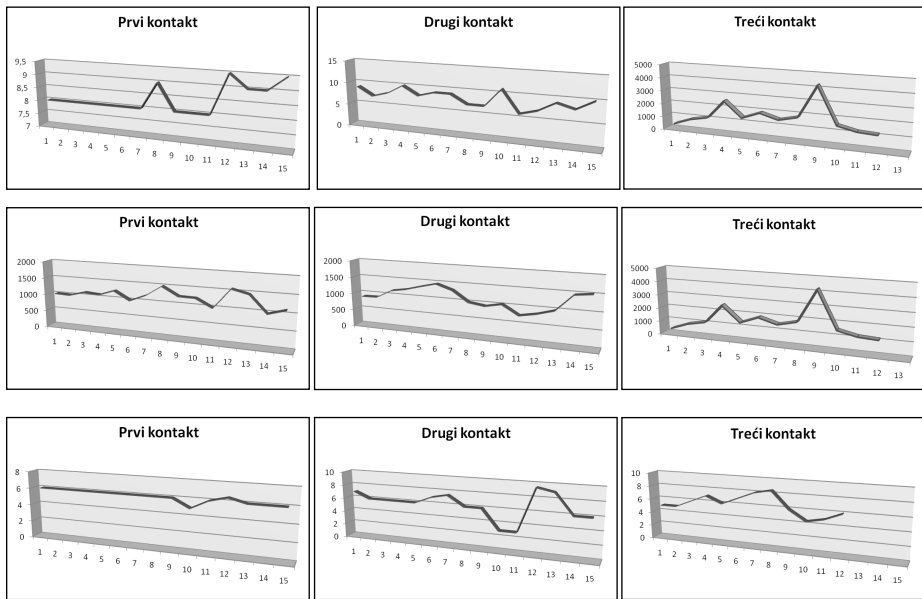
5. Anketiranje i socijalne diferencijacije

Prostorne i vremenske odlike specifičnih ekoloških celina dosta govore o lancima praktičnih interakcija između anketara i (potencijalnih) ispitanika, i načina na koje se raspoređuju. Ti bazični uvidi u transakcije uključene u terenski rad neumoljivo nagone na iščitavanje socio-demografskih profila, s nadom da će se ukazati neki obrisi stabilne socijalne topografije. Ipak, nepregledan niz unutargrupnih varijacija pokazuje da se veza između ritmova terenskog rada, uspešnosti anketiranja i socio-demografskih odlika ispitanika kakve su pol, obrazovanje, starost ili socio-ekonomski status, ipak ne prikazuje jasno u podacima kojima raspolazemo. Kako odbijanja predstavljaju zonu koja je odmah izgubljena, i to bez preciznih indikacija o socijalnim osobenostima onih koji iz različitih razloga ne žele da budu anketirani, a zahtevi reprezentativnosti iziskuju da se slučajnim odabirom unutar teritorijalnog rasporeda obuhvati raznolik opus postojećih socijalnih razlika, potrebno je poći drugim smerom. Naime, procesualnost je i sama indikacija kako se ove razlike oblikuju kroz posve fragmentisane vremenske tokove terenskog rada i određuju odziv ispitanika. Načini korespondencije nastali tokom ovog nepreglednog skupa momenata interakcije zato obuhvataju poprilično razuđen splet varijacija, iza kojih se ipak naziru neki jasni obrisi.

Ako složenije ekološke celine deluju tako da i niz materijalnih prepreka osigurava određenu vrstu izolacije i lične intime, kakav je centar Beograda ili drugih većih gradova, njihov tihi partner u jačanju distance sačinjen je od kombinacije nekoliko osobenosti. Varijacije registrovane na nedeljnom nivou, uslovno govoreći, čine da se pasivnost određenih grupacija, u odnosu na one „responzivnije“, oslika kroz nekolicinu, reklo bi se, odlučujućih odlika. Pre svega, to su registrovani finansijski kapaciteti domaćinstva, stepen obrazovanja glavnog ispitanika i sadašnje radne mesto. Naime, razvrstavanje na osnovu agregatno uzetog materijalnog položaja (imovina, prihodi i potrošnja) od 12 mogućih pozicija, ili na skali sume prihoda po članu domaćinstva izraženoj u evrima, pokazuje da se, recimo, medijana na obe varijable znatno pomera ka najvišim i najnižim vrednostima, kada se postavi u sled vremenske sukcesije. Nalazi prikazani u *grafiku 3* impliciraju da se marginalne vrednosti u odnosu na središnju vrednost ujedno pomeraju s protokom vremena trajanja terenskog rada, ali tako što se najpre registruju niže vrednosti, da bi tek nakon nekoliko nedelja i nekoliko pokušaja kontakata u obuhvat ušle i one na krajnjim marginama – bilo najniže, bilo najviše. Kada je reč o materijalnom statusu domaćinstva (prvi i drugi red), ovde se, recimo, prikazuje da srednje vrednosti malo variraju u prvim nedeljama terenskog rada, da bi tek nakon približno pet nedelja počela da se registruju domaćinstva koja imaju niže, odnosno više prihode. Takav trend postaje još snažniji kod drugog i trećeg

kontakta, gde se oscilacije srednjih vrednosti u početku pokazuju najpre kao znatno slabije, da bi tek u samoj završnici terenskog rada konačno bila anketirana domaćinstva s nižim, odnosno s najvišim materijalnim standardom. Slična je i diferencijacija obrazovnih nivoa glavnih ispitanika. Dok se posle prvog kontakta pretežno obuhvataju nivoi poput završene srednje škole, u druga dva navrata, a naročito s protokom vremena, postaju inkluzivniji najpre nisko-obrazovani, a tek potom oni s visokim obrazovanjem. Zanimanje ispitanika se pokazuje kao možda najperzistentnije. Kategorije poput nezaposlenih, penzionera, studenata i domaćica imaju najveći udeo u odzivu u prvim nedeljama i navratima anketiranja. Tek nakon izvesnog vremena, i po drugom i trećem uspostavljenom kontaktu, postaje vidljivo izraženije učešće preostalih socio-ekonomskih grupa.

Grafik 3. Srednje vrednosti sumarnog materijalnog položaja (prvi red), sume prihoda po članu domaćinstva (drugi red) i najviše završene škole glavnog ispitanika (treći red), prikazane kroz nedeljne promene.

Grafikoni su raspoređeni tako da prvi sleva predstavlja prvi pokušaj kontakta, središnji drugi, a onaj s desna treći pokušaj kontakta. Sumarni materijalni položaj agregatno prikazuje vrednost imovine domaćinstva, ukupnih prihoda i potrošnje i kreće se od najnižih (3) ka najvišim vrednostima (15). Najviša završena škola obuhvata vrednosti od osnovna škola i manje (1–3), srednja škola i gimnazija i manje (4–7), više i visoko obrazovanje, hijerarhijski stepenovano (8–15).

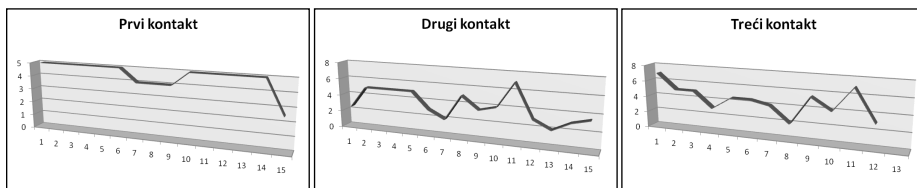
Ovi nalazi ujedno govore o znatnoj razlici između prvog i ostalih kontakata. Pošto možemo pretpostaviti da vreme neophodno da bi se uopšte došlo do određenih grupa ima svoje poreklo u socijalno uspostavljenoj distanci, te da svaki naredni kontakt s (potencijalnim) ispitanicima iz uzoračke liste na neki način „ispravlja“ potencijalne devijacije u distribuciji socijalnih odlika, registrovanje ovog aspekta društvenog vremena takođe zahteva da se pažnja usmeri ka identifikovanju dimenzija koje poprima. Kako je i očekivano, statistički značajna razlika diferencira starosne kategorije, gde se pokazuje da se pri prvom kontaktu kao daleko responzivnije javljaju najstarije kohorte, s tim da je ta razlika daleko izraženija kod žena nego kod muškaraca. Taj obrazac, s jedne strane, naprosto ukazuje na vid strukturisanih odnosa oformljenih po osama rodnih i starosnih diferencijacija, usled odsustva intenzivnih mreža društvene međuzavisnosti koje bi okupirale vreme njihove svakodnevice. S druge strane, takva spremnost na anketiranje, interesantno je uočiti, poseduje izvesnu asocijaciju, pa čak i blagu pozitivnu korelaciju ($r = 0,124$) sa sumarno okupljenim obrascima potrošnje i indeksom potrošnje domaćinstava poređanim u rangove, bez obzira na konkretne atribute glavnog ispitanika, ili ostale atribute domaćinstva. Sama semiotika od koje su satkana² ova pitanja implicira vid senzibiliteta koji je pobuđen. Naime, iako se ovde ne prikazuju jasno ekstremne vrednosti, koje bi upućivale na visok nivo deprivacije kada je reč o potrošnji domaćinstva, može se, uz značajan oprez, izneti tvrdnja da je reč o htenju da se izrazi sopstvena pozicija, zbog koje pristanak na anketiranje poprima oblik svojevrsne „kulturalne kompenzacije“ za deprivaciju, koliko i dozu očekivanja utkanu u akt pristanka.

Na sasvim drugoj strani se nalazi modus reciprociteta, koji preuzimaju ispitanici za koje je najpre registrovan viši socio-ekonomski status, a potom i niz korelativnih atributa (viši stepen obrazovanja, viši prihodi i sl.). Kao i prethodni, oni koriste vreme odlaganja, s tim da se kod njih ono očigledno zbiva usled intenzivnije društvenosti, koja se ujedno reflektuje i na samo vreme anketiranja: to su večernji sati. Iako šarolikost među ovim

2 Reč je o sledećem nizu pitanja: *Koliko prosečno mesečno (u din.) Vaše domaćinstvo troši na ishranu?*, gde se davala procena iznosa, zatim *broj članova domaćinstva u poslednjih godinu dana na odmoru izvan mesta boravka i tipu smeštaja na odmoru*. Takođe, potrošnja je obuhvatila i pitanja u vezi s *nabavkom odeće i obuće* iz nekoliko izvora. Reč je o sledećim pitanjima: 1. dobijamo odeću i obuću kao pomoć; 2. kupujemo polovnu odeću i obuću; 3. kupujemo novo, ali pažljivo biramo cenu; 4. prvo gledamo kvalitet, a tek potom cenu; 5. kupujemo kvalitetnu robu, ne vodimo mnogo računa o ceni; 6. ne kupujemo niti dobijamo odeću i obuću. Osim toga, bila je uključena i procena *potrošnje sredstava za ličnu higijenu, kozmetike i sredstava za čišćenje*: 1. nedostaju nam sredstva i za osnovnu higijenu (sapun, šampon, pasta za zube, deterdžent za veš i sudove); 2. trošimo samo osnovne stvari; 3. pored osnovnih sredstava trošimo i luksuznija (parfemi, šminka, specijalna sredstva za čišćenje).

grupama izmiče bilo kakvom stabilnom šablonu asocijacije između, recimo, satnice kontakta i izvesnih odlika ispitanika, postoji ipak statistički značajna i kontingentna veza ($C = 0,636$) između radnog mesta i vremena kada je anketiranje urađeno, kako je i prikazano na grafiku 4. Taj prikaz, koji ujedno naznačava i obrise klasa, rekonstruisanih kroz podatke dobijene u ovom istraživanju, upućuje i na to da ispitanici koji se bave uslugama i trgovinom, zajedno sa službenicima i tehničarima, kao i svim potkategorijama radničkih zanimanja, okupiraju pretežan deo prvog kontakta, kada se govori o radno aktivnim kategorijama, i to duže vremena. Kritični momenat koji se zbiva nakon približno 10 nedelja terenskog rada donosi pak znatno intenzivnije učešće stručnjaka i preduzetnika. Paralelno, drugi pokušaj kontakta se neko vreme stabilno koncentriše oko radništva s posve različitim stepenom kvalifikacija, kao i službenika, tehničara i dela poljoprivrednika, da bi potom dobio smer ka stručnjacima, preduzetnicima, odnosno, političarima i menadžerima. Treći kontakt se pak vremenom proteže od nižih slojeva ka intenzivnijem učešću, najpre tehničara, a zatim i stručnjaka. Poslednja, i to vrlo oštra, oscilacija prilikom dinamike trećeg kontakta okuplja ona zanimanja koja do tada iz različitih razloga nisu bila prethodno registrovana: sitne poljoprivrednike, zanatlije i NKV i PKV radnike, da bi na kraju na red došli oni koji obavljaju zakonodavne i menadžerske poslove.

Grafik 4. Prikaz distribucije anketiranja po radnom mestu u okviru tri kontakta, raspoređene po nedeljama. Na horizontalnoj osi se nalazi nedelja terenskog rada. Na vertikalnoj osi su raspoređene kategorije iz ISCO klasifikacije radnih mesta: 1 – direktori, viši funkcioneri i članovi izvršnih i zakonodavnih tela; 2 – stručnjaci; 3 – tehničari i saradnici; 4 – administrativni radnici; 5 – uslužna i trgovačka zanimanja; 6 – poljoprivredni radnici i ribari; 7 – zanatska zanimanja; 8 – rukovaoci mašinama i postrojenjima i monter; 9 – osnovna zanimanja.

Ovakvi nalazi mogu imati nekoliko mogućih interpretacija, svakako, uz znatan rizik od spekulacije, pošto interpretacije nisu mogle biti testirane preko anketarskih opservacija. Ipak, receptivnost za anketiranje,

prisutna među „pasivnim“ grupama koje su blisko vezane za „privatni prostor“ doma, potencijalno može biti objašnjena time što anketiranje kod njih može predstavljati, uslovno govoreći, način učestvovanja u „javnim stvarima“. Stoga se visoka stopa pristajanja, koja se obično vezuje za reponzivnije grupe poput domaćica, ljudi sa sela i penzionera, može pripisati osobenom socio-psihološkom ustrojstvu načina života formiranog shodno naročitim strukturnim odlikama. Takav zaključak bi svakako trebalo dodatno ispitati. Moguće je takođe pretpostaviti da vreme odlaganja kod ekonomski najviše depriviranih takođe potiče od izvesne anticipacije neprijatnosti koje bi anketiranje moglo da proizvede. No, dok ovi atributi koincidiraju s većim šansama za anketiranje pri prvom pokušaju, pojedine socio-ekonomske grupacije, za koje je karakterističan nivo socijalne pasivizacije nastao usled nezaposlenosti, srazmerno niskih prihoda na nivou domaćinstava i niskog stepena obrazovanja, koji se odražava kroz strah da se ne poseduje kulturna kompetentnost, ne pristaju lagodno na anketiranje. Štaviše, mogli smo da vidimo iz prethodnih pasusa kako postoji svojevrsno vreme odlaganja da se određeni socijalni profili ispitanika s niskim obrazovanjem i приходima uopšte i registruju, što u načelu može dosta da govori o načinima tumačenja i razumevanja samog anketarskog procesa od strane ispitanika iz ovih socijalnih ešalona.

Nažalost, sadržinske karakteristike opservacija nam ne omogućavaju da celovitije shvatimo emotivne reakcije ispitanika u pogledu samog anketiranja (sram, neprijatnost, uzbuđenje, i sl.), pošto i emotivni diskurs koji pronalazimo u ovim beleškama jeste uvid samih anketara. No, zasigurno je da postoji izvestan kvalitet pripisan anketiranju od strane ispitanika, jer ide naporedo s materijalnošću života koji vode. S te strane, očite su razlike kada glavni ispitanik/ca ne pripada ovim „pasivnim“ grupama, kao što su penzioneri, domaćice ili studenti. Ono što se pokazuje u analizi jeste da razlike nastale prilikom pristanka na anketiranje među radno aktivnim grupama najpre zavise od ritma svakodnevnog života (te je zato kod njih veće učešće anketiranja u kasnim popodnevnim satima), ali najpre u tome što se i ovde uočava vreme odlaganja. Vreme odlaganja ne mora imati mnogo veze sa svakodnevnim ritmovima, niti s posebnim karakteristikama domaćinstva ili socio-demografskim odlikama ispitanika, već se može odnositi i na samo poimanje anketiranja. Spekulacija je ovde očigledna. Kod zanimanja koja bi se mogla rangirati kao najviša na lestvici, može se pretpostaviti da njihova nepristupačnost biva oblikovana čitavim spletom socijalnih prepreka i formom života koja se ostvaruje kroz zatvorene institucije i prostore.

6. Anketarske opservacije: između kodova i diskurzivnih formacija

Nema sumnje da registrovane razlike u stepenu responzivnosti, uprkos znatnim oscilacijama, polako postaju delovi mozaika terenskog rada. Naporedo s nizom odlika društvenog života (potencijalnih) ispitanika, koji se materijalizuju u vidu različitih vremenskih i prostornih tokova, dosadašnji nalazi slute na svakodnevne izbore koje ispitanici prave prilikom susreta sa anketarima, bilo da su, recimo, rukovođeni empatijom prema anketarima, ili osećanjem sramote da se stranac primi u dom. No, pošto se pridobije poverenje, taj proces se pretapa u onaj gde se zbiva „prevod“ u podatak. Pogled na anketarske opservacije osvetljava te operacije, pri čemu se uspostavlja niz (verbalnih) razmena između anketara i ispitanika. Time se dobrim delom oslikava komplikovan i povratni odnos anketara spram ispitanika, koji najpre donosi procenu kvaliteta odgovora, a zatim refleksije povodom umešnosti ispitanika da se snađu s kategorijama datim u upitniku. Opservacije pri tom nipošto nisu oslobođene moralnog tereta i ocene šta je dobro, što zahvata i njihovu diskurzivnu ravan. Tako prva od kategorija, koja je i najintenzivnija po učešću, obuhvata vrednovanja načinjena od strane anketara povodom odnosa ispitanika prema anketiranju. Od ukupnog broja anketarskih opservacija (N = 378), broj onih u kojima se iznosi procena kvaliteta odgovora ispitanika jeste 191 (50,53%), ili 8,64% kada se ima u vidu konačan broj urađenih anketa. Među njima, najviše je onih (32,46%) gde su anketari isticali neiskrenost ispitanika, i to mahom kada su u pitanju ukupni prihodi domaćinstva, njihovi lični prihodi, ili prihodi nekoga od članova domaćinstva.

Smatram da domaćinstvo nije bilo iskreno po pitanju materijalnog stanja, prihoda i rada za inostranog poslodavca iz sledećih razloga: 1) žive u luksuzno opremljenoj kući, skupi aparati za domaćinstvo, nameštaj, tehnička roba najnovije generacije i 2) to veće je muž (nosilac domaćinstva) putovao u Beč na posao. Znam, jer su mi rekli u kasnijem razgovoru...

Javlja se velika kontradiktornost pri odgovorima. On tvrdi da je nezaposlen, a kasnije govori da ima preko 1000 zaposlenih, na tom poslu gde je gazda. Kada sam ga pitala o zaposlenju rekao mi je da ne želi da priča o tome i da on ne mora da radi. Utisak je da se bavi nekim nelegalnim aktivnostima.

Smatram da osoba nije bila iskrena kada su u pitanju prihodi (plata), jer su u tom slučaju rashodi mnogo veći nego prihodi, a pomoć od trećeg lica ne dobijaju. Naime ispitanik se izjasnio da su redovna primanja domaćinstva na mesečnom nivou 400€, a da na račune i hranu troše oko 130€ i da na odmor idu 2 puta godišnje.

S percipiranjem neiskrenosti blisko je povezana i percepcija nezainteresovanosti, s obzirom na to da obe kategorije imaju relativno negativnu konotaciju. Anketari su procenili da je nezainteresovanih ispitanika bilo ukupno 39 (20,42% datih odgovora).

Smatram da je ispitanik na pitanja odgovarao površno i nezainteresovano (nekada ih i ne saslušavši do kraja).

Takođe, prema anketarskim opservacijama, manji broj ispitanika (6,28%) pokazao je određen stepen sumnjičavosti i nepoverljivosti prema anketarima i samom procesu anketiranja.

Bilo je malo teže uraditi ovu anketu zbog sumnjičavosti koju je ova ispitanica gajila prema meni, najviše zbog njenog prethodnog lošeg iskustva sa anketarima. Posebno je bilo teško uzeti ime, prezime i broj na kraju ispitivanja.

S druge strane, anketari su procenili da su ispitanici bili posebno iskreni u 33 slučaja (17,28%), a naglašavanje zainteresovanosti i saradljivosti ispitanika anketari su istakli u 48 slučajeva (25,13%).

Saradnja sa ispitanikom je bila dobra. Davao je jasne odgovore bez dodatnih pojašnjenja. Nije dozvolio da njegova supruga utiče na odgovore, ona ima različite stavove i sedela je tokom ispitivanja i želela da da svoje mišljenje, ali uvek nakon odgovora ispitanika, što nije dovelo do promene njenog mišljenja.

Iako se nije mogla jasno utvrditi eventualna veza sa socijalnom zaleđinom ispitanika u ovim slučajevima, čak i bazični pokušaj da se zabeleže zahtevani podaci o kojima ovi opisi svedoče govori o dubini socijalnog ustrojstva – bilo sa strane anketara i njihovih „odmeravanja“ ispitanika, bilo sa strane potonjih, u čijem se postupanju oslikavaju različite pobude da se poboljša sopstveni ugled pred strancem i sl. No, takvo socijalno dimenzioniranje, koje govori o teškoćama „prevođenja“ značenja i kategorija datih upitnikom, pronalazi se u drugoj kategoriji. Opservacije anketara koje se odnose na njihovu procenu problema prilikom davanja odgovora od strane ispitanika javile su se u 98 slučajeva, što je 25,93% od ukupnog broja anketarskih opservacija uzetih u razmatranje i 4,43% kada je u pitanju ukupan broj urađenih anketa. Dakle, oni anketari koji su unosili svoje opservacije, u petini slučajeva su uočili određenu vrstu problema prilikom anketiranja. Najveći deo tih opservacija odnosio se na kognitivno nerazumevanje pojedinih pitanja i iskaza od strane ispitanika, što su anketari registrovali u 48 slučajeva (što čini svega 2,17% od ukupnog broja urađenih anketa). U okviru ukupnog broja slučajeva u kojima su ispitanici pokazali kognitivno nerazumevanje, trećina se odnosi na stavove i uverenja. Ta vrsta nerazumevanja prema anketarskim opservacijama bila je najviše uzro-

kovana starošću ispitanika (prestari ili premladi), zatim obrazovanjem, kao i, u nekoliko slučajeva, bolešću. Na primer:

Mislim da ispitanica zbog godina starosti i obrazovanja nije razumela neka pitanja i pored dodatnih pojašnjena pitanja. Sa druge strane ispitanica je insistirala na tome da je potpuno sposobna da odgovara na pitanja. Smatram da je ispitanica potpuno svesna (nije senilna itd.), ali da zbog strukture pitanja i njihove konstrukcije, pojedina nije mogla razumeti najbolje, ali je ipak i na njih odgovorila.

Kada je reč o pitanjima koja se tiču stavova ispitanika, smatram da ispitanica nije u potpunosti razumela većinu iskaza, a naročito one koji se odnose na funkcionisanje ekonomije u kapitalizmu, kao i funkcionisanje političkog sistema u demokratiji.

U okviru anketarske percepcije problema prilikom anketiranja, još se može navesti problem neobaveštenosti ispitanika kada su u pitanju prihodi drugih članova domaćinstva, vrednosti nekretnina ili posedovanje zemlje (19 slučajeva). U sličnom broju slučajeva (17), anketari su ukazali i na problem koji su ispitanici imali s formulisanjem određenih pitanja ili odgovora koji su bili ponuđeni na konkretno pitanje, a koje, prema njihovom mišljenju, nije najadekvatnije. U manjem broju slučajeva (10), anketari nisu uspeali da stvore okolnosti pogodne za nesmetano obavljanje anketiranja, pošto nisu bili sami s ispitanikom, što ukazuje na problem interferencije, odnosno mešanja drugih osoba u proces anketiranja. Na primer:

Druga osoba koja je sedela pored nje je uspela dosta da utiče na nju i dosta puta je menjala svoje mišljenje. Ovo što ovde vidite je više stav njene komšinice nego ispitanice. Ali nisam uspeala da učutkam onu drugu...

Kada se ovi uvidi prenesu na diskurzivnu ravan, to „odigravanje“ između anketara i ispitanika počinje da bude daleko više istaknuto i obojeno evaluacijama onoga što se iskaže ili prikaže prilikom anketiranja. Ono što u analitičkom smislu prvo dolazi na red jeste analiza simboličkih odnosa moći, jer ti odnosi čine konstitutivni deo gotovo svakog diskursa. Uzimajući u obzir sve anketarske opservacije, nije se mogao detektovati nijedan slučaj da su se anketari postavili dominantno u odnosu na ispitanike, da su o njima govorili s nipodaštavanjem ili da su bili previše sažaljivi prema njima. Bilo je, ipak, nekoliko slučajeva u kojima su se anketari, u okviru svojih opservacija, sažalili na stanje ili situaciju u kojoj se nalaze ispitanici, ali to nije pripisano odnosima moći (u smislu da je anketar u dominantnoj poziciji i da s „visine“ posmatra ispitanike) već je stavljeno u okvire emotivnog diskursa, o čemu će u nastavku biti malo više reči. Međutim, simbolička moć se u malo većoj meri prelila na stranu ispitanika, jer su se u određenom broju slučajeva (veoma malom, doduše) postavili u

dominantan položaj, izražavajući nadmeno nezadovoljstvo (smatrajući da se radi o „glupostima“, drsko se postavljajući prema anketaru, ispoljavajući agresiju, ulepšavajući sebe i svoju situaciju, ili upotrebljavajući preteći ton). Na primer:

Ispitanik mi nije delovao potpuno iskreno. Nisam stekla utisak da govori istinu, nego da voli da se pokazuje i da ulepšava stvari, moguće je da ima visoko mišljenje o sebi pa je to razlog. Npr. kuću je procenio drastično visoko. Ispitanici koji su imali veću kuću, 2 ulice dalje, svoju procenu su rekli iz računa za porez i procena je 100 i nešto hiljada manja. Hvalio se firmom koju nosi („Vidiš ovaj Armani“).

Jedan veoma VEOMA čudan čovek, čak me na trenutke plašio svojim nekim ispadima. Naime, ne želi da da broj telefona jer: „Zna on nas“...

Za razliku od toga, emotivni diskurs je bio relativno izražen, i to u 76 slučajeva (20%). Anketari su najviše bili usmereni na lične karakteristike ispitanika, posebno ističući njihovu ljubaznost, prijatnost, vrednoću, poštenje, skromnost. Osim toga, emotivni diskurs u anketarskim opservacijama podrazumevao je i opažanje zdravstvenog (psiho-fizičkog) stanja ispitanika (iako to od anketara nije traženo), čime su anketari pokazivali izvestan stepen empatije. Uz navedeno, u emotivni diskurs se mogu uvrstiti i anketarske opservacije o životnim okolnostima ispitanika, u smislu funkcionisanja njihovog porodičnog života (struktura porodice, devijacije, uživanje u penziji i sl.). Pored emotivnog diskursa, u okviru anketarskih opservacija, posebno je bio izražen i socijalni diskurs, koji se bazirao na anketarskim procenama materijalnog položaja ispitanika, reminiscencijama o boljoj prošlosti i dodatnim objašnjenjima o političkim preferencijama. U okviru takvog diskursa ulazilo je 88 opservacija (23%).

Domaćinstvo u jako lošim uslovima živi. Stan je dvorišnog tipa, montažni. U stanu nema struje, ispitanica plaća samo račun za vodu, a kuva na plinskoj boci. Ona i sin žive od dve minimalne penzije, a sin joj je bolestan tako da ništa dodatno ne može zaraditi.

Ispitanik je bio vrlo raspoložen za razgovor. Za dosta pitanja i izjava imao je dodatne komentare. Kaže kako žali za Titom. Ima jasno izražene stavove kojih se drži. Kaže kako je dok je živeo u Norveškoj video kako je kad kapitalizam funkcioniše, a ne kao kod nas. Nada se da će mu deca otići u inostranstvo, iako sada pristojno žive. Iako je Mađar po nacionalnosti, navodi da voli da se izjašnjava kao Jugosloven i da mu je žao što se Jugoslavija raspala. Žena mu je Srпкиnja i kaže da ih to ne sprečava da funkcionišu i da žive dobro.

Nejednaka raspoređenost anketarskih opservacija svakako ograničava širinu nalaza, ali se, uz velike ograde, ipak mogu pomenuti neke pravilnosti. Sumarno posmatrano, najviše anketarskih opservacija, polovina od

njihovog ukupnog broja, bilo je povezano s procenom kvaliteta odgovora ispitanika, pri čemu su ove opservacije uglavnom imale negativnu konotaciju, u smislu da su anketari procenili odgovore ispitanika kao neiskrene, nezainteresovane ili sumnjičave. Iako se može postaviti pitanje da li takav nalaz u krajnjem slučaju može biti indikator i kvaliteta samih odgovora, posebno usled nejednake raspoređenosti opservacija među anketarima, kroz njega se ipak prelama dubina društvenog ustrojstva u koje se umeće anketiranje. Znatno manje anketarskih opservacija, četvrtina od njihovog ukupnog broja, odnosilo se na probleme prilikom davanja odgovora ispitanika, koji su u većini slučajeva bili usmereni na kognitivno nerazumevanje pojedinih pitanja i iskaza od strane ispitanika. Takvi nalazi, sasvim uobičajeni kada je u pitanju reprezentativni uzorak, determinisani su raznorodnim životnim habitusima, uslovljenim različitim nivoima ekonomskog i kulturnog kapitala, kao i opštim demografskim okolnostima (godine života, zdravstveno stanje). No, diskurzivna ravan anketarskih opservacija pokazala je, s jedne strane, odsustvo simboličkih odnosa moći (osim u veoma malom broju slučajeva, u kojima su se ispitanici postavili u dominantan položaj, izražavajući nadmeno nezadovoljstvo), dok je, s druge strane, osvetlila izvesnu empatičnost anketara i njihovu senzibilnost za životne situacije samih ispitanika.

7. Zaključna razmatranja

Od trenutka kada se pred nama nađe bogata skupina podataka i počinju nazirati mogući socijalni profili, i čim se pristupi analitičkim operacijama dekodiranja latentnih modusa društvenosti koji izmiču oku, često se iz vida ispusti čitav skup praktičnih kontingencija koje ih proizvode. Ti procesi, razmatrani u ovom tekstu, osvetlili su nekolicinu relevantnih aspekata terenskog rada. Rezultati analize su najpre pokazali da se u okviru tri pokušaja kontaktiranja s domaćinstvima primećuju znatne razlike između regiona i različitih tipova naselja po stopi odziva, te da je sama responzivnost povezana sa socijalnim ustrojem. Takav nalaz o većoj responzivnosti „pasivnih“ grupa, kao što su domaćice ili starije stanovništvo, uz one ispitanike koji žive u domaćinstvima s nižim prihodima i koji su nižeg nivoa obrazovanja, kao i one određenih zanimanja, može delovati očekivano. Ipak, čini se da te razlike ne odražavaju samo materijalni sastav društvenog života, specifičnog za određene grupe, već ostavljaju prostor i za pretpostavku da se pomenute razlike (u nekim budućim analizama) mogu u određenoj meri objasniti i dispozicijama onih koji su najviše pristajali na anketiranje. Anketarske opservacije su detaljnije osvetlile operacije koje se zbivaju u neposrednom događaju kreiranja podatka, a zajedno s njima, omogućile i pogled u niz suptilnih vrednovanja koja se tiču samog

anketiranja. Iako je njihova nejednaka raspoređenost među anketarima onemogućila uspostavljanje direktne veze s pomenutim nalazima, one su donekle osvetlile proces anketiranja. Procena kvaliteta odgovora ispitanika, pri čemu su u najvećem broju slučajeva beležene neiskrenost (najčešće u pogledu prihoda), nezainteresovanost ili sumnjičavost, kao i one opservacije u kojima je osvetljeno kognitivno nerazumevanje pojedinih pitanja i iskaza od strane ispitanika, takođe otkrivaju ove komplikovane operacije „prevođenja“ u podatak.

Premda ograničeni, dati zaključci svakako omogućavaju šire uvide o datom istraživanju, tako što direktno govore o procesima koji se tiču poštovanja uzoračkog plana, o sitnim zastojsima nastalim tokom terenskog rada, te postaju dodatna alatka za ocenu o kvalitetu prikupljenih podataka. Konačno, pružaju podsticaj za razvijanje adekvatne metodologije putem koje bi bili praćeni kako mehanika tako i semiotika terenskog rada, a time bi se otvorila mogućnost da se prikupljanje podataka ispita kao procesualna, *in actu* nastala kompozicija društvenih odnosa. Praktični doprinosi analize sprovedene na prethodnim stranicama mogu obuhvatati više elemenata. Pre svega, to bi bilo strateško promišljanje i organizovanje terenskog rada. To bi značilo da se, na osnovu prethodnih uvida u stope odziva i odbijanja, odnosno, u to kako se te stope koncentrišu, mogu umanjiti troškovi i ubrzati proces prikupljanja podataka. Time se može otvoriti prostor za određene adaptacije instrumenta i pristupa, kako bi se povećao odziv i, što je najbitnije, umanjili eventualni kognitivni i kulturni dispariteti koji se pojavljuju kroz anketiranje i odgovore. Tako bi se poboljšala i preciznost prikupljenih podataka. Takav cilj bi svakako mogao biti zadovoljen pridruživanjem jednog „parametodskog“ postupka, gde bi se naporedo s prikupljanjem podataka generisali i detaljni parapodaci o ishodima kontakata ispitanika. Najpre, osim beleženja vremena, to bi podrazumevalo naporedni izveštaj o uzoračkim jedinicama i potencijalnim atributima (poput strukturisane evidencije o susedstvu, stambenoj jedinici, dodatne informacije neposredno dobijene o uzoračkoj jedinici i sl.), koji mogu poslužiti za razumevanje određenih ishoda kontakta. Takođe, čini se da bi razvijanje nekolicine pokazatelja kojima bi se merio odnos ispitanika prema samom anketiranju dodatno poboljšalo uvide o ovim procesima. Na kraju, anketarske opservacije takođe mogu poslužiti kao potencijalno koristan izvor pomoćnih (ali i dodatnih) informacija za sve jedinice uzorka. Osim povezivanja s responzivnošću i/ili ključnim varijablama, one mogu uticati na određeno poboljšavanje efikasnosti kroz identifikaciju optimalnih uslova za inicijalni pristup ispitaniku, čime se takođe može smanjiti postotak eventualnih odbijanja, ali i otkriti tokovi anketiranja i eventualne poteškoće s kojima se određeni ispitanici suočavaju prilikom postavljanja pitanja.

Mišljenja smo, stoga, da su analitički postupci sprovedeni na prethodnim stranicama relevantni, kako za dalju komplementarnu upotrebu

s kvalitativnim metodama tako i u jednom širem saznavnom smislu. Boltanski i Teveno s pravom ukazuju na to da radnje uključene u prevođenje sirovih podataka u utvrđene kategorije predstavljaju primarne istraživačke operacije, koje prethode bilo kakvom pokušaju da se objasni ili čak obradi prikupljeni materijal, i koje su istovremeno često najmanje problematizovane ili istražene (Boltanski, Thévenot, 2006). Pre nego što steknu formu statistički upotrebljivih podataka, informacije i, što je još bitnije, način njihove semiotičke obrade, čini ove analitičke postupke pogodnim uvidom u rane faze tog proizvodnog procesa i naporedo povećava kontrolu nad samim rabljenim metodom. Istovremeno, stvara se i izvesna komplementarnost kvantitativne i kvalitativne sfere, jer, kako se kaže na jednom mestu, „statistika na kojoj počiva kvantitativna sociologija u značajnoj meri je stvorena na terenu, pa prema tome nije toliko odvojena od kvalitativnih procedura kako se ponekad pretpostavlja“ (Peneff, 1988: 528). Generisanje informacija koje se kasnije tretiraju kao statistički podaci može se utoliko posmatrati i kao jedna vrsta proizvodnog procesa, u kome sve faze čine jedan lanac povezanih postupaka koji svoju krajnju materijalizaciju nalazi u naučno-istraživačkom izveštaju. Na kraju, taj aspekt dovodi do pitanja kako je uopšte ustrojen naučni poduhvat. Slika nauke je dugo bila prućena nadasve nezgrapnim postulatom distancirane i hladne nauke, koja kroz slavnu priču o „etičkoj neutralnosti“ treba da ukloni nešto emotivnih vezanosti. Kako je Martin Savranski skoro primetio u vezi sa sociologijom (Savransky, 2017), ta slika je sasvim pogrešno vezala objektivnost i činjenicu za vrstu epistemološke distance, zaboravljajući na to koliko je praktične kultivacije, rada i senzornih postupaka neophodno obaviti da bi ona uopšte dobila smisao i izašla na videlo.

Literatura

- Alwin, Duane. 2007. *A Margins of Error: A Study on Reliability in Survey Measurement*. Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons.
- Blok, Andreas. 2013. Pragmatic sociology as political ecology: On the many worths of nature(s). *European Journal of Social Theory*, 16(4): 492–510.
- Boltanski, Luc, Thévenot, Laurent. 2006. *On Justification. The Economies of Worth*. Princeton: Princeton University Press.
- Boltanski, Luc. 2011. *On Critique. A Sociology of Emancipation*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, Pierre. 1984. *Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Bourdieu, Pierre. 1977. *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chepp, Valerie, Gray, Caroline. 2014. Foundations and New Directions, in: Miller, Kristen, Wilson, Stephanie, Chepp, Valerie, Padilla, José-Luis. *Cognitive Interviewing Methodology*. London: Wiley.
- Collins, Harry. 2010. *Tacit and Explicit Knowledge*. Chicago and London: The University of Chicago Press.

- Coupper, Mick, Groves, Robert. 1996. Household-Level Determinants of Survey Nonresponse. *New Directions for Evaluation*. Volume 1996, Issue 70: 63–79.
- Goyder, John, Lock, Jean, McNair, Trish. 1992. Urbanization effects on survey non-response: a test within and across cities. *Quality & Quantity* 26 (1992): 39–48.
- Knorr-Cetina, Karin. 1999. *Epistemic Cultures: How do Sciences Make Knowledge*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Korinek, Anton, Mistiaen, Johan, Ravallion, Martin. 2005. Survey nonresponse and the distribution of income. *Journal of Economic Inequality* (2006) 4: 33–55.
- Latour, Bruno, Woolgar, Steve. 1986. *Laboratory Life. The Construction of Scientific Facts*. Princeton: Princeton University Press.
- Maynard, Douglas, Schaffer, Nora Cate. 2002. Standardization and Its Discontents, in: Groves, Robert M., Kalton, Graham, Rao, J. N. K., Schwarz, Norbert. *Standardization and Tacit Knowledge: Interaction and Practice in the Survey Interview*. London: Wiley.
- Kreuter, Frauke. 2018. Getting the Most Out of Paradata, in: Vannette, David L. and Jon A. Krosnick (eds). *The Palgrave Handbook of Survey Research*. Palgrave Macmillan.
- Särndal, Carl-Erik, Lundström, Sixten. 2005. *Estimation in Surveys with Nonresponse*. London: Wiley.
- Savransky, Martin. 2017. *The Adventures of Relevance: An Ethics of Social Inquiry*. London: Palgrave Macmillan.
- Schwarz, Norbert, Oyserman, Daphna, Peytcheva, Emilia. 2010. Cognition, Communication, and Culture: Implications for the Survey Response Process, in: Harkness, Janet A. et. al. (eds.). *Survey Methods in Multinational, Multiregional and Multicultural Contexts*. London. Wiley.
- Stengers, Isabelle. 2010. *Cosmopolitics I*. Minneapolis-London: University of Minnesota Press.
- Stocké, Volker. 2006. Attitudes toward Surveys, Attitude Accessibility and the Effect on Respondents' Susceptibility to Nonresponse. *Quality & Quantity* (2006) 40: 259–288.
- Stoop, Ineke, Billiet, Jack, Koch, Achim, Fitzgerald, Rory. 2010. *Improving Survey Response Lessons learned from the European Social Survey*. London: Wiley.
- Peneff, Jean. 1988. The Observers Observed: French Survey Researchers at Works. *Social Problems*. Vol. 35, no. 5: 520–535.
- Pickering, Andrew. 1995. *The mangle of practice: time, agency, and science*. Chicago: University of Chicago Press.
- Rose, Gillian. 2016. *Visual Methodologies*. London: Sage.
- West, Brady T. 2018. Collecting Interviewer Observations to Augment Survey Data, in: Vannette, David L. and Jon A. Krosnick (eds.). *The Palgrave Handbook of Survey Research*. Palgrave Macmillan.
- Uskul, Ayse K., Oyserman, Daphna, Schwarz, Norbert. 2010. Cultural Emphasis on Honor, Modesty, or Self-Enhancement: Implications for the Survey-Response Process, in: Harkness, Janet A. et al. (eds.). *Survey Methods in Multinational, Multiregional and Multicultural Contexts*. London. Wiley.
- Vuletić, Vladimir. 1993. Problemi u sprovođenju i organizovanju terenskog dela istraživanja. *Sociologija*, god. 35, br. 3 (1993): 467–469.

SUMMARY

Introduction

Mladen Lazić, Slobodan Cvejić

In this text the authors explain that the research into social stratification in Serbia, the results of which form the foundation for papers presented in this book, is, in fact, a continuation of a long-term scientific project of research on the transformation of class structure in the country. The project was launched in 1989, just before the collapse of the socialist system. In this way, by historical coincidence and thanks to a unique theoretical approach, a series of surveys since conducted created a time-series study of systemic changes of social structure, covering three points in the emerging and consolidation of capitalist social relations in Serbia: relations prevailing just before the system breakdown, relations existent during the first ten years of the blocked post-socialist transformation, and relations formed during the accelerated consolidation of capitalism in the first twenty years of this century. Surveys made on nationally representative samples of adult population took place in 1989, 1993, 1997, 2003/2004, 2012 and 2018. In addition to these, surveys of economic and political elites were, as a rule, organized with the use of boosted subsamples, in order to obtain a more thorough insight into the formation of the top of the stratification pyramid under the new systemic conditions.

The contents of all papers published in this book and briefly described in the introduction, cover the following topics: vertical class mobility, systemic changes of relations in the sphere of economy and politics, value changes and some methodological aspects (analysis of social determination of non-response and methodological analysis of the survey based on meta-data gathered by interviewers). Finally, basic data on the sample are also presented.

Patterns of Class Mobility in Serbia after 2000

Slobodan Cvejić

In this paper we start from the assumption that gradual consolidation of the capitalist social system in Serbia after the year 2000 is based on the transformation of social structure recognizable in therelevant pattern of inter-generational class mobility. Major governmental measures of economic policy were the reduction of the public sector and attraction of foreign direct investments, which lead to changes in the employment structure. Besides that, there is a constant reproduction of inequalities in access to university education and of high rates of educational self-reproduction. We expect that such circumstances have led to increased self-reproduction of the middle class, greater upward mobility of the service class into that of small entrepreneurs, increased self-reproduction of both manual labourers' and small farmers' classes and higher mobility from the lower service class (non-manual workers) both upwardly into the service class, and downwardly, into the class of manual labourers. This hypothesis is tested on the basis of data collected in three surveys realized in 2003, 2012 and 2018, by analysing inter-generational inflow mobility, as well as by calculating odds ratios through logistic regression. The analysis confirmed a general increase in inter-generational class self-reproduction rate. Self-reproduction is the highest in the small farmers' and middle classes and significant in the class of unskilled manual workers, but it is somewhat smaller in the ruling class when compared to previous surveys. In the later case we noted an increased inter-generational inflow from the class of skilled workers.

The economic position of households in Serbia in the period of consolidation of the capitalist order

Željka Manić, Anđelka Mirkov

The subject of analysis in this paper is the economic position of households under conditions of contemporary social changes in Serbia. The main goal is to determine the level of economic position of the population, as well as its changes, during gradual consolidation of the capitalist order. The study is primarily based on the data collected in research survey on everyday life of households and individuals, realised in 2018 by the

Institute for Sociological Research of the University of Belgrade – Faculty of Philosophy on a representative sample of the population in Serbia. The data of comparable surveys conducted in 2003 and 2012 are also used, thus enabling the analysis of changes in economic positions in the context of accelerated post-socialist transformation and the global economic crisis, followed by a gradual stabilization of the capitalist order. First, indicators of three basic dimensions of economic position of households are analysed: income from different sources, immovable and movable property and consumption. Then, overall economic positions of households are examined using a synthetic index composed of all its three dimensions, on a five-level interval scale. Comparability of the data in a time perspective allows for conclusions on the economic aspect of changes in basic social structures in Serbia during the first two decades of the 21st century. Results of the analysis show that the economic position of households in Serbia has improved in the period of capitalist consolidation, compared to the period of economic crisis, but that it is still lower than in the first years of accelerated post-socialist transformation. The same conclusion applies to the analysis of change in the economic position of every single social class/stratum. Additionally, it is noticed that economic differentiation between social strata increased during the recession and slightly decreased in the period of economic recovery.

Spatial dimension of class differences in Serbia: analysis of economic position and consumption

Mina Petrović, Vera Backović, Irena Petrović

The paper aims at illustrating the relevance of the spatial perspective for class analysis and points to specific limitations of “methodological nationalism” (Beck). Therefore, the analytical focus is placed on class differences inside and between the NUTS2 regions as smaller spatial units within the national state. Class differences are analyzed in accordance with their economic positions and diverse spatial accessibility to relevant consumption resources, as well as with disparities in practicing spatial escapism to overcome the shortcomings in consumption related to the place of living. The analysis is informed by the research conducted by the Institute for Sociological Research on representative national samples in 2018, 2012 and 2007. The research findings confirm diversification of class differences in economic positions and analysed consumption practices between the observed regions thus validating the importance of including various spa-

tial levels in the analysis. However, a more precise study would demand reliable comparisons between spatial units smaller than NUTS2 regions, as well as a more comprehensive questionnaire related to the importance and meanings given by various classes to spatially specific resources.

Economic strategies of households in Serbia during the period of economic recovery

Marija Babović

The aim of the paper is to present the changes in economic strategies of households during the period of recovery after the global economic crisis that impacted Serbia in 2008. Economic strategies are defined as relatively stable patterns of economic action aiming at providing reproduction or change of social positions of individual households. Economic action is understood as a complex combination of different economic activities of household members and it is analyzed in relation to stratification and economic position of the household concerned. Due to availability of data on economic strategies provided by previous four waves of survey (Cvejic, Babovic, 2000, Babovic 2009, 2010, 2013), it was possible to compare changes in the distribution of different types of strategies among households of different stratification position. Longitudinal insights indicate important changes in economic actions of households whereby they adjust to the context marked by structural transformation. At the beginning of the period of intensive reforms (early 2000), household strategies were marked by a variety of combinations of economic activities and diversified strategies incorporating formal employment and additional non-agricultural work as the most successful ones (in terms of providing the highest values on the economic position index). The economic crisis brought about significant changes in the form of decrease in proactive economic strategies, and in the share of diversified strategies. The decline was also visible in the values of economic positions of almost all households. The post-crisis recovery period (as of 2015) once again offered a dynamic picture of economic strategies, with the increase of the proactive and diversified strategies. This time, however, the highest economic positions of households belonging to different social strata were linked to strategies of slightly different types than before the crisis. In the case of higher entrepreneurial and professional strata, the highest economic positions are linked with strategies that combine formal employment with agricultural production, while the highest positions among

unskilled workers relate to a strategy combining formal employment with non-agricultural irregular work. Among households of skilled workers formal employment alone or in combination with additional work (agricultural as well as non-agricultural) corresponds with the highest values on the economic position scale. As for the farmers, strategies fully focused on farming registered better effects than those combining farming with additional non-agricultural irregular work. The findings indicate increased differences between households of the same social strata using different types of economic strategies. At the same time inter-strata differences are also influenced by types of strategies, so that households belonging to lower strata but with more successful strategies (diversified to formal employment and additional work) registered better scores on the economic position index compared to households of higher strata employing less successful strategies (i.e. sole reliance on irregular work, formal employment or subsistence activities). This picture basically reflects revived economic dynamics, but within the economic context marked by increased flexibility.

Precariousness of labour conditions in Serbia

Aleksandra Marković

The latest decades of neoliberal economics have, among other things, brought about growing inequalities, erosion of social welfare state mechanisms and changes in the balance of power between labour and capital as well as changes in the labour market, that is in working conditions. In the context of these tendencies, precariousness is becoming one of the most common features of contemporary forms of employment and an incontestable premise in scientific debates. The aim of the analysis is to examine precarious employment of the working population in Serbia, determine whether it is possible to detect trends regarding precarious working conditions and identify factors that condition larger socio-economic and organisational precariousness of working conditions. The conceptual framework for the foundation of this study was Rodger's (Rodgers, 1989) distinction of four dimensions of precariousness (temporal, social, organisational and economic). The data which have been dominantly used are the findings of the research into everyday life of both households and individuals under conditions of social changes in Serbia from 2012 and 2018. Two hypotheses have been tested: 1) an increase in precarious working conditions among the working population in the period from

2012 to 2018 and 2) higher levels of precarious working conditions registered for women, youth, private sector employees, the informally employed, those who work on additional jobs and respondents with lower socio-economic status. The first hypothesis was rejected. It can be stated that there is a downturn in precariousness; however, not in all of its indicators, but first and foremost in a part of the socio-economic dimension (regularity of income, employer contributions payment). The results of the factor analysis showed the positioning of two factors: socio-economic precariousness and organizational precariousness. By applying regression, the second hypothesis has been partially confirmed. The results of the analysis reveal that the most important predictors for the precariousness of working conditions are: socio-economic status of respondents and an additional occasional job, as well as the interaction of gender and formal/informal employment, and work in the secondary sector of the economy.

Work orientations and work-motivated spatial mobility in Serbia – comparative perspective

Dunja Poleti Čosić

This paper deals with subjective perceptions of the transformation of the sphere of labour, that is, the values and willingness of actors to adjust to new circumstances regarding this social area. Generally, over the past few decades, the domain of labour underwent numerous changes, ranging from redistribution of labour force by sectors, territorial deployment associated with spatial mobility, through the transformation of modes of working time, working conditions and the content of labour. Hence, the main subject of this paper is a review of work orientations and their change over time, as well as their distribution among the economically active citizens of Serbia. Additionally, particular attention is being paid to work-motivated spatial mobility. Although different conceptualizations of work orientation exist, the one most often approached by the contemporary theory of rational choice is defined as “individuals’ prioritizations of different rewards from employment which shape their work attitudes and behaviour by providing meaning to their responses to work situations” (Zou, 2015:4). The comparative analysis used in this paper was feasible due to survey data collected in a longitudinal research of the Institute for Sociological Research of the Faculty of Philosophy over the past twenty years. In addition to the last round of research in 2018,

there were two more cycles: the first was realized immediately after the deblocking of transformation processes in Serbia (Bolčić, 2004a), while the second was conducted in the period of the economic crisis (Babović and Petrović, 2014).

The aim of this paper is twofold. Firstly, to determine which work orientations are most important for economically active actors in the period of consolidation of the capitalist system in Serbia and to explore and explain the changes in their choices that have occurred since 2000. Secondly, to examine whether there are differences in prioritizing work orientations among actors with various social characteristics. If we take into account not only the conjunctural changes in Serbia, which during the past few years brought about higher employment rates, but also the transformation of the normative framework, the effects of which reflect on the quality of jobs due to the flexibilization of the labour market and reduction of labour security, we may expect the economically active actor in Serbia to confirm greater readiness to accept more flexible and independent forms of employment, such as self-employment, entrepreneurship, occasional and part-time jobs. Within the second hypothesis, we can expect to detect an association between the choice of a preferable work orientation, on the one hand, and an individual's social characteristics, like gender, age, education, class, economic position, employment, and the region, on the other. Namely, based on the theory of human capital and structural approaches, it is assumed that actors value work orientations by considering the circumstances and structural constraints associated with their own individual features and social positions. In addition to descriptive statistical methods and the chi-square test for association, the conclusions rely on factor analysis and binary logistic regression.

Political activism in Serbia

Jelisaveta Petrović, Dragan Stanojević

The aim of this paper is to examine the characteristics and factors shaping political activism in Serbia. The analysis is based on a national representative sample (N = 2211). The survey data were collected in 2018 by the research team of the Institute for Sociological Research.

The paper starts from the assumption that Serbian citizens use available mechanisms of political participation in variable degrees, and that there are variations in their practicing of older and newer forms of politi-

cal participation. In addition to examining the varieties of political activism in Serbia, the impact of the following factors on political activism is taken into consideration: socio-demographic characteristics (age, gender, type of settlement), socio-economic status (SES model – education and material resources) and generation effect.

Research findings show that, in general, Serbian citizens are more inclined towards certain “unconventional” or newer forms of political activism such as ethical / political consumption and petition signing. Some older forms of political participation such as the membership of political parties and contacts with politicians are also practiced, while occupation of public spaces and protest activities are relatively rare. As concerning the factors of political activism, analyses show that participation both in traditional and newer forms of politics becomes more likely with the increase in the amount of available resources (material resources and education). Traditional forms of political participation tend to become increasingly favoured with the advancing age, while unconventional forms are more popular among the younger generations.

Stabilization of the capitalist social system in Serbia and acceptance of liberal value orientations

Mladen Lazić, Jelena Pešić

Based on 2003, 2012 and 2018 research data, in this paper we examine the extent to which the dynamics of the establishment of capitalist social relations in Serbia determines the acceptance of liberal value orientations, related to the reproduction of that order. The change of the social order in Serbia brought about a radical change of the basis upon which values are constituted. To interpret the relationship between structural and value changes, we employ the theory of normative-value dissonance (which rests on the central argument on the disagreement between the dominant normative framework and values that guide the actors in their actions). Special attention in the analysis is paid to interpretation of value changes based on the distinction between intra- and inter-systemic normative-value dissonance. The differentiation of these concepts rests on the assumption of the dynamic character of the capitalist system which implies the existence of different regimes of capitalist regulation (liberal, coordinated, neoliberal, etc.), and the cor-

responding variety of value orientations. In other words, it is assumed that beside the basic values supportive of the general forms of capitalist reproduction (market economy, private property, political competition), we may also expect the appearance of values specific for different regimes of capitalist regulation. Intra-systemic dissonance implies a gap between norms typical of one regime of reproduction and values underpinning another regime (for example, retaining values supportive of the capitalist welfare state within a neoliberal regime). The global 2008 economic crisis marked the crisis of the dominant neoliberal regime of capitalism, laying the structural foundations for intra-systemic value changes and intra-systemic dissonance (weakening of values supportive of the neoliberal regime and strengthening of those underpinning state regulation). We assumed that the crisis had similar effects in Serbia, and therefore one of the hypotheses in this paper was that intra-systemic dissonance will be present. The second hypothesis was related to the rise of a systemic dissonance already present due to effects of the economic crisis, potentially conducive to difficulties in stabilizing the capitalist order.

The analytical part of the paper starts with the overview of historical specificities of capitalist transformation in Serbia during the 1989–2019 period, which represents the systemic framework for the change of value orientations. Using a factor analysis on items measuring different attitudes towards political and economic systems, we extracted five factors. Two latent structures related to attitudes on the political system are referred to here as authoritarianism and non-liberal pluralism. The remaining three dimensions are connected to attitudes towards the economic system: orientation toward market economy based on private ownership, neo-liberal market orientation and redistributive orientation.

Generally speaking, research data indicate that institutional and normative strengthening of capitalist social relations in Serbia has not been consistently followed by increasing acceptance of the corresponding value system. Normative-value dissonance is present in both social subsystems, economic and political. A huge majority of members of all social strata (including economic and political elites, small entrepreneurs and professionals) support value orientations typical of a state-redistributive type of economy. Also, most respondents (with the exception of members of political and economic elites) accept value orientations characteristic of non-liberal pluralism inside the political sub-system. To conclude, we may say that the value support for the establishment of the capitalist system of social relations in Serbia has been vacillating: increasing support followed

by periods of its decrease, has been characteristic of both the political and economic sub-systems, while the contents of value orientations have also been changing.

Patriarchalism, authoritarianism and nationalism: changes in value orientations

Irena Petrović, Marija Radoman

The paper analyses changes in value patterns – patriarchalism, authoritarianism and nationalism – in Serbia in the context of intense social changes that have marked the period of post-socialist transformation. We will focus on the extent and intensity of two sub-patterns within each of the basic value patterns: private patriarchy and public patriarchy, general and specific authoritarianism, organic (“natural”) and ethnocentric nationalism. Conclusions about the changes of value patterns are made on the basis of three empirical researches conducted in 2003, 2012 and 2018 by the Institute for Sociological Research of the Faculty of Philosophy in Belgrade. The related value orientations are analyzed on the basis of identical empirical statements throughout different time periods, presented by the Likert type scale.

The research findings show a widespread presence of private patriarchy, general authoritarianism, and organic (“natural”) nationalism. In terms of value changes, the data indicate a decrease in the level of private patriarchy, which can be largely explained by significant structural changes in Serbia. On the other hand, empirical findings reveal growing support to general authoritarianism and organic (“natural”) nationalism, clearly associated with the unfavourable economic and political situation.

Finally, the results related to ethnocentric nationalism, public patriarchy and specific authoritarianism indicate that these value orientations were not widespread during the entire analyzed period (2003–2018). Furthermore, the empirical analysis shows that groups at the top of the social hierarchy almost always expressed critical attitudes towards traditional values, while lower social groups (manual workers and farmers) displayed an extremely high level of acceptance of these value patterns throughout the analyzed period.

Political competences and consolidation of capitalism in Serbia: analysis of giving non-responses on attitudes on desirable types of political and economic systems

Jelena Pešić, Tamara Petrović Trifunović, Ana Birešev

The main aim of this paper is to analyse non-responses (“do not know“ and „no answer“ categories) on a wider set of empirical statements measuring different attitudes of Serbia’s citizens (towards market economy, neoliberal economic policies, democracy, ethnic relations, gender roles, morality issues and respecting the law). Following the post-politics (and/or post-democracy) thesis, we assumed that the share of those who have given any answer to the analysed questions will be higher in the case of attitudes related to the issues embedded in the respondents’ immediate experiences or to those issues defined as legitimate within the public sphere (such as perceptions of gender roles or ethnic relations) than in the case of attitudes related to abstract concepts of the functioning of political and/or economic systems. The results of the analysis confirmed the hypothesis: the highest share of non-responses was recorded for questions measuring attitudes on democracy and preferred type of economic regulation.

The second hypothesis has been formulated following Pierre Bourdieu’s research on the social conditions of political dispositions and class distribution of competences. His research focused on the structurally determined possibility of articulating political opinion by using legitimate political language, based on the self-recognized ability and the feeling of being competent to express this opinion publicly. Taking these insights as starting points, we assumed that probability of giving non-responses would be higher for people with lower social background, those who have lesser degrees of education, and/or who have been systematically excluded from political processes based on their place of residence (residents of villages or small towns) or gender (women). Although a descriptive analysis confirmed the second hypothesis, more precise, regression models showed that education (the possession of cultural capital) – and not the class position – is by far the strongest and the most consistent predictor of non-responses when controlling all other factors.

From a piece of information/single factor to the data: processes and social dimensions of statistical data production

Stefan Janković, Nemanja Zvijer

In a broader sense, this paper deals with the analysis of processes and practices that occur during the initial, fieldwork phase of sociological survey research. More specifically, the analysis addresses paradata, as a specific type of data generated primarily at this stage of the research work. Special attention is given to two major groups of paradata – time series and interviewer observations. The descriptive analysis of time series (which includes response rate analysis, time dynamics and rhythm surveys) rests on a contactability model. This model aims to distinguish the statistically significant attributes (related to the social ecology of respondents and their socio-demographic features) which could influence the success or failure of individual surveys. The second part of the analytical framework refers to interviewer observations, that include the recording of certain specificities the interviewer considers important, useful or in any other way indicative. These observations were coded and subjected to a discursive analysis, in order to obtain more accurate and precise insights.

The analysis shows that, within three contact-attempts with households, notable differences in outcome can be found across the statistical regions and different types of settlements, where higher response rates are more characteristic of Western and Central, as well as Southern and Eastern Serbia along with rural and peri-urban areas. Distinct patterns within the responsiveness framework show a certain consistency with other social dimensions, separating first the “passive” groups such as housewives or the elderly, along with those respondents where lower household income and lower educational levels are registered. While seemingly expected, these differences do not reflect only the material composition of social life specific to certain groups. Namely, we argue that these differences also possess and might be explained as an apparent (moral) conception of a normative order where attitudes to surveys provoke the sense of obligation, satisfaction or even a cathartic effect among the most responsive participants.

As for interviewer observations, the analysis shows that interviewers were mostly focused on assessing the quality of the respondents' answers, and their observations were in most cases related to the responses assessed as insincere (usually in terms of incomes), uninterested or sus-

picious. Somewhat less numerous were observations of interviewers who pointed to certain types of problems encountered during interviews, most often related to the cognitive misunderstanding of certain issues and statements by the respondents. Analysis of power relations established in the interview process shows that in a very small number of cases respondents who were in were those who took a dominant position. Unlike power relations, emotional and social discourses were relatively expressed, which, among other things, gave a new dimension to the survey process.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.34(497.11)(082)

316.343:316.323.6(497.11)(082)

314.114:33(497.11)(082)

316.47(497.1)(082)

STRATIFIKACIJSKE promene u periodu konsolidacije
kapitalizma u Srbiji / priredili Mladen Lazić, Slobodan Cvejić. –
Beograd : Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja, 2019
(Beograd : Službeni glasnik). – tabele, 315 str. ; 24 cm

“Svi tekstovi u zborniku nastali su u okviru projekta ‘Izazovi nove
društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri...’ --> kolofon. – Tiraž
200. – Napomene i bibliografske reference uz tekst. – Bibliografija uz
svaki rad. – Summaries.

ISBN 978-86-6427-124-0

- а) Друштвена стратификација -- Србија -- Зборници б)
- Друштвене групе -- Социолошка истраживања -- Србија --
- Зборници в) Становништво -- Економски положај -- Србија --
- Зборници г) Капиталистичко друштво -- Србија -- Зборници
- д) Друштвене промене -- Србија -- Зборници

COBISS.SR-ID 281697804